ئابدۇكېرىم راخمان

ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق

ئابدۇكېرىم راخمان

ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان

شىنجاڭ داشۇ نەشرىياتى

مۇھەررىرى: رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا
مەسئۇل مۇھەررىرى: ھاكىم جاپپار
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت ياقۇپ

ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان

ئابدۇكېرىم راخمان

شىنجاڭ داشۇ نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھەر غالىبىيەت كوچا 14 №)
ئۇرۇمچى شەھەرلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168مم 1/32، باسما تاۋىقى 19.0625
1989 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى 3500 — 1

ISBN7 - 5631 - 0069 - 5/G.31
ISBN7 - 5631 -0095 - 4/G·50
ئاددىي مۇقاۋىلىمقىنىڭ باھاسى: 5.60 يۈەن
قاتتىق مۇقاۋىلىمقىنىڭ باھاسى: 6.65 يۈەن

شىنجاڭ داشۆنىڭ دوتىنىتى ئابدۇكېرىم راخمان 1941 - يىل 12 - ئايدا قەشقەر شەھىرى قوغان يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1964 - يىلى شىنجاڭ داشۆنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۇتتۇرگەنىدىن كېيىن شۇ فاكۇلتېتتا ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. داشۆدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدىن باشلاپلا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بويىچە نۇقتىلىق تەتقىقاتقا كىرىشىپ، مەلۇم نەتىجىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ 1979 - يىلدىن كېيىن نەشىر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق بېيىتلىرى»، «نوزۇگۇم»، «تاھىر - زۆھرە»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى»، «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» (كوللېكتىپ)، «ئەدەبىيات ھەققىدە مۇلاھىزىلەر»، «يىپەك يولى بويىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، «ئەدەبىيات ۋە قولكلور» قاتارلىق ئون نەچچە كىتابى ۋە 50 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى كەڭ ئاممىا بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

تۇزگۇچىدىن

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى ھەققىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتلارنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ مەنىدە ئۇيغۇر فولكلورىنى ۋە ئېتنوگرافىيەسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىستىكى قوزغالغانىدى. بۇنىڭغا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئازدىنازلا ئىزدىنىشلىرىم ھەمدە بارغانسېرى كۆچىيىۋاتقان خەلقئارالىق ئىلمىي ئۇچۇرلارنىڭ تەسىرى تۈرتكىلىك رول ئوينىغان بولۇشى تەبىئىي.

دەرۋەقە، ھازىرقى زامان ئىلمىي ئۇچۇرلىرى فولكلور ۋە ئېتنوگرافىيە ئىلمىنىڭ فىلولوگىيە پەنلىرى ئىچىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان بىر پەن ئىكەنلىكىنى، كېلەچەك ئېھتىياجلىق بولغان بىر پەن ئىكەنلىكىنى، جۈملىدىن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەڭ كىتابخانلارنى ئۆزىگە كۆچلۈك جەلپ قىلىۋاتقان ئىستىقبالى بىر پەن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

ئەمما، ئىلىمىزدە يۇرگۈزۈلگەن ئۇزاق مۇددەتلىك «مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىكى» ۋە بېكىنمىچىلىك تۈپەيلىدىن، مۇشۇنداق بىر ئەھمىيەتلىك پەن ساھەسىگە قارىتا بىزدە يېقىنقى كۈنلەرگىچە دىققەت-ئېتىبار قوزغالماي كەلدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ پەنگە مۇناسىۋەتلىك بەزى ئىلمىي ئاتالغۇلار ۋە ئۇقۇملارمۇ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا خاتا ياكى مۇجمەل ئىزاھلىنىپ، بەزى ئۇقۇشماسلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كۇپ ھاللاردا «فولكلور»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»

(ياكى«خەلق ئەدەبىياتى»،«ئەل ئەدەبىياتى»)،«ئېتنوگرافىيە» قاتارلىق ئاتالغۇلار پەرقلەندۈرۈلمەي ئوخشاش مەنىدە ئىستېمال قىلىنىپ كەلدى. 50- يىللاردىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپۇبلىكىلىرىدا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە، قازاقچە، ئۆزبېكچە ئوقۇتۇش كىتابلىرىدا «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» نىڭ ئورنىغا «فولكلور» ئاتالغۇسىنى، فولكلور ئىلمى (民俗学) نىڭ ئورنىغا «فولكلورىستىكا» ئاتالغۇسى قوللىنىلغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان بىزدىمۇ بۇ ئىككى ئاتالغۇ تەڭ قوللىنىلىپ بىر مەنىنى ئىپادىلەپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «فولكلور» بىلەن «ئېتنوگرافىيە» مۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلدى. ھەتتا نوپۇزلۇق لۇغەتلەردىمۇ «فولكلور» مەنىسىنى بېرىدىغان «民俗学» دېگەن ئاتالغۇ «ئېتنوگرافىيە» دەپ، «ئېتنوگرافىيە» مەنىسىنى بېرىدىغان «民族学» بولسا «مىللەتشۇناسلىق» دەپ ئىزاھلاندى (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1974- يىل نەشر قىلغان «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت» نىڭ 565-، 566-بەتلىرىگە قاراڭ).

مەنمۇ ھازىرغىچە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات جەريانىدا بۇ ئاتالغۇلارنى ئاشۇنداق ئىشلىتىپ كەلگەنىدىم. مەزكۇر كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا ئاتالغۇلارنى قوللىنىش جەھەتتە بەزى قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەندىن كېيىن، مەزكۇر ئاتالغۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە ئىزدىنىشكە مەجبۇر بولدۇم. نەتىجىدە شۇ نەرسە ئايان بولدىكى، «فولكلور» (Folklore) ئەسلىدە ساخسۇن تىلىدىكى «Folk» (خەلق، خەلق ئاريىسىدىكى، خەلق بىلىمى) ۋە «lore» (ئىلىم، پەن) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ «خەلق ئاريىسىدىكى بىلىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. 1846-يىلدىن باشلاپ بۇ ئاتالغۇ خەلقئارالىق پەن ئاتالغۇسىغا ئايلانغان. بۇ پەن

جۇڭگوغا كىرگەندىن كېيىن (1919-يىلى) خەنزۇچە «民俗学» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. دېمەك، ئىنگلىز تىلىدىكى «Flolore» مەنە جەھەتتىن «民俗学» گە تەڭ. «ئېتنوگرافىيە» ئاتالغۇسىغا كەلسەك، بۇ ئاتالغۇ گرېك تىلىدىكى «etnos» (قەبىلە،خەلق) ۋە «graphein» (خاتىرىلىمەك) ياكى logy (ئىلىم) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان. بۇ ئاتالغۇ رۇس تىلىدا «ЭТНОГРАФИЯ» (etnogirafyə)، ئىنگلىز تىلىدا «ethnology» (فرانسۇز ۋە نېمىس تىلىدىكى ئىپادىلىنىشىمۇ ئىنگلىز تىلىدىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ)، خەنزۇ تىلىدا «民族学» دەپ قوبۇل قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى مەنە جەھەتتىن مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىياتى، تارقىلىشى قاتارلىقلارنى تەكشۈرىدىغان پەن دېمەكتۇر. بىزمۇ ئۇيغۇرچىدا پەننىڭ نامى سۈپىتىدە گرېك تىلىدىكى «etnogirafiyə» دېگەن ئاتالغۇنى ئۆز پېتى قوللانساق مۇۋاپىق بولىدۇ.

لېكىن كەڭ مەنىدە «民俗学» نى ئۇيغۇرچىدا ئېتنوگرافىيە دەپ قوللىنىشىمۇ پۈتۈنلەي پەنگە زىت ئەمەس، شۇنداقمۇ قوللىنىپ كەلدۇق. بىراق كەلگۈسى يىراق تەرەققىياتنى ۋە ئىلمىيلىكنى نەزەردە تۇتقاندا، مۇمكىنقەدەر خەلقئارا ئاتالغۇلارنىڭ ئەسلى مەنىسىگە سادىق بولۇپ، ئىستېمالدىكى بەزى سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىش بىر خىل ئىلمىي پوزىتسىيەنىڭ ئىپادىسى. ئەنە شۇ مەقسەتتە، مەنمۇ ئەسەركە «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى ھەققىدە بايان» دەپ نام قويسا بولامدۇ ياكى «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» دەپ نام قويسا بولامدۇ دېگەن مەسىلىنى ئەتراپلىق ئويلىشىپ كۆرۈپ ۋە مۇناسىۋەتلىك يولداشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»دېگەن نامنى

قويۇشنى لايىق تاپتىم.

فولكلور ئىلمى ھەقىقەتەن چوڭ بىر ساھە. ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەزمۇنمۇ (بۇرۇن «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» دەپ چۈشىنىپ كېلىنگەن) ئىنتايىن كەڭ. ئۇ ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ كۆپلىگەن تارماقلىرىغا چېتىلىدۇ. شۇڭا بۇ ساھەدە ئۇنۇملۈك نەتىجىلەرنى يارىتىش خېلى يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيە ۋە ئىقتىدارنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇزۇپ ئېيتالايمەنكى، بىر تەرەپتىن، ئىلمىي سەۋىيەمنىڭ چەكلىكلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىزدە تېخى بۇ ساھەدە بىرەر ئۇلگىنىڭ بولماسلىقى سەۋەبىدىن، بۇ ئەسەر كۆپلىگەن نۇقسانلاردىن خالى ئەمەس. «يول — بىراۋنىڭ قەدەم ئىزى» دېگەندەك، بۇ كەمتۈك ئەمگەك فولكلور ساھەسىگە تاشلانغان دەسلەپكى بىر ئىز بولۇپ قالار.

بۇ كىتابنى تۈزۈشتە پروفېسسور ۋۇ بىڭئەننىڭ «جۇڭگو فولكلورى» (中国民俗学) نامىلىق نوپۇزلۇق ئەسىرى ماڭا ناھايىتى زور يارىدەم بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇستازىم ۋۇ بىڭئەن ئەپەندىگە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

مؤندەرىجە

كىرىش سۆز 1

بىرىنچى بۆلۈم فولكلور توغرىسىدا

بىرىنچى باب فولكلور سۆزىنىڭ ئۇقۇمى ۋە دائىرىسى... 3

بىرىنچى پاراگراف فولكلور ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى 3

ئىككىنچى پاراگراف فولكلور سۆزىنىڭ مەنىسى ۋە دائىرىسى 8

ئىككىنچى باب فولكلورنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى... 20

بىرىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ خاراكتېرى..... 20

ئىككىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ ۋەزىپىسى..... 28

ئۈچىنچى باب فولكلورنىڭ ئۈسۈلى ۋە رولى..... 31

بىرىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ ئۈسۈلى..... 31

ئىككىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ رولى..... 46

ئۈچىنچى باب فولكلورنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى..... 51

بىرىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ ئىچكى ئالاھىدىلىكى 52

ئىككىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ تاشقى ئالاھىدىلىكى 60

ئىككىنچى بۆلۈم ماددىي فولكلور

كىرىش..... 73

بەشىنچى باب ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈرپ ـ ئادەتلىرى 77

بىرىنچى پاراگراف يېزا ـ قىشلاق ئىقتىسادىنىڭ

ئېتنىك ھالەتلىرى..... 77
ئىككىنچى پاراگراف تاغلىق رايونلار ئىقتىسا-
دىدىكى ئېتنىك ئادەتلەر..... 79
ئۈچىنچى پاراگراف بېلىقچىلىق رايونلىرىنىڭ
ئىقتىسادىي ئادەتلىرى..... 95
تۆتىنچى پاراگراف چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ
ئىقتىسادىي ئادەتلىرى..... 100
بەشىنچى پاراگراف دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ
ئىقتىسادىي ئادەتلىرى..... 108
ئالتىنچى پاراگراف ئامىۋى ھۈنەر - كەسىپ
ئادەتلىرى..... 118
ئالتىنچى باب تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش - تران-
پورت ئادەتلىرى 130
بىرىنچى پاراگراف سودا - سېتىق ئادەتلىرى..... 130
ئىككىنچى پاراگراف قاتناش - تىرانسپورت
ئادەتلىرى 144
ئۈچىنچى پاراگراف تۆلەم بىرلىكلىرىدىكى
ئادەتلەر..... 149
يەتتىنچى باب تۇرمۇش - مۇلازىمەت ئادەتلىرى..... 155
بىرىنچى پاراگراف كىيىنىش ئادەتلىرىنىڭ پەيدا
بولۇشى ۋە رولى 155
ئىككىنچى پاراگراف كىيىنىش ئادەتلىرىدىكى
ئالاھىدىلىكلەر 170
سەككىزىنچى باب يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى..... 182
بىرىنچى پاراگراف يېمەك - ئىچمەكنىڭ كېلىپ
چىقىشى ۋە دائىرىسى..... 182
ئىككىنچى پاراگراف ئوزۇقلىنىش ئادىتىدىكى

ئەنئەنىۋىلىك ۋە مىللىيلىك..... 190
ئۇچىنچى پاراگراف يېمەك - ئىچىمەك ئارقىلىق
كېسەل داۋالاش ئادەتلىرى..... 207
توققۇزىنچى باب ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى..... 215
بىرىنچى پاراگراف ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنىك
كېلىپ چىقىشى..... 215
ئىككىنچى پاراگراف ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىنىك
تۈرلىرى..... 221
ئۈچىنچى پاراگراف ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى
نىك ئالاھىدىلىكلىرى..... 233
ئۇچىنچى بۆلۈم ئىجتىمائىي فولكلور
كىرىش..... 243
ئونىنچى باب ئائىلە جەمەتى ۋە قېرىنداشلىق..... 246
بىرىنچى پاراگراف ئائىلىنىك شەكىللىنىشى ۋە
تەرەققىياتى..... 246
ئىككىنچى پاراگراف نىكاھ ۋە ئائىلىنىك
شەكىللىرى..... 249
ئۈچىنچى پاراگراف قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنىك
ئاساسى..... 265
تۆتىنچى پاراگراف ئائىلە جەمەتچىلىكىدىكى
ئۆرپ - ئادەت ئەنئەنىلىرى..... 275
بەشىنچى پاراگراف ئائىلە تەرەققىياتى ۋە
ئىرق ئايرىملىرى..... 286
ئون بىرىنچى باب مەھەللىۋى تەشكىلاتلار ۋە ئىجتى-
مائىي، كەسپىي گۇرۇھلارنىك ئادەتلىرى... 300
بىرىنچى پاراگراف يېزا - قىشلاق جەمئىيىتىنىك

قۇرۇلمىسى 300
ئىككىنچى پاراگراف يېزا - قىشلاق ئىجتىمائىي
ئۆرپ - ئادەتلىرى 310
ئۈچىنچى پاراگراف يېزا - قىشلاقلاردىكى پەلسە -
پىۋى ۋە ئاستىرونومىيىلىك قاراشلار 320
ئون ئىككىنچى باب مۇراسىم ۋە ھېيت - بايرام
ئادەتلىرى 336
بىرىنچى پاراگراف شەخسىي تۇرمۇش مۇراسىملىرى... 337
ئىككىنچى پاراگراف ئەنئەنىۋى بايرام ۋە
مۇراسىملار 411
تۆتىنچى بۆلۈم ئېتىقاد ئادەتلىرى
ئون ئۈچىنچى باب ئېتىقاد ئادەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ
ئالاھىدىلىكى 437
بىرىنچى پاراگراف ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ
دائىرىسى 437
ئىككىنچى پاراگراف ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ
ئالاھىدىلىكى 442
ئۈچىنچى پاراگراف ئېتىقادنىڭ ئىپتىدائىي
شەكىللىرى 446
تۆتىنچى پاراگراف ئېتىقادنىڭ مۇھىم شەكىللىرى
ۋە ئۇسۇلى..... 482
بەشىنچى بۆلۈم سەنئەت فولكلورى
ئون تۆتىنچى باب ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ۋە
باشقىلار..... 503
بىرىنچى پاراگراف خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
بىرخىل ئالاھىدە ئەدەبىيات..... 505
ئىككىنچى پاراگراف ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ۋە

ئۇلارنىڭ كاتېگورىيىسى 516
ئۇچىنچى پاراگراف مۇزىكا - ئۇسسۇل ئادەتلىرى... 536
ئون بەشىنچى باب گۈزەللىك ئادەتلىرى ۋە خەلق
ئويۇنلىرى 546
بەرىنچى پاراگراف ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر... 547
ئىككىنچى پاراگراف ئايالارنىڭ پەرداز ئادەتلىرى... 553
ئۇچىنچى پاراگراف خاسىيەتلىك سانلار.....
ئەقىدىسى 556
تۆتىنچى پاراگراف خەلق ئويۇنلىرى..... 564
پايدىلانغان ماتېرىياللار..... 582

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ياشىغۇچى ئەڭ قەدىمىي ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى مەملىكىتىمىز تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. جۇملىدىن مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر ئىچىدىمۇ تارىخى ئۇزۇن خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن، خوددى ك. ئا. بوروكوۋ ئېيتقانىدەك: ئۇتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلار مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خەلق. ئۇيغۇرلار قەدىمكى زامانلاردا يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان شەرق خەلقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇرۇقتىن قەبىلە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن خەلق، خەلقتىن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگىچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي مۇساپىنى ۋە ناھايىتى مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلارنى، چوڭ - چوڭ ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بۇنداق ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جەريان ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي ھاياتى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى،

تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئېتنوگرافىيىسى، تىل تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ تېگىشلىك ئىز قالدۇرغان.

ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپ كەلگەن. باشقا قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرمۇ ئۇيغۇرلارنى «ئۇيغۇر»دېگەن نام بىلەن ئاتاشقان. لېكىن خەنزۇچە يېزىلغان تارىخىي كىتابلاردا ئۇيغۇر دېگەن بۇ نام ھەرقايسى دەۋرلەردە ھەرخىل يېزىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل نامنىڭ خەنزۇچە ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن ئىبارەت. «ۋېينامە»دە: «يۇەنخې» (袁纥)، «سۇينامە»دە «ۋۇخۇ» (乌护)،«ۋېيخې» (韦纥)، «ۋۇخې» (乌纥)دەپ پۈتۈلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ۋە ئوتتۇرىلىرىدا «خۇيخې» (迴纥) دەپ پۈتۈلگەن. مىلادى 788 - يىلدىن كېيىن، بەش دەۋر، سۇڭ، لياۋ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە «خۇيگۇ» (迴鹘) دېيىلگەن. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بولسا، تېخىمۇ ھەر خىل يېزىلغان. مەسىلەن، ۋېيۋۇ (畏吾)، ۋېيۋۇ (畏兀)، ۋېيۋۇ ئېر (畏兀儿) قاتارلىق، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆپرەك «خۇيبۇ» (回部)، «خۇيمىن» (回民) دەپ ئاتالغان، «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى خەنزۇچە (维吾尔) دەپ يېزىش 1935 - يىلى رەسمىيلەشكەن.

«ئۇيغۇر» سۆزى تۇنجى قېتىم مىلادىدىن ئىلگىرى جۇڭگو تارىخ كىتابلىرىدىن - «خەننامە»دە: «ۋۇگې» (乌揭)، ياكى «خۇگې» (呼揭) شەكلىدە يېزىلغان. XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئالىمى، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۇيغۇر» سۆزى كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغان. XIII ئەسىردىكى ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئاشىرنىڭ

«ئومۇم تارىخ» دېگەن كىتابىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئەرەب مەتبەئەلىرىدە «ئۇيغۇر» سۆزىنىڭ تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنىشى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئېتنىك مەنبەسىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سېرىق دەريا ۋادىسىدا ياشىغان «دى» دەپ ئاتالغان تۇرانلاردىن. كېيىنكى مەنبەنى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدە ياشىغان «دىڭلىڭ» دەپ ئاتالغان «تۇرا»لاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەينى زاماندا قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى «دى» دەپ ئاتالغان تۇرا ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامى قەدىمكى جۇڭگو تارىخنامىلىرىدە دەسلەپ «翟» دەپ يېزىلغان بولسا، كېيىن بۇ «دى»، (翟) خېتى ئۇلارنى سەتلەشتۈرىدىغان «دى» (狄) خېتى بىلەن يېزىلغان.

تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر تىلغا ئېلىنغانلار دىڭلىڭلار بولۇپ، كېيىن تېلې (铁勒)، چىلې (敕勒)، دىلى (狄历) دەپ ئاتالغان. چۇنچىيۇ، جەنگۇ دەۋرىگە كەلگەندە دى (狄) لار قىزىل دى (赤狄)، ئاق دى (白狄) ۋە ئېگىز دى (长狄) لارغا بۆلۈنگەن. ھونلار مانا مۇشۇ قىزىل دىلاردىن بولۇپ، ئۇلارمۇ دىلى (狄历) دېگەن ئومۇم نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ھونلار قۇدرەت تېپىپ دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، دىلى دېگەن نام ئورنىنى ھون دېگەن نام ئىگىلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى ئىچىدە يەنە چىلې (赤勒) ئۇرۇقى بارئىدى.

يۇقىرىقى بايانلاردىن قارىغاندا، «سۇينامە. تېلىلار تەزكىرىسى»، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، «يېڭى

تاكنامه. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، «يازما ھۇججەتلەر تەتقىقاتى»، «قامۇسنىڭ داۋامى» قاتارلىق نوپۇزلۇق خەنزۇچە تارىخىي ھۇججەتلەردىكى «ئۇيغۇرلار ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دېگەن ھۆكۈم ئاساسسىز ئەمەس.

1984 - يىلدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 6 مىليون 483 مىڭ بولۇپ، ئاساسەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئولتۇراقلاشقان.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بۇ رايون مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى بىر مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق.

شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئالتاي تاغ تىزمىلىرى جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى - موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى چېگرىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتردىن چە ئېگىز. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىدا كۇنلۇن تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، ئۇ، دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتردىن چە ئېگىز. شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان پامىر ئېگىزلىكى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تۆت چوڭ تاغ تىزمىسىنى تۇتاشتۇرغان لىقى ئۈچۈن «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن، مۇز تاغ چوققىسى پامىرنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7500 مېتر ئېگىز.

ھەيۋەتلىك تەڭرى تېغى غەربتىن شەرقىگە سوزۇلۇپ، شىنجاڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ دېگەن ئىككى قىسمىغا ئايرىپ تۇرىدۇ. تەڭرى تېغى بىلەن كۇنلۇن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا مەشھۇر تارىم ۋادىسى جايلاشقان. ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 810 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى قورۇقلۇق ۋادىسى ھېسابلىنىدۇ. داڭلىق تەكلىماكان قۇملۇقى

تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 300 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. تەڭرى تېغى بىلەن ئالتاي تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدا جۇڭغار ئويمانلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 300 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى بوستانلىقلارنى تارىم دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، ئۈگەن دەرياسى، يورۇڭقاش دەرياسى، قاراقاش دەرياسى، كىرىيە دەرياسى، مۇزات دەرياسى، قايدۇ دەرياسى، كۆنچى دەرياسى، ئىلى دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى، ئۈلۈنگۇر دەياسى، ماناس دەرياسى ۋە بورتالا دەرياسى سۇغىرىپ تۇرىدۇ.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە مۇھىم دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونى. بۇ رايوندا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەر دىن باشلاپ بۇغداي، ئارپا، شال، كۆممىقۇناق، ئاققۇناق ۋە كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەر ئۈستۈرۈلگەن.

تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا جايلاشقان پايانسىز ئوتلاقلار چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئوبدان ئىمكانىيەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

شىنجاڭ ئېلىمىز بويىچە مەشھۇر ئورمانچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى، تەڭرى تاغلىرى ۋە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىنى قېلىن ئورمانلار قاپلاپ تۇرىدۇ، ياغاچلارنىڭ ئومۇمىي زاپاس مىقدارى 150 مىليون كۇب مېترغا يېتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقى مول بولۇپ، كان بايلىقلىرى ئىچىدە كۆمۈر، تۆمۈر ۋە نېفىت مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئالتۇن، تىستان، ئۇران، نىكىل قاتارلىق ئاز ئۇچرايدىغان مېتاللارغىمۇ باي. خوتەن قاشتېشى قەدىمدىن تارتىپ شىنجاڭ رايونىنىڭ سىمۋولى بولۇپ تونۇ-

لۇپ كەلمەكتە.

شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر باغۇەنچىلىك رايونلىرىدىن بىرى، تۇرپان ئۇزۇمى، كورلا نەشپۈتى، ئىلى ئالمىسى، پەيزىۋات قوغۇنى، خوتەن ياڭىقى، قەشقەر ئانىرى، ئاتۇش ئەنجۈرى، شۇنىڭدەك ئۆرۈك، شايتۇل، تۇغاچ، پىستە، بادام قاتارلىق مېۋىلەر مەملىكىتىمىزگىمۇ، دۇنياغىمۇ مەشھۇر.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولۇپ، خېلى بۇرۇن شەكىللەنگەن تىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە خېلى مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، دىنىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار ئۆز تارىخىدا تۆتېمىزم، شامان دىنى، زەردۇشت دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، قىسمەن خرىستىئان دىنى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئىشلىتىش تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ۋە ئۇزاق قوللانغان يېزىقلىرى قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ۋە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت. بۇ يېزىقلاردىن قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى تۈرك خاقانلىقى (552 — 744) ۋە ئۇيغۇر ئورخۇن خاقانلىقى (744 — 840) دەۋرىدە ئىشلەتكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى مىلادى 422-يىللاردىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مىلادى 904 — 905 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان دەۋردىن باشلاپ قوللىنىلغان. ھازىر ئۇيغۇرلار ئەرەب

ئېلىببەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانماقتا.

ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا پارلاق ۋە يۈكسەك بولغان مىللىي مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە مۇناسىپ تۆھپە قوشقان. شۇڭلاشقا فېڭ جياشىڭ ئەپەندى «شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشاشمايدۇ، ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى دەپ نام ئالغان①» دەپ كۆرسىتىدۇ. قىسقىسى ئۇيغۇرلار، ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، بىناكارلىق، ئۇسسۇل - مۇزىكا، ئەدەبىيات، تىبابەتچىلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەردە ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يارىتىپ، جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىغا، شۇنداقلا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگىمۇ تېگىشلىك ھەسسە قوشقان. ھازىرغىچە شىنجاڭدا ساقلىنىۋاتقان مىڭ ئۆيلەر ۋە ئۇنىڭدىكى تام سۈرەتلىرى، داۋاملىق تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا قامۇسى دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان «ئون ئىككى مۇقام»، ئورخۇن - يەنسەي بويلىرىدىكى مەڭگۇ تاشلار، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇر بۇددا يازما ئەدەبىياتى، XI ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاغلىق ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئاتاقلىق شائىر، مۇتەپپەككۇر ھەم جامائەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى، مەشھۇر شائىر ئەھمەد يۈكنەكى-

① فېڭ جياشىڭ: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت بىر قانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1957 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى خەنزۇچە سانى.

نىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى قاتارلىق چوڭ تېپتىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخىغا ۋە ئاجايىپ مول مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار قەدىمكى جەمئىيەتتە كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم دېھقانچىلىققا قاراپ يۈزلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار خانلىقى، سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان.

قىسقىسى «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي پائالىيىتى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى سەلتەنەتلىك ۋە شەۋكەتلىك»①. قولىڭىزدىكى «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ناملىق بۇ ئەسەردە پەقەت ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىر تامچىسى بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى فولكلورى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

① لۇجۇشياۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، بىرىنچى قىسىم، 1 - كىتاب، 4 - بەت.

I بۆلۈم فولكلور توغرىسىدا

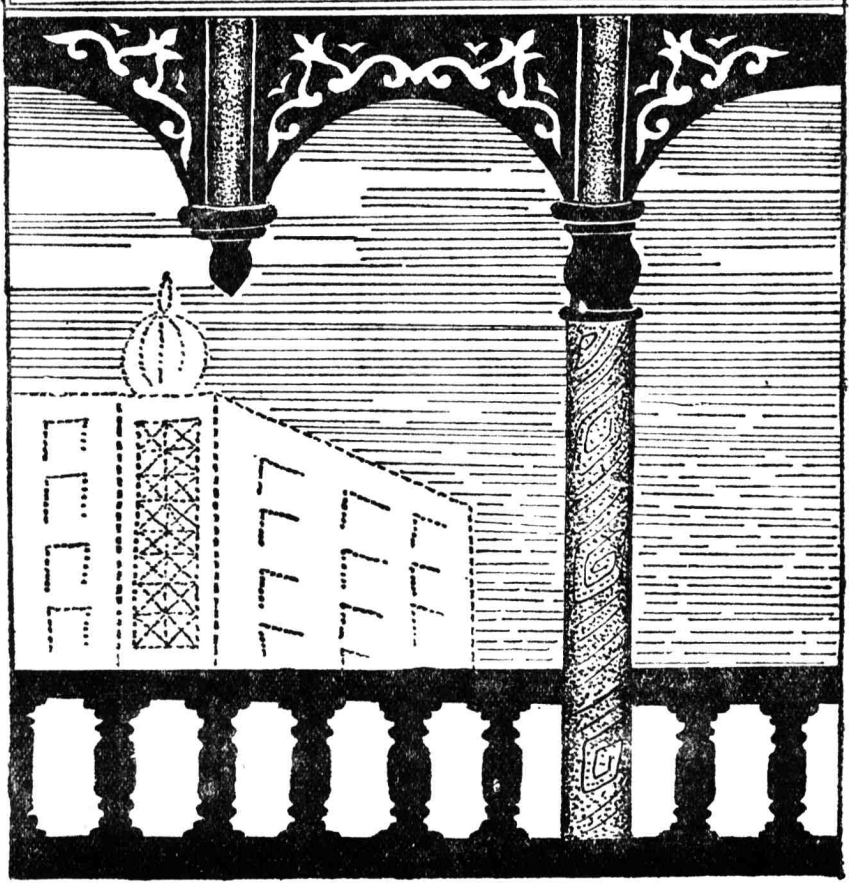

بىرىنچى باب
فولكلور سۆزىنىڭ ئۇقۇمى ۋە دائىرىسى

بىرىنچى پاراگراف فولكلور ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى

فولكلور ئىجتىمائىي پەن دائىرىسىدىكى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئىلىم بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ دەسلەپ ئەنگلىيەدە پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئىنگلىزچە دەسلەپكى ئاتىلىشى FolKlore ئىدى. بۇ ئىلمىي نام ئەنگلىيە فولكلور جەمئىيىتىنى قۇرغۇچىلاردىن بىرى بولغان ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ كاتىپى فىلولوگ ۋىليام توماس (w.J.Thoms) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ 1846 - يىلى ساخون (Saxon) تىلىدىكى فولك (folk) ۋە لورىي (Lore) دېگەن ئىككى سۆزنى بىرلەشتۈرۈپ ياساپ چىققان. بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئەسلى مەنىسى «خەلق بىلىمى» ياكى «خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتى» (The lore of The Folk) دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. 1846 - يىلىدىن بۇرۇنلا ئەنگلىيە فىلولوگلىرى قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتلەرگە ئىنتايىن دىققەت - ئېتىبار بىلەن قارىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ئىلمىي ھادىسىلەرگە مۇناسىپ نام بېرىشتە ئۇلارنىڭ تارىخىدا ھامان ئىختىلاپلار مەۋجۇت ئىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن تارتىپ «ئۆرپ - ئادەتلەر» (Popular Antiquities)، «قەدىمكى

ئاسارئەتسەقىلەر» (古物) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن بىرلىكتە، يەنە «ئېتنوگرافىيە»، «مېفولوگىيە»، «خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى» دېگەنگە ئوخشاش ھەرخىل ناملار ئىلىم ساھەسىدە ئېقىپ يۈرگەنىدى. ئەينى يىللاردا تومۇس يۈقىرىقى يېڭى ۋە توغرا نامنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئىلىم ساھەسىدە ئۇنى ئورتاق ئېتىراپ قىلىپ بىردەك قوللىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن 1878 - يىلى 10 - ئايغا كەلگەندە ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھرىدە دۇنيا بويىچە تۇنجى قېتىم خەلق ئۆرپ - ئادەتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىي ئورگان قۇرۇلغاندا، بۇ ئىلمىي ئورگان يېڭى نام بىلەن «فولكلور جەمئىيىتى» (Eolk - dore society) دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ نام خەلقئاراغا تارقىلىشقا باشلىدى.

«Folklore» دېگەن بۇ **ئاتالغۇ** دەسلەپ ئىنگلىز تىلىنى قوللانىدىغان ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىدە ئېتىراپ قىلىنىدى. نەتىجىدە ئەنگلىيە فولكلور جەمئىيىتى ۋىلىيام تومسىنىڭ مۇھەررىرلىكىدە جەمئىيەتنىڭ ژۇرنىلى سۈپىتىدە «فولكلور» نامىلىق ژۇرنال چىقاردى. شۇنداق قىلىپ 10 يىل ئەتراپىدا بۇ نام كەڭ دائىرىدە ئومۇملىشىپ 1888 - يىلى ئامېرىكىدىمۇ «فولكلور جەمئىيىتى» قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەت فولكلور ژۇرنىلى چىقاردى.

ياۋروپادا قىنلاندىيە بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىدە ئەسلىدىن بار بولغان مىللى ئېپوسلار ۋە ئەپسانىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان كونا ئىلىم ساھەلىرىنى فولكلورنىڭ ئىلمىي دائىرىسىگە كىرگۈزدى. ئىسكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىمۇ بۇ ئاتالغۇ ئومۇملاشتى. مۇشۇ مەزگىللەردە گېرمانىيىدە بولسا

ئوتتۇرا ئەسىردىن رومانتىزم ئېقىمى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلق قوشاقلىرى بىلەن ھېكايە - چۆچەكلىرىنى مەركەز قىلغان ئەپسانىشۇناسلىق ئىلمىي ئېقىمىنىڭ فولكلور دائىرىسىدىكى بايامقىلارنى توپلاش ھەرىكىتى ئىنتايىن قىزىپ كەتكەنىدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە گېرمانىيىنىڭ ئاكا - ئۇكا گىرىملار گېرمانىيە ھازىرقى ژانان فولكلور ئىلمىنى تىكلەشكە ئاساس سالدى. ئەمما ئۇ ۋاقىتتا رومانتىزم ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرى بىلەن فولكلور ئىلمى ھەققىدىكى يېڭى ئۇچۇرلار قويۇق مىللىي پىسخولوگىيە خاھىشىنى ئالغانىدى. پەقەت IX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىغا كەلگەندە گېرمانىيە «فولكلور» ئاتالغۇسىنى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي تەرىپىنى قوبۇل قىلدى. 1890 - يىلى بېرلىندا فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، فولكلور مۇستەقىل بىر پەن يولىغا قاراپ ماڭدى. 1898 - يىلغا كەلگەندە، ئېلارد. خوك. مېيېر (Elard. Hugo. Meyer) يېتەكچىلىكىدە «گېرمانىيە فولكلورى» ناملىق ژۇرنال نەشر قىلىنىپ، كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى. ئىتالىيىنىڭ دەسلەپكى فولكلور ئىلمى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خەلق مەدەنىيىتىنىڭ گۈزەللىكىنى مەدھىيىلەش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇشتىن باشلاندى. ئۇلار ئەزەلدىن خەلق قوشاقلىرى ۋە ھېكايىلىرىنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە، يەنە دىنىي ئېتىقاد خاراكتېرىدىكى ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى ۋە تىياتىرلىرىغىمۇ دىققەت قىلغانىدى. فرانسىيە، ئىتالىيە ئىسلىم ساھەلىرى خېلى ئۇزاق مەزگىللەردىن تارتىپ «ئەنئەنىشۇناسلىق» (Traditionism) دېگەن ئاتالغۇنى «فولكلور» ئاتالغۇسى ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەنىدى.

پەقەت XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئۇلارمۇ «Folklore» دېگەن بۇ ئورتاق نامنى قوبۇل قىلدى. ئەمما تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە دائىرىسى جەھەتتە ئەنگلىيە فولكلور-شۇناسلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تالاش-تار-تىشلار مەۋجۇت ئىدى. دېمەك، Folklore ئاتالغۇسى دەسلەپ ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا ئومۇملاشقان. ئاسىيادا ئەلۋەتتە ياپونىيە فولكلور ئىلمىنى دەسلەپ تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ياپونىيىلىك فېڭ جىن جىڭ ئولياڭنى يادرو قىلغان دوڭجىڭ ئىنسانشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ جەمئىيەت «يەرلىك ئادەتلەر تەتقىقاتى» نى دەۋر قىلغان ھالدا، ئىلمىي پائالىيەت باشلىغانىدى. 1890-يىلى فىڭ جىن ئۆزىنىڭ «لوندۇن خەۋەرلىرى» ناملىق ماقالىسىدا «يەرلىك ئادەتلەر فولكلورغا باراۋەر» دەپ جاكارلىغاندىن باشلاپ، فولكلورنى بىر ئىلمىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئىشلىتىشنىڭ تەييارلىقى ھازىرلاندى. لېكىن ئۇلار-نىڭ فولكلور ھەققىدىكى چۈشەنچىسى چوڭقۇر بولمىغاچقا، ئۇنى «ئادەتشۇناسلىق» (俗说学) دەپمۇ قوللانغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيىلىك لوئىس گۇممىي يازغان «فولكلور ئىلمىنىڭ ئومۇمىي بايانى» (民俗学概论) ناملىق مەشھۇر ئەسەر XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياپونىيىگە تارقالغان-دىن كېيىن، بۇ ئاتالغۇ ھەققىدە دەسلەپكى توغرا تونۇش تىكلىنىپ، ياپونىيە ئىلىم ساھەسىمۇ بۇ ئىلمىي ئاتالغۇنى كەڭ قوللىنىشقا باشلىدى. ئېلىمىزدە فولكلور مەزمۇنىغا ئىگە بولغان «风俗» (ئۆرپ-ئادەت قوشاقلىرى) ۋە «民俗» (ئۆرپ-ئادەت) ئاتالغۇلىرى قەدىمكى يازما مەنبەلەردە كەڭ قوللىنىلىپ كەلگەن. «تارىخنامە» (史记)، «خەننامە» (汉书) ۋە «خەنفېيزى» قاتارلىق تارىخىي مىراسلاردا

فولكلورغا دائىر بىرقەدەر كەڭ ئۇقۇملار خاتىرىلەنگەن. شۇنداقلا يەنە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى يازما يادىكارلىقلاردىن «تۇريان تېكىستلىرى» دە ۋە XI ئەسىرگە تەئەللۇق ئىككى شاھ ئەسەر «تۇركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» دىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلورىغا ئائىت كۆپلىگەن قىممەتلىك مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن.

ئىلىمىزگە «فولكلور» دېگەن بۇ ئىلمىي ئاتالغۇ 1878 - يىلى «ئەنگلىيە فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلۇشتىن تۆت يىل ئىلگىرى دىنىس ئىسىملىك ئەنگلىيەلىك بىر ئالىمنىڭ «جۇڭگو ئوبزورلىرى» دا فولكلور مەقىدىكى ئىلمىي ماقالىسى ئىلان قىلىنغاندىن كېيىنلا مەلۇم بولدى. 1876 - يىلى دىنىسنىڭ «جۇڭگو فولكلورى» ناملىق كىتابى شياڭگاڭدا نەشر قىلىندى. ئەمما ئەينى يىللاردا بۇ ئىنگلىزچە ئاتالغۇ جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى تولۇق قوزغىيالمىغانىدى. پەقەت 1922 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بېيجىڭ داشۆدە تەسىس قىلىنغان «تەتقىقاتلار» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ «بېغىشلىما» سىدا تۇنجى قېتىم «فولكلور» سۆزى ئىلمىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە تىلغا ئېلىندى.

دېمەك، ئىلىمىزدە فولكلور ئاتالغۇسىنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇنداق ئىككى ئاساستا تاياندى: بىرى، ئىلىمىزدە قەدىمدىن باشلاپلا «民俗» (ئۆرپ - ئادەت) دېگەن ئاتالغۇ كەڭ قوللىنىلىپ كەلگەن، يەنە بىرى، ياپونىيە رەسمىي ھالدا بىزدىن 30 يىل بۇرۇن فولكلورنى بىر ئىلمىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوللانغان، بىزگە بۇ ئاتالغۇ ياپونىيە ئارقىلىق سىڭگەن. لېكىن 1923 - يىلى بېيجىڭ داشۆدە فولكلور ئورگىنى قۇرۇلغان ۋاقىتتا ئۇنى يەنىلا «ئۆرپ - ئادەت تەكشۈرۈش

شۇرۇش جەمئىيىتى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان ھەمدە بۇ نام ھەققىدە جىددىي تالاش-تارتىشلارمۇ يۈز بەرگەنىدى. كۆپرەك «Folklore» ئاتالغۇسى ئورنىغا «民族学» (ئېتنوگرافىيە) «民间文学» (ئەل ئەدەبىياتى) دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىش خاھىشى بار ئىدى. پەقەت 1927-يىلى 11-ئايدا گۇاڭدۇڭ جۇڭشەن داشۇسىدە ئېلىمىزنىڭ تۇنجى «فولكلور جەمئىيىتى» قۇرۇلۇپ، كېيىنكى يىلى 3-ئاينىڭ 21-كۈنى «فولكلور ھەپتىلىك ژۇرنىلى» نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، «فولكلور» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئېلىمىزنىڭ ئىلىم ساھەسىدە رەسمىي ئېتىراپ قىلىنىپ، كەڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. فولكلور ئىلمى ھەقىقەتەن ياش بىر پەن بولۇپ، لېكىن ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى زور بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئالغا بېسىشى ۋە جەمئىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، تېخىمۇ كەڭ خەلقئارا ئومۇملۇققا ئىگە بولماقتا.

ئىككىنچى پاراگراف فولكلور سۆزىنىڭ مەنىسى ۋە دائىرىسى

فولكلور ئاتالغۇسى ئېتنولوگىيە جەھەتتىن «كەڭ ئامما-نىڭ بىلىمى»، «خەلق دانىشمەنلىكى» دېگەن مەنىگە تەڭ بولسىمۇ، لېكىن خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە فولكلورنىڭ مەنىسى ۋە دائىرىسى ھەققىدىكى قاراش بىردەك ئەمەس. بۇنى ھەر خىل سىياسىي تۈزۈم ئاستىدىكى ئىلمىي كۆز قاراش ۋە تەتقىقات مۇددىئالىرىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

مۇقەررەركى، دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقى فولكلورنىڭ ئۇقۇمىدا يېڭى مەنىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. زادى «كەڭ ئاممىنىڭ

بىلمىسى» دېگەن تۇقۇم نېمىگە قارىتىلغان؟ بۇ ئەلۋەتتە ئەزەلدىن كەڭ ۋە تار مەنىگە ئىگە. كەڭ مەنىدىكى فولكلور تۇقۇمى بويىچە ئالغاندا، ئۇ بىر ئۇنۇۋېرسال پەن بولۇپ، شەھەر ـ قىشلاقلاردىكى ئاۋام خەلق ھاياتى ئۈنۈك تەتقىقات ئوبيېكتىدىن ئىبارەت؛ بۇ پەن يالغۇز مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر ـ نىڭ ئاۋام تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئارقىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن تارتىپ ئىپتىدائىي ھالەتتىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىغىچە تەتقىق قىلىدۇ. تار مەنىدىكى فولكلور ئىلمىنىڭ ئۇقۇمىدا ئوخشىمىغان تۆت خىل مەنە قارىشى كۆزگە چېلىقىدۇ:

بىرىنچى، فولكلور پەقەت قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېتىقاد، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئەنئەنىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ دېگەن قاراش.

ئىككىنچى، فولكلور پەقەت خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل مىللىي مۇراسىملارنى تەتقىق قىلىدۇ دېگەن قاراش.

ئۈچىنچى، فولكلور پەقەت مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن چەكلىنىدۇ دېگەن قاراش.

تۆتىنچى، فولكلور پەقەت خەلق ئارىسىدىكى ئاغزاكى ئەدەبىياتنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ دېگەن قاراش.

ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشى ۋە فولكلورنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە كەڭ مەنىدىكى فولكلور تەتقىقاتىغا قاراپ يۈزلىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

مەلۇمكى، فولكلور پۈتكۈل خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇ يالغۇز كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۇ كىشىلەرنىڭ

ماددي تۇرمۇشنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ، يالغۇز مەدەنىيەت-
لىك مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىپلا
قالماستىن، يەنە ئۇ ئارقىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ ھەتتا ياۋايى
ھالەتتىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيىتىنىمۇ تەتقىق
قىلىدۇ. مانا بۇ فولكلور ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى بىر قەدەر
كەڭ، ئومۇملاشقان قاراش. بۇ ھال فولكلور ئۇقۇمى دەسلەپ
شەكىللەنگەن دەۋرلەردىكى تار مەنىلىك قاراشلاردىن بار-
غانسېرى چوڭقۇرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

فولكلورنىڭ كەڭ مەنىدىكى ئۇقۇمى تۇغرىسىدا دەسلەپ
1914 - يىلى ئەنگلىيىلىك ئالىم بۇرنې (c.s. Burne) ئەتە-
راپلىق ۋە توغرا كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىل
قاراشتىكىلەردىن يەنە گېرمانىيىلىك بوست، جاموس، فرانسىيە-
لىك موس، بىلگىيىلىك مادانۇن ھەمدە شۋېتسارىيىلىك ئې.ھوت-
مان - كرايېر (E.Hottmann - Krayer) قاتارلىقلار بارلىدى.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، تار مەنىدىكى فولكلور قارىشىدىكىلەر
فولكلور پەقەت مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنىڭ ئاممىۋى تۇرمۇشى-
نى ئۆزىگە تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ، دەپ تونۇپ، ئارقىدا
قالغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادەتىنى تەتقىق
قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى تەشەببۇس قىلىدى.
بۇ خىل قاراشقا ئەنگلىيىلىك Q.لوئىس، G . J. فرازېر
(J.G.Frazer) H . توماس (H.Tomass)، گېرمانىيىلىك
ھوتلو، فرانسىيىلىك P. سېنىتۋېس (P.SaintyVes) بىلەن
ئارنولد ۋان گېننېر (Arnold Van Genner) قاتارلىقلار
ۋەكىللىك قىلىدى. بولۇپمۇ ئىتالىيىلىك R. كورسو
(Raffaele Corso) ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ،
ئۇ «فولكلور خەلق تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلغاندا، پەقەت

مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ①» دەپ قارىدى.
ئەنگلىيىلىك ئالىم باننىنىڭ «فولكلور ئىلمىنىڭ ئومۇمىي بايانى» دېگەن ئەسىردە گەۋدىلىك ھالدا فولكلور كىشىلەر-نىڭ ئېتىقادى ۋە مىللىي مۇراسىملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ئىكەنلىكى تەكىتلەنگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، فولكلور ئاۋام خەلقنىڭ پسىخىك ھالەتلىرى-نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھۇنەر-سەنئەتتىكى تېخنىكىلىق مەسىلىلەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، فولكلورشۇناس-لارنىڭ دەققەت-ئېتىبارىغا سازاۋەر بولغان نەرسە تېرىقچىلىق قورالىلىرىنىڭ ياسىلىش شەكلى ئەمەس، بەلكى بۇ قورالىلار بىلەن تېرىقچىلىق ئىلىپ بېرىش ئادەتلىرى؛ بىلىق تۇتىدى-غان تور ۋە باشقا قورالىلارنىڭ ياسىلىش شەكلى بولماستىن، بەلكى بىلىقچى مۇشۇ قورالىلار ئارقىلىق بىلىق تۇتۇشتا ئەمەل قىلىدىغان ئادەتلەر...»②. بۇ قاراش يەنىلا تار مەنىدىكى فولكلورغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنى ئەلۋەتتە توغرا ۋە ئەتراپلىق دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ قاراشنىڭ مەركىزى يەنىلا مەنىۋى مەدەنىيەتكە قارىتىلغان. ۋاڭ. گېننىبر تەشەب-بۇس قىلغان فولكلورنىڭ ئوبيېكتى (پۈتكۈل خەلق تۇرمۇشى) كەڭ مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ يالغۇز مەنىۋى ياكى پسى-خىك ھالەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ماددىي ۋە ئىقتىسادىي ھالەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1924-يىلغا كەلگەندە، گېننىبر «فولكلور» نامىلىق كىتابنىڭ ئىچىگە خەلق ھۇنەر-سەنئىتى (ماددىي ئىشلەپچىقىرىش)، كىيىم-كېچەك سەنئىتى، ئائىلە تۇرمۇش قورالىرى ۋە ئىش-لەپچىقىرىش قورالىرى قاتارلىق تېخنىكىلىق ھادىسىلەرنىمۇ

①② ۋۇبىڭنەن: «جۇڭگو فولكلورى»، خەنزۇچە نەشرى، 9-بەت.

فولكلور دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ تەتقىق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، فولكلورنىڭ ئۇتۇمى ۋە ئوبيېكتى ھەققىدە يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل قاراش ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە بىر نەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلىش جەريانىدا، بۇ پەن ھەققىدىكى چۈشەنچە تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى ۋە سىستېمىلاشتى.

ئېلىمىزنىڭ فولكلور خادىملىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن باشلاپ، فولكلورنى بىر پەن سۈپىتىدە تونۇشتۇرغان. دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇلارنىڭ بۇ پەن ھەققىدىكى تونۇشىمۇ تار دائىرىلىك بولۇپ، پەقەت «قوشاق»لار توغرىسىدىكى تەتقىقات بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. كۆپ ساندىكى ئالىملار تار مەنىدىكى فولكلور تەشەببۇسچىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، فولكلور تەتقىقاتىنى پەقەت ئېتنىقادىي مۇراسىم ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەنلا چەكلىگەنىدى. خەلقئارادا فولكلور ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى، شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ فولكلور ھەققىدىكى يېڭى نەزەرىيىلىرىنىڭ تۇرتكىسى، شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس فولكلورغا ئائىت تەكشۈرۈشلەرنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسىگە ئەگىشىپ 30 - يىللارنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئېلىمىزدىمۇ فولكلورنىڭ ئۇقۇمى كەڭ مەنىگە قاراپ يۈزلەندى. ئېلىمىزنىڭ دەسلەپكى فولكلور ئالىمى جاڭ چېڭيۈەن مانا شۇ ئاساستا مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا كەڭ مەنىدىكى فولكلور ئۇقۇمى ھەققىدە بىرقەدەر يېڭى ۋە سىستېمىلىق كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

يېرىم ئەسىرلىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانىدا، ئېلىمىزنىڭ فولكلور تەتقىقاتى بوران - چاپقۇنلۇق سىناقلاردىن ئۆتتى. ماركسىزمنىڭ تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنى بىزنىڭ فولكلور ئىلمى ھەققىدىكى تونۇشىمىزنىڭ تېخىمۇ مۇستەھ-

كەملىنىشىگە ئاساس يارىتىپ بەردى. بولۇپمۇ 30 - يىللارغا كەلگەندە ئىلىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ھەققىدىكى تەتقىقاتى بىلەن ئەل ئەدەبىياتى بويىچە ئىلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى فولكلور ئىلمى ئۈچۈن بىر يېڭى گۈللىنىش يولىنى ئېچىپ بەردى.

ئومۇمەن، ماركسىزمنىڭ ئىلمىي كۆزقارىشى بويىچە، فولكلور ساھەسىدىكى ئالدىنقىلارنىڭ نەتىجىلىرىنى يەكۈنلىگەنىمىزدە فولكلور تەتقىق قىلىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1. فولكلور تەتقىق قىلىدىغان ھادىسىلەر قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن ۋە ھازىرمۇ شۇ خەلقنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدا تەسىرى بولغان ھادىسىلەردۇر.

2. فولكلور ئىلمى تەتقىق قىلىدىغان ھادىسىلەر كۆپ تىپلىك، كۆپ قىرلىق ھادىسىلەردىن شەكىللەنگەن.

3. فولكلور تەتقىق قىلىدىغان ھادىسىلەر نىسبەتەن قارىمۇ قارشى مۇقىملىق شەكلىگە ئىگە بولغان ھادىسىلەردۇر.

4. فولكلور تەتقىق قىلىدىغان ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ ھەربىكتىدە، ئاغزاكى نۇتقىدا، پىسخىك ھالەتلىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەردۇر.

5. ئۇنىڭ تەتقىق قىلىدىغىنى ئۆزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان چوڭقۇر قاتلاملىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدۇر.

فولكلور ئۇقۇمى ئۆز ئىچىگە ئالغان يۇقىرىدىكى ھەر خىل ئىلمىي ئامىللارنىڭ مەنىسى شۇكى، ئۇ يالغۇز ئىلغار مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئارقىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنمۇ تەتقىق قىلىدۇ، ئۇ خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ئاممىۋى خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت ھېراسلىرىنى تەتقىق قىلغان ۋاقتىدا، شۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ

بۇگۈنكى رېئاللىقتىكى تەسىرى ۋە ئۆزگىرىشىنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ. لېكىن فولكلورنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى بەلگىلەش جەھەتتە تېخى خەلقئارادا بىرلىككە كەلگەن مۇتلەق ئۆلچەم بارلىققا كەلگىنى يوق. بۇ ھەقتە ھەرقايسى ئەل ۋە رايونلار نىڭ ئۆزىگە خاس تەشەببۇسلىرى بار. مەسىلەن، 30 - يىللاردا ياپونىيە ۋە ئېلىمىزنىڭ فولكلور تەتقىقاتىدا ئۇنىڭ دائىرىسى ئۇچ چوڭ بۆلەككە ئايرىلدى: بىرىنچىسى، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئەمگەك تەشكىلاتلىرى، ئائىلە ۋە كەنت، ئىجتىمائىي مۇراسىملاردىن تارتىپ كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق تۇرمۇش تېخنىكىسى ۋە ئادەتلىرى. ئىككىنچىسى، ماقال - تەمسىلەر، تېپىشماقلار، يۇمۇرلار، لەتىپە - چاقچاقلار، قوشاقلار، ھېكايە - چۆچەكلەر، ئەپسانە - رىۋايەتلەر، ئەلنەغمە قاتارلىق ئاغزاكى ئەدەبىيات - سەنئەت ژانىرلىرى. ئۈچىنچىسى، خەلقنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرى، مۇھەببەت ۋە نەپرىتى، ئىشەنچ ۋە ئېتىقادى قاتارلىق ئىدىئولوگىيە ھالەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا بۇلار ئاساسەن ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىدە ئېلىپ بارغان فولكلورىستىك تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن خۇلاسىلەنگەن.

ئېلىمىزنىڭ 30 - يىللاردىكى فولكلور تەتقىقاتىدا ئۇنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى بەلگىلىگەندە ئاساسەن ئەنگلىيىلىك بانىنىڭ قارىشى نەزەرىيەۋىي ئاساس قىلىنغانىدى، شۇنداقلا يەنە 20 - يىللاردا باشلانغان ئېلىمىزنىڭ فولكلورىستىك تەكشۈرۈش ئەمەلىيىتىدىن پايدىلىنىلغان. مەسىلەن، بېيجىڭ داشۆ ئۆرپ-ئادەت تەكشۈرۈش جەمئىيىتى 1923 - يىلى ئېلان قىلغان فولكلورىستىك تەكشۈرۈش جەدۋىلىگە نوپۇسى، كەسپى، مىللىتى، تەشكىلى، ئىقتىسادىي ھالىتى، تۇرمۇش ئەھۋالى، قاتناش

قوراللری، دائملىق ئادەتلەنگەن كىيىم-كېچەكى، يېمەك-ئىچمىكى، ئولتۇراق ئۆي، توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم مۇراسىملىرى، نىكاھلىنىش ۋە نىكاھتىن ئاجرىشىش رەسمىيەتلىرى، ئاممۇي يىغىلىش، سەيلە - ساياھەت، مېھماندارچىلىق، سالام-سائەت قائىدىلىرى قاتارلىق كۆپ تەرەپلەر كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھېكايە-چۆچەكلەر، ئەلنەغمە سەنئىتى، بېيىت-قوشاقلار، قەسسىلەر، ھەر خىل پۈتۈكنامىلەر، ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد، ماۋارىپ، خەلق سەنئىتى قاتارلىق كۆپلىگەن مەنبەي مەدەنىيەت تۈرلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، مەملىكىتىمىزنىڭ فولكلور ئىلمى بىخ سۈرۈش مەزگىلىدىن ئەنە شۇنداق نوتىلاش مەزگىلىگىچە كۆپلىگەن ئەگرى-توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ، سىستېمىلىق ھالدا خىلمۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولدى. ئۇلاردىن ئەلۋەتتە پايدىلىنىشقا ئەرزىيدۇ. 30-يىللاردىن كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلسەك، تارىخنىڭ چوڭ داۋالغۇشى، بولۇپمۇ جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئېلىمىزنىڭ فولكلور تەرەققىياتىغا ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. فولكلور تەتقىقاتىنىڭ ئەمدىلا باشلانغان تەرەققىيات قەدىمىنى كېيىنكى باشلىدى. پەقەت يېرىم ئەسىردىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندىلا فولكلور ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى ھەققىدىكى تەتقىقات قايتىدىن مۇھاكىمە قىلىنىپ، يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتىگە قەدەم قويماقتا.

يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيانقى مۇشۇ ياخشى ۋەزىيەت ئاستىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ فولكلور ئىلمىي ھەرىكىتى قايىتىدىن باش كۆتۈرۈپ، گۈللىنىشكە باشلىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە، ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، فولكلور تەرەققىياتى ئاساسەن

ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ:

1. تەكلىپ بېرىش، مۇراجىئەت قىلىش باسقۇچى:

ئۆمۈر بويى فولكلور، ئەل ئېغىز ئەدەبىياتىي خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان پروفېسسور جۇك جېكۈېن «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، قايتىدىن جۇڭگو فولكلور ئىلمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەسلىسى ئۈستىدە كۆپ ئىزدەنىدى ۋە بۇ ھەقتە بىر «تەشەببۇسنامە» يېزىپ چىقىپ، گۇ جيېگاك، بەي شۇيى، رۇك جاۋزۇ، ياك كۈن، ياك چېڭجى، لوجىپىك قاتارلىق پېشقەدەم فولكلورشۇناسلارنىك پىكرىنى ئالدى. ئۇلار ئىستايىن خۇشاللىق بىلەن «تەشەببۇسنامە»گە ئىمزا قويۇپ، كۆپچىلىك نامىدىن جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە مۇراجىئەتنامە يوللاپ، يولداش خۇ چياۋمۇنىك قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. بۇ ئارقىلىق فولكلور ئىلمى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىك پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. ھەمدە «فولكلورغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدا تەشەببۇسنامە» بېسىپ چىقىلىپ 1979-يىلى 11-ئايدا ئېچىلغان جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خىزمەتچىلىرىنىك 2-قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ھەرقايسى جايلارنىك ۋەكىللىرىگە تارقىتىپ بېرىلدى. ئارقىدىنلا شۇ يىلقى «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىك 12-سانىدا ئېلان قىلىندى. مەلىكەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىك رەئىسى يولداش جۇ ياك 1979-يىلى 10-ئاينىك 3-كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت شائىرلىرى، خەلق قوشاقچىلىرى سۆھبەت يىغىندا ۋە شۇ يىلى 11-ئاينىك 10-كۈنى ئېچىلغان جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرى 2-قۇرۇلتىيىدا كۆپچىلىككە فولكلورغا ئائىت خىزمەتلەرگە

داۋاملىق ئەھمىيەت بېرىش ھەققىدە مۇھىم يوليورۇق بەردى. پېشقەدەم فولكلورشۇناسلارنىڭ تەشەببۇسلىرى، رەھبىرىي يولداشلارنىڭ يوليورۇقلىرىنىڭ ئىلھامى بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ فولكلور ئىلمىنى قايتىدىن بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىملىقى بارغانسېرى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر تەرىپىدىن تونۇلماقتا.

2. تەشكىلىي، تەشۋىق باسقۇچى:

جۇڭگو خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى ئىچىدە يېڭىدىن فولكلور بۆلۈمى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن جېجياڭ، شەنشى، شاڭخەي فۇدەن داشۆ، لياۋنىڭ، يۈننەن، گۇاڭدۇڭ، خېيلۇڭجياڭ قاتارلىق ئۆلكە، مەكتەپلەردە «فولكلور ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەت ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ھەرقايسى جايلاردىكى فولكلور ھەۋەسكارلىرى ناھايىتى تېزلا ھەرىكەتكە كېلىپ فولكلور ھەققىدە ئاكتىپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. جۈملىدىن بۇ ساھەدە ئارقا-ئارقىدىن گېزىت-ژۇرناللار بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، 1980-يىلدىن باشلاپ شاڭخەيدىكى «سەيفېڭ گېزىتى»، يۈننەننىڭ «مىللىي مەدەنىيەت» ژۇرنىلى، 1981-يىلنىڭ بېشىدا جياڭسۇنىڭ «ئانا تۇپراق» گېزىتى نەشىر قىلىندى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، «خەلق گېزىتى»، «شەنخەيجىڭ»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى»، «چايزارلىق تاغ»، «جەنۇب شامىلى»، «جېجياڭ فولكلورى»، «شەنشى خەلق ئەدەبىياتى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇنبىرى» قاتارلىق گېزىت-ژۇرناللاردىمۇ فولكلورغا ئائىت كۆپلىگەن ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات ماقالىلىرى ئېلان قىلىندى.

3. ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش باسقۇچى:

لياۋنىڭ داشۆتىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىن پروفېسسور ۋۇبىڭئەن مەكتەپتە تۇنجى قېتىم فولكلور دەرسى ئاچتى

ۋە 1984 - يىلى بىرقەدەر سىستېمىلىق بولغان «جۇڭگو فولكلورى» نامىلىق كىتابنى نەشىر قىلدۇردى. 1981 - يىلى 8- ئايدا لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ دەندۇڭ شەھىردە تۇنجى قېتىملىق فولكلور ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، بۇ مۇھاكىمە يىغىنىغا ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىن مۇناسىۋەتلىك يولداشلار قاتناشتى. دەندۇڭ يىغىنىدىن كېيىن كۆپلىگەن خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيەتلىرى ئۆز رايونلىرىنىڭ فولكلور خىزمىتىنى قانداق قىلغاندا تېخىمۇ تېزرەك قانات يايدۇرغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزدىنىش ئېلىپ باردى.

بىز چوقۇم ئىشىنىمىزكى، نۆۋەتتىكى ياخشى ۋەزىيەتتە، فولكلور ئىلمىي قوشۇنى ناھايىتى تېزلىك بىلەن تەشكىللىنىپ كېڭىيىدۇ، فولكلور تەشكىلاتلىرى بارغانسېرى كۆپلەپ قۇرۇلىدۇ. قابىتىدىن بەرپا بولۇۋاتقان جۇڭگونىڭ يېڭى فولكلورشۇناسلىقى كەلگۈسىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات، چەت ئەللەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت ياراتىش، جۇڭخۇا ئېلىنى گۈللەندۇرۇش ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى ئويناىدۇ.

تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسى نەزەرىيىسى ۋە كۆزقاراشلىرى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان فولكلورىستىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسى تۆۋەندىكى تۆت چوڭ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچىسى، ماددىي فولكلور: بۇ خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى، تۇرمۇش مۇلازىمەت ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇھىم مەزمۇن قىلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئىجتىمائىي فولكلور: بۇ ئائىلە ۋە ئائىلە

مۇناسىۋەتلىرى، ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى، ئۇرۇق، قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىش بەلگىلىرى، يېزا-قىشلاق ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى، ئۆرپ-ئادەت تۈزۈملىرى قاتارلىقلارنى ئۆزىگە مۇھىم مەزمۇن قىلىدۇ. ھۇنەك ئىچىدە ئىجتىمائىي بېرىش-كېلىش مۇناسىۋەتلىرى، خەلق ئارىسىدىكى ھەرخىل ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، ئاممىۋى ۋە شەخسىي تۇرمۇش مۇراسىملىرى قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئادەتلەر مۇھىم نۇقتا قىلىنىدۇ. تەدرىجىي ھالدا شەھەر ئىجتىمائىي فولكلورىنىمۇ ئوبيېكت قىلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئېتىقاد ئادەتلىرى: بۇ بىرقەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى خۇراپىي ئېتىقاد بىلەن ئومۇملاشقان ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك ھادىسىلەر مۇھىم مەزمۇن قىلىنىدۇ.

تۆتىنچى، سەنئەت فولكلورى: خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدىكى (ئاغزاكى ئەدەبىيات-سەنئەت ھەرىكەتلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئادەتلەرنى مۇھىم مەزمۇن قىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە مىللىي تىبابەتچىلىك ئادەتلىرى، مىللىي تەنتەربىيە ۋە سېھىرگەرلىك ئادەتلىرى قاتارلىق ھادىسىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئومۇملاشتۇرغاندا، فولكلورنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئەنتايىن كەڭ، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىدىن تارتىپ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىچە، ماددىي بايلىقتىن مەنىۋى بايلىققىچە، پىسخىك ھالەتتىن ئاغزاكى ئۇتۇق ھەتتا ھەرىكەتكىچە... ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بارلىق ئۆرپ-ئادەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولىدۇ.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ماددىي فولكلور ۋە ئىجتىمائىي فولكلور ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات يولىدا ھەقىقەتەن مۇھىم رول ئويناپدۇ. ئۇمۇ ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ باشقا تارماقلىرىغا ئوخشاش بارلىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئۇ نوقۇل ھالدا مۇئەييەن بىر ئۆرپ-ئادەتنىڭ بەلگىلىك بىر تەرىپىگە ئېتىبار بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق ھادىسىلەرنى تەكشۈرىدۇ ۋە تەتقىق قىلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ فولكلورى كۆپ مىللەتلىك خاراكتېرگە ئىگە. «جۇڭگو فولكلورى» يالغۇز خەنزۇ خەلقىنىڭ فولكلورىنىلا كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى جۇڭگودىكى 56 مىللەت فولكلورىنىڭ ئورتاق گەۋدىسىدىن تەشكىل تاپىدۇ. نۆۋەتتە خىلمۇ خىل ۋە رەڭمۇ رەڭلىكە ئىگە بولغان كۆپ مىللەتلىك جۇڭگو فولكلورىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى باب

فولكلورنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى

بىرىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ خاراكتېرى

فولكلور بىر خىل ئىجتىمائىي پەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرى بار. يۇقىرىدا ئۇنىڭ ئۇقۇمى ۋە

دائىرىسى ھەققىدە ئىزاھ بەردۇق. تۆۋەندە بۇ پەننىڭ پەقەت ئۆزىگە خاس بولغان ئادەتتىكى خاراكتېرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، فولكلورنىڭ مۇستەقىل پەنلىك خاراكتېرى.

فولكلورنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پەن ئىكەنلىكىنى بايقاش ئوڭاي ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنى بېكىتكەندە، ئالدى بىلەن خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىچىدىكى ھەرخىل ئۆرپ-ئادەت ۋە تۈزۈملەرگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇ مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە بولسا، ئالدى بىلەن مۇشۇ خىل ئۆرپ-ئادەت، تۈزۈملەرنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىغا دىققەت قىلىش بىلەن بىرلىكتە، يەنە مۇشۇ خىل ئۆرپ-ئادەت ۋە تۈزۈملەرنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئوينىغان رولىنى يەكۈنلەيدۇ. مانا شۇ يىپ ئۇچىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغاندا، فولكلورنىڭ خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇستەقىل پەنلىك خاراكتېرىنى توغرا بېكىتكىلى بولىدۇ. فولكلورنىڭ مۇستەقىل بىر پەن سۈپىتىدە ئىجتىمائىي پەنلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغىنىغا تېخى بىر ئەسىردىن سەل كۆپرەك ۋاقىت بولدى. فولكلور ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتلاردا، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى مۇستەقىل پەنلىك خاراكتېرى نىسبەتەن مۇجمەل بولغاچقا، ئۇنىڭغا تەئەللۇق بولغان كۆپلىگەن تەتقىقات ئوبيېكتلىرى ئۇ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى بەزى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ تەكشۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن، قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتكە ئائىت كۆپلىگەن ھادىسىلەر قەدىمدىن باشلاپ ئارخېئولوگىيە ئىلمىگە تەئەللۇق بولغان مەدەنىي مىراسلارنى قېزىش

تەتقىقات ئورۇنلىرى تەرىپىدىن توپلاپ تەكشۈرۈلدى: نىكاھ ۋە نىكاھلىنىش تۈزۈملىرى ھەمدە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەرخىل ئادەتلەر سوتسىئولوگىيە (جەمئىيەتشۇناسلىق) ۋە قانۇنشۇناسلىق پەنلىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىندى؛ قەدىمكى ئېتىقاد، مۇراسىم ۋە مىللىي ئۆرپ-ئادەتلەر ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئېتنوگرافىيە كاتېگورىيىسى تەركىبىدە بولدى ھەمدە ئۇ قەدىمدىن باشلاپ تارىخشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، فولكلور ئىلمى تىكلىنىشتىن بۇرۇن يۇقىرىقىغا ئوخشاش ھەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەر فولكلورغا مەنسۇپ بولغان ھەرخىل ئېتنىك ھادىسىلەرنى ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئىزاھلاپ چۈشەندۈردى، تەتقىقات نەتىجىسى جەھەتتە بۇ پەنلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تۆھپىسىنى ئەلۋەتتە ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن قاتتىق ئىلمىي پوزىتسىيىگە ئاساسلانغان ئىلمىي ئىش تەرتىپىمۇ بويىچە قارىغاندا، فولكلورنىڭ تىكلىنىشى ئاللىقاچان پارچىلىنىپ كەتكەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت دائىرىسىدىكى كۆپ خىل ھادىسىلەرنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە مۇستەقىل تەتقىق قىلىشنىڭ ئىمكانىيىتى بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

تارىخىي تەجرىبە-ساۋاقلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، فولكلورنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كۆپلىگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرى گەرچە ئىجتىمائىي پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە بەلگىلىك ئىز قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ھادىسىلەر شۇ پەنلەر تەتقىقاتىدا تازا ئېتىبارغا ئېلىنمىدى، ياكى شۇ پەنلەر ھەر خىل ئېتنىك ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات مەزمۇنى قىلمىدى. شۇڭلاشقا فولكلور ئىلمى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەرەققى

قىيات ئېھتىياجىغا ماس هالدا هازىرقى زامان ئىلىم-پەن تارىخىدا ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پەنلىك خاراكتېرىنى كۆنسېرى روشەنلەشتۈردى.

ئىنكىلوچى، فولكلورنىڭ يانداش پەنلىك خاراكتېرى.

فولكلورنىڭ مۇستەقىل پەنلىك خاراكتېرىنى تەكىتلەش هەرگىزمۇ ئۇنىڭ باشقا ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇ يەردە تەكىتلەنگەن مۇستەقىللىق قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى بولۇپ، بۇ ئالاهىدىلىكنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ.

مەلۇمكى، فولكلور ئىلمى بارلىققا كەلگەن كۈندىن باشلاپلا، ئۇ هەرقايسى ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن زىچ ئالاقىلىشىپ ئۆزئارا باغلانغان. ياۋروپادا فولكلور ئىلمى ئالدى بىلەن تارىخىۋلوگىيە، ئىنسانشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە قاتارلىق پەنلەر بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتتە بولدى. هەقىقەتەن فولكلور ئىلمىگە تەئەللۇق دەپ قارالغان قەدىمكى مەدەنىي مىراسلارنى قازغاندا، يۇقىرىقى پەنلەر دائىرىسىنى شەرتلىك هالدا پەرقلەندۇرۈشمۇ قىيىنراق. قەدىمكى جەمئىيەتكە ئائىت هەرخىل تارىخىۋلوگىيىلىك قېزىلمىلار مۇقەررەر هالدا ئىنسانلارنىڭ گۈدەكلىك باسقۇچىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى بىلىشتە ناهايىتى مۇهىم قىممەتكە ئىگە. يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى قەبرىستانلىقلار ۋە «مىڭ ئۆي» ئويمىلىرىدا ساقلانغان هەرخىل ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، يېمەكئىچىمەك ۋە كىيىم-كېچەكلەر، ئىپتىدائىي جەڭ قوراللىرى، ماددىي تۇرمۇش بۇيۇملىرى، هەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر تەسۋىرلەنگەن ئويما بۇيۇملار، سانسىزلىغان تارىخىۋلوگىيىلىك بايلىقلار قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي،

ئېتىقاد ۋە سەنئەت فولكلورىنىڭ ئەڭ تولۇق پاكىت ئەزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇلار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، تارىخىۋلوگىيە فولكلوردىن يارىدەم ئېلىپ قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ قىياپىتىنى سىزىپ بەرسە، فولكلور تارىخىۋلوگىيەدىن يارىدەم ئېلىپ قەدىمكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئەملىي پاكىتقا ئىگە قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۇلار بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. ئوخشاشلا، فولكلور ئىجتىمائىي ئۆرپ-ئادەت تارىخىنى يېتەرلىك ماتېرىيالىلار بىلەن تەمىنلەپ، تارىخ ئىلمىنىڭ مۇھىم ئاساسىغا ئايلىنىدۇ، تارىخشۇناسلىق ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۆرپ-ئادەت ھادىسىلىرىگە تايىنىپ، تارىخنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئىنسانشۇناسلار ۋە ئېتنوگرافلار ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى بولغان مىللەت ئۈستىدە چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ، ئاشۇ خىل قەبىلە، ئۇرۇقلار ۋە رايونلارنىڭ مۇرەككەپ ئېتىقاد ئادەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئىنسانشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى پايدىلىق ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. دەرۋەقە، ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىمىزدىكى 55 ئاز سانلىق مىللەت ھەققىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سۆز-ھەرىكىتىدىن تارتىپ پىسخولوگىيىسىگە قەدەر بولغان بارلىق ئادەتلىرى مەركىزىي نۇقتا قىلىندى. دېمەك، فولكلور بىلەن ئېتنوگرافىيە ۋە ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىلىرى مەزمۇندىن تا شەكلىگىچە بىر-بىرىدىن ئايرىلماي-دىغان قوشكېزەك پەنلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يېتەرلىك ئاساس بولىدۇ.

خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئايرىم كىشىلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان دىنـ

نىڭ شەكىللىنىش ۋە تارقىلىش جەريانلىرىدا، ئېتنىك ھادىسىلەر بىلەن دىنىي تۇرمۇش بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ ئارقىلىق فولكلور بىلەن دىنشۇناسلىقنىڭ يانداش پەنلىك مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، ئىلىمىزنىڭ غەربىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئايرىم-ئايرىم ھالدا بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ تەسىرى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە ئاشۇ خىل دىنىي ئېتىقاد بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولغان كۆپلىگەن تەرەپلەر بار، ھەتتا ئەڭ بۇرۇنقى تۇتېمىزم، شامانىزم (قامان) قاتارلىق ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ ئېتىقاد مەزمۇنلىرى بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە سىڭىپ ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيى، يېمەك-ئىچمىكى، كىيىنىش ئادىتى، ھەرخىل مۇراسىملىرى قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئانىنىڭ ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسلىرىنىڭ چوڭقۇر ئىزى بارلىقى ھەققىدە تولۇق ئاساس تاپقىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، دىنشۇناسلىق دىققەت قىلىدىغان ھادىسىلەر بىلەن فولكلور تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكتلار يېقىن چېگرىداشلىق خاراكتېرلىگە ئىگە بولۇپ، ھەر ئىككى پەنىنىڭ تەتقىقاتى بىر-بىرىگە يارىدەم بېرىدۇ ۋە بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ.

فولكلور بىلەن ئىستېتىكىمۇ ئوخشاشلا يانداش پەنلەر ھېسابلىنىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن تارىختىن بۇيانقى كەڭ ئاممىنىڭ ئىستېتىك قارىشى ۋە گۈزەل سەنئەت ئىجادىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىستېتىكا مۇھاكىمىسىدە مۇھىم ئاساس بولىدۇ. ئىستېتىكا تەتقى-

قاتتى پەقەت خەلق ئارىسىدىكى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئەنئىنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت ئىچىدىكى ئىستېتىك كىلىق ئامىللارغا دىققەت ـ ئېتىبار بىلەن قارىغاندىلا، ئاندىن تېخىمۇ ئىلمىي بولغان ئىستېتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقالايدۇ ھەمدە تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان ئىستېتىك ئىدىيىنى ئىپادىلىيەلەيدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فولكلورنىڭ يانداش پەنلىك خاراكتېرى ئۇنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئاغزاكى ئورۇندىلىدىغان سەنئەتنىڭ ئۆزى ئەسلىدە سەنئەت ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنىدىن ئىبارەت. ھەرخىل مۇراسىم ۋە سەيلە قوشاقلىرى بىلەن تۇرمۇش مۇراسىملىرىدىكى پائالىيەتلەر ھەم سەنئەتكە، ھەم فولكلورغا تەئەللۇق بولۇپ، قان بىلەن گۆشتەك ئايرىلماس مۇناسىۋەتكە ئىگە؛ ئەپسانە، رىۋايەت ۋە ھېكايىلاردىكى يۇكسەك ئوبرازلار ۋە بەدىئىي قۇرۇلمىلار ئەدەبىياتقا تەئەللۇق، ئەمما ئۇنىڭدا روشەن ئىپادىلەنگەن ئېتىقاد كۆزقارىشى ۋە ئۆزگىچە تەپەككۇر فولكلورغا تەئەللۇق. يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر، ئەدەبىيات تارىخىدا پارلاق ئىز قالدۇرغان ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر، شۇنداقلا تۇرمۇشنى چوڭقۇر، چىن (ھەقىقىي)، بەدىئىي ھالدا قايتا ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى بەدىئىي چىنلىقنى ئىپادىلەش جەريانىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئېتنىك ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلىدۇ. ئەگەر ئاشۇنداق ھەقىقىي ئېتنىك تۇرمۇشتىن ئايرىلغانىدا، ئۇنداق ئەسەرلەر ئىپادىلىگەن بەدىئىي چىنلىق تەبىئىي ھالدا قۇرۇق سۆزگە

ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، لۇشۇننىڭ «تاQ نىڭ تەرجىمىھالى»، «كۈك يىنجى»، «دورا»، «بەخت تىلەش» قاتارلىق ھېكايىلىرىدا سۈرەتلەنگەن ئۆرپ-ئادەتلەر ھەممىگە مەلۇم. بولۇپمۇ ئۆرپ-ئادەت تېمىسىدىن قۇرۇلغان «بەخت تىلەش» ھېكايىسى بۇ جەھەتتە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. بەخت تىلەش مەزمۇن قىلىنغان بىر خىل ئادەتنىڭ لوسى بەگ بىلەن شاكىلىن ھەددىدىن ئىبارەت ئوخشىمىغان ئىككى سىنىپ ۋەكىللىرى ئۇستىدىكى ئوخشىمىغان بېسىمنى ئىپادىلەش ئارقىلىق، ئۆتمۈش دەۋردە ئوخشاش بىر خىل ئادەت ئوخشىمىغان سىنىپلاردا ئوخشاش بولمىغان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى ئېچىپ بەرگەن. لۇشۇن ئەسەرلىرى يالغۇز لۇشۇن ئەدەبىيات-سەنئىتى ئىدىيىسىنىڭ تولۇق ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە شۇنداقلا لۇشۇننىڭ ئۆرپ-ئادەت قارىشىنىڭ ئەڭ ياخشى بەلگىسى. ئۇ ئوبرازلىق ھالدا فېئوداللىق چىرىك ئادەتلەرنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى كەلتۈرگەن ئېچىنىشلىق بالا-يىئاپەتلىرىنى پاش قىلغان. لاۋ شېنىڭ «شاكىزى تۆگە»، «چايخانىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرى بېيجىڭلىقلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتى مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر بولۇپ، قويۇق بېيجىڭ پۇرىقىنى ئىگە. قەدىمكى ياكى ھازىرقى، جۇڭگونىڭ ياكى چەت ئەللىك ئەسەرلىرى بولسۇن، ھەممىسىدە دېگۈدەك يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئۇرتاق مەۋجۇت.

ئۆرپ-ئادەتلەر بىلەن ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى زىچلىق فولكلور بىلەن ئەدەبىيات-سەنئەت ئىلمى ئۆزئارا يېقىن تۇغقان پەنلەرگە ئايلاندۇرغان. فولكلورنىڭ نەزەرىيىسى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق خەلق ئىدەبىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى يېشىپ بەرگىلى بولغىنىغا ئوخشاش فولكلور نەزەرىيىسى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق يەنە ئەدەبىيات-سەنئەت

هادىسلىرىنىڭ يۇنىلىشىنى تەتقىق قىلىشقا تەدبىقلىغىلى بولىدۇ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ يېقىنلىقى ئەدەبىيات بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى مۇھىم مەزمۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىقى ۋە ئاممىۋىلىقى بولىدا فولكلور مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئۆزىنىڭ يانداش بەنلىك رولىنى ئاكتىپ جارى قىلدۇرۇشى زۆرۈر.

فولكلور بىلەن ئىجتىمائىي پەننىڭ باشقا تارماقلىرى، مەسىلەن، پىداگوگىكا، پسىخولوگىيە، ئېتنىكا، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ مەلۇم تەرەپلەردىن يېقىنلىق مۇناسىۋىتى بار. بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە نورمال تەرەققىياتى فولكلور تەرەققىياتىدا مۇھىم ئاچقۇچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فولكلورغا ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشتا، يالغۇزلا ئۇنىڭ مۇستەقىل خاراكتېرىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۇرۇۋېتىشكىمۇ ياكى ئۇنىڭ يانداشلىق خاراكتېرىنى كېڭەيتىۋېتىپ، پۈتۈنلەي باشقا پەنلەرنىڭ بىر تارمىقىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. بەقەت فولكلورنىڭ يۇقىرىقى ئىككى ئالاھىدىلىكىنى توغرا بىر تەرەپ قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى توغرا ئىلگىرىلەتكىلى، ئىلمىي رولىنى جارى قىلدۇرغىلى ۋە ئورۇنداشقا تېگىشلىك ئىلمىي ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ ۋەزىپىسى

فولكلور مۇستەقىل بىر پەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ۋەزىپىسى بولىدۇ.

ئىلىم زىنىڭ ھازىرقى زامان فولكلور ئىلمىگە ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى بولغان پروفېسسور جۇك جىگۇېنىنىڭ

تونۇشىچە، «بۇگۈنكى كۈندە ئېلىمىزنىڭ فولكلورى ئۆز ئۈستىگە مۇنداق ۋەزىپىلەرنى ئالغان: ئىلمىي ئۇسۇل قوللىنىپ كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن تۇرمۇش ۋە مەدەنىي مەرىكەت ھادىسىلىرىنى (ئەنە شۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان ئىدىيە، ھېسسىيات ۋە تەسەۋۋۇر ھادىسىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) توپلاش، ئەھمىيىتى يوق دەپ ئېتىبارسىز قارىلىپ كېلىۋاتقان (ئۆتمۈش ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە ئالىملار تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنمىغان ۋە تىلغا ئېلىنمىغان) رېئال، ئاممىۋى مەدەنىيەت مەرىكەتلىرى ۋە ئۇنىڭدىكى مەنىۋى ھالەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش. مۇھىمى ئۇزاق تارىخ تىكىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا ھازىرقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىزنىڭ فولكلورىمىز ھەم ‹قەدىمكىشۇناسلىق› پەن، ھەم ‹ھازىرقى زامانشۇناسلىق› پەندۇر.»

تارىخىي تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدىكى، فولكلور قەدىمكى يازما ماتېرىياللار ياكى ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ئارقىلىق قېزىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلا ئەمەس بەلكى ماتېرىياللارغا ئوخشاشلا ئاساسىي قىممەتكە ئىگە. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئاساسىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئاساسى ئۆزگەرگەندە، ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىمۇ ئۆزگىرىدۇ

ئىچىده راۋاجلانغاچقا، بىر قىسىم داڭلىق فولكلورشۇناسلار فولكلورنىڭ ئىلمىي ۋەزىپىسىنى مۇستەملىكچىلىك سىياسىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مۇستەملىكچىلەر بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئېتىبارسىز قارىغانىدى. بۇ ماھىيەتتە فولكلورنىڭ ۋەزىپىسى بولماستىن، بەلكى مۇستەملىكچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋەزىپىسى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئىنسانشۇناسلار ۋە ئېتنوگرافلارنىڭ فولكلور تەتقىقاتى مىللىي مەدەنىيەتنى قېزىشنى مۇھىم ئىلمىي ۋەزىپە دەپ تونۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى شۇنداقلا «روناق تاپمىغان» مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئالغا سىلجىتىش ۋە گۈللەندۈرۈشتىكى تۈرتكىلىك رولىنى كۆرسىتىپ بەردى.

بولۇپمۇ خەلق دېموكراتىيىسى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى يېڭى تارىخىي شارائىت ئاستىدا يېڭىچە ئورۇنغا ئىگە بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىچىدىكى مۇھىم تەرەپلەرگە ۋاراسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. مانا شۇ ئاساستا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق بارلىق جەۋھەرلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئىلگىرىلىتىشتىكى ئىنتايىن مۇھىم رولى تېخىمۇ تونۇلۇشقا باشلىدى.

ئۇچىنچى باب
فولكلورنىڭ ئۇسۇلى ۋە رولى

بىرىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ ئۇسۇلى

فولكلورنىڭ ئۇسۇلى ئۇنىڭ خاراكتېرى بىلەن ۋەزىپىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. شۇنداقلا فولكلورنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە ئاساسىي نەزەرىيىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

شۇبھىسىزكى، تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي ئىلمىي ئۇسۇلى ئەلۋەتتە فولكلورنىڭمۇ يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەر خىل ئېتنىك ھادىسىلەرگە قارىتا، جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىقتىساد ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈش بىلەن بىرلىكتە يەنە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ تارىخىي ئاساسلىرىنى تەكشۈرۈش؛ فولكلورنىڭ تاشقى خۇسۇسىيىتىنى تەكشۈرۈش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭ ئىچكى خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىش؛ بىرلا تەرەپنى تەتقىق قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، يەنە ئۇنىڭ باشقا تەرەپلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىش؛ مەلۇم بىر خىل ئېتنىك ھادىسىلەرنى مۇلاھىزە قىلىش بىلەن بىللە، كۆپ خىل ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا تەسىرى ئۇستىدىمۇ مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىش؛ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكىگە دىقـ

قەت قىلىش بىلەن بىللە، يەنە بىر مىللەت مەدەنىيەتىدە ئىكى كى خىل مەدەنىيەت بولىدىغانلىقى ياكى ھەر قايسى سىنىپلار مەدەنىيىتىنىڭ پەرقلىق بولىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىش لازىم. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ماتېرىيالىزمنىڭ بۇ خىل ئىلمىي نەزەرىيىسى ۋە ئۇسۇلى فولكلور تەتقىقاتىدا يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ.

ئەمما، فولكلور ئىلمىنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس قوللىنىلىدىغان بىر يۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ، چوڭ تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇ تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ۋە تەتقىقات ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1. تەكشۈرۈش ئۇسۇلى

تەكشۈرۈش ئۇسۇلى فولكلورنىڭ ئەسلى ماھىيىتى بەلگىلىگەن بىر خىل ئەمەلىي ئۇسۇلدۇر. مەلۇمكى، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت پۈتۈنلەي دېگۈدەك خەلق تۇرمۇشىدىكى بارلىق ھادىسىلەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان، شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا قارىتا ئىلمىي ھالدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىغاندا، ھەر قانداق سوبيېكتىپ قىزىقىشلار ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن فولكلور «دالا مەشقى»نى ئىنتايىن كۆچلۈك تەكىتلەيدۇ. خەلق ئارىسىدىكى ئېتنىك ھادىسىلەر ۋە ئۆرپ - ئادەتلەر ھامان تېز ياكى ئاستا ئۆزگىرىش ياساپ تۇرىدۇ، ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىنى خاتىرىلەش فولكلورنىڭ ئىنتايىن زۆرۈر خىزمىتى. فولكلور ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ ئاساسى ۋە پاكىتى ئەنە شۇ ئەمەلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق خاتىرىگە ئېلىنغان ئىشەنچلىك، جانلىق بولغان ئىلمىي ماتېرىيالدىن ئىبارەت.

ئىلىم - پەن ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلمۇاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا، ئېلېكترلەشكەن ھەر خىل زامانىۋى خاتىرىلەش قورال-

لرنىڭ بارلىققا كېلىشى فولكلور ساھەسىدىكى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قولاي ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەردى. XX ئەسىر-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فولكلورغا ئائىت تەكشۈرۈش ئۇسۇلى پەقەت قەلەم ئارقىلىق خاتىرىلەشلا چەكلىنەتتى. ھازىر ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەققىي قىلىپ، ئېلېكترونلۇق خاتىرىلەش ئۇسۇللىرى بارلىققا كەلدى.

فولكلورىستىك تەكشۈرۈش ئۇسۇلىدا ئۇنىڭ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا پەنلەرنىڭ تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن فولكلورنىڭ تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ھەقىقەتەن كۆچلۈك ئىجادچانلىققا ئىگە ئەمگەك بولۇپ، باشقا پەنلەرنىڭ تەكشۈرۈش ئۇسۇلىدەك پەقەت ئۆزدائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭ كۆپ خىل پەنلىك خاراكتېرىگە ئاساسەن، خەلق ئارىسىدىكى ھەرخىل ئۇرۇپ ـ ئادەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق ساھەلەر تەكشۈرۈلىدۇ ۋە شۇنداق ئۇسۇل تەلەپ قىلىنىدۇ.

2. تەتقىقات ئۇسۇلى

فولكلورنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى بىلەن باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى مۇقەررەر ھالدا كۆپلىگەن ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇنداق ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. لېكىن فولكلور ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس يەنە بەزى تەتقىقات ئۇسۇللىرىمۇ بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، فولكلورداشىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى بىر قەدەر كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ ئۇسۇل فولكلور تەتقىقاتىدا ھەقىقەتەن رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. مەلۇمكى، ھەر قايسى مىللەت، ھەر قايسى رايونلاردا مەۋجۇت بولغان ئېتنىك ھادىسىلەر نىسبەتەن يېقىن بولۇپ، ئۇلار سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ مۇھىم

تاملى هېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا يەنە مەلۇم بىر خىل ئېتنىك هادىسىنىڭ كەڭ تارقىلىشى ۋە ئېقىپ يۇرۇشىمۇ سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ مەزمۇنى بولىدۇ.

ئۆتكەن ئەسىردە تەبىئەت هەققىدىكى ئەپسانىلەرنى تەتقىق قىلغۇچىلار شۇ خىل ئەپسانىلەردىكى هەر خىل ئىلاھ ئىسىملىرى هەققىدە سېلىشتۇرما تەلشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىپ، خەلقئارا تىل قۇرۇلمىسىدىكى «بىر مەنبە»، «كۆپ شاخ» نەزەرىيىسى ئۇچۇن ئاساس يارىتقاندى. شۇنداقلا، ئىنسانشۇناسلارمۇ هازىرقى ئېپتىدائىي قەبىلىلەرنىڭ ئەپسانىلىرى بىلەن مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ ئاڭسىدا ساقلانغان ئەپسانىلەر ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات يۇرگۈزۈپ، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئىلمىنىڭ دەسلەپكى ئۇلگىسىنى يارىتقاندى. دەسلەپكى قەدەمدە ئەپسانىلەردىن باشلانغان مۇنداق سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېنگىلىسنىڭ:«بىز تارىخنى قانچە چوڭقۇر ئېچكىرىلەپ تەكشۈرسەك، كىلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئاڭسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقلىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز»① دېگەن هۆكمىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەپسانىلەر هەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ئېتىقادىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلارنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى ۋە تارقىلىش جەريانلىرى قاتارلىق مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشقا ياردەم بېرىدى.

ئومۇمەن ئالغاندا، خەلقئارادىكى سېلىشتۇرما فولكلور تەتقىقاتىنىڭ دەسلەپكى ئېپتىدائىي ئەپسانە ۋە رىۋايەت قاتارلىق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك هادىسىلىرى

① «ئۇزۇبېك تېياتىر تارىخى». تاشكەنت، 1975 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، ئېپىلوگ.

دىن باشلانغان بولۇپ، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتچىلار ئۇخشىمىغان رايون، ئۇخشىمىغان مىللەتلەر ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئۇخشاش نۇسخىدىكى ئەپسانە - رىۋايەت ۋە چۆچەكلەرنى پارالاھل ھالدا سىلىشتۇرۇپ، ئۇخشاش مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۇخشىمىغان رايوندىكى ھەر خىل مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ دائىرىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان.

مەسىلەن، «ئادەمنىڭ يارىلىشى» ھەققىدىكى ئەپسانىنى ئالساق، ئۇنىڭ ئۆزىلا سىلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. «ئادەمنىڭ يارىلىشى» ھەققىدىكى ئەپسانە دۇنيادىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر ئىچىدە بىر قەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. بۇ خىلدىكى ئەپسانىلەرنىڭ ئورتاق مەزمۇنىدا، ئادەم تۇپراقتىن يارالغان، دېگەن ئەڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر سىستېمىسى ئەكس ئېتىدۇ. بۇ تىپتىكى ئەپسانىلەر قەدىمكى زامانداۋى نۇرغۇن مىللەتلەر ئارىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى «ئۇرۇپ - ئادەتلەرخاتىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «دۇنيا بىنا بولغان چاغدا ئىنسانلار تېخى يارالمىغانىدى. نۈۋا (女娲) سېرىق توپىدىن ئادەم ياسىغان، ئۇ يالغۇز يېتىشەلمىگەنلىكتىن ئارغامچىنى لايغا مىلاپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن ئارغامچا ئادەمگە ئايلانغان». «تەۋرات» تىكى «دۇنيانىڭ يارىلىش خاتىرىسى»دە، «يەۋرىيەرنىڭ خۇداسى ياخۋېي (yahveh) تۇپراقتىن ئادەم يارىتىپ، بۇرنىغا پۇ دەپتىكەن، ئۇ شۇنىڭ بىلەن جېنى بار تىرىك ئادەم گە ئايلىنىپتۇ» دەيدىغان بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى مىسىر رىۋايەتلىرىدىكى بۇرە باشلىق مىرنوم دېگەن خۇدامۇلاي - توپىدىن ئادەم يارىتىپ، ئۇنىڭغا روھ بەرگەن. قەدىمكى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى «خۇدالار دەرگاھىنىڭ شاھىنشاھى -

زىۋىس» مۇ لاي - توپىدىن ئادەم يارىتىپ، كېيىن جان ۋە ئەقىل كىرگۈزگەن ئاجايىپ كۈچكە ئىگە پرومېتى (prometheus) مۇ پىششىق لايدىن قۇش، ھايۋان، قۇرت - قوڭغۇزلارنى ياساپ، يەنە ئىلاھنىڭ ئىرادىسىگە ئاساسەن ئادەم قىلىپ ياراتقان. شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلار ئارىسىدا كەڭ زېمىنىي ياراتقان خۇدا قىزىل، قوڭۇر توپىنى لاي قىلىپ، ئاندىن ئەڭ دەسلەپكى ئىنسان — بىر جۈپ ئەر - ئايالنى ياراتقان، دەيدىغان ئەپسانە تارقىلىپ يۈرمەكتە. پارسلارنىڭ قەدىمكى «ئاۋىستا» دېگەن كىتابىدىمۇ تۇنجى ئادەم — قۇدرەتلىك كىيۇمارىسنىڭ سېرىق توپىدىن يارالغانلىقى ھەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلەر بار. شۇنىڭ ئۈچۈن كىيۇمارىس ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە، ئۇنىڭ نامى «تۇپراقشاھ» (گىلشاھ) دەپ ئاتالغان («ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات تارىخى» 1 - توم). ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان» دا: «ئادەم ئەلەيھىسسالام پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ بوۋىسى بولۇپ، تۇنجى يارىتىلغان ئىنساندۇر. ئاللا ئۇنى تۇپراقتىن يارىتىپ جان كىرگۈزگەن. ئۇنىڭغا شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرگەن ...» دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ («قۇرئان كەرىم» ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى 2 61 - بەت). قەدىمكى ئالتاي مېفلىرىدىمۇ «خۇدا ئادەمنى سېغىز لايدىن ياراتقان» دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى يامغۇر تىلەش (زاراخەتمە) مۇراسىمىدا يۇرت ئاقساقىلى «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۈندۇق» دەپ ئاسمانغا قاراپ ئىلتىجا قىلىدۇ، ئۇيغۇرلار ئۆلگەن ئادەمنى يەرلىككە قويغاندىن كېيىن، نامىزىغا كەلگەن كىشىلەر يەردىن بىر سىقىم تويا ئېلىپ «سۈپ» قىلىپ، جەسەت قويۇلغان گۆرگە تاشلايدۇ. بۇ ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى «ئادەم توپىدىن يارالغان» دېگەن ئىيتىدائىي چۈشەنچىنىڭ ئىنكاسى. ئالتاي ئەپسانىلىرىدىكى ئۈچ چوڭ تەڭرىنىڭ بىرى «يەر تەڭرىسى» بولۇپ، ئۇ «يەرسوب»

دەپسۇ ئاتالغان. يەر تەغرىسىگە ئالتايلىقلار ۋەتەن، يۇرت ۋە ئىنسانىيەت ھامىيسى دەپ ئېتىقاد قىلغان. بۇ تەدىمكى ئەپسانىلەر ئاسىيا، ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيەنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا تارالغان بولۇپ، بۇ رايونلار گەرچە بىر - بىرىدىن مىڭلاپ چاقىرىم ئايرىلىپ تۇرسىمۇ، ئەما ناھايىتى ئوخشىشىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭغا قارىتا سېلىشتۇرما تەتقىقات يۇرگۈزۈش ئارقىلىق، بۇنداق ئوخشاشلىقنىڭ كونكرېت سەۋەبلىرىنى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ. يەنى ئەپسانىلەر ئورتاق ھالدا ئىپتىدائىي ئانىمىستىك قاراشلار نىگىزىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىنسانىيەت گەرچە ئىلگىرى - ئاخىر بولسىمۇ، ئومۇمەن ھەممىگە ئورتاق بولغان ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىـــ ساپالچىلىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. لايدىن ئادەم يارىتىش ھەققىدىكى مۇنداق ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلەر، مۇقەررەركى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرىنى ساپالچىلىق سەنئىتى بىلەن فانتاستىك ھالدا بىرلەشتۇرگەنلىكىنىڭ يەكۈنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئەپسانىلەر ھەققىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات يۇرگۈزگەندە، بۇنداق ئوخشاشلىقنى كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ھازىرچە ئوخشاش تېپىتىكى ئەپسانىلەر ئەڭ دەسلەپ قايسى مىللەتتە پەيدا بولغان؟ زادى كىم كىمگە تەسىر كۆرسەتكەن؟ دېگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان يېتەرلىك ماتېرىيال بولمىسىمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ جەھەتتە مەلۇم ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارىدى. ئۇلارنىڭ ھېس قىلىشىچە، ئېلىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلمىساقتىن تارتىپ ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئەڭ ئاۋۋال ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولغان، كېيىن ئۆزئارا مىللىي مەدە-

نىيەت ئالماشتۇرۇش يوللىرى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكلىكى خەنزۇلار ئارىسىغا تارقالغان. بۇنداق دېيىشنىڭ ئاساسىي شۇكى، بۇ خىل ئەپسانىلەر پەقەت ئاشۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ، ئۇ ئەپسانىلەر-دە بايان قىلىنغان بەزى ئېتنىك ئادەتلەر ھېلىمۇ شۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا مەۋجۇت. لېكىن خەنزۇلار ئارىسىدا بۇ خىل ئەپسانىلەر جەڭگىۋە دەۋرى بىلەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خاتىرىلەردە پارچە-پۇرات يېزىپ قالدۇرغاندىن كېيىن تارقىلىشقا باشلىغانلىقى مەلۇم.

بىز يەنە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆپ ئۇرۇق-لۇق ئانارغا بولغان ئەقىدە تۆپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن ئەپ-سانىلەردىكى ئوخشاشلىقنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى: ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئانارنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى مەۋجۇت. شۇ سەۋەبتىن بىرەر كىشى ئاغ-رىپ سەكراتقا چۈشكەندە، ئۇنىڭغا شىپالىق تىلەپ، ئاغزىغا ئانار شەربىتى تېمىتىش؛ قىز-يىگىتلەرنىڭ تويى بولغاندا، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشى ۋە ئۇرۇق-ئەۋلادلىق بولۇشىنى تىلەپ قىزنىڭ توي كىيىملىرى ئارىسىغا ئانارنى يۆگەپ قىز بىلەن بىللە يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈش؛ كېسەل يوقلىغاندا بىمارغا ئانار سوۋغا قىلىش... قاتارلىق ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن. دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئانارنى ئۇلۇغلاش ھەققىدىكى قىزىقارلىق ئەپسانىلەرنى ئۇچرىتىمىز. يۇنان ئەپسانىلىرىدە بىر ئايال ئىلاھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ھېرا (Hera). ئۇ ئاسمان خۇداسى زېۋىسنىڭ ئايالى بولغاچقا، ھەممىسى ئۇنى ئاسمان خانىشى دەپ ئاتىشىدۇ. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇ ئاجا-يىپ قىياپەتتىكى ئايال ئىلاھ ئاساسەن توي-تۆكۈن ۋە ئەۋلاد-لارنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىق چوڭ ئىشلارنى باشقۇرىدىكەن.

ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى بولسا بېشىغا خانىشلىق تاجىنى تاقىغان، ئۈستىگە مۇراسىمنىڭ كۆركەم كىيىملىرىنى كىيگەن، بەزىدە نېپىز شابىغا ئورالغان قىياپەتتە ئىكەن ھەمدە ئۇ ئوڭ قولىدا كاككۇكنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىپ بېزەلگەن زاكۇن تايىقىنى تۇتقان، سول قولىدا بىر كۆپ ئۇرۇقلۇق ئانار تۇتقان ھالەتتە ئىكەن.① ھىندىستاننىڭ بۇددا نوملىرىدىكى ھېكايىلەردىمۇ بىر ئايال ئىلاھ بولۇپ، ئىسمى خارىد ئانا (记梨帝母) ئىكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئايال ئىلاھ مىڭ بالا تۇغقان ئىكەن. ئەمما ئۇنىڭ تەبىئىتى ناھايىتى ۋەھشىي بولغاچقا دائىم باشقىلارنىڭ بالىلىرىنى بۇلاپ يەيدىكەن. ئاخىر ساكىيامۇنى ئۇنى جازالاپ، ئەدىبىنى بېرىشكە مەجبۇر بولۇپتۇ. ۋە ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بالىسىنى يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئۇ ھەر تۈرلۈك چارىلەرنى ئىشلىتىپ تەرەپ-تەرەپتىن بالىسىنى ئىزدەپمۇ تاپالماپتۇ. نەتىجىدە ئۇ، بالىدىن ئايرىلىشىنىڭ ئازابىنى بىلىشكە باشلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قىلمىشىغا ئۈزۈل-كېسىل توۋا قىلىپ، ئالەمدىكى ئەۋلادلارنىڭ كۆپىيىشىنى قوغدايدىغان ئىلاھ بولۇپتۇ. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى بولسا بەدىنىنىڭ ھەممە يېرىنى چىپمۇ چىپ ئوراپ، يېپىشىپ تۇرغان ھەر خىل قىياپەتتىكى بالىلارنىڭ كۆرۈنۈشىدە ئىكەن. ئۇنىڭ بۇ كۆرۈنۈشى بىر ئاق كۆڭۈل ئانىنىڭ سىماسى بولۇپ، سول قولىدا بىر بالىنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان، ئوڭ قولىدا بىر كۆپ ئۇرۇقلۇق ئانارنى تۇتۇپ تۇرغان ھالەتتە ئىدى. خوتەن رايونىدىمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇشۇنداق بىر ئايالنىڭ سۈرىتى قېزىۋېلىنغان. ياپونىيىنىڭ تېخو بۇتخانىسىدىمۇ XIII ئەسىردىكى خارىد ئانا ئايال ئىلاھنىڭ سۈرىتى يىغىپ ساق

① ۋۇبىڭئەن: «كۆپ ئۇرۇقلۇق ئانار»، «شىنجاڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات خەۋەرلىرى»، 1984 - يىللىق 1 - سان، 8 - بەت.

لانغان بولۇپ، بۇ سۈرەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوق قولىدا بىر جۈپ ئانار بار، ئۇچىدا قېنىق ئانار گۈلى ئېچىلىپ تۇرغان ھالدا ئىكەن. شەرقىي گېرمانىيىنىڭ بىر مۇزېيىدا ساقلانمىقتا. بۇ ئويما رەسىم رىم دەۋرىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان بولماستىن، بەلكى ئەسلى نۇسخىسى ئىدى. بۇ قىممەتلىك ئويما رەسىمدىكى ئايال ئىلاھ ھۇ ئوق قولىدا ئانار تۇتقان كۆرۈنۈشتە ئىدى.

يەنە قەدىمكى پارسلارنىڭ ئايال ئىلاھى ئاناخىتامۇ (Anahita) قولىدا ئانار سېلىنغان ھېجىرنى تۇتۇپ تۇرغان كۆرۈنۈشتە بولۇپ، بۇ ئىلاھ پارس ئەپسانىلىرىدىكى مەخسۇس ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىشىنى باشقۇرىدىغان ئىلاھ ئىدى.

لېكىن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلىرى ئىچىدىن ئانارنى ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىشىگە سىمۋول قىلىنغانلىقىنىڭ ئىزىنى تاپقىلى بولمايدۇ. ھەتتا قەدىمكى خەنزۇچە يېزىقلاردىن ئانار (榴) دېگەن خەتنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇنىڭ سىرىنى يەشتى. مىلادىدىن بۇرۇن 137 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي رايونغا سەپەر قىلىپ كوشان ئىمپېرىيىسىدىن بۇرۇنقى «ئارساك» دۆلىتىگە بارغان. 13 يىل ئۆتكەندىن كېيىن قايتىشىدا ئارساك دۆلىتىدە كۆپ چىقىدىغان بىر خىل ئۆسىمە ھالدىكى ئۇرۇقنى كۆپ مېۋىنى چاكىنەكلىگە ئېلىپ كېلىپ، «ئارساك ئانارى» (安石榴) دەپ نام قويغاندىن كېيىن قىسقارتىپ «ئانار» دېگەن. «ياتلار تەزكىرىسى» دە: «جاڭ چيەن بۇيرۇقتا بىنائەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بارغان. ئۇنىڭ بېرىپ - كېلىشىدە ماڭغان مۇساپىسى بىر يۈز ئوتتۇز مىڭ چاقىرىم بولۇپ، ئۇزۇم ۋە ئانار

كۆچەتلىرىنى ئەكىلىپ جۇڭگودا تىككەن»① دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆپلىگەن خەنزۇچە مەنبەلەردىنمۇ ئانارنىڭ ئەسلى يۇرتى غەربىي دىيار ئىكەنلىكىنى، خەن سۇلالىسىدىن كېيىن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا تارقىلىپ، ئانار ھەققىدە بەزى ئەپسانە، ھېكايىلەر پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مىلادى ۷ ئەسىردىكى شىمالىي چى دەۋرىدە ئۆتكەن پادىشاھ ئەندى بىر قېتىم لى كىچىك خانىش لى نىڭ ئانىسىنىڭ ئۆيىگەزىياپەتكە بېرىپتۇ، كىچىك خانىشنىڭ ئانىسى سوڭشى پادىشاھقا ئىككى ئانار سوۋغا قىلىپتۇ. شۇ چاغدا پادىشاھ ۋە يېنىدىكى بىر قىسىم ئادەملىرى بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى بىلمەي ئانارنى تاشلىۋېتىپتۇ. بۇ چاغدا تەخت ۋارىسىنىڭ ئۇستازى ۋېي شۇ: «ئانار بار ئۆيدە بالا كۆپىيىدۇ، پادىشاھ يېقىندا توي قىلغاچقا، خانىشنىڭ ئانىسى ئەۋلادلارنىڭ كۆپىيىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ» دەيدۇ. پادىشاھ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇش بولىدۇ ۋە ۋېي شۇنى دەرھال ئانارنى ئەكىلىشكە بۇيرۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭغا ئىككى توپ تاۋار - دۇردۇن ئىنئام قىلىدۇ.

خەنزۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا شى ئادا (石阿搭) ئەڭ بۇرۇن يازما خاتىرىلەردە ئۇچرايدىغان ئانار سۈپەتلىك ئايال ئىلاھدۇر.

ئاناردىن ئىبارەت بۇ خاسىيەتلىك دەرەخ توغرۇلۇق جەنۇبىي سۇڭ دەۋرىدىمۇ ئاغزاكى رىۋايەتلەر بار بولۇپ، ئۇ تارىخ سەھىپىسىگىمۇ يېزىلغان. مەسىلەن، شاۋشىڭ يىللىرى مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان: خەنياڭ دېگەن يەردە بىر ياخشى ۋايادار ئايالنى قېيىن ئانىسىنى ئۆلتۈرگەن قاتىل دەپ قارىلاپتۇ. جازا ئىجرا قىلىنىشتىن ئاۋۋال ۋاپادار ئايال چېكىسىـ

① «شىنجاڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات خەۋەرلىرى»، 1984 - يىللىق 1 - سان، 11 - بەت.

گه قىستۇرۇۋالغان ئانار گۈلى شېخىنى جاللاتقا تاپشۇرۇپ بە-
رىپ، ئۇنىڭدىن تاش ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇۋشنى ئۆتۈنۈپتۇ.
ئۇ: «ئەگەر ئانار شېخى تاش ئارىسىدىن ئۇنۇپ چىقسا، ئۇنـ
داڤتا ماڭا ئۇۋال بولغانلىقىنى، قۇرۇپ قالسا جـازانـڭ ھەق
بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ» دەپتۇ. ۋاپادار ئايال ناھەق ئۆلتۈرۈلـ
گەندىن كېيىن، جاللات ئۇنىڭ سۆزى بويىچە ئانار شېخـىنى
تاش ئاستىغا باستۇرۇپ قويۇپتـۇ. دەرۋەقە، بۇ ئانار شـېخـى
ئۆسۈپ چىقىپ، بۇك - باراقسان بولۇپ، يىلـمۇ يىل چېچەك
ئېچىپ مېۋىلەپتۇ. كۆپ ئۇرۇقلۇق ئانارنى مۇقەددەس بىلىش
ئېتىقادىدىن مۇنداق بىر قىسىم ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا
بولۇپ چىقىشى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ فولكلور ساھەسىدە
ئۆتكان ئورنىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاشۇنداق ئادەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئار-
قىلىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانـىدا تار-
قالغان ۋە ساقلىنىپ قالـغان ئەنئەنـۋى مەدەنىيەت ئەھۋالـىنى
ھەمدە ئۇلاردا بار بولغان ئېتنوگرافىيىلىك ئالاھىدىلىكلەرنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان، سېلىشتۇرما فولكلـور
ئىلمىي ساھەسىدىكىلەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كەڭرى
تارقالغان چۆچەكلەرگە قارىتا سېلىشـتـۇرۇش ئـېـلـىپ باردى.
بۇلارنـىڭ ئـىچىدە ئەنگلىيە ۋە ياپونىيىدىكى فولكلور ئىلمىي
ساھەسىدىكىلەرنىڭ «كۆل قىزى» نۇسخىسىدىكى چۆچەكلەرگە
قارىتا ئىشلىگەن سېلىشتۇرما تەتقىقاتى ۋەكىللىك خاراكتېـرگە
ئىگە بىر مىسالدۇر. «كۆل قىزى» بولسا ۋەھشىي ئۆگەي ئانىنىڭ
ئۆگەي قىزىنى خارلىغانلىقىنى ئەكس ئەتـتـۈرگەن چـۆچـەك
بولۇپ، باش قەھرىمان قىز ئۆلگەن ئانىنىڭ ئاجايىپ سېھرىي
كۈچى ۋە قىياپىتىنى ئۆزگەرتكەن ھايۋانلارنىڭ ئاسـتىرتـىـن

قىلىنغان ياردىمى ئارقىسىدا شاھزادە بىلەن توي قىلىپ بەختكە ئېرىشىدۇ. بۇ چۆچەك تارقىلىشتا كۆپرەك باش قەھرىمان قىزنىڭ بىر پاي كرىستال كەشنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى ۋەقەلىكنىڭ يىپ ئۇچى قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇڭا پۈتۈن دۇنيا- دا بۇ چۆچەكنى «كرىستال كەش» (بەزى رايونلاردا «ئالتۇن كەش») دەپ ئاتاشقان. يېقىنقى يىللاردا مۇشۇ چۆچەكنىڭ دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا تارقالغان 600 دىن ئارتۇق ۋارىيانتى تېپىلدى.

سېلىشتۇرما تەتقىقات ئىلمى بارغانسېرى تەرەققي قىلىپ، ھازىرقى دەۋرگە كەلگەندە دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. دەسلەپ باشلانغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئۈستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتتىن تاشقىرى، ھەر خىل ئەنئەنە، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق ئېتنىك ھادىسىلەر ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، كۆپ ساھەلەرگە چېتىلىدى. مەسىلەن، ئوخشىمىغان رايونلاردىكى ئوخشاش بولمىغان ھەلقەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى، سودا - سېتىق، قاتناش - ترانسپورت ئادەتلىرى، كىيىنىش ۋە ئولتۇراق ئۆي ئالاھىدىلىكلىرى، ئىستېمال بۇيۇملىرى، ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرىگە قارىتا سېلىشتۇرۇش يۈرگۈزۈش، ئۇلارنىڭ تۇغۇلۇش، بالاغەتكە يېتىش، ئۆيلىنىش، ياتلىق بولۇش، دەپنە قىلىش قاتارلىق مۇراسىملارنى سېلىشتۇرۇش، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈم، قان - قېرىنداشلىق، ئىجتىمائي ئالاقە قاتارلىقلارنى سېلىشتۇرۇش، شەھەر ئىجتىمائي ھاياتى بىلەن يېزا - قىشلاقلار ئىجتىمائي ھاياتىنى سېلىشتۇرۇش، خىلمۇ خىل دىنىي ئېتىقاد كۆز قاراشلىرى ۋە مەۋسۇم - مۇراسىم پائالىيەتلىرى قاتارلىق ئۆرپ - ئادەتلەرنى سېلىشتۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى فولكلور ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىدۇر. فولكلور ساھە-

سەدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات كۆپ ھاللاردا ماكرو نۇقتىسى ئارقىلىق رايون، دۆلەت، مىللەتلەردىن ھالقىپ كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە ئۇزۇنارا ئوخشاش بولغان ئورگانىك باغلىنىشلارنى، ھەرقايسىسىنىڭ ئايرىملىق ئۇمۇملۇققا ئىگە قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىدۇ. ھازىرقى زامان سېلىشتۇرما تەتقىقات خادىملىرى ئىجتىمائىي ئۆرپ-ئادەتلەرگە قارىتا سېلىشتۇرما تەتقىقات يۈرگۈزۈپ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. مەسىلەن، بەزى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يازما خاتىرىلىرىدە ئىپتىدائىي قەدىمكى دەۋردىكى ئاكا - سىڭىللارنىڭ توي قىلىشىدىغانلىقىنى ئەسلىتىدىغان مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. فولكلور ئىلمى خادىملىرى مۇشۇ مەلۇمات ئاساسىدا بەزى ئارقىدا قالغان مىللەتلەر رايونلىرىغا كىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. مەلۇم بولۇشىچە، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئان قەبىلىلىرى، پولونسا تاقىم ئاراللىرى (تىنچ ئوكيانىدا) ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تاغ - جىلغىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان كىشىلىرى ئىچىدە ئاكا - سىڭىلارنىڭ توي قىلىشقانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن ئاغزاكى رىۋايەتلەر مەۋجۇت، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن يېقىنقى توي مىسالىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. مانا بۇ ئادەت ئىپتىدائىي قانداشلىق تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئاشۇ خىلدىكى نىكاھ تۈزۈمى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەتكە قاراپ ئالغا بېسىشتىكى جاپا - مۇشەققەتلىك مۇساپىسىنى ئىلمىي ھالدا تونۇۋالىشقا ياردەم بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، توي - تۆكۈن ۋە دەپنە مۇراسىملىرىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر، مۇراسىم ئۆرپ - ئادەتلىرىدە، جۈملىدىن خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىيات - سەنئىتىدە ئۇچرايدىغان «3»، «5»، «7»، «9» قاتارلىق سىرلىق

رەقەملەرگە بولغان ئېتىقاد، قىزىل، سېرىق، كۆك، قارا، ئاق قاتارلىق رەڭلەرگە چوقۇنۇشلارنىڭ ھەممىسىنى سېلىشتۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى بار.

سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئۇزاقتىن بۇيان ئىشلىتىلىش جەريانىدا يەنە بەزى بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالى بولالمىدى. مۇھىمى تىلشۇناسلىق ۋە ئىنسانشۇناسلىق ئېقىمىدىكىلەر ئېتنىك ئادەتلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئوخشاشلىققا ھەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ، سېلىشتۇرۇش جەريانىدا پاش بولغان پەرقلىق ئامىللارنى نەزەردىن ساقىت قىلدى. بۇ ھال ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىكى قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇنىڭدىن قارىغاندا، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ مۇ فولكلور تەتقىقاتىدىكى بىردىنبىر ئاساسلىق ئۇسۇل دېگىلى بولمايدۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فولكلور تەتقىقاتىدا «قۇرۇلمىچىلىق» نەزەريىسى ئاساسىدىكى تەھلىل ئۇسۇلى پەيدا بولدى. 1958 - يىلى فرانسىيىلىك لېۋى ستراۋۇس (Claude levi-strauss) «ئىنسانشۇناسلىق قۇرۇلمىسى» ۋە «تۇغما مىللەتلەر قۇرۇلمىسى» ناملىق ئەسىرىدە «قۇرۇلمىچىلىق نەزەريىسى» نى قوللىنىپ، ھەرخىل ئۆرپ - ئادەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلغان. بۇ خىل ئۇسۇل تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان قانۇنىيەتلىك ھادىسىلەرگە ئەھمىيەت بېرىشنى كۆچلۈك تەكىتلەيدۇ.

«قۇرۇلمىچىلىق تەھلىل ئۇسۇلى» نىڭ پەيدا بولۇش تارىخى نىسبەتەن قىسقا بولغاچقا، ئۇ سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىغا ئوخشاش ئۇنداق كەڭ ۋە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىپ كېتىلمىدى. لېكىن خەلقئارادا ھازىر «قۇرۇلمىچىلىق تەھلىل ئۇسۇلى» بويىچە فولكلورنى تەتقىق قىلىش يېڭى

دولقۇنغا كۆتۈرۈلمەكتە. بۇ ئۇسۇل هازىرقى زامان ئېلېكترون-لۇق پەن -تېخنىكا تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ راۋاجلانغۇسى.

مەلۇمكى، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى هەرقايسى پەللەر ساهەسىدىكى تەتقىقاتقا يېڭى مەزمۇنلارنى ئېلىپ كىرىدۇ. نەتىجىدە يېڭى تېما، يېڭى مەزمۇنغا ماس بولغان تەتقىقات ئۇسۇللىرى ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ قانۇنىيەتتىن فولكلور تەتقىقاتىمۇ مۇستەسنا ئەمەس.

ئىككىنچى پارىگراف فولكلورنىڭ رولى

فولكلورنىڭ رولى يېغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكى بەش تەرەپتە كۆرۈلىدۇ:

1. فولكلورنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئالدى بىلەن دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ، خەلقئارا ئىجتىمائىي پەللەر تەرەققىياتىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرىدۇ. چۈنكى فولكلور هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى سىستېمىلىق توپلايدۇ ۋە تەتقىق قىلىدۇ. بۇ ماتېرىياللار ماهىيەتتە هەرقايسى ئىجتىمائىي پەللەر ئۈچۈن پۈتمەس - تۈگىمەس تەتقىقات خەزىنىسى بولىدۇ.

2. فولكلورنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتى مىللەتلەر-نىڭ مىللىي ئېپتىخارلىق تۇيغۇسى ۋە ئۆزىگە ئىشىنىش هېس-سىياتىنى ئۇرغىتىدۇ، ئىرادىسىنى ۋە ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرىدۇ. هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ فولكلورىدا ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇرغۇنلىغان ياخشى ئۆرپ-ئادەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ هازىرمۇ پايدىلىنىش قىممىتى بار-بولۇپمۇ فولكلورنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتىدە كىشىلەرگە مەنىۋى ئوزۇق بولىدىغان نۇرغۇن ئىلغار

ئىدىيە ۋە كۆز قاراشلار بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى ھەر جەھەتتىن تەربىيىلەيدۇ.

فولكلور تەتقىقاتى ۋە ئۇنىڭ ئومۇملىشىشى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىدە بىۋاستە رول ئويناپدۇ. ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەيلى ئۇنىڭ مەزمۇنىدا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئۇنىڭ شەكلىدە نامايان بولغان بەدىئىي زوقلاندۇرۇش كۈچى جەھەتتىن بولسۇن، ئۇ كىشىلەرنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھتا تەربىيىلەشنىڭ ئەڭ ياخشى دەرسلىكىدۇر.

ئومۇمەن ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا ۋارىسلىق قىلىنىپ كەلگەن مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى شۇ خەلقنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى بولۇپ، فولكلور ئىلمى ئۇنى تېخىمۇ ئەتراپلىق سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تەشۋىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدۇ. بۇ ئارقىلىق بولۇپمۇ ياش ئەۋلادلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭىنى ئۈستۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناپدۇ.

3. فولكلور تەتقىقاتى ئاڭلىق ھالدا «كونىدىن يېڭىنى يارىتىش» خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش رولىنى ئويناپدۇ. ئۇ خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ خىل ئېتنىك ئادەتلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىدۇ ھەمدە بۇ ئارقىلىق قايسى ئادەتلەر جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسالغۇلۇق قىلىدىغان قالاقلىق ۋە كونىلىق ئىكەنلىكىنى، قايسىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان يېڭى ۋە ئىلغار ئادەتلەر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. بۇ ماھىيەتتە كونىنى چىقىرىپ تاشلاپ،

يېڭىنى قوبۇل قىلىش جەريانىدۇر.

بىز ھازىر «كونىنىڭ ئورنىغا يېڭىنى تىكلەش» تىن ئىبارەت ئىسلاھات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىمىز. بۇ ھالقىلىق ئۆزگۈرۈشنىڭ مەزگىلىدە كونا ئادەتلەر بىلەن يېڭى ئادەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىنتايىن ئۆتكۈر بولىدۇ. يېڭى ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى كونا ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ پۈتۈنلەي يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى خەلق ئاريسىدىكى ھەر خىل ئۆرپ ـ ئادەتلەر ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە بىر خىل ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا خەلقنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇنى بىر يولىلا بىرەر تەشەببۇس ياكى بىر ئىنقىلاب بىلەن ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ. ئۇنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، يەنىلا قولىدىكى تەتقىقاتنىنى كۈچەيتىپ، يېڭى ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە ئۇيغۇن بولغان ئېتىنىڭ ئادەتلەر بىلەن ئۇيغۇن بولمىغان كونا، قالاق ئادەتلەرنى پەرقلەندۈرۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇتۇش لازىم. خەلق بۇنى ھەقىقىي تونۇپ يەتكەندىلا ئاڭلىق ھالدا كونا، قالاق ئادەتلەردىن قول ئۈزىدۇ. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مۇھىم نۇقتا بار كى، ھەقىقىي مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دىنىي ئەنئەنە ۋە خۇراپىي ئادەتلەرنى خەلقنىڭ ھەقىقىي ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە تەڭلەشتۈرۈشكە بولمايدۇ. بىز كارل ماركسنىڭ: «سوتسىيالىزم قانچىلىك تەرەققىي قىلسا، دىنمۇ شۇنچىلىك يوقىلىدۇ»① دېگەن ھۆكمىنى مۇقەررەرلىك دەپ تونۇغاندىلا

① «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىيالىرى»، 1985 ـ يىللىق 2 ـ سان، 41 ـ بەت.

ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە مۇئامىلە قىلىشنىڭ توغرا يولىنى تاپالايمىز. فولكلور تەتقىقاتىدا ئەنئەنىلەرنىڭ مىللى ۋە ئىنتېرناتسىئوناللىق دىئالېكتىكىسىنى يېشىپ بېرىش پەقەت نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتا ـ يىن زور ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

4 . فلكلور تەتقىقاتى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ سىياسەت تۈزۈشى ۋە سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشىگە بەلگىلىك ياردەم بېرىش رولىنى ئوينايدۇ. بىر دۆلەتنىڭ سىياسىي تەدبىرى ئاۋام خەلق ئىرادىسى ۋە ھېسسىياتىغا ماس ھالدا دۆلەتنىڭ ئورتاق ھېسسىياتى بىلەن بىرلىشىشى لازىم. ئېتنىك ئادەتلەر، ھەر بىر رايون، دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن خەلق ئىرادىسى، ھېسسىياتى ۋە شۇ رايون، دۆلەت ھېسسىيا ـ تىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ بىر يېزا ـ كەنتكە تەئەللۇق ئېتنىك ئادەتلەر شۇ يېزا ـ كەنتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنى بەلگىلەشتە مۇئەييەن رول ئوينايدۇ. بىر دۆلەتكە خاس ئېتنىك ئادەتلەر يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بىرەر سىياسىي چاقىرىقنىڭ تىكلىنىش ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇزاق تارىختىن بۇيان شەكىللەن ـ گەن نىكاھلىنىش تۈزۈملىرى نىكاھ قانۇنىنى بەلگىلەشنىڭ ئاساسى بولدى. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان نىكاھ قانۇنىدىكى كۆپلىگەن پرىنسىپلار مۇ ئەنە شۇ تارىختا شەكىللەنگەن نىكاھلىنىش ئۆرپ ـ ئادىتىدىكى ئاساسىي قانۇنىيەتلەرگە ئاساسلانغان ھالدا، بۇ ساھە ـ دىكى يېڭى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ تەلىپىگە ئەمەل قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى نىكاھ قانۇنىدىكى يېقىن تۇغقانلار (نەۋرىلەر) ئارا نىكاھلىنىشقا يول قويماسلىق پرىنسىپى ھازىرقى زامان پەن تەرەققىياتىـ

نىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. چۈنكى، قانداشلار ئوتتۇرىسىدا نىكاھلىنىش ئەۋلادلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە سۈپىتىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدىغانلىقى مېدىتسىنا ئىلمى ئىسپاتلىغان بىر ئىلمىي ھەقىقەت.

5. فولكلور تەتقىقاتى ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىشنى كۈچەيتىپ، خەلقئارا ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. «خەلق ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1979 - يىلى 12 - سانىدا ئېلان قىلىنغان ئېلىمىزنىڭ داڭلىق يەتتە نەپەر فولكلورشۇناسلىرىنىڭ «فولكلور ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش ھەققىدىكى تەشەببۇسنامە» سىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بىز ھازىر سوتسىيالىستىك چوڭ مەملىكەت، ئۇچىنچى دۇنيا ۋە ئىككىنچى دۇنيادىكى كەڭ ئىلغار ئامما كۆزىنى بىزگە تىكمەكتە، ئۇلار ئېلىمىزنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ھالىتىنى چۈشىنىشكە جىددىي ئېھتىياجلىق. ئەگەر بىز ئۇلارغا ئېلىمىزنىڭ فولكلورىغا ئائىت بايلىقلاردىن ئىلمىيلىكى كۈچلۈك بولغان ئەسەرلەرنى تونۇشتۇرۇپ بېرەلىسەك، ئۇ چاغدا ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ دۆلىتىمىز ھەققىدىكى تونۇشى ئۆسۈپ، بىزگە ھېسداشلىق قىلىدىغان يەنە كۆپلىگەن دوست ئەللەرنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى شۈبھىسىز. مانا بۇ بىر خىل نەتىجىلىك خەلقئارا تەشۋىقات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا يەنە فولكلورنىڭ بىر خىل ئەمەلىي رولى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.»① ئەمەلىيەتتىمۇ ئېلىمىزدە يېڭىدىن يولغا قويۇلغان سىرتقا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىگە ئەگىشىپ، دۆلىتىمىزنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان باردى - كەلدى مۇناسىۋىتى كۈنسېرى كۈچەيمەكتە. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ فولكلورىغا ھەۋەس قىلىدىغان ۋە قىزىقىدىغان دوست ئەربابلار كۈنسېرى كۆپەيمەكتە، ئېلىمىز فولك-

① ۋۇيىڭئەن: «جۇڭگو فولكلورى»، 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 27 - بەت.

لوردىكى يەرلىك قول ھۈنەر - سەنئىتى ۋە باشقا يەرلىك ئىقتىسادىي ئېتنىك مەھسۇلاتلار خەلقئارا سودىدا قىزىق بازار تاپماقتا. شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە ئەنئەنىۋى مۇقاملىرى قويۇق مىللىي يەرلىك پۇراققا ئىگە بولۇپ، ئۇ دۇنيادىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىەت سەھنىسىدە قىزغىن ئالقىشقا ئىگە بولماقتا. بۇ جەھەتتىكى جانلىق مىساللار ناھايىتى كۆپ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېلىمىز فولكلورىنىڭ خەلقئارا دوستلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بىۋاستە رول ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قىسقىسى، فولكلور تەتقىقاتى خەلقئارا دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى كېڭەيتىشنىڭ بىر خىل ئۇنۇملۇك ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى باب
فولكلورنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى

فولكلورنى ئۆگىنىش، تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ۋاقتىدا، ئەلۋەتتە فولكلورنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق چۈشىنىش زۆرۈر.

فولكلورنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەشتە، مۇقەررەر ھالدا، ئۆۋەندىكى ئىككى تەرەپكە قاراش كېرەك: بىرى، ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ پەقەت ئۆزىگىلا تەۋە بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئالاھىدىلىك. بۇ خىل ئالاھىدىلىك فولكلورنىڭ ئىچكى ئالاھىدىلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىرى، ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ ۋاقىت، بوشلۇقتىن تارتىپ تەرەققىيات ھەرىكىتى جەريانىدا

كۆرۈلگەن ئالاھىدىلىك بولۇپ، بۇ فولكلورنىڭ تاشقى ئالاھىدىلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى ئالاھىدىلىك قوشۇلۇپ، فولكلورنىڭ بىر پۈتۈن ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

بىرىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ ئىچكى ئالاھىدىلىكى

فولكلورنىڭ ئىچكى قىسمىغا تەئەللۇق بولغان ئالاھىدىلىك مۇنداق ئۈچ چوڭ گەۋدە ئىچىدە كۆرۈلىدۇ:

1. مىللىي پەرق

مىللىي پەرق ئۆرپ - ئادەتنىڭ تەۋەلىكىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. بۇ يەردىكى مىللىي پەرق دېگىنىمىز ئوخشاش بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئارىسىدا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا يەنە ئوخشىمىغان مىللەتلەر تۇرمۇشىدا ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىك ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش تەرەققىياتىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن. ھازىرقى زامان مىللىتى پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن، قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادەتلىرى بولغان. ئالايلۇق، ئىپتىدائىي ئۇرۇق - قەبىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تۇتەم ئېتىقادى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن بىر - بىرىگە ئوخشىمىغاچقا، ئېتىقاد جەھەتتىكى بۇنداق ئوخشاشمىسلىق ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىگە، پىسخولوگىيىسىگە ۋە ھەرىكىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆرپ - ئادەت جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك

هاسىل قىلغان.

مەسىلەن، قەدىمكى مىسرلىقلارنىڭ تۇتىمى مۇشۇك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇشۇكنى ئۆلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا ئازار بېرىش مۇتلەق مەنئى قىلىنغان. نەتىجىدە ھەممە كىشى مۇشۇككە بولغان ئېتىقاد تۇيغۇسىدىن مۇشۇكنى ئۆز جېنىدىن ئارتۇق ھۆرمەتلەپ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن باققان. نەتىجىدە مۇشۇكلەر خانزادىلىشىپ ھەتتا چاشقان بىلەنمۇ كارى بولمايدىغان بولۇۋالغان. بۇ ھال بىر مەزگىل نىل دەرياسى ۋادىسىدا چاشقان ئاپىتىنىڭ پەيدا بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھەتتا يەھۇدىيلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، مىسرلىقلارنىڭ مۇشۇكنى «خۇدا» دەپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بىلگەن يەھۇدىيلار ھەر بىرى بىردىن مۇشۇكنى قولىدا كۆتۈرۈپ، مىسرلىقلارغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان، مىسر قوشۇنلىرى دۇشمەنلىرى قولىدىكى مۇشۇكنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قارىتىپ ئوق ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. شۇنداق قىلىپ يەھۇدىيلار «مۇشۇك ھىيلىسى» ئارقىلىق مىسرلىقلارنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلغان.

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر بۆرىنى تۇتىم قىلغاچقا، ئۇلاردا «كۆك بۆرە» ئېتىقادى كۈچلۈك بولغان. شۇ سەۋەبتىن مىراس بۆلۈشكەن كۈنى مال قورۇسىغا بۆرە تەگسە ياخشىلىققا جورۇپ، ئۇلار خۇشال بولىدۇ. مالغا كېسەل تارقالغاندا بۆرە كەلسە، مال كېسەلدىن خالاس بولىدۇ دەپ قارايدۇ. يالغۇز سەپەرگە چىققانلارنىڭ ئالدىغا بۆرە ئۇچرىسا ئېتىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، تۇنجى تۇغۇتتا ئانىنى ئەزىزلەپ، ئۇنى بۆرە تېرىسىگە ئولتۇرغۇزىدۇ، ئارزۇلۇق ئوغۇل بالىغا «يامان كۆز» تەگمىسۇن دەپ، بۆشۈكىگە ياكى بوينىغا بۆرە ئوشۇقىنى ئېسىپ قويىدۇ. دېمەك، تۈركىي خەلقلەرنىڭ

ئۆزىگە خاس بولغان بۆرە تۆتىمى ئەنە شۇنداق كۆپلىگەن ئادەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يېقىنقى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق بۆرە تۆتىمىغا ئائىت بەزى ماددىي پاكىتلار تېپىلدى. 1957 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ مەشھۇر ئارخېئولوگى دورومجاسولۇ مىلادى 570 - يىلى تۈرك قاغانى مويۇنچۇرنىڭ ئورناتقان بىر ئابىدىسىنى تاپقان. مۇشۇ ئابىدىدە بىر كۆك ئانا بۆرىنىڭ سۈرىتى ۋە ئۇنى ئېمىپ تۇرغان بىر بالىنىڭ سۈرىتى بار. 1979 - يىلى سوۋېت - موڭغۇلىيە ئارخېئولوگلىرى بىرلىشىپ موڭغۇلىيىنىڭ ئارخانىتاي ۋىلايىتى داتسۇ دېگەن يېرىدىن يەنە بىر ئانا بۆرىنى ئېمىپ تۇرغان ئادەم بالىسىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تاش ئابىدىنى تاپقان. ئۇلار يەنە 1980 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ ئوممە دېگەن يېرىدىكى دالان ئوغا تېغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىن يېنىغا خەت ئويۇلغان بىر تاش سۈرەت تاپقان. ئۇنىڭدىمۇ بۆرىنىڭ سۈرىتى بار، يېنىغا «قىپچاق بەخت - سائادەتلىك بولسۇن» دېگەن خەت ئويۇلغان.

ئېلىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتى مىللەت شەكىللىنىشكە باشلىغان قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك ئۆرپ - ئادەت قۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپقان. سىماچىيەننىڭ «تارىخنامە» سىدىكى «ھونلار تەزكىرىسى» گە يېزىلغان خاتىرىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىمالدا ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەتلەر - نىڭ ئۆرپ - ئادەتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ياشىغۇچى خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتى بىر بىرىدىن زور پەرقلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ تەرەققىياتى ئارقىلىق ھازىرقى زامان مىللەت گەۋدىسى شەكىللەنگەن. ھازىر ئېلىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ ئۆرپ - ئادەت جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھەر - قانداق مىللەتكە سېلىشتۇرغاندىمۇ خاسلىققا ۋە خىلمۇ

خىللىققا ئىگە. مەسىلەن، بىرلا توي مۇراسىملىرىنى ئالساق، شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ، خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توي مۇراسىم ئادەتلىرى بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۆرپ - ئادەت شۇ مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى، پسىخولوگىيىسى، دىنىي ئېتىقادى، سەنئىتى، تىلى قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭلاشقا فولكلور ساھەسىدە تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش جەريانىدا چوقۇم ئۆرپ - ئادەتنىڭ مىللىي پەرقىگە ئېتىبار بېرىش زۆرۈر بولىدۇ. بىر مىللەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى تەكشۈرگەندىمۇ ئۇنىڭ قايسىسى شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق، قايسىسى باشقا مىللەتلەردىن سىڭىشكەن، بۇنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا پايدىلىق بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇستەقىل ۋە ئورتاق يولىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

2. سىنپىي پەرق

ئېتنىك ھادىسىلەر ئىچىدە سىنپىي پەرقنىڭ روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ئۆرپ - ئادەتنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي تەۋەلىكلىرىدىن بىرى. مۇشۇ ئالاھىدىلىكنى چۈشىنىشتە بىز بىلەن مېتافىزىكىچىلارنىڭ قارىشى پۈتۈنلەي ئوخشاش ئەمەس. مېتافىزىكىچىلارنىڭ بۇرمىلانغان سىنپىي تەلىماتى ھەرقايسى سىنىپ ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق پرىنسىپىنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىپ، بىر سىنىپنىڭ پەقەت شۇ سىنىپقا خاس بولغان ئۆرپ - ئادىتى بولىدۇ، قارىمۇ قارشى سىنىپلارغا ئورتاق ئۆرپ -

ئادەت بىرلىكى يوق، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش، روشەنكى، ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس، بۇ قاراش ماھىيەتتە سىنىپىي تەلىماتتىكى تولمۇ ئاددىلىق ۋە چاكىنىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىنسانلار جەمئىـ يىتى پەيدا بولغاندىن تارتىپلا، ئۇلارنىڭ ئورتاق تۇرمۇش شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەر خىل ئۆرپ ـ ئادەتلەر بار ـ لىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ھەممە كىشىگە ئورتاق بولغان، بەلكى پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت قاتلىمى سۈپىتىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. مەلۇمكى، بىر مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى سىنىپلارنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ھەمـ مىسى بالىلىق بولىدۇ، تۇرمۇش قۇرىدۇ، ئۆلىدۇ؛ ھەممىسى كىيىم كىيىدۇ، تاماق يەيدۇ، ئۇخلايدۇ؛ ھەممىسى ھەر خىل ئەنئەـ نىۋى مۇراسىم ـ بايراملارنى ئۆتكۈزىدۇ؛ ئۆز مىللىتىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلىدۇ؛ ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەـ نىيەت ـ سەنئەت يادىگارلىقلىرىغا قاتنىشىدۇ؛ تەبىئەت گۈزەللەـ كىدىن بىرەك زوقلىنىدۇ ۋە باشقىلار. مانا بۇلار ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىدىكى ئورتاقلىقنىڭ مەۋجۇت بولىدـ غانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما فولكلور ئىلمى پەقەت مۇشۇ بىر تەرەپىنىلا چۈشەنگەندە ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ يەنە سىنىپىي پەرقىگە ئىگە بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنى يېشىپ بېرەلـ مەيدۇ. دەرۋەقە، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ھەممە سىنىپلارغا ئورتاق بولىدىغان ئالاھىدىلىكى ئىچىدە يەنە روشەن ھالدا سىنىپىي ئايرىمىلىق مەۋجۇت. بۇ تەرەپ ئىنتايىن مۇھىم. بۇ خىل سىنىپىي پەرق ئىقتىسادىـ ئورۇن ۋە ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىن تاشقىرى، ئۆرپ ـ ئادەت شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

ھۆكۈمران سىنىپلار ئۆرپ ـ ئادەتتىن پايدىلىنىپ ئېزىلـ

گۈچى سىنىپلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ، ناھايىتى ئېنىقكى، يۇقىرى تەبىقە ئىچىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان توي - تۆكۈن مۇرا - سىملىرىدىكى يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى ئارىسىدا بولىدىغان توي - تۆكۈن مۇراسىملىرىدىكى يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىنىش ئادەتلىرى ئوخشاش ئەمەس. «بەخت تىلەش» ھېكايىسىدە تەسۋىرلەنگەن لوسى بەگ ئائىلىسىنىڭ بەخت تىلەش ئادىتىدىن پايدىلىنىپ ئاق كۆڭۈل شياك لىن ھەدىگە ئىنتايىن ئېغىر روھىي بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇنى ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىغا غەرق قىلغانلىقىمۇ ناھايىتى روشەن ھالدا ئۆرپ - ئادەتنىڭ سىنىپىي پەرقىگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇمۇمەن، ماددىي تۇرمۇشتىن تارتىپ مەنىۋى تۇرمۇشقىچە ئۆرپ - ئادەتتە كۆرۈنۈپ تۇرغان سىنىپىي پەرق ناھايىتى روشەن.

ئۆرپ - ئادەتنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىشتا پەقەت پۈتۈن مىللەتكە ئورتاق بولغان ئالاھىدىلىكىنلا كۆرۈش يېتەرلىك ئەمەس (بۇ تەرەپمۇ ئەلۋەتتە مۇھىم. ئەمما بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىلى بولمايدۇ)، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، ئوخشاش بىر خىل ئۆرپ - ئادەت ھەرقايسى سىنىپ ۋە قاتلاملار ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى چۈشەنگەندىلا ئاندىن ئۇنىڭدىن ئىلمىي يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ.

3. پۈتۈن ئىنسانلاردىكى ئورتاقلىق

ئۆرپ - ئادەت ئۆزىدە ھازىرلىغان ئىنتايىن كەڭ ۋە چوڭقۇر بولغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى پۈتۈن ئىنسانلارغا ئورتاق ئالاھىدىلىكتۇر. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى شەكىللىنىش جەريانىدا ھەممىسىدە بىر - بىرىگە ئوخشاشراق ياكى

يېقىنراق بولغان تاسىلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق نەتىجىسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئىنسانلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىرقانچە مۇھىم باسقۇچلىرىنى، ئالايلى، ئىپتىدائىي كوممۇنىزم دەۋرى، چارۋىچىلىق دەۋرى، ئىپتىدائىي ھالدىكى تەبىئەتتىن ئوزۇقلۇق يىغىۋېلىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىق ۋە ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي ئېتنوگرافىيە تاش قورال دەۋرى، ساپالچىلىق دەۋرى، مىس قورال دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان كونا - يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتى، كولالچىلىق مەدەنىيىتى ۋە برونزنىڭ مەدەنىيىتى بولۇپ شەكىللىنىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى فولكلور تارىخىدا قەدىمكى دەۋرلەردىلا پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بولغان. قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان ئۇرۇپ - ئادەتنىڭ تىكلىنىشىگە ئاساس بولغان. مەسىلەن، تەبىئەتكە چوقۇنۇش، ئوتقا چوقۇنۇش، كۆككە چوقۇنۇش، تۇپراققا چوقۇنۇش قاتارلىقلار دەسلەپ ھەممە ئىنسانلارغا ئورتاق بولۇپ، ناھايىتى كەڭ يېيىلغان. خۇددى شۇنىڭدەك توي - تۆكۈن، دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدىمۇ پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ئالاھىدىلىكلەر بار. توي قىلىش ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزىدىن كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان مەدەنىيەت شەكلى، «بىئولوگىيىلىك ئادەم» دىن «ئىجتىمائىي ئادەم» گە تەرەققىي قىلىنىڭ يۈكسەك بەلگىسى. شۇ سەۋەبتىن، ئىنسانىيەت ئالىمىنىڭ قايسى يېرى ۋە قايسى قەبىلىسى بولسۇن، توي شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ناھايىتى چوڭ مۇراسىملارنىڭ بىرى. خۇددى شۇنداقلا دەپنە قىلىشمۇ تەبىئەت ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەيىتنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى مەدەنىيەت

شەكىلدۇر. شۇڭلاشقا مېيىتنى دەپنە قىلىش ياكى ئەجدادلىرى-
نىڭ روھىنى ئەسلەش ۋە ئۇنىڭغا سېغىنىش بەلگىلىك بىر
مۇراسىم شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئۇ ئوخشاشلا
ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان بىر خىل ئېتىقادىدۇر. ئىنسانلارنىڭ
كىيىنىش، ئوزۇقلىنىش، ئولتۇراقلىشىش قاتارلىق ئادەتلىرى ۋە
ئۆزۈملىرىمۇ ئورتاقلىقنى شەكىللەندۈرگەن ئالاھىدىلىكتۇر. بۇ
خىل ھادىسىلەر ھەقىقەتەن ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتى-
نىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا شەكىللەنگەن ئورتاقلىققا ئىگە مەھە-
نىيەت كەشپىياتىنىڭ ئۆرۈپ - ئادەتتىكى ئەكس ئېتىشىدىن
ئىبارەت.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە ئەللەر
ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش
ئۆرپ - ئادەتتىكى مىللىيلىكنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، خەلقئارا ئور-
تاقلىقنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى
بولۇپ، بۇمۇ ئەلۋەتتە قانۇنىيەتلىك بىر ئالاھىدىلىكتۇر. مەسە-
لەن، مېيىتنى ئوتقا دەپنە قىلىش (كۆيدۈرۈش) ئادىتىنىڭ
ئىلمىيلىكى بولغاچقا، ئۇ بارغانسېرى يەرگە دەپنە قىلىش، سۇغا
دەپنە قىلىش ۋە كۆككە دەپنە قىلىش ئادەتلىرىنىڭ ئورنىنى
ئىگىلىمەكتە. مەدەنىيەتلىك تۈي مۇراسىملىرى (يېڭىت - قىزنىڭ
ئېختىيارىيلىقى ئاساسىدىكى) نىڭ ئىلغارلىقى بارغانسېرى ئومۇم-
لىشىپ، تاۋارلاشقان كونا شەكىلدىكى مەجبۇرىي تۈي مۇراسىم-
لىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىمەكتە. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىلغار
يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىنىش ئادەتلىرىمۇ بارغانسېرى
خەلقئارالىشىش ۋە زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. پەن -
مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى قالاق، چېرىك ئادەتلەرنى بارغانسېرى
ئۇنچە تېز سقىپ چىقارماقتا. خەلقئارالىق مەدەنىيەت ئالماشتۇ-
رۇش كۈنسېرى گۈللەپ ياشناۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئىنسانلارغا

ئورتاق تېخنىكا زامانىۋىلاشقان ئۆرپ - ئادەتلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇنداق ئورتاقلىق سىلىشتۇرما فولكلور تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مۇھىم تېما بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭ مۇھىم ئىلمىي ئەھمىيىتى بار.

يۇقىرىقىلار فولكلورنىڭ ئىچكى ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئىككىنچى پاراگراف فولكلورنىڭ تاشقى ئالاھىدىلىكى

ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى ئۆرپ - ئادەت ھادىسىلىرىنىڭ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان يۇقىرىقىدەك ئىچكى ئالاھىدىلىكىدىن تاشقىرى، يەنە ئوخشىمىغان ۋاقىت ۋە ماكانداكى ھەرىكەت جەريانلىرىدا ئىنتايىن روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بىر قىسىم تاشقى ئالاھىدىلىكىمۇ بولىدۇ. ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا، ھەرخىل ئېتنىك ئالاھىدىلىكلەر مۇقەررەر ھالدا تارىخىي دەۋر ئالاھىدىلىكىنىڭ ئىپادىسى بولغاچقا، ئۇنى ئەلۋەتتە تارىخىي ئالاھىدىلىك دېيىشكە بولىدۇ. ماكان (بوشلۇق) جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ يەنە ھەرقايسى يەرلىك رايونلارنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى سۈپىتىدە ئىپادىلەنگەچكە، ئۇنى تەبىئىي ھالدا فولكلورنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى دەپ ئاتايمىز. ئېتنىك ئادەتلەرنىڭ باشقا پائالىيەت جەريانلىرىدا كۆرۈلگەن ھەرىكەت قانۇنىنى روشەن ھالدا ۋاريىسچانلىق (ئەنئەنىلىك) ۋە ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئەلۋەتتە فولكلورنىڭ ۋاريىسچانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكى دەپ ئاتايمىز. خىلمۇ خىل ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ تارقىلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۇنىڭغا ماس بولغان باشقا كۆپ خىل تاشقى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ يۇقىرىقى تۆپ ئالاھىدىلىكلەر ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ.

1. تارىخىيلىك (تارىخىي ئالاھىدىلىك)

تارىخىيلىك فولكلور تەرەققىياتىنىڭ ۋاقىت جەھەتتە ياكى ئالاھىدە بەلگىلەنگەن دەۋر ئىچىدە روشەن ئىپادىلەنگەن تاشقى ئالاھىدىلىكىدۇر. بۇ ئالاھىدىلىكنى دەۋردىن دېرەك بېرىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەت دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى بۇخىل ئالاھىدىلىك ئۆرپ ـ ئادەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىدا شەكىللەنگەچكە، ئۇ تارىخىي ئالاھىدىلىك دەپ ئاتالغان. ھەقىقەتەن فولكلورغا تەئەللۇق كۆپلىگەن ھادىسىلەرنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىلدە ئىپادىلەنگەنلىكى سېزىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلاردا ئەرلەرمۇ ئۇزۇن چاچ قويىاتتى، ئىسلامىيەتتىن كېيىن بۇ ئادەت ئۆزگىرىپ، ئەرلەرنىڭ چاچ قويۇشى مەنئى قىلىندى. كىيىنىش ئادەتلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. ئايالالارنى ئالساق، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن، ئۇلار يۇزىنى ياپماي ئەرلەر بىلەن بىر سورۇندا پائالىيەت ئېلىپ بارالايتتى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن «ئايالالار غەيرىي ئەرلەرگە كۆرۈنسە نامەھرەم بولىدۇ» دەيدىغان فېئودالىق پەتۋا چىقىپ، ئايالالارنى يۇزىگە چۈمپەردە تاقاشقا مەجبۇر قىلدى. ئازادلىقتىن كېيىنكى يېڭى تارىخىي شارائىتتا، «ئەر ـ ئايال ھوقۇقتا باراۋەر» دېگەن سوتسىيالىستىك پرىنسىپ كاپالەتكە ئىگە قىلىنغاندىن كېيىن، چۈمپەردە تارتىش ئادىتى بوقالدى. دېمەك، ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ئۆزگىرىشىدە تارىخنىڭ ئۆزگىرىشى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە خەنزۇ ئايالالرىنىڭ پۇتىنى بوغۇش ئادىتىنىڭ ئۇزۇنغىچە داۋاملىشىشى مۇھىمى، فېئودالىزم دەۋرىدىكى ئايالالارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىن ئىبارەت يېتەكچى ئىدىيە ۋە تۈزۈمنىڭ ئۇزاققىچە ئۆزگەرمەي كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن بولغان. شۇڭخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن

گەرچە بۇ چىرىك تۇزۇم ئاغدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئايالالار «پۇت بوغۇش» تىن يەنىلا ئۇزۇل - كېسىل ئازاد بولالمىغانىدى، ئېلىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئايالالارنىڭ مەنپەئىتى قوغدىلىپ، ئەركىنلىكى كاپالەتكە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئايالالارنىڭ پۇتىنى بوغۇشتەك چىرىك ئادەتكە ئۇزۇل - كېسىل خاتىمە بېرىلدى.

دېمەك، خەنزۇ ئايالىرىنىڭ پۇتىنى بوغۇش ئادىتىگە ئاخىرقى ھېسابتا چەك قويغان تارىخىي ئاساس دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشى، خەلقنىڭ ئازادلىقى ۋە ئايالالارنىڭ قەد كۆتۈرۈشىدۇر.

ئېلىمىزدە ھۆكۈم سۈرگەن ئۇزاق مەزگىللىك فېئودالىزم ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئېتنىمىك ئادەتلەرنىڭ تارىخىي قىياپىتى بىرخىل قارىمۇ قارشى مۇقىملىق ھالەتتە كۆزگە چېلىقىدۇ، بۇ ھال پۇتكۈل فېئودالىق دەۋرنىڭ قىياپىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىراق، شۇنى كۆرۈش كېرەككى، پۇتكۈل فېئودالىق دەۋردىكى سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى، مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، ھەرقايسى باسقۇچلارنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكى ئوخشىمىغان ھالەتتە كۆزگە چېلىقىدۇ. گەرچە ئېلىمىز تارىخىدىكى سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى فېئودالىق تۇزۇمنى ئۆزگەرتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقى دەۋردىكى ئىدىيىۋى ئېقىمغا قارشى تۇرۇش تەسىرى بىلەن ھەرخىل ئېتنىمىك ئادەتلەردىمۇ مۇئەييەن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ، يېڭى تارىخىي دەۋرگە مۇناسىپ ھالدا يېڭىچە ئىز قالدۇرغان. مەسىلەن، شىمالىي سۇلالە، جەنۇبىي سۇلالە دەۋرلىرىگە كەلگەندە تاڭ دەۋرىنىڭ كېيىنىش ئادەتلىرى زور دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكى ئاشۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فولكلورىستىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتا ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بۇ خىل تارىخىي خۇسۇسىيىتىگە ئېتىبارسىز قاراشقا بولـ

مايدۇ. نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى قارا-قويۇق ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. قەدىمكى ئادەت-لەرنىڭ كېيىنكى تارىخىي باسقۇچلاردىكى ئوخشىمىغان ئۆزگە-رىشلىرىنى ئېنىقلاش فولكلور ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى.

2. يەرلىك ئالاھىدىلىك

يەرلىك خۇسۇسىيەت ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ مۇئەييەن ماكاندا ئىپادىلىنىدىغان ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇڭا بۇ ئالاھىدىلىكنى جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك ياكى رايون خاراكتېرلىك ئالاھە-دىلىك دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ناھايىتى كەڭ قوملاشقان مەنىگە ئىگە. مەيلى قايسى خىلدىكى ئېتنىك ھادىسە بولسۇن، ئۇلار دېگۈدەك بەلگىلىك جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئىچىدە يەرلىك ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شەكلى ۋە شارائىتى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەرلىك تۈزۈملەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچ-راپ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە يەرلىك تۈسكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى پەرقىنى يىغىنچاقلىغان «جەنۇبتا تاتلىق، شىمالدا قۇرغاق، شەرقتە ئاچچىق، غەربتە چۇچۇمەل» دەيدىغان بىر تەمسىل بار. بۇ-نىڭدا فولكلورىستىك ھادىسىلەرنىڭ روشەن ھالدا يەرلىك ئالا-ھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئۆزىگە خاس داڭلىق يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، خوتەننىڭ گۆش كىرد-سى بىلەن تونۇر كاۋىپى، قەشقەرنىڭ پېتىر مانتىسى بىلەن قېيمىلىق ئۆگرىسى، كۇچانىڭ لەڭمىنى بىلەن دەملىگەن قارا چېيى، تۇرپاننىڭ ياپمىسى بىلەن بەنشىسى (جۇۋاۋا) ۋە باش-قىلار. شۇنداقلا كۆپلىگەن داڭلىق مەھسۇلاتلارمۇ يەرلىك ئالا ـ

ھەدىلىكنى ناماياں قىلىدۇ. مەسىلەن، خوتەننىڭ شاپتۇلى بىلەن ئۇزۇمى، قاغىلىقنىڭ ئانىرى بىلەن ياڭىقى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۇرى بىلەن قوتۇر ئامۇتى، ئىلىنىڭ ئالمىسى، كۇچانىڭ كىشمىش ئۆرۈكى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، تۇرپانىنىڭ كىشمىش ئۇزۇمى، پىچان ھوڭ قوغۇنى، پەيزىۋات خۇشئاۋاتنىڭ قوغۇنى ... گۇمبەزنىڭ موتەي ھاربقى، سەنشىنىڭ فېنجۇ ھاربقى، شەنجاڭنىڭ گۈچۈڭ ھاربقى قاتارلىقلاردا ماددىي فولكلورىدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىك روشەن ئەكس ئېتىدۇ.

يېمەك - ئىچمەك فولكلورىدىن تاشقىرى باشقا ئېتنىك ھادىسىلەرمۇ ئاشۇ ئالاھىدىلىكتىن خالى ئەمەس. ئېتنىك ھادىسىلەردىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكنىڭ شەكىللىنىشى ھەرقايسى رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى، بايلىقى، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ۋە ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي ئادەتنىڭ مۇستەقىللىق خاراكتېرى قاتارلىق تەرەپلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىنتايىن قويۇق رايون پۈرىقىغا ئىگە بولىدۇ. فولكلور تەتقىقاتىدا بىرخىل ئېتنىك ھادىسىنىڭ ئوخشىمىغان رايونلاردىكى ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئۇنىڭ ئەسلى ئېتنىك مەنبەسىنى تېپىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. ۋاريىسچانلىق (ئەنئەنىلىك)

ۋاريىسچانلىق فولكلور تەرەققىياتى جەريانىدا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ھەربىر ئەت قانۇنىيىتىدىن پەيدا بولغان خۇسۇسىيەتلەر بۇ مەۋجۇت ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى مۇھىم خۇسۇسىيەت بولۇپ، ئاممىۋىلىققا ئىگە ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئۆرپ - ئادەت ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى. شۇڭا ئۇ تەرەققىيات جەريانىدا قانۇنىيەتلىك مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ياخشى ئادەتلەر ۋە ئۇنىڭ مۇۋاپىق

قائىده ـ يوسۇنلىرى كەك كۆلەملىك ئېتىراپ قىلىنىپ، ئەۋلاد-تىن ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي داۋاملىشىدۇ، چىرىك ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە ئۇنىڭ نامۇۋاپىق قائىدىلىرى گەرچە مۇتەئەسسىپ كۆچلەر تەرىپىدىن قوغدىلىپ، كېيىنكى دەۋرلەرگە سوزۇلسىمۇ، لېكىن ۋاراسچانلىق خۇسۇسىيىتى جەھەتتە بۇ ئىككى قارىمۇ قارشى تەرەپنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش ئەمەس. كېيىنكىسى ئومۇمەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىش رولىنى ئويناپچىقا، ئۇ ھامان ئۇزاققا سوزۇلماي يوقىلىدۇ ياكى يېڭى مەزمۇنلار بىلەن ئىسلاھ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىمى (بوۋىلىك تويى)، سۇننەت تويى مۇراسىمى، نىكاھ تويى مۇراسىمى، ھەر يىلى دېھقانلارنىڭ كونا كالېندارى بويىچە يېڭى يىل كۈنى (يېڭى كالېندار بويىچە كېچە بىلەن كۈندۈز تەڭشىلىدىغان 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى) ئۇتكۈزۈلىدىغان نوروز بايرىمى، دىنىي خاراكتېرگە ئىگە روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت بايرىمى قاتارلىق مۇراسىملار ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا بۈگۈنگىچە ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلدى. شۇنچە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە بۇ مۇراسىملارنىڭ پائالىيىتى شەكلى ئۆزگەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنىدىكى دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇن بولمىغان بەزى چىرىك، خۇراپىي تەرەپلەر ئازادلىق-تىن كېيىن يېڭىلانىدى ۋە يېڭىلانماقتا. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئېتنىك ھادىسىلەر ئەسلى ماھىيىتىدىن قارىغاندا روشەن ۋاراسچانلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە كەلسەك، مۇقەررەر ھالدا ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ۋاراسچانلىق ئالاھىدىلىككە بېقىنىدۇ. ئېتنوگرافىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتا بۇ ئالاھىدىلىككە ئېتىبار بىلەن قاراش لازىم.

بىز ئېتنىك ئادەتلەرنىڭ ۋاراسچانلىق خۇسۇسىيەتكە

ئىگە بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغاندا، بىر تەرەپتىن، ئاممىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولغان ياخشى ئادەتلەرنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى، يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى چىرىك ئۆرپ ـ ئادەتلەرمۇ خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىش رولىنى ئويناپغانلىقىنى كۆرۈشىمىز لازىم. پەقەت شۇنى تونۇغاندىلا كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق هالدا چىرىك ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى سىقىپ چىقىرىپ، ئىلغار يېڭى ئادەتلەرنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت يېڭىچە يول تېپىشىغا يارىدىم بەرگىلى بولىدۇ.

فولكلورنىڭ ۋاريىسچانلىق خاراكتېرى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئىنتايىن تەڭپۇڭسىز هالەتتە كۆزگە چېلىقىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش شەرتى تولۇق هازىرلانغاندا شۇ جاي، شۇ ماكاندىكى ئېتنىمنىڭ هادىسىلەر ـ نىڭ ۋاريىسچانلىقى هەرىكەتچان هالەتتە نامايان بولىدۇ. ئەكسىچە، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش شەرتى تولۇق هازىرلانمىسا، مۇھىررەر هالدا مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ توختاپ كونا ئادەتلەرگە يېپىشىۋالىدىغان قالاق مىللەت ۋە قالاق رايون بولۇپ شەكىللىنىدۇ. بۈگۈنكى ئېتنوگرافىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا شەھەرلەرگە قارىغاندا، شەھەردىن يىراق بولغان يېزا ـ قىشلاقلاردا ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ قويۇق ساقلىنىدىغانلىقى سېزىلدى. بۇ ئەھۋال شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئېتنىمنىڭ هادىسىلەردە بولىدىغان ۋاريىسچانلىق ئالاهىدىلىكىنىڭ دەرىجىسى شەھەر ۋە يېزىلاردا تەڭپۇڭ هالەتتە بولماستىن، بەلكى پەرقلىق بولىدۇ. شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ پەرقى ئۈگىتىلگەنسېرى ۋاريىسچانلىق جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىق هالەت ئۆزگىرىپ، بىر ـ بىرىگە يېقىنلىشىدۇ. مانا بۇ مەدەنىيەت

جەھەتتە ئورتاق گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى يارىتىشنىڭ يىراق كەلگۈسى پىلانى.

4. ئۆزگىرىشچانلىق

ئۆزگىرىشچانلىق بولسا ۋارىسچانلىق بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئىبتىدائى ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر خىل ئالاھىدىلىكتۇر.

فولكلورنىڭ ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكى فولكلورنىڭ تارىخى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۆزگىرىشچانلىق دېگىنىمىز ئىبتىدائى ھادىسىلەرنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي مەزگىل ۋە ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا ئېقىپ يۇرۇش (تارقىلىش) جەريانلىرىدا خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ئىبتىدائى ھادىسىلەردە بولىدىغان ۋارىسچانلىق مۇتلەق بولماستىن، بەلكى ئۇ تارىخنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئوخشىمىغان رايونلارغا تارقىلىش جەريانىدا مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە چوڭ ياكى كىچىك دائىرىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭلاشقا فولكلورنىڭ ۋارىسچانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئالاھىدىلىكى ھامان قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. ئۇلار ئىبتىدائى تەرەققىيات جەريانىدا بىر-بىرىگە باغلانغان، بىر گەۋدە ئىچىدە ئىپادىلىنىدىغان ئالاھىدىلىك بولۇپ، پەقەت ۋارىسچانلىق ئۆزگىرىشچانلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۆزگىرىش جەريانىدا ۋارىسلىق بارلىققا كېلىدۇ. ھەرگىزمۇ ۋارىسلىقلا بولۇپ، ئۆزگىرىش بولمايدىغان، ياكى ئۆزگىرىشلا بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنمايدىغان ئىبتىدائى ھادىسىلەر مەۋجۇت ئەمەس.

ئۇزاق مەزگىللەر مابەينىدىكى فولكلور نەزەريىسىدە ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىك مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئۆزگىرىش-

چانلىق ئالاھىدىلىككە ئىتتىبارسىز قارالدى. بۇنداق قاراش شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. پەقەت ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق تېپىلغان ئېتنىك ئاساس بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلىپ، شەيئىلەر تەرەققىياتىدىكى ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىشكە سەل قارالسا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز. چۈنكى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆرپ ـ ئادەتلەر دىمۇ ھامان ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، كونىنىڭ ئورنىغا يېڭىسى پەيدا بولىدۇ. بۇ پەلسەپە تارىخىدىكى يىمىرىلمەس بىر قانۇنىيەت. ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىك ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىدا ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئىستىخىيىلىك ھالدا تەبىئىي شەكىللەنگەن. بىراق شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىسلاھاتقا ئەگىشىپ، كىشىلەر بەزى يارىماس ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇشقا باشلايدۇ ۋە شۇنداق قىلىش لازىملىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مانا شۇ چاغدا ئېتنىك ھادىسىلەردە ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ. ئىلمىي تارىخىدا سىياسىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزگەرتكەن ياكى ئىسلاھ قىلغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر ناھايىتى كۆپ. چۈنكى ھەر قانداق بىر سىياسىي تۈزۈم ئۆزىنىڭ تۈپ نىشانىغا زىت كېلىدىغان ئۆرپ ـ ئادەتكە ھامان چەك قويىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن خەنزۇلار ئارىسىدىكى تاۋارلاشقان توي، نەۋرىلەر ئارا توي، ۋارىسلىق توي، قوش نىكاھلىق، گۈرەگە بېرىش تويى، قورساق تويى (تۇغۇلمىغان بالىلارنى نىكاھلاپ قويۇش)، رۇھىنى نىكاھلاپ قويۇش تويى، كۆپ ئەرلىك نىكاھ تويى، قىزنى بۇلاپ قېچىش تويى، ئالماشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى توي ... قاتارلىق چىرىك توي ئادەتلىرى مەجبۇرىي بىكار قىلىنىپ، قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئىختىيارىيلىقى كاپالەتلەندۈرۈلگەن يېڭىچە

نىكاھ قانۇنى بارلىقتا كەلدى. بۇ خەلق تۇرمۇشى ۋە كىشىلىك ھوقۇقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئىختىراپ قىلىندى. شۇڭلاشقا ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىنىڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا تەبىئىي بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ ئۇنى مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئۆرپ ـ ئادەتنى مەجبۇرىي بىسىم بىلەن ئۆزگەرتمىشكە ئۇرۇنۇشمۇ فولكلورنىڭ ئۆزىدىكى قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا چىكىدىن ئاشقان «سول» چىل لۇشيەنىنىڭ بىسىمى بىلەن توغرا ـ خاتانى پەرقلەندۇرمەي، قارا ـ قويۇقلا ئاتالمىش «تۆت كونا» نى بۇزۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەچكە، ئۇ ئاخىرقى ھىسابتا خەلق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنماي مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ناھايىتى ياماق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ئاچچىق ساۋاق فولكلورنىڭ ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىلمىي قانۇنىيەت بويىچە مۇئامىلە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا كونا، چىرىك ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى ئادەتلەرنى تىكلەش (كونىنىڭ ئورنىغا يېڭىنى تۇرغۇزۇش) خىزمىتىنى ئاكتىپ ئىلگىرىلەتكىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، فولكلورنىڭ ئىچكى ياكى تاشقى ئالاھىدىلىكلىرى بولسۇن، ئۇلار ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلارنى نوقۇل ھالدا بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. فولكلورىستىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات جەريانىدا ئەتراپلىق قاراپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى شەرت ـ بىرىنى قىلىدىغانلىقى ۋە بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىنى ھەقىقىي تونۇغاندىلا ئاندىن بۇ ساھەدىكى خىزمەتلىرىمىز بىرقەدەر ئىلمىي ۋە ئىشەنچلىك بولىدۇ.

II بۆلۆم

ماددەی فولکلور

كىرىش

ماددىي فولكلور يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى **زامان فولكلورىدا** دىققەت - ئېتىبارنى قوزغايدىغان مۇھىم تەرەپ.

بەزى ئەللەرنىڭ فولكلورشۇناسلىرى بۇ تەرەپكە يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمىگەچكە، خەلق ئارىسىدىكى **ماددىي** ئادەتلەرنى **چوڭقۇر** تەكشۈرمىدى، ياكى بۇ نۇقتىنى تونۇشتا بەزى مۇجمەللىكلەردىن خالى بولالمىدى. بەزى فولكلور نەزەرىيىلىرىدە گەرچە **ماددىي** ئىستېمال پائالىيەتلىرىدىكى ئادەتلەر مۇھاكىمە مەزمۇنى قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى ئۆرپ - ئادەت تۈزۈملىرى نەزەردىن ساقىت قىلىندى. بۇنداق بولغاندا تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇنلىغان ئېتنىك ھادىسىلەر **ماددىي** ئاساستىن ئايرىلىپ قالدۇ، مۇشۇ خىل ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى تاپقىلى بولمايدۇ. ئەنگلىيىلىك فولكلور ئالىمى باننىنىڭ تەلىماتى ئاشۇ قاراشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. باننى نەزەرىيىسىنىڭ تەرەپدارلىرى پەقەت تېرىقچىلىقنىڭ باشلىنىش مەزگىلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارغىلا دىققەت قىلىپ، ئاشۇ تېرىقچىلىقتا كۆرۈلىدىغان ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئۇسۇلىغا ھەمدە قەدىمكى تېرىقچىلىق قورالىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىگە كۆڭۈل بۆلمىگەن.

فولكلورنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۇ ساھەدىكى ئالىملار

ماددي‌مه‌ده‌نيه‌ت ۋه تېخنىكىنىڭمۇ مه‌نىۋى مه‌ده‌نيه‌تكه ئوخشاشلا خه‌لقنىڭ ئه‌قل ـ پاراسىتىنىڭ سه‌مه‌رىسى ئىكه‌نلىكىنى تونۇپ يېتىش بىلىمىدىن ئىبارەت، ئۇنى فولكلورنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر مه‌زمۇنى قىلىدى. گېرمانىيه، فرانسيه، شىمالىي ياۋروپادىكى مه‌رقايسى ئه‌للەر ۋه ياپونىيه فولكلور-شۇناسلىرى مۇشۇ ئه‌سىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ماددي فولكلورغا ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئه‌مگه‌ك، يەر، بايلىق، قول سانائه‌ت، كىيىم ـ كېچه‌ك، يېمه‌ك ـ ئىچمه‌ك، ئولتۇراق ئۆي قاتارلىق ماددي ـ ئىقتىسادىي ساھه‌لەردىكى ئۆرپ ـ ئاده‌ت هادىسىلىرىنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدى. ئېلىمىزده فولكلور بارلىققا كه‌لگه‌ن ده‌سلەپكى مەزگىللەر («4 ـ ماي» يېڭى مه‌ده‌نيه‌ت هه‌ركىتى مەزگىلى)ده ئۇنىڭ دائىرىسى خه‌لق ئېغىز ئه‌ده‌بىيات ـ سه‌نئىتىنى تەكشۈرۈش بىلەنلا چه‌كلەنگه‌نىدى. ئه‌ينى مەزگىلدىكى تارىخىي شارائىتتىن قارىغاندا، خه‌لق ئارد-سىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيه‌تلەرنى تەكشۈرۈش ۋه تەتقىق قىلىشنىڭمۇ تېخى مۇمكىنچىلىكى يوق ئىدى. كېيىنچه خه‌لق ئىنقىلابىي ئىشلىرى ئېلىمىزنىڭ كەڭ يېزا ـ قىشلاق تايانچ بازىلىرىدا ئەۋج ئېلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، خه‌لق ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي ئاده‌تلەرنى تەكشۈرۈش ۋه تەتقىق قىلىش شۇ جايلاردا يۈرگۈزۈلگه‌ن يەر ئىسلاھاتى بىلەن بىللە باشلاندى. يېزا ـ قىشلاقلارنى تەكشۈرۈش دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ئېلىمىزنىڭ فولكلورشۇناسلىقىدا ماددي ئىشلەپچىقىرىش ئاده‌تلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشقا باي ماتېرىيال ھازىرلاپ بەردى. مارکسىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەلىماتلىرى ماددىي فولكلور نەزەرىيىسىده ئېلمىي يېتەكچىلىك رول ئويناىدى. مارکسىزم: «ماددي تۇرمۇش ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش، سىياسىي تۇرمۇش ھەممە مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ ئاساسىدىكى

جەريانلىرىنى بەلگىلەيدۇ»① دەپ تەكىتلەيدۇ. پۈتۈن جەمئىيەتـ
تىك خاراكتېرى ۋە قۇرۇلمىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان
ئىشلەپچىقىرىش شەكلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا ھەرخىل
ئىجتىمائىي ئىدىيە، كۆز قاراش ھەمدە ئۆرپ ـ ئادەت بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈزۈملەرنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسىنى
ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ئىچىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە قانداق
تونۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، ماددىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش
ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەت قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى
بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق كۈچتۇر. ئەگەر بۇ نۇقتىنى يېتەرلىك
تونۇپ يەتمىگەندە ئېتنىك ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى
تەتقىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مانا بۇ ئېلىمىزنىڭ بۈگۈنكى
فولكلورشۇناسلىقتا نېمە ئۈچۈن ئىقتىسادىي
ئادەتلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئاچقۇچ بولىدىغانلىقىنىڭ كونكرېت
سەۋەبىدۇر.

مەسىلەن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تاش قورال دەۋرىدە
تاش قوراللارنىڭ بارلىققا كېلىشى بىر يېڭى كەشپىيات
بولۇپ، تاشقا چوقۇنۇش كۆپلىگەن ئەپسانىلەرنى بارلىققا كەلـ
تۈرگەنىدى. تاشقا چوقۇنۇش ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە
ئىپادىلەنگەن ئىپتىدائىي ئېتىقاد ھەققەتەن ئاشۇ دەۋر كىـ
شىلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت ئالاھىدىلىكى ھېسابلىناتتى. ئىنساـ
لار بىرقەدەر ئىلغار بولغان مىس قورال دەۋرىگە قەدەم
قويغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى تاشقا چوقۇنۇش ئانچە مۇھىم
بولمىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. نەتىجىدە تۆمۈر قوراللارنى
ئۇلۇغلاش مەزمۇن قىلىنغان ئېتىقاد ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەر بارـ
لىققا كەلدى.

① ۋۇ بىڭشەن: «چۈڭگو فولكلورى»، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 42 ـ بەت.

دېمەك، ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ. مەيلى قانداق شەكىلدە ياكى قانداق سۈرئەتتە ئۆزگىرىش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھامان ئۆزگىرىدىغانلىقى تەبىئىدۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، پەقەت ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ماددىي ھايات ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ تۇرغاندىلا، مۇقىملىشىپ قالغان بەزى ئادەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ياخشى تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي ئۆرپ - ئادەتلەر ھەقىقەتەن مۇھىملىقا ئىگە. ماركس ئۆزىنىڭ «پەلسەپە نامراتلىقى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئىنسانلار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئىگە بولغاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى تەمىن ئېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. خۇددى يارغىنچاق فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ بەلگىسى بولغىنىغا ئوخشاش، پار تۈگمىنى سانائەت كاپىتالىزمىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتنىڭ بەلگىسى. بۇمۇ كىشىلەرگە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئارىسىدىكى بارلىق ئادەتلەرنىڭ ئۆزگىرىپ بارىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ئۆرپ - ئادەتنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيىتى بار دەيمىز.

---

① ۋۇ بىڭئەن: «جۇڭگو فولكلورى»، 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 43 - بەت.

بەشىنچى باب

ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۆرپ-ئادەتلىرى

بىرىنچى پاراگراف يېزا-قىشلاق ئىقتىسادىنىڭ ئېتىنىك ھالەتلىرى

خەلق ئارىسىدىكى يېزا-قىشلاق ئىقتىسادىي ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىر مىللەت، بىر دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ مۇھىم ئېتنىك ئاساسى، باشقىچە ئېيتقاندا، بىر مىللەت، بىر دۆلەت ئۆرپ-ئادىتىنىڭ قىياپىتى ئالدى بىلەن شۇ مىللەت، شۇ دۆلەت ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكىنىڭ قانداق ئىكەنلىكى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. چۈنكى ئاممىۋى ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى يېزا-قىشلاق ئىقتىسادىدىن ئىبارەت. ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىمۇ خۇددى شۇنداق.

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى يېزا-قىشلاقلىرىدىكى ئېتنوگرافىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئاممىۋى خاراكتېرلىك يېزا-قىشلاق ئىقتىسادى تۆت خىل شەكىلدىكى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىشىدىن تەركىب تاپقانلىقى بىلىنىدۇ.

(A)

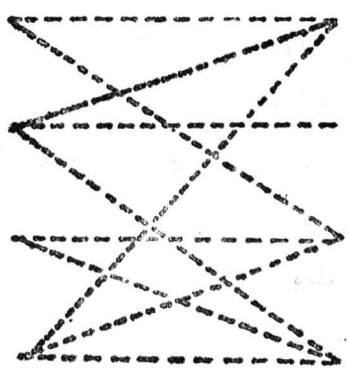

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى يېزا - قىشلاق ئىقتىسادىي گەۋدىسىنىڭ شەكىلىمۇ (a) سخېمىغا ئاساسەن جەھەتتىن ئوخشايدۇ. ئەگەر ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىي ئادىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇنى تۆۋەندەكىدەك سخېمىلاش مۇمكىن. (B)

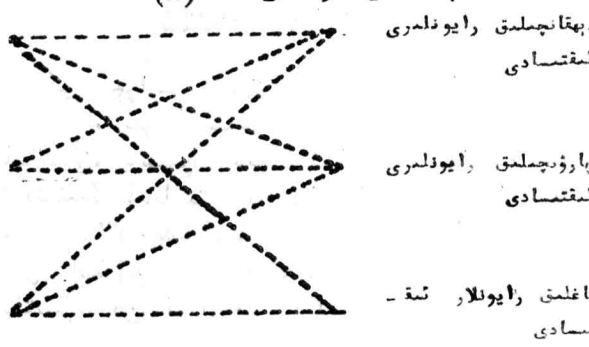

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يېزا - قىشلاق ئىقتىسادىنىڭ ھەر بىر شەكىلىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشىمىغان ئېتىنىك ئادەت شەكىللىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن،

تاغلىق رايونلار ئىقتىسادى ——— ئوۋ ئوۋلاش، تەبىئەتتىن يىغىۋېلىش، ئورمانچىلىق، كانچىلىق ئىگىلىكى

بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادى ——— سۇ ھايۋانلىرى ۋە سۇ ئۆسۈملۈكلىرىنى سۈزۈۋېلىش، سۇ ھايۋانلىرىنى بېقىش، ئۆستۈرۈش

چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادى ——— چارۋا بېقىش، تېرە-يۇڭ، سۈت ۋە گۆش يېمەكلىكلىرى

دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادى ——— ئاشلىق، ماي، پاختا - كەندىر، سەي - كۆكتات، تۇخۇم، گۆش يېمەكلىكلىرى

يېزا - قىشلاق ئۆرپ - ئادەتنىڭ قىياپىتى ۋە خاراكتېرى يالغۇز ئاشۇ تۆت خىل ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە كۆرۈلۈپلا قالماستىن، يەنە ھەر خىل ئوخشىمىغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىدىمۇ ئىقتىسادىي ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ خىلمۇ خىل خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي ئۆرپ - ئادەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە بۇ ئادەتلەر ئوخشىمىغان خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى ئېتنىك ئادەتلەر

تاغلىق رايونلار ئىقتىسادى ئاشۇ رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە تەبىئىي بايلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ خىل سىستېمىنىڭ ئەنئەنىۋى ھالىتىگە تاغلىق رايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى

نسبه‌تەن مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. تاغلىق رايونلار ئىقتىسادي تاغ كىلىماتى، بايلىقى (مەھسۇلاتى) قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭ ئادەتتىكى ئالاھىدىلىكى.

تاغلىق رايونلاردىكى ئىنتايىن ئاز تېرىلغۇ يەر، ھايۋانات، ئۇچار قۇش ھەمدە مول كان مەنبەسى بىۋاستە ھالدا ئاشۇ رايوننىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن تەڭپۇڭ بايلىقىنىڭ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. تاغلىق رايونلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇشى ئېغىر دەرىجىدە قاتناش قولايسىزلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان بولغاچقا، ئۇ رايونلاردا مۇشۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالغا مۇناسىۋەتلىك تۈرمۇش ئادەتلىرى كۆچلۈك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاغلىق رايونلاردىكى سودا بازىرىنىڭ رولى ئۇزاق تاريخىي مەزگىللەردىن بۇيان ئاجىز بولغاچقا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بۇ جايلاردا تۇرغۇنلۇق ھالەتتە قالغان يەنى تاغلىق رايونلار بىلەن باشقا رايونلارنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇ رايونلار مەدەنىيىتىنىڭ مۇستەقىللىق خاراكتېرى نىسبەتەن كۈچلۈك بولۇپ، باشقا رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا قەدىمكى ئۆرپ ـ ئادەت ئىزلىرى قويۇق ساقلىنىپ قالغان. شۇڭلاشقا تاغلىق رايونلارنىڭ ئىقتىسادي ئۆرپ ـ ئادەتلىرى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ. شەھەر ئىقتىسادي ئۆرپ ـ ئادىتىگە سېلىشتۇرغاندا پەرق تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ.

يۇقىرىدا شەرھلەنگەن خىلمۇ خىل سەۋەبلەر تاغلىق رايونلار ئىقتىسادي ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇقىم مەزمۇنىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. مەسىلەن، تەبىئەتتىن

يىغىۋېلىش (تەبىئەت ئاتا قىلغان تەييار ئوزۇقلۇقلارنى يىغىش)، ئوۋچىلىق، ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، ئورمانچىلىق، كان چىلىق ۋە ئۆلار ئىچىگە ئالغان ھەر خىل قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىي ئادەتتىنسىك ئاساسلىق مەزمۇنلىرىدۇر.

1. تەبىئەتتىن توپلاش - يىغىش، يەنى تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىدا مەۋجۇت بولغان ھەر خىل تەبىئىي بايلىقلارنى يىغىپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش. مانا بۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى قەدىمكى ئادەتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاشۇ زامانىدا تېخى تېرىقچىلىق بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، تاغ ئۇستى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئېدىرلارنىڭ ھەممىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئىي ئوزۇقلۇق يىغىۋالىدىغان مەيدانى بولغانىدى. بۇنداق تەبىئىي ئوزۇقلۇق يىغىۋېلىشنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، مۇھىمى دەل-دەرەخلەرنىڭ مېۋىلىرىنى ۋە تاغ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ يىلتىزلىرىنى ئوزۇقلۇق ئورنىدا يىغىش. تاغلىق رايونلاردا قەدىمدىن باشلاپ ياۋا ئالما، ياۋا ئۆرۈك، بال قارىغاي، قاراقات، بۆلجۇرگەن قاتارلىق مېۋىسىنى يېيىشكە بولىدىغان دەل - دەرەخلەر ھەمدە ياۋا پىياز، ياۋا سامساق قاتارلىق يىلتىزىنى ۋە يوپۇرمىقىنى ئوزۇقلۇق قىلىشقا بولىدىغان ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ئۆسەتتى. بۇ ئەرسىلەر تاغلىق رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئاساسلىق تەبىئىي ئوزۇقلۇقى بولغان. كونا تاش قورال دەۋرىدىن بۇرۇنقى مەزگىللەردە، سىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا ناھايىتى كەمبەغەل بولۇپ، پەقەت ئۆزلىرى تاشنى يونۇپ سىلىقلىغان چەكمىك قوراللا تايىناتتى. ئەنە شۇ ئاددىي قوراللار ۋاستىسى بىلەن تەبىئەت ئاتا قىلغان بايلىقلارنى توپلاپ تىرىكچىلىك

قىلاتتى. تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدا ھايۋاناتلار دۇنياسى ۋە ئۇچار قۇشلارمۇ ناھايىتى مۇھىم بايلىق مەنبەلىرىدىن بىرى ئىدى. دەسلەپكى مەزگىللەردە تېخى بۇ بايلىق مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولمىغان ئەجدادلىرىمىز پەقەت قۇشلارنىڭ تۇخۇملىرى ۋە تۈتۈش ئىمكانىيىتى بولغان ھەر خىل قۇشلار، يەر ئۈستى ئۆمىلىگۈچ قۇرتلار تېپىدىكى جانلىقلارنى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ئوزۇقلۇقى قىلاتتى. مانا بۇلار تاغلىق رايونلارنىڭ ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تارتىپ تاغ ئېدىرلىرى ۋە تۈزلەڭلىكلەرنى ئاساس قىلغان تەرەققىي تاپقان دېھقانچىلىققا كۆچكەچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىقتىسادىي ئەنئەنىسى ئىدى. تەبىئەتتىن يېغىۋېلىش خاراكتېرىدىكى ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى بىلەن، كىشىلەر پەيدىنپەي كۆپلىگەن ئۈسۈللارنى ئىجاد قىلىپ ئوزۇقلۇق توپلاشنىڭ دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. نەتىجىدە پەقەت ئوزۇقلۇق ئۈچۈنلا تەبىئىي ئوزۇقلۇقلارنى يېغىشتىن تەرەققىي قىلىپ ئىقتىسادىي پايدا كەلتۈرىدىغان ھەر خىل بايلىقلارنى يېغىشقا قاراپ يۈزلەندى. مەسىلەن، ياۋا مېۋە، كۆكتاتلارنى يېغىشتىن تاشقىرى يەنە تاغلىق رايونلاردىكى تەبىئىي دورا ـ دەرمەكلەرنى يېغىش تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى مۇھىم فولكلورىستىك ھادىسىگە ئايلاندى. ئالايلۇق، ئادەمگىياھ (رېنشېك) تاغلىق رايونلار ئۆسۈملۈكى بولۇپ، ئۇنى يېغىش ئىلمىزدە ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ھەتتا شۇ زامانلاردا كىشىلەر ئارىسىدا ئادەمگىياھقا ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرىمۇ بولغانىدى. ئىلمىز خەلقى ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئادەمگىياھنى قىممەتلىك دورا ماتېرىيالى سۈپىتىدە يېغىپ كەلگەن. ئەينى زاماندا ئەڭ بۇرۇنقى داۋالاش ئۇسۇللىرى ئەنە شۇ تاغلىق رايونلاردىكى تەبىئەتتىن يېغىۋېلىنغان دورا ئۆسۈم-

لۇكلىرىگە تايىناتتى، ھازىرمۇ چەت - ياقا تاغلىق رايونلاردا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. دورا ئۆسۈملۈكلىرى جەھەتتە قەدىمدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرى مەشھۇر ئىدى. شىنجاڭنىڭ تاغلىرىدا ئۆسىدىغان چوغلۇق، داڭسىڭ، داڭگۈي، مېھرىگىياھ، ھىڭ قاتارلىق كۆپلىگەن دورا - دەرمەكلەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ دەسلەپكى خام ئەشيالىرى ھېسابلانغان. بۇ ھەقتە كۆپلىگەن تارىخىي خاتىرىلەر بار: تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان «يېڭى تۈزۈلگەن ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» دېگەن كىتابتا غەربىي رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەملىكىتىمىزنىڭ ئۆزىدىن چىقىدىغان ۋە چەتتىن كىرگەن دورا - دەرمەكلەردىن 850 خىلى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن قوشۇلغان 114 خىل دورىنىڭ كۆپىنچىسى شىنجاڭدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار. ئۇنىڭدا «توغرۇغۇ قاڭقىلدىن، كۆك تۇز يەنجى (قارا شەھەر)دىن، نۆشۈدۈر شىدون (غەربىي رايوننىڭ يەنە بىر ئىسمى، پامىر ئېتىكىنى كۆرسىتىدۇ) دىن، ھىڭ كوئېنلۇندىن چىقىدۇ» ① دەپ يېزىلغان.

ئومۇمەن، ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى يىغىش، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئەنە شۇ ئىجتىمائىي تەشكىلاتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئىلگىرىلىشى بىلەن بىللە، ئىنسانلار مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىجادىيەتلەرنى يارىتىشقىمۇ كىرىشكەن. مەملىكىتىمىزنىڭ تاغ چوققىسى ئۆڭكۈر ئادىمىنىڭ مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ئىچىدە تۆشۈك تېشىلگەن تۈلكە، بۇغا چىشلىرى، ئويۇلغان ئۇستىخان نەيچىلەر، تۆشۈك تېشىلگەن كىچىك تاش،

① «ئۇيغۇر تىبابىتى قىسقىچە تارىخىي ماتېرياللىرى توپلىمى»، 1983 - يىل نەشرى، 28-بەت.

ئۇششاق تاش مارجان ۋە تۆشۈك تېشىلىگەن سەدەپ قۇلۇلىسى قېپىغا ئوخشاش زىننەت بۇيۇملىرىمۇ بار. بۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئىنسانلارنىڭ سەنئەتنى ئىپادىلەش ماھارەتىگە ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى سىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قوراللارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت. ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ئارخېئولوگىيىنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، يېڭى تاش قورال دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن باشلانغان. يېڭى تاش قورال دەۋرى ھەممىدىن بۇرۇن باشلانغان رايونلار ئاسىيا ۋە ئافرىقىنىڭ بەزى ئالغا كەتكەن جايلىرىدىن ئىبارەت. بۇ دەۋردە ئىنسانلار تۆشۈك تېشىش، سىلىقلاشقا ئوخشاش يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ ياسىغان تاش قوراللارنىڭ ئۈنۈمى زور دەرىجىدە ئۆسكەن. تاش قوراللارغا تۆشۈك تېشىلگەندىن كېيىن ياغاچ ساپ بىلەن تېخىمۇ پۇختا بىرلەشتۈرۈلۈپ، قوشۇلما قورال ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن. مەسىلەن، تاش پالتا، تاش ئوتىغۇچ، ئۇچلۇق تاش نەيزە ۋە باشقىلار.

دېمەك، يېڭى تاش قورال دەۋرى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تەرەققىياتىنىڭ يېڭى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قېلىن ۋە قاتتىق تاش پالتا ھەم تاش ئوتىغۇچلار دەرەخلەرنى كېسىپ بوز يەر ئېچىشتا ۋە ھەر خىل ئىقتىسادىي دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى كولاپ يىغىشتا ئاساسلىق قورال بولۇپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئوقوراللار يەنە دەسلەپكى قەدەمدىكى ئۇۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتىمۇ ئىشلىتىلگەن؛ تاشتىن سىلىقلاپ ياسالغان ئوقيا ۋە نەيزىلەر ئۇۋچىلىق قورالى بولسا، بېلىقچىلىقتا سانجىغاق ۋە قارماق-

لارمۇ تاشتىن ياسالغان. شۇنىڭ بىلەن يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەھەتتىكى بۇنداق تەرەققىيات تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشىغا مادداي ئاساس يارىتىپ بەرگەن.

تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى دەسلەپ بارلىققا كەلگەن تەبىئىي ئوزۇقلۇقلارنى يىغىۋېلىشنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىلەنگەن پەسىللىرى بولغان. باھارنىڭ 3 ـ، 4 ـ ئايلىرى بىلەن 9 ـ، 10 ـ ئايلىرىدا ئاساسەن دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى يىغىش بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان.

تەبىئىي يىغىۋېلىش خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي بايلىقىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى. كونا تاش قورال دەۋرى تەرەققىي قىلىپ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويۇش بىلەن بىرلىكتە (كونا تاش قورال دەۋرى بىلەن يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىق ئەلۋەتتە نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي مۇساپىدىن ئىبارەت) تەبىئەتتىن ئوزۇقلۇق يىغىشنىڭ ئۇسۇلى ۋە شەكلىمۇ ئۆزگىرىپ تەرەققىياتقا قاراپ يۆزلەندى. نەتىجىدە ئۇنىڭغا ماس ھالدىكى يېڭى ئىقتىسادىي ئادەتلەر شەكىللەندى. تاغلىق رايوندىكىلەرنىڭ «تاغقا تايىنىپ، تاغدىن نەپ ئالىمىز» دېگەن ئەقىدىسى تەبىئەتتىن ئوزۇقلۇق يىغىۋېلىش مەزمۇن قىلىنغان ئىقتىسادىي ئۆرپ-ئادەتنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.مانا بۇ دەۋر خۇددى ئېنگېلس كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك: «كەلگۈسىدىكى بارلىق ئەۋلادلار ئۈچۈن بەربىر ئەڭ قىزىقارلىق تارىخىي دەۋر بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇ كىشىنكى تېخىمۇ يۇقىرى پۈتۈن تەرەققىياتنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان، چۈنكى ئۇ ئادەمنىڭ

هايۋانلار دۇنياسىدىن ئاجرىلىپ چىقىشىنى ئاساس قىلىدۇ. ھەمدە كەلگۈسىدىكى بىرلەشكەن كىشىلەر مەڭگۈ قايتا دۇچ كەلمەيدىغان قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشنى مەزمۇن قىلىدۇ.»①

2. ئوۋچىلىق: ئوۋچىلىق تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئادەت بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ئوزۇقلۇق يىغىۋېلىش ئادىتىگە قارىغاندا تەرەققىي قىلغان ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدۇر.

دۇنيا ئارخېئولوگىيىسى قېزىپ چىققان بۇنىڭدىن نەچچە ئون ياكى نەچچە يۈزمىڭ يىللار ئىلگىرىكى هايۋانلارنىڭ تاشقا ئويۇلغان سۈرەتلىرى بىلەن تاشقا ئايلانغان هايۋانلارنىڭ ئىزلىرى هېچقانداق شەك-شۈبهىسىز هالدا ئوۋچىلىق ئۆرپ-ئادىتىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. (غەربىي ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ئافرىقا قاتارلىق رايونلاردا كونا تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئۆڭكۈر تام سۈرەتلىرى تېپىلدى.

ئوۋچىلىق ئۆرپ-ئادىتىنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى شەكلى تۆت خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچىدىن، قورال جەھەتتە ئىپتىدائىي تاش قوراللاردىن ئىلغار بولۇپ، بۇ ئاساسەن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەئەللۇق، كېيىنكى ئەقىللىق ئادەملەر باسقۇچىغا كەلگەندە (يېڭى تاش قورال دەۋرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تاش قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى خېلى مۇكەممەل دەرىجىگە يەتكەن. قورالنىڭ كۆرۈنۈشى سىپتا، چىرايلىق بولغان ھەمدە تاش قوراللار تاش بولقىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئۇرۇش-چوقۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان، زىننەت

① ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى» مىللەتلەر ئىدشرىياتىنىڭ 1978-بىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 219-بەت.

بۇيۇملىرىنى ياساشتا تېخى تۆشۈك تېشىش، سۈركەپ تېغ ۋە ئۇچ چىقىرىشقا ئوخشاش يېڭى ماھارەت ۋە ئۇسۇل قوللىنىشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ ئۇۋچىلىق ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، تاشنى سىلىقلاپ ھەر خىل ئۆتكۈر پىچاق، خەنجەر، ئوقيا، نەيزە قاتارلىق قوراللار ياساپ چىقىلغان. بۇرۇنقى دەك تەبىئەت ئاتا قىلغان ياۋاش ھايۋانلار، سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار ياكى ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھايۋانلارنى ئوزۇقلۇق ئورنىدا يىغىشتىن ئىبارەت تەبىئەتكە لايىقلىشىش، تەبىئەتتىن پايدىلىنىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇ دەۋر-گە كەلگەندە ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىكى ئارقىلىق تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشكە، تەبىئەت ئۈستىدىن غەلبە قىلىشقا باشلىغان. ئېنگېلىس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھايۋانلار پەقەتلا تاشقى تەبىئەت دۇنياسىدىن پايدىلىنىدۇ، ئۆزىنىڭ ياشاپ تۇرۇشى ئارقىلىقلا تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىدۇ؛ ئادەم بولسا ئۆزى كىرگۈزگەن ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ، تەبىئەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. مانا بۇ — ئادەمنى باشقا ھايۋاندىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئاخىرقى، ماھىيەتلىك پەرق، بۇ پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان نەرسە بولسا يەنىلا ئەمگەك.»① دېمەك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئاشۇ تەرەققىيات باسقۇچى ئىنسانلارنى ھايۋانلار بىلەن كۆرەش قىلالايدىغان ئىختىدارغا ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئۇلار كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالدا قوراللىنىپ ئۇۋچىلىق ئادىتىگە قەدەم قويدى. ئىككىنچىدىن، ئىنسانلار كوللېكتىپ ئۇۋچىلىق ئەمگىكى ئەمەلىيىتى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئولجىلىرىنى بىر-

① ئېنگېلىس «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى» مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1973- يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 19- 20- بەتلەر.

لىكىته ئورتاق ئىستېمال قىلىشتەك باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەقسىمات تۈزۈمىنى قوللىناتتى. مەلۇمكى، ئۇۋچىلىق باسقۇچىغا كەلگەندە، ئىنسانلار كوللېكتىپ تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا جىنسى ۋە يېشىغا قاراپ ئىش تەقسىماتى ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان. مەسىلەن، ئەرلەر كوللېكتىپ هالدا ئوۋ ئوۋلىغان؛ ئاياللار كوللېكتىپ هالدا ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى يىغقان ۋە ئوۋدىن كەلگەن غەنىمەتلەرنى پىششىقلاپ ئىشلىگەن؛ قېرىلار تۇرالغۇ جايىنىڭ ئەتراپىدا ئۆزىگە لايىق مەشغۇلات قىلغان ۋەهاكازالار. ئەمما بارلىق ئوۋ غەنىمەتلىرىدىن ئورتاق پايدىلانغان. ئۇچىنچىدىن، بۇ دەۋردە، يەنە كىشىلەر تەدرىجىي هالدا ئوۋچىلىقنىڭ يېگانە ئۇسۇلى ۋە يېگانە ماھارىتىنى ئىجاد قىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىدىن پايدىلىنىپ قايقان قۇرۇش، يوشۇرۇن ئوراكولاش قاتارلىق يېگانە ئۇسۇللار بىلەن بۇرۇن چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان قاباھەتلىك يىرىتقۇچ هايۋانلارنىمۇ ئوۋلىيالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولدى. تۆتىنچىدىن، ئوۋچىلىق دەۋرىدە يەنە ئوۋلىغان هايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يېيىشتەك تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. ئوۋچىلىقنىڭ بۇ تەرەققىيات باسقۇچى مۇقەررەر هالدا ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئارخېئولوگىيىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئوتمۇئالدى بىلەن تاغلىق رايونلاردىكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىختىراسى. تاش قورال دەۋرىگە كەلگەندە، ئىنسانلار تاشلارنى يونۇش، سىلىقلاش جەريانىدا ئوت ئۇچقۇنلىرىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى سەزگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاستا ـ ئاستا تاشنى ـ تاشقا سۈركەش ئارقىلىق ئوتنى كەشپ قىلغان، شۇنداقلا تاغلىق رايونلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان تەبىئىي چاقماق چېقىندىلىرىدىن پايدىلى-

نىشنى ئۆگەنگەن. شۇنداق قىلىپ ئوتتىن پايدىلىنىش ئادەم
لەرنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشتا كۆچلۈك قورال ۋە
سايمانغا ئىگە بولۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇش بىلەن بىرلىك
تە،ئۇلارنى ئوۋلىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يېيىش ئىم
كانىيىتىگە ئىگە قىلغان، بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا كۆپلىگەن
ئەپسانىلەر تارقالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر ئەپسا
نە بار: «قەدىمكى كىشىلەر گۆشنى خام يەيدىكەن، نوھ
ئەلەيھىسسالام توپان بالاسىدىن كېيىن ئامان قالغان ئۇچ ئوغ
لىغا دۇنيانى تەقسىم قىلىپ بېرىپتۇ، چوڭ ئوغلى يافەسنى
مەشرىق تەرەپكە ئەۋەتىپتۇ، ئۇ بىر قارىغايلىق تاغقا يېتىپ
كەلگەندە تۆيۈقسىز ئاسمان غەزەپ بىلەن گۈلدۈرلەپتۇ، ئار
قىدىن قاراڭغۇلۇققا پاتقان جاھاننى يورۇتۇپ بىر ئوت تاغ
قا چۈشۈپتۇ، چەكسىز قارىغايلىق چاراسلاپ كۆيۈشكە
باشلاپتۇ، يافەس دادىسى تاشقا ئويۇپ بەرگەن ئىسمى
ئەزەمنى ئوقۇغان ئىكەن، ئاسماندىن شارقىراپ يامغۇر يېغىپ
تۇ، ئوت ئۆچۈپتۇ، يافەس يولىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ
ئالدىغا ئوتتا كۆيۈپ كاۋاپ بولۇپ قالغان بىر مارال ئۇچراپ
تۇ، ئۇنى يەپ كۈرگەن ئىكەن، بۇرۇن يەپ ئادەتلەنگەن
خام گۆشكە قارىغاندا ئىنتايىن تەملىك ۋە مەززىلىك ئىكەن.
يافەس يول بويى بۇ ئولجىنى يەپ مېڭىپتۇ. تاغدىن ئۆتۈپ
بىر چۆلگە كەلگەندە بۇ كاۋاپنى يەنە يېمەكچى بولۇپ، قول
غا ئالغان ئىكەن، يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ، يەردىن ئېلىپ
ئاغزىغا سالىتۇ، گۆش تېخىمۇ لەززەتلىك ۋە تاتلىق تېتىپ
تۇ. بۇ يەر ئەسلى شور تۇز ئىكەن. شۇنداً يافەسنىڭ كۆڭ
لىگە بۇ سىر ئايان بوپتۇ، ئۇ بۇ تۇزلۇق توپىدىن بىر خور
جۇن قاچىلاپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئۇممەتلىرىگە ھېلىقى ئولجا
گۆشنى تەقسىم قىلىپ ئۇستىگە خورجۇنىدىكى تۇزنى سېپىپ

بىرىپتۇ، ھەممىسى بۇنىڭ تەملىك ۋە مەززىلىك بولۇشىدىكى سىرنى چۈشىنىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ يافەسىنىڭ ئۇممەتلىرى ئۆزىنى پىشۇرۇپ تۇز سېپىپ يېيىشنى ئۆگىنىپتۇ».

ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇ يالغۇز تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەنلا چەكلەنمەيتتى، يەنە قۇشلار، ئۆمىلىگۈچىلەرمۇ بار ئىدى. ئوۋچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوۋچىلىقنىڭ مەقسىتى ۋە نىشانىدىمۇ ئوخشىماسلىقلار بارلىققا كەلدى: بىر خىلى، قەدىمكى ئادەت بويىچە ئوزۇقلۇق قىلىشنىلا مەقسەت قىلىناتتى، كېيىنچە ئوۋچىلىقتا يەنە باشقا ئىقتىسادىي مەقسەتلەر نىشان قىلىندى. يەنى ئوۋلىغان ھايۋانلارنىڭ تېرىسى ۋە يۇڭىنى ئېلىش، سۆڭەك ۋە مۈڭگۈزى قاتارلىقلارنى دورا - دەرمەك ۋە ئۆي سايمانلىرى قىلىپ ئىشلىتىشتەك ئىقتىسادىي مەقسەت بارلىققا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، ئوخشىمىغان ئىقتىسادىي مەقسەت ئوۋچىلىق ئادەتىدە ئوخشىمىغان ئىقتىسادىي قىممەت يارىتتى. شەرقىي شىمالدىكى چاڭبەيشەن رايونىنىڭ ئوۋچىلىقىنى مىسال قىلساق، بۇ ھەقتە نۇرغۇن رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن، ئۇلارنىڭ كۆپ چىلىكىدە ئادەمگىياھ، قاما، بۇغا مۈڭگۈزى چاڭبەيشەنىنىڭ ئۇچ «گۆھىرى» ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئادەمگىياھ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەبىئىي ئوزۇقلۇق يېمىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلى، كېيىنكى ئىككىسى بولسا ئوۋچىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

چاڭبەيشەندە ئوۋچىلىقنىڭ ئوبيېكتى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، قاما، بۇغا، ئېيىق، يولۋاس، ياۋا توڭگۇز، يىلپىز، بۆرە، تۈلكە، ئارقار، كېيىك قاتارلىق ھايۋانلار بار ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىقتىسادىي مەقسەت ئۈچۈن ئوۋلىناتتى.

مەسىلەن، بۇغا ئوۋلاش ئادىتىنى ئالساق، ئۇنىڭ پەسىل خاراكتېرى بىلەن تېخنىكا تەلىپى ناھايىتى كۆچلۈك بولغان بىر خىل ئوۋ شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. بۇغا ئوۋلاش ۋە بۇغا مۆڭگۈزىنى دورا قىلىپ ئىشلەتىش ئېلىمىزدە جەنگو دەۋرىدىن باشلانغان قەدىمكى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىدۇر.

شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرى ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قولاي شارائىتىگە ئىگە بولغاچقا، بۇ جەھەتتە خېلى بۇرۇنقى دەۋردىن باشلاپلا دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. شىنجاڭنىڭ ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغا مۆڭگۈزى، بۆكەن مۆڭگۈزى، يولۋاس سۆڭىكى، ئېيىق تاپىنى ۋە يېغى، مەستىكى، قۇندۇز قەرى، ئىپار قاتارلىق ئېسىل دورا - دەرمەكلەر، بۇلغۇن تېرىسى، قاما، تىيىن، تۈلكە تېرىسى، بۆرە تېرىسى قاتارلىق ئىقتىسادىي ماتېرىياللار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ئىچكى ئۆلكىلەرگە، ھەتتا قوشنا ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنغان. «غەزايى دورىلار تۈتقىسى» دېگەن كىتابتا، خەن دەۋرىدە شىنجاڭدا ياشايدىغان شىپالىق ھايۋانلار ھەققىدە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇش يېزىلغان. مەسىلەن، كالا، قوي، ئات، تۆگە، بۇغا، ئېيىق، تېكە، جەرەن، يىلپىز، يولۋاس، توشقان قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسى، گۆشى، پەي - سۆڭەكلىرى، مۆڭگۈزى، قېنى، ئىچ - قارنى دەل يەرلىك خەلقلەر ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يەككە رېتسېپلار ئىدى. ياكى ئۇنى باشقا ھايۋانات، ئۆسۈملۈك دورىلىرى بىلەن قوشۇپ بىرىكمە دورا ياسايتتى.

دېمەك، ئوۋچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تاغلىق رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي فولكلورىدا خىلمۇ خىل ئىقتىسادىي ئادەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

3. هايۋانلارنى كۆندۈرۈش: بۇ تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدا ئۈچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، هايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياۋايى هايۋانلارنى ئۆي هايۋانلىرىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ئىجادىيەت قەدىمكى دەۋر ئىقتىسادىدىكى مۇهىم ئادەتلەرنىڭ بىرى هېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلار ئۈزاق مۇددەتلىك ئۈچىلىق ئەمگىكى جەريانىدا، بەزى هايۋانلارنى قولغا ئۆگەتكىلى بولىدىغانلىقىنى سەزگەن، هەمىدىن ئاۋۋال قولغا ئۆگىتىلگەن هايۋانلار ئىت، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى قوي بىلەن چوشقا ئىدى. تەخمىنەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىنلا تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى ئۈچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا بىرقەدەر زور كۆلەملىك چارۋىچىلىق مەيدانغا كەلگەن. بۇ ۋاقىتتىكى ئۆي هايۋانلىرىغا ئىت ۋە قويدىن باشقا يەنە كالا، ئات، ئۆچكە قوشۇلغان. چوڭ ئۆي هايۋانلىرىنى ئۇلاغ قىلىپ ئىشلىتىش، مەسىلەن، ئېغىر يۈكلەرنى توشۇش، هارۋىغا ۋە ساپانغا قوشۇش بولسا تېخىمۇ كېيىنرەك بولغان ئىش بولۇپ، باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ يېمىرىلىش باسقۇچىغا كەلگەندىلا ئاندىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان.

هايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش باشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يەنە بۇركۇت ۋە قارچىغىنى قولغا ئۆگىتىش باشلانغان. مانا بۇ ئۈچىلىق ئىقتىسادىنىڭ بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئۈچىلىق رايونلىرىدا بۇركۇت ۋە قارچىغىنى كۆندۈرۈش ۋە ئۇنى ئۈچۈغا سېلىشنىڭ بىر يۇرۇش ئادەت-قائىدىلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تا هازىرغىچە تاغلىق رايونلاردا داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇ كېيىنكى مەزگىللەردە تاغلىق رايونلاردىن يېزا-

ئىشلاق ۋە شەھەرلەرگىچە كېڭەيگەن. فېئودالىزم دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە، پادىشاھ، شاھزادىلارنىڭ ھوزۇرىدا بۇركۈت، قارچىغا قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىدىغان مەخسۇس خىزمەتچى بولغان. پادىشاھلار ۋە شاھزادىلەر بەلگىلىك مەزگىللەردە سەپ تارتىپ شىكارغا چىققاندا، بۇ قۇشلارنىمۇ قولغا قوندۇرۇپ بىرگە ئېلىپ ماڭغان. توشقان، كېيىك، ئارقار قاتارلىق ھايۋانلار ئۇچرىسا بۇ قۇشلارنىڭ يارديمى بىلەن ئوۋلىغان. بۇ ئەينى ۋاقىتتا خانزادىلەر ئۈچۈن ئەڭ كۆڭۈللۈك سەيلى تاماشا ئىدى.

4. ئورمانچىلىق: ئورمان ئۆستۈرۈش ئادىتى قەدىمدىن باشلاپ تەبىئىي تاغ ئورمانلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان. تاغلىق رايونلار ئورمانچىلىقنىڭ تەبىئىي ماكانلىرى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى دەۋرلەردىلا تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىي فولكلورىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. بولۇپمۇ شەرقىي شىمالدىكى چاڭبەيشەن، شەنشىدىكى خۇاشەن، يۈننەندىكى شىشابەننا ئورمانلىقى، شىنجاڭدىكى تەڭرى تېغى (تىيانشان)، ئالتاي تاغلىرى، بۇغدا تېغى، تەلكە، ئاۋرال تاغلىرى، پامىر تاغلىرى... پايانسىز كەتكەن تەبىئىي ئورمانلىق رايونلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا قارىغاي، سامىرسىن، ئارچا، قېيىن، توغراق قاتارلىق ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ئورمانلار، ياۋا ئالما، ياۋا ئۈرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆسىدۇ. بۇ ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەبىئىي ئورمان بەلباغلىرى بولۇپ، بىر تەرەپتىن ھەر خىل ھايۋانلار ۋە قۇشلارنىڭ ماكانى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تاغلىق رايوندىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش مەنبەسىنى تەمىنلەيدىغان بايلىق خەزىنىسى بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن قەدىمكى زامانلاردىلا ئورمانغا مۇناسىۋەتلىك ھەر

خىل ئادەتلەر ۋە ئېتىقادلار بارلىققا كەلگەن. ئالتاي مېغولۇ-گىيە سىستېمىسىدا بارلىققا كەلگەن «ئورمان تەكرىسى» قەدىم-كى دەۋرلەردە ئورمانغا چوقۇنۇشنىڭ خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدا ئورمانچىلىق بىلەن مۇناسە-ۋەتلىك بولغان ئۇجمە قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈ-رۈشنىڭ باشلىنىشى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ئىقتىسادىي ئادەتلىرى ئىچىدە خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇجمە دەرىخىنى ئۆستۈ-رۈش ۋە ئۇنى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كېڭەيتىش ئېلىمىزدە ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئېلىمىزنىڭ پىلىچىلىك سەنئىتە-نىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئەنە شۇ ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. پىلىچىلىك ئېلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان ئەڭ چوڭ تۆھپىلىرىدىن بىرى. شۇڭلاشقا قەدىمكى دەۋرلەردىلا جۇڭگو يىپەك ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە دۇنياغا مەشھۇر بولغان. شىنجاڭنىڭ خوتەن رايونىمۇ پىلىچىلىك سەنئە-ئىتىنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرى. پىلىچىلىك ۋە ئۇنىڭ راۋاجى بولغان يىپەكچىلىك ھەققىدە خەلق ئارىسىدا نۇرغۇنلىغان قىزى-قارلىق رىۋايەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئەلۋەتتە تاسادىپىي ئەمەس.

دېمەك، ئورمان ــ تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىي ئادەتتىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولۇپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

5. كان ۋە كانچىلىق: بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى تاغلىق خەلقلەرنىڭ قول ئەمگىكىگە تايىنىپ ئاچقان يەرلىك كانلىرى يەنى ئالتۇن، مىس، كۆمۈر، تۆمۈر ۋە قاشتېشى قېزىش قاتار-لىقلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەممىسى تاغلىق رايونلار ئىقتە-سادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى بولۇپ، بۇ

خىل ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن. تاغلىق رايونلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شەكىللەندۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى خەلق ئاربىسىدىكى ئىقتىسادىي ھالەتلەردىن پەرقلىق ھالدا، تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىي ئۆرپ-ئادەتىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. ئالتاي تاغلىرى دۇنيادا كانچىلىق ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن رايونلارنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايونىدا ياشىغۇچى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى خاتىرىلەردە «تۆمۈرچى» دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالغان. دۇنيادا تېخى «يېپەك يولى» ئېچىلماستىن بۇرۇنلا شىمالدا «ئالتۇن يولى» ياكى خەلقئارا ئاتالما بويىچە «برونزا يولى» دېگەن يول بولغان. «يېپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسى بەزى ۋاقىتلاردا «قاشتېشى يولى» دەپمۇ ئاتالغان.

دېمەك، تاغلىق رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئادىتىدە روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان يۇقىرىقى بەش خىل ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىي ئادىتىنىڭ مۇھىم ئاساسلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىقتىسادىي ئادەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى تاغلىق رايونلارنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۈچىنچى پاراگراف بېلىقچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئادەتلىرى

بېلىقچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئادىتى سۇ ھايۋانلىرىنى ئوۋلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ھالدا كۆپ خىل شەكىلدىن قۇرۇلغان.

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇش كۆپىنچە كېچىدە ئېلىپ بېرى-

لمدىغان بىر خىل ئىگىلىك شەكلى بولۇپ، قەدىمكى ئوۋچىلىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى ئاساسەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان. بۇ دەۋر تارىختا «بېلىق تۇتۇش مەدەنىيىتى دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى بىۋاسىتە قول بىلەن تۇتۇش ئىدى. كېيىنچە ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ تاشنى يۇنۇپ سېپىلغان ئارقىلىق سانجىغاق قاتارلىق بېلىق تۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان ئىپتىدائىي قوراللار كەشپ قىلىنغان. بارا-بارا ئوچىغا ئەگمە يېگىنە بېكىتىلگەن قارماق قاتارلىق قوراللار بارلىققا كەلدى. شۇنداق قىلىپ بېلىق قاتارلىق سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشمۇ ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا تەرەققىي قىلدى.

بېلىق تۇتۇشتا تورنىڭ بارلىققا كېلىشى بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىدىكى بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچ بولۇپ، ئوۋچىلىق دەۋرىگە قارىغاندا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىدىكى ئەمەل-پاراسىتنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى نامايان قىلدى.

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇش ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى جۇغرافىيىلىك ئالاھىدىلىككە قاراپ كۆپ خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ تىپىك بولغىنى ئارال ۋە دېڭىز بويىدىكى خەلقلەرگە مەنسۇپ بولغان دېڭىزدا بېلىق تۇتۇش شەكلىدۇر. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى دەريالىرى ۋە تەبىئىي كۆللىرى ئەتراپىدىكى كەنتلەرنىڭ ئوخشىمىغان سەۋىيىدە ئۆزلىرىگە خاس بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى بار. بۇلارنىڭ

ھەممىسىدە سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇش ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئوبيېكتى قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئوبيېكت چەكلەپ تۇرغان ئالاھىدىلىكلەر بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىگە چېڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بېلىقچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇش: بېلىق ۋە باشقا سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشنىڭ كۆپلىگەن ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرى بولۇپ، ئېلىمىزدە قوللىنىلغىنى ئاساسەن تۆت خىلدىن ئىبارەت: بىرىنچىسى، ئەڭ ئىپتىدائىي ئۇسۇل — قول بىلەن تۇتۇش. ئىككىنچىسى، قورال بىلەن تۇتۇش يەنى بامبۇك سېۋەت، تور، قارماق، ئاراسىمان تۆمۈر سانجىغاق قاتارلىق قوراللار بىلەن بېلىق تۇتۇش. ئۈچىنچىسى، دورىلاش ئۇسۇلى بىلەن تۇتۇش يەنى بېلىقچىلىق رايونلىرىدىكى بەرلىك خەلقلەر ئۆزلىرى تەييارلىغان بېلىقنى ھوشسىزلاندۇرۇش دورىلىرىنى سۇغا تاشلاپ، ئۇنىڭ يارىدىمى بىلەن تۇتۇش. شەرقىي شىمالدىكى بېلىقچىلىق رايونلىرىدا شاپتۇل دەريخىنىڭ قوۋزىقىدىن بىر خىل ھوشسىزلاندۇرۇش دورىسى ياسىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ بېلىقچىلىق رايونلىرىدا ئانار شۆپىكى، ئاچچىق ئۆرۈكنىڭ مېغىزى، شاپتۇل مېغىزى قاتارلىقلاردىن بېلىقنى ھوشسىزلاندۇرۇش دورىلىرى ياسىلىدۇ. بۇ دورىلارنى سۇغا سەپكەندە، بېلىق ئۇنى يېگەن ھامان ھوشسىزلىنىپ سۇنىڭ ئۈستىگە لەيلەپ چىقىدۇ. بېلىقچىلار ئۇنى سۈزۈۋالىدۇ. ئۈچىنچىسى، بېلىقئالغۇچ قۇشلارنى قوللىنىپ ئۆگىتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ يارىدىمى بىلەن بېلىق تۇتۇش. بۇنىڭ ئىچىدە تور بىلەن بېلىق تۇتۇش ئىنسان ئەمگىكى-پاراسىتىنىڭ سەمەرىسى بولۇپ، ئۇ بېلىق تۇتۇش سەنئىتىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك قورال ھېسابلىنىدۇ. سۇ ھايۋانلىرىنى ئوۋلاش قورۇقسىلۇقتىكى

هايۋانلار ۋە كۆكتىكى ئۇچار قۇشلارنى تۇتۇشقا قارىغاندا مەقسەتەن مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى بىر يۈكسەك كەشپىيات دېيىشكە بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ گەۋدىلىك ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئىچىدە بېلىقچىلىق ئىگىلىكىنىڭ سالمىقى ئانچە زور ئەمەس. شۇڭا ئېلىمىزنىڭ دېگىز بويلىرىغا ئوخشاش مەخسۇسلاشقان بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش رايونلىرى شەكىللەنمىگەن. ئەمما ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، كورلا رايونىدىكى لوپنۇر ۋە باغراش كۆللىرى قەدىمكى زامانلاردا بىر-بىرىگە تۇتاشقان چوڭ دېگىز بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ئەتراپتا ياشىغۇچى خەلقلەر ئاساسەن بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. كېيىنرەك يۇز بەرگەن تەبىئەت ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە لوپنۇر ۋە باغراش كۆللىرى پارچىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇششاق ئاراللار پەيدا بولغان. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئەتراپتا ياشىغۇچى لوپنۇرلۇقلار قەدىمكى ئەنئەنە بويىچە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن. شۇڭا ھازىرغىچە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئادىتىدە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. لوپنۇر خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ باشقا رايونلاردىن پەرقلىنىدىغان روشەن بەلگىلىرىدىن بىرى بۇ رايوندا بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىگە بېغىشلانغان ئاغزاكى ئىجادىيەتنىڭ مول بولغانلىقىدۇر. لوپنۇردىن قالسا بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا يەنە تارىم دەرياسى بويىغا جايلاشقان شايار، چاقىلىق قاتارلىق رايونلار بىرقەدەر گەۋدىلىكتۇر.

بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ، شىنجاڭنىڭ دەريا-كۆللىرىدە بېلىق تۇتۇش كۆپرەك 7-ئايدا (كەلكۈن پەسلىدە) ۋە كۈز ۋە قىش

پەسىللىرىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. قىش پەسلىدە بېلىق تۇتۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەتلىرى بار: بېلىق تۇتقۇچىلار قىش كۈنلىرى قېلىن مۇز بىلەن قاپلانغان دەريا-كۆللەرگە بېرىپ، بىر قانچە جايغا لىنىيە بويلاپ كاچكۇل ئاچىدۇ. كېچىسى كاچكۇل ئەترا-پىغا گۈلخان ياقىدۇ ياكى چىراغ يۇرۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بېلىقلار يورۇقلۇققا ئىنتىلىپ كاچكۇلغا يىغىلىدۇ. نەتىجىدە بېلىقچىلار قولىدىكى چويلا بىلەن بېلىقلارنى ئاسانلا سۈزۈۋالىدۇ. بۇ ئۇسۇل قىشتا بېلىق تۇتۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك شەكلىدۇر.

2. سۇ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش: بۇ بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى بولۇپ، قەدىمدىن باشلاپ بېلىقچىلىق رايونىدىكىلەرنىڭ سۇ مەھسۇلاتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئادەتلەنگەن نىزامىدۇر. مەسىلەن، بېلىقنى سۈرلەپ قۇرۇتۇش، بېلىق تالقىنى ياساش، دېڭىز ئۆسۈملۈكلىرى تېپىدىكى كۆكتاتلارنى پىششىقلاش، بېلىق قاسىرىقىنى تاجىرتىپ پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلار بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىلتىسادىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن يەرلىك ئادەتلەردۇر.

3. بېلىقچىلىق قوراللىرىنى ياساش: سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىگىلىكى تەلەپ قىلغان بېلىقچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى (يەنى قولۇڭاق، كېمە تور، قارماق قاتارلىقلار) نىڭ ياسىلىشى بۇ رايونلار ئىقتىسادىدىكى مۇھىم مەزمۇنىدۇر. بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ پۈتكۈل مەزمۇنى شۇ رايونلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن بۇ رايوندىكى كىشىلەرنىڭ «سۇ ئىلاھى» غا چوقۇنۇش ۋە سۇنى مۇقەددەس بىلىشتەك ئادەتلىرى شۇ رايونلارنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىگە زىچ باغلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئىپتىدائىي كۆپخۇدالىق دىن مەزگىلىدە دېڭىز ئىلاھىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى مەلۇم. شۇنىڭ ئۈچۈن

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئوغۇز خاقان كېيىنكى خوتۇنىدىن بولغان ئۈچ ئوغلىنىڭ كەنجىسىگە «دېڭىز» دەپ ئات قويغانلىقى ئەلۋەتتە تاسادىپى ئەمەس.①

تۆتىنچى پاراگراف چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئادەتلىرى

چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ نامىنى مۇنداقچە ئېيتقاندا مال چارۋىچىلىق قەبىلىلىرى دېيىش مۇمكىن. ئۇ بىر خىل كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئورتاق گەۋدىسى. ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھازىرقى زامانىنىڭ مەھسۇلى. شۇڭا ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى كۆچۈپ يۈرۈشتەك تىپىكلىككە ئىگە. ئۇ تاغلىق رايونلارنىڭ ياكى بېلىقچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي شەكلىگە ئوخشىمىغان ھالدا جۇغراپىيىلىك يەر ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئوتلاق-يايلاق، قىشلاقلارنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ پۈتكۈل ئۆرپ-ئادىتى بىۋاستە ھالدا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئالاھىدىلىكىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئىقتىسادى قەدىمكى دەۋردىن تارتىپ ئۇۋچىلىق ئىقتىسادىي ئادىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن پەيدا بولغان ۋە بىرقەدەر ئالغا باسقان ئىشلەپچىقىرىشتۇر. يۇقىرىدا شەرھىلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇۋچىلىقنىڭ تەرەققىياتى بىر قىسىم ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈشكە شارائىت يارىتىپ بەردى، ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش تەرەققىياتى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى

① تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرىدە 45 - بەتكە قارالسۇن.

كىنى شەكىللەندۇردى. مەخسۇسلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى قەبىلىۋى ھاياتنىڭ كۆرۈنەرلىك بىر بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ نىشانلىغان مەقسىتى: بىرى، كىشىلەرنى گۆش بىلەن تەمىنلەش. بۇ ئوۋچىلىق ئىشلەپچىرىشىغا سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى زور بولغان مەقسەت. ئىككىنچىسى، كىشىلەرنىڭ سۈتكە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش. ئۈچىنچىسى، كىيىم-كېچەك، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش. مانا بۇ خىل تۇرمۇش مەقسىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۆرپ-ئادەتلەرمۇ ئوخشىمىغان شەكىللەرگە ئىگە بولۇپ، ھەر-قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنچى مەقسەت ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىككىنچىسى، ئۈچىنچىسى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىراق بارلىققا كەلگەن بولۇپ، چارۋىچىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىدە بۇ مەقسەتلەر ھەممىلا جايدا بىردەك قىممەتكە ئىگە ئەمەس. بەزى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا پەقەت گۆش ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتى قىلىنسا، بەزى رايونلاردا ئەكسىچە سۈت يېمەكلىكلىرىنى ئىشلەش مەقسەت قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئافرىقىنىڭ بەزى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سۈت چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى بولۇپ، گۆش مەقسەت قىلىنمايدۇ. شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ھەر ئىككى مەقسەتنى كۆزدە تۇتىدۇ.

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى جۇغراپىيىلىك شارائىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، يەنى مۇنبەت يايلاقنى زۆرۈر

شەرت قىلىدۇ.

قەدىمكى زاماندا ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىر-قەدەر روناق تاپقان بولۇپ، ھونلارنىڭ تېررىتورىيىسىدىكى قىدىر قان تاغلىرى (ھىنگان تاغلىرى)، نويان تاغلىرى، خانگەي تاغلىرى (ھازىر تاشقى موڭغۇل تېررىتورىيىسىدە)، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرى تاغلىرى، كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى تىلەۋ تاغلىرى، ئالچى تاغلىرى (ھازىرقى چىلەنشەن) قاتارلىق تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى چەكسىز يايلاقلار، سىبىرىيىدىكى لىنا دەريا-سى، يەنسەي دەريا-سى، ئانغارا دەريا-سى، سېلىنگا دەريا-سى، قۇرۇلۇن دەريا-سى، ئالتۇن ئۇنۇن دەريا-سى، ئورخۇن دەريا-سى، توغلار دەريا-سى، ئېرتىش دەريا-سى، ئىلى دەريا-سى بويلىرىدىكى ياپيېشىل ئوتلاقلار، بولۇپمۇ تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ئۆتۈكەن يايلىقى، كۆكنور يايلىقى (چىڭخەي كۆلىنىڭ بويلىرى)، ئىرتىش يايلىقى (تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، بارىكۇل يايلىقى قاتارلىق يايلاقلار ھونلارنىڭ مەشھۇر چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ئىدى. بۇ يايلاقلاردا ئەينى دەۋردە مىلىيونلىغان ئاتلار، نەچچە ئون مىليون كالا، قوي، تۆگىلەر رەڭمۇ-رەڭ بۇلۇتتەك ئۆزۈپ يۈرەتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھونلارنىڭ ئاساسىي بايلىقى بولۇپ، چارۋا ئۇلار ئۈچۈن ھەم تۇرمۇش ۋاستىسى، ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ھېسابلىناتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن كۆپ سانلى ئات، كالا، قوي، تۆگە ئىگىلەيتتى. ھونلارنىڭ يېمەك-ئىچمەكى، كىيىم-كېچەكى ھەمدە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىر قىسمى چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلىناتتى. مەسىلەن، ھۇنلار ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىناتتى، سۈت، قېتمز ئىچەتتى، سۈتتىن قايماق، ئىرىمچىك، سېرىق ماي قاتارلىقلارنى ئىشلەيتتى. قوي تېرىسىنى ئاشلاپ جۇۋا كىيەتتى،

تۆگە يۈڭلىرىنى ئىگىرىپ يۈڭ چەكمەن توقۇيتتى، قوي يۈڭلىرىنى ھەر خىل بوياپ يىپ ئىگىرىپ گىلەم توقۇيتتى، قوي يۈڭلىرىدىن شىرداق، كىگىزلەرنى بېسىپ ئۆي بىساتى قىلاتتى، چېدىرلارنى ياسايتتى. كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغار) ئىشلەپ، ئۇنىڭدىن ئۆتۈك، چورۇق تىكەتتى، ئات جابدۇقلىرى (قېيىش، ئۇ زەڭگە بېغى، قۇشقۇن، نۇختا، يۈگەن، بەلتاسما قاتارلىقلار) نى ياسايتتى.

ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئاساس بولۇپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلەتتى. چۈنكى، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان ھونلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىقتىسادىي ياكى ھەربىي جەھەتلەردە بولسۇن ئات ناھايىتى مۇھىم قورال ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىدىن 200 يىللار ئىلگىرى، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ 400 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانلىقى مەلۇم. بۇ ئاتلىق قوشۇن تۆت خىل رەڭدىكى تاللانغان ئاتلاردىن تەركىب تاپقان. ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە سۇيۇرغالىلىق (ئىكتا) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئىككى تۈرلۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان: بىرىنچىسى، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمە خاراكتېردە ئىكەنلىكى. يايلاق ھاياتىنى كەچۈرىدىغان ھون چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمە خاراكتېردە بولۇپ، پۈتۈنلەي مۇقىم، تۇراقلىق بولغان ئەمەس، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىككىنچى خۇسۇسىيەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كوللېكتىپلىقى. يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى دېھقانچىلىق ۋە سودا ئەمگىكىگە ئوخشاش ئۇنداق يەككە-يېگانە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بولماستىن، ناھايىتى چوڭ كوللېكتىپ ھەرىكەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بىر توپ كىشىلەر بىرلىكتە تۇرۇپ،

پادا - پادا قوي - كالىلارنى هەيدەپ يۇرۇپ باقاتتى.①

«موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ۋە «تارىخ توپلىمى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ خولومبىر يايلىقىدىن ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان بۇ پايانسىز يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى ماھىيەت جەھەتتىن ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىگە ئوخشايدۇ، پەقەت چىڭگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە، ھون دەۋرىدىكى كولاپكتىپ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى پارچىلىنىپ، شەخسىي ئائىلە ياكى بىرقانچە ئائىلىدىن تەركىب تاپقان يەككە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كەلگەن، مۇتلەق كۆپچىلىك چارۋىلار ئاز سانىدىكى چارۋىدارلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن. قىسقىسى، «بوز قىر ئىمپېرىيىسى» چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۇستىگە قۇرۇلغان.

چارۋىچىلىق ئىقتىسادىدىكى ئىگىلىكى مۇقەررەر ھالدا تەبىئىي شەرت - شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاندىن تاشقىرى، ئەينى مەزگىلدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن تەبىئىي ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش كۈچى بەكمۇ ئاجىز ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى چاغلاردا قار - بوران ۋە قۇرغاقچىلىققا ئوخشاش تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن چارۋىلار ھەمىشە تەبىئىي قىرغىنلىققا ئۇچراپ تۇراتتى. نەتىجىدە بۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىدا ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلىپ، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كېلەتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ شارائىتى شەكىللەندۈرگەن كەڭ كۆچمەن ئىشلەپچىقىرىش شەكلى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ

① ئۇرغۇن ئالماس: «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرى، 9 - قىسىمغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي ئۆرپ ـ ئادەتتىدە ئوخشىمىغان مەزمۇنلارنى نامايان قىلدى. بۇلار كۆنچىلىك (بولغارچىلىق)، قوي يۇڭى، تۆگە يۇڭى ئىشلەپچىقىرىشى، گۈشلۈك ۋە سۈتلۈك يېمەكلىكلەر ئىشلەپچىقىرىشنى چۆرىدىگەن هالدا كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

چارۋىچىلىقتا، مۇقەررەركى، ئات ۋە تۆگە كەم بولسا بولمايدىغان قاتناش قورالى بولۇپ، ئاتقا ئالاقىدار ئەنئەنىۋى ئادەتلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئەڭ مول ۋە كۆپ خىل مەزمۇن هېسابلىنىدۇ. ئات چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىكى ئەڭ مۇهىم ئاساسلىق بايلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئەر قانىتى ـ ئات» دېگەن تەمسىل بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى هەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلاردا ئاتقا چوقۇنۇش، ئات ئىلاهىغا سېغىنىشتەك ئېتىقادلارمۇ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «هازاراسپ» (مىڭ ئات) ئەپسانىسىدە ئېيتىلىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا تارىم بويىدا مىڭ ئۇچار ئات بار ئىكەن. بۇ ئۇچار ئاتلارنى تۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ دائىم كېلىپ سۇ ئىچىدىغان بۇلىقىغا بەھۇش قىلىدىغان دورا سېلىپ قويۇپتۇ، مۇشۇ هىيلە بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن ئاتلارنى تۆتۈپتۇ، قاناتلىرىنى قىرقىپتۇ ۋە ئۇلارنى ئىنسان خىزمىتىگە كۆندۈرۈپتۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاشۇ جايىنىڭ نامىنى «هازاراسپ» دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلق ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە «دۇلدۇل» مەقسەت قىزىقارلىق رىۋايەتلەر ئېقىپ يۈرمەكتە. دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماهىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاهىيلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئات هەقىقەتەن هەممە هايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەتىلىق. كىشىلەر قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماهىيەتلىك ئالاهە

دىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان. ئات ھەققىدە يەنە مۇنداق بىر ئەپسانىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن: «بۇرۇنقى زاماندا مايمۇن بىلەن تۈلكە ناھايىتى يېقىن دوستلاردىن ئىكەن. تۈلكە دائىم مايمۇنغا يالغان سۆزلەپ ھېيلىگەرلىك قىلىدىكەن، تۈلكىنىڭ ھېيلىگەر، قۇۋلۇقىنى سەزگەن مايمۇننىڭ ئاچچىقى كېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىشنى ئويلاپتۇ. بىر كۈنى مايمۇن تاغ باغرىدا ياتقان بىر ئاتنى كۆرۈپتۇ ۋە «ئۆچ ئېلىشنىڭ پۇرسىتى ئەمدى كەلدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال تۈلكىنىڭ قېشىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا:

— تۈلكە ئاكا! گۆش يەمسەن؟ — دەپتۇ.

— بېمەمدىغان مايمۇنجان ئۇكا! بۇگۈن گۆش تاپالمايلا ئاچلىقتىن ئۆلەي دېدىم. چاققان بول، گۆش بار يەرگە مېنى باشلاپ بار، — دەپتۇ تۈلكە ئىنتايىن خۇشال بولۇپ.

— ئۇنداق بولسا ماۋۇ تاغ باغرىدا بىر ئات ئۇخلاۋاتىدۇ، مەن سېنى باشلاپ باراي، سېنىڭ قولۇڭدىن خېلى چوڭ ئىشلار كېلىدۇ، سەن تۈيدۇرماي ئاتنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆزۈڭنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ، ئاندىن گۆشنى يە — دەپتۇ مايمۇن. قورسىقى تازا ئاچقان تۈلكە مايمۇننىڭ مەسلىھىتى بويىچە ئۆزىنىڭ قۇيرۇقىنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ، ئەمدى يەي، دېيىشىگە ئات بۇنى سېزىپ قېلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ بەدەر قېچىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېيلىگەر تۈلكە قورام تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ئۆلۈپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئات ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدىغان بوپتۇ. ئات ھەقىقەتەن پۈتكۈل چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي بولۇش بىلەن بىرلىكتە، يەنە ئۇ قەدىمكى زامان ئۇرۇشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل. شۇڭا ھون دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان

ئېتىنمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. ئارخېئو-لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە مەلۇم بولغان ھون قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنى بىرلىكتە دەپنە قىلغان كۆپلىگەن قەبرىلەر تېپىلدى. چىڭگىزخان دەۋرىدىمۇ بۇ قەدىمكى ئات ئېتىقادى داۋاملىشىپ، ئاتنى ئۇرۇش تەكرىسى سۈپىتىدە ئۇلۇغ-لىغان. شۇڭا چىڭگىزخان ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا قوشۇنىنىڭ ئالدىدا بىر ئاق ئاتنى ئۇرۇش تەكرىسى سۈپىتىدە باشلامچى قىلغان. بۇ ئات قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ، ئۇنىڭغا ئادەم مىنمەيدۇ. پەقەت ئۇچ توغ جەڭ بايرىقى سۈپىتىدە بۇ ئات-نىڭ ئېگىرىگە بېكىتىلىدۇ. بۇ ئات ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ئۇرۇش تەكرىسى مىنىدىغان ئات بولغاچقا، چىڭگىزخان قەيەرگە باردىگاھ قۇرسا ئۇنىڭ يېنىغا مەخسۇس ئوقۇر بېكىتىلىپ، باشقا ئاتلاردىن ئايرىدىم كۈتكەن.

دېمەك، چارۋىچىلىق ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەچكە، ئۇنىڭدا ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنىڭ ئىزلىرى قويۇق ساقلانغان بولىدۇ. چارۋىلارنى يېرتقۇچلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن چارۋى-چىلىق ئىگىلىكىدە چارۋا ئاساس، ئوۋچىلىق قوشۇمچە بولۇشتەك ئىقتىسادىي ئادەت تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى خىل ئىگىلىك شەكلى بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. بىر-بىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ يەنە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭمۇ مۇھىم ئامىلى بولۇپ ھېسابلى-نىدۇ. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىكى بەزى ھايۋانلار (ئات، ئېشەك، كالا قاتارلىقلار) دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ھەم قورالى بولىدۇ ھەم دېھقانچىلىق ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئوغۇت مەنبەسى بولىدۇ.

بەشىنچى پاراگراف دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن كېيىن راۋاجلانغان. بۇنىڭغا ئەينى دەۋردىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ھاياتىدىن ئىسپات كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنى ئاساسەن ئاياللار ئىختىرا قىلغان. چۈنكى، ئەڭ دەسلەپكى تەبىئەتتىن ئوزۇقلۇق توپلاش - يىغىش ئىشلىرىنىڭ تولىسىنى ئاياللار ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ جەريانىدا ئۇلار بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش قانۇنىيەتلىرىنى بايقىغان، بۇنىڭ بىلەن يېغىش - توپلاشنى تېرىپ ئۆستۈرۈشكە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تەكرار تەجرىبىلەر ئارقىلىق بەزىبىر سۈپەتلىك زىرائەتلەرنى يېتىشتۈرگەن ۋە ئۇنى پىلانلىق تۈردە تېرىپ ھوسۇلىنى يىغىۋالغان. مۇشۇ بىر جەريانىنى بېسىپ ئۆتۈش ئۈچۈن، مۇقەررەركى، ئىنسانلارنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق ۋاقتى سەرپ ئېتىلگەن.

دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق زادى قايسى ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن؟ بۇ مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بېرىش بىرقەدەر قىيىن. بۇ ھەقتىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ بىرقەدەر ئاز. ئومۇمەن ئالغاندا، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا جاھالەت دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى

باسقۇچىدىن ياۋايىلىق دەۋرى (ۋارۋارلىق دەۋرى) گىچە بولغان ئارىلىقتا مەيدانغا كەلكەن بولۇشى مۇمكىن. ئېنگېلس: «هايۋانلارنى كۆندۈرۈش، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈش — ياۋايىلىق دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالامىتىدۇر. كونا قىتئە دەپ ئاتىلىدىغان شەرقىي قۇرۇقلۇقتا كۆندۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان هايۋانلارنىڭ ھەممىسى ۋە تېرىشقا بولىدىغان دانلىق زىرائەتلەرنىڭ بىر خىلىدىن باشقىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تېپىلىدۇ»① دېگەنىدى.

ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگلار ۋە ئاگرانوملارنىڭ بۇ مۇھىم تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىقتىن چارۋىچىلىققا، يىغىپ - توپلاشتىن دېھقانچىلىققا ئۆتۈش تەخمىنەن مىلادىدىن بەش مىڭ يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باپ شەرت - شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا مۇشۇ جايدا تەدرىجىي بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم. لېكىن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى دېھقانچىلىق كەنتلىرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 9 مىڭ يىلدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە تەۋە. 1956 - يىلى پەلەستىننىڭ ئىئوردان دەرياسى بويىدىكى ئىيېرىخون دېگەن جايىدىن تېپىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى كەنتلەرنىڭ خارابىلىرى يېقىندا تەتقىق قىلىنىپ مىلادىدىن بۇرۇنقى 7800 - يىلغا توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلدى. ئىراقنىڭ شىمالىي قىسمىدىمۇ ئۆتكەن دەۋرى شۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان دەسلەپكى دېھقانچىلىق كەنتلىرى تېپىلدى. بۇ دەسلەپكى كەنتلەردە تاشپالتا، تاش ئورغاق ۋە ئاشلىقنىڭ قالدۇقلىرى

① «ماركس — ئېنگېلس تالىلانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى. 19 - بەت.

تېپىلدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ «ئۆرتەپ - چوقۇلاپ تېرىيدىغان» ئەڭ دەسلەپكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىراقنىڭ يارمۇ دېگەن يېرىدە كېيىنكى دېھقانچىلىق كەنتلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6000—7000 - يىللار ئۆپچۆرىسىدە، دەپ بېكىتىلدى.①

قەدىمكى چاغلاردا «ھونلارنىڭ بۇغداي ئامبىرى» دەپ نام ئالغان تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇندىن 7000 يىل بۇرۇن دېھقانچىلىق كەنتلىرىنى بەرپا قىلغانلىقى مەلۇم.

1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر پارچە تارىخىي ماقالە بېسىلغان. ماقالىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كۆنچى دەريالىنىڭ بويىدىكى بىر ئېتىدائىي قەبرىستانلىقتىن ئىككى جەسەت تاپقانلىقى ئېيتىلغان. جەسەتلەرنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، ئەنجىگە داشۇ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 ئوكسىدى تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەرنىڭ بۇنىڭدىن 6412 يىل بۇرۇنقى جەسەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇ جەسەتلەر دەپنە قىلىنغان قەبرىدىن چىغ سېۋەت ئىچىدە ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىققان.

ھونلار بۇغدايىنى تارىم ۋادىسىدىن كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئەھمىيەت بەرگەن. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق قولغا كەلگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ھونلار مىلادىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن دېھ-

① «قىسقىچە دۇنيا تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى، 32 - 33 - بەتلەر.

قانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە بايقالنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق ھونلارنىڭ تۆت چاسا شەكىلدىكى تاش قەبرىلىرى تېپىلغان. بۇ قەبرىلەر ئىچىدىن تېپىلغان تاش چاناقلارنى مىلاددىدىن 7 ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. يەنە تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئويان تاغلىرىدىن تېپىلغان 23 - نومۇرلۇق ھون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن قارا زىرائەت ئۇرۇقى چىققان بولۇپ، ئۇ مىلاددىدىن 3 ئەسىر بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ.

1944 — 1951 - يىللىرى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بوريات موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى ئولان ئۈدەدىن تۆمۈر ئورغاق ۋە تۆمۈردىن ياسالغان بوقۇسا چىشى تېپىلغان.① مانا مۇشۇ پاكىتلارغا قارىغاندا، مىلاددىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن دېھقانچىلىقتا تاش چاناق قوللىنىلغانلىقى، مىلاددىدىن 3 ئەسىر بۇرۇن تۆمۈر چىش، تۆمۈر ئورغاق قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم.

ھونلارنىڭ دېھقانچىلىقىغا جىددىي ئەھمىيەت بېرىشى يالغۇز ئاھالىسىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باقما ھايۋانلارنىڭ يەم - خەشەك ۋە ئوت - چۆپكە بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈنمۇ بولغان. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، تۇران ئۆلكىسىنىڭ ئىقلىمى شارائىتىدا ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلىگە يەم - خەشەك تەييارلىماستىن تۇرۇپ چارۋىچىلىق ھاياتىنى كەچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، بۇ يەردە دېھقانچىلىقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ۋە ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلارنى تېرىش

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى، 242 - بەتكە قارالسۇن.

زۆرۈر شەرت ئىدى. بۇ يەردە ئېنگىلىزنىڭ «تۇران ئۇلكىسى» دېگىنى، تۈركلەرنىڭ «بوزقىر» دېگىنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا شەرقتە قىدىرخان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىنى كۆرسىتىدۇ. ئاشۇ ۋاقىتلاردا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك، مىسىرنىڭ نىل دەرياسى ۋادىسىدا، ئىراندا ۋە ئىلىمىزنىڭ خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دېھقانچىلىق كەنتلىرى مەيدانغا كەلگەن. ياۋروپانىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دېھقانچىلىقى بولسا، ئاسىيا، ئافرىقىنىڭ ئالغا كەتكەن جايلىرىغا قارىغاندا كېيىنرەك بارلىققا كەلگەن. ئامېرىكا قورۇقلۇقىدا ئەڭ بۇرۇن ئىندىئانلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنى مۇستەقىل ئىجاد قىلغان.

دېمەك، ئەڭ بۇرۇن دېھقانچىلىق كەنتلىرى بارلىققا كەلگەن ئاسىيا، ئافرىقا رايونلىرىدىكى قەدىمكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى خەلقلەر بۇغداي، شال، كېۋەز، تېرىق قاتارلىق سۈپەتلىك سورتلارنى ئۆستۈرگەن. ئىندىئانلار بولسا كۆممىقۇناق، ياڭيۇ ۋە تاتلىق ياڭيۇ يېتىشتۈرگەن.

چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئىنسانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئارقىلىق ماددىي بايلىق يارىتىپ، تەبىئەت بىلەن تېخىمۇ ئاكتىپ، تېخىمۇ ئۇنۇملۇك كۈرەش قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. شۇڭلاشقا ئۇ جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىلگىرىلەش بولۇپ قالغان.

مەلۇمكى، دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىدە كەم بولغاندا تۇپراق بىلەن سۇدىن ئىبارەت ئىككى شەرت ھازىرلىنىشى زۆرۈر. دەرۋەقە، ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق كەنتلىرى پەقەت

تۇزلەك رايونلار، تاغ باغرىدىكى ئېدىرلىقلار، دەريا بويلىرىنى ئاساس قىلىپ تەرەققىي قىلىغان. ئەمما ئاشۇ ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق رايونلىرى دائىم دېگۈدەك بوران ـ چاپقۇنىنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئەسلىدە تاغ رايونلىرىدا تەبىئەتتىن ئۇزۇقلۇق تېپىپ ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆڭچىلىق دەۋرىدىكى كىشىلەر بىنا قىلغان ئورمان بەلباغلىرىدىن نۆسخا ئېلىپ ئىھاتە ئورمان بەلباغلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇ زامانلاردا يەرنى ئوغۇتلاش ئورنىغا تەبىئىي ئوت ـ چۆپ ۋە دەل ـ دەرەخلەرگە ئوت قويۇپ ئۆرتەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇنىڭ بىلەن بىر تەرەپتىن، تۈپراق تەبىئىي ئوغۇتلانغان، يەنە بىر تەرەپتىن، دېھقانچىلىق يەرلىرى كېڭەيگەن. بۇ، شۇ زامانـدىكى ئىستىخسىلىك بىنام ئېچىش ئادىتى ئىدى.

دېھقانچىلىق ئىقتىسادىي ئادەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى پەسىللەرگە ئايرىش بارلىققا كەلدى. ئۇنداق قىلىپ 365 كۈننىڭ ھەر بىرىدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەرخىل ئادەتلەر ئوتتۇرىغا چىقتى.

ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دېھقانچىلىققا ئائىت نەچچە يۈز، نەچچە مىڭلىغان ماقال ـ تەمسىللىرى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنىڭ دەسلەپ شەكىللەنگەن ئاساسىي يەكۈنى، بەدىئىي ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «يەر ھەيدىسەڭ كۈز ھەيدە، كۈز ھەيدىمىسەڭ يۈز ھەيدە»، «ئاق لەيلى بار يەرگە ئاش تەرمە»، «بۇغداي تەرسەڭ كۈزگى تەر، ئارپا تەرسەڭ بوزغا»، «سۇ ـ يەرنىڭ قېنى، يەر ـ دېھقاننىڭ جېنى»، «يەر تويمىغۇچە ئەر تويماس» قاتارلىق ماقال ـ تەمسىللىرىدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق ئىشلەپ

چىقىرىش ئادىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق تۆت چوڭ باسقۇچقا بۆلۈنگەن: بىرىنچى باسقۇچ ــ ئەڭ ئىپتىدائىي بولغان ئىككى قولغا تايىنىپ ئەڭ ئاددىي قوراللارنى ياساش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتىكى قوراللار پەقەت يەر يۈمشىتىدىغان ئۇچلۇق ياغاچ ياكى يۈزى تەكشىلەنگەن كۆرەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ يارىدىمىدە ھەم يەرئاغدۇرغان، ھەم ئۇرۇق سالغان، ھەم پىشقان زىرائەتلەرنى يىغقان. ئىككىنچى باسقۇچ بولسا ئىپتىدائىي دەۋرگە تەئەللۇق تاش، سۆڭەكتىن ياسالغان بىرقەدەر ئەپلىك قوراللار بارلىققا كەلگەن باسقۇچ. ئۈچىنچى باسقۇچ بولسا ياغاچ بىلەن تۆمۈر ماسلاشقان قوراللار باسقۇچى يەنى تۆمۈرگە ياغاچتىن ساپ بېكىتىپ ياسالغان ھەر خىل دېھقانچىلىق قوراللىرى كەشىپ قىلىنغان باسقۇچ بولۇپ، ئۇ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىرقەدەر ئالغا باسقان دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. تۆتىنچى باسقۇچ، يەنى ماشىنىلاشقان ياكى تولۇق ماشىنىلاشقان دەۋردىن ئىبارەت.

دېمەك، دېھقانچىلىق قوراللىرى ئەنە شۇ يۇقىرىقىدەك تۆت تەرەققىيات باسقۇچىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن.

دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى ھايۋانلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. كالا، ئات، ئېشەك قاتارلىق باقما ھايۋانلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي مەزگىللەردىن باشلاپ دېھقانچىلىق كۈچى بولۇپ كەلگەن. نوقۇل ئادەم كۈچىگە تايىنىشتىن ھايۋان كۈچىگە تايىنىشقا قاراپ يۈزلىنىش دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىياتىدىكى غايەت زور ئىسلاھات بولۇپ

هېسابلىنىدۇ.

دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كېيىنچە كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلگەن. بۈگۈنكى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر. كۆكتات ۋە پاختا، كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. بۈگۈندىن تەخمىنەن 2500 يىل بۇرۇنلا ئېلىمىزدە كۆكتات ئۆسۈتۈرۈش يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئېلىمىز كۆكتات ئىگىلىكىنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرىدۇر.

دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قىياپىتى تەكشى بولمايدۇ. بۈنداق بولۇشىنى ئەلۋەتتە تەبىئىي شەرت-شارائىت (كىلىمات، تۇپراق ۋە سۇ) بەلگىلىگەن. مەسىلەن، ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلىدىغان كەنتلەر بىلەن پاختا، كەندىر ئۆستۈرۈش ئاساس قىلىنىغان رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكىدە چوڭ ئوخشىماسلىقلار بولىدۇ. چۈنكى، ئالدىنقىسى ئۇزۇقلۇق ئۇچۇن تېرىلسا، كېيىنكىسى ئىقتىسادىي تاۋار ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى ئۇچۇن تېرىلىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق شەھەر-بازارغا يېقىن بولغان يېزا-كەنتلەرنىڭ دېھقانچىلىق ۋە كۆكتاتچىلىق ئىقتىسادىي ئىگىلىكى شەھەردىن يىراق دېھقانچىلىق رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا ئىلغارراق بولۇپ، بۇرۇنراق تەرەققىي تاپقانلىقى ئېنىقلانىدى. چۈنكى، شەھەرگە يېقىن رايونلار شەھەر ئىقتىسادىنىڭ ئىشەنچلىك ياردەمچىسىگە ئىگە. ئەكسىچە، شەھەر ئىقتىسادىي ئادىتىنىڭ تەسىرى بىلەن شەھەرگە يېقىن رايونلاردا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگىرىشكە ئۇچرايدۇ. بىزدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى تۇپراق، سۇ، ئوغۇت ۋە ئۇرۇقتىن تارتىپ تاكى باشقۇرۇش

تەرەپتىكى كۆپ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىگە قارىتا چۈشەن-چە پەيدا بولغاندىلا، ئاندىن دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى خىل-مۇ خىل ئەسئەنىۋى ئۆرپ-ئادەتلەرنى تېخىمۇ ياخشى تەك-شۈرۈش ئىمكانىيىتى يارىتىلىدۇ. مەسىلەن، دېھقانلارنىڭ تۇپ-راق كۆز قارىشى بىلەن «تۇپراقتا چوقۇنۇش» ئېتىقادى، سۇغا بولغان قارىشى بىلەن «تۇپان بالاسى» ۋە «يامغۇر تىلەش» ئېتىقادى، مول ھوسۇل ئېلىش ئۈمىدى بىلەن ئۇلارنىڭ زې-يانداش قۇرتلار ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، ئۇششۇك ئاپىتى، ھۆل-يېغىن ئاپىتى قاتارلىقلار ھەققىدىكى خۇراپىي ئېتىقادلار ۋە باشقىلار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى جەريانىدا پەيدا بولغان خاملىۇ خىل ئادەتلەرداۇر.

دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى ئىش تەخسىماتى مۇقەررەر ھالدا ئوخشىمىغان يېزا ئىقتىسادىي شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ، يەنى ئاشلىق، مېۋە، كۆكتات، پاختا، كەندىردىن تارتىپ مەخ-سۇس دورا ئۆسۈملۈكلىرى تېرىلىدىغان رايونلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئۇرلىرىنىڭ ماس ھالدا تارىلىشىپ كېتىشى يەنە كۆپ خىل مۇرەككەپ ئادەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. فولكلور مۇشۇ خىل تارىلاشما ئادەتلەرگە ئەلۋەتتە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈشى لازىم.

ئىلمىز بىر قەدىمى يېزا ئىگىلىك دۆلىتى بولغاچقا، دېھ-قانچىلىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باي بىلىمگە ۋە تېخنىكا ئىقتىدارىغا ئىگە. شۇنداق بولغاچقا، يەرلىك ئادەتلەردىكى ئولگارلاشقان ئالاھىدىلىكلەر نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كەلدى. ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى ئوقتىسىدىن قارىغاندا، ئىلمىزنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۆرپ-ئادىتىدە مۇتەئەسسىپلىك ئىنتايىن ئېغىر. تېخى

هازىرغىچە مىڭلاپ يىللار بۇرۇنقى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ئۆز رولىدىن قالمىدى. بۇ خىل ئەھۋاللار هازىرقى زامان ئىلمىي تېخنىكىمىزنىڭ زور توسالغۇسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش بىزنا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە.

خەلق ئىچىدىكى بىزنا - قىشلاق ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى ناهايىتى كۆپ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاددىي ئۇسۇل ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەنئەنىۋى كالېندارلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن خاتىرىلەشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئۇسۇلدا بولسا بىر يىلنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىشى ئوبيېكت قىلىنغان هالدا باهار، ياز، كۈز، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسىل، 12 ئاي، 48 هەپتە، 365 كۈن ئىچىدىكى هەر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى تەپسىلىي خاتىرىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئومۇملاشتۇرۇپ تەهلىل يۈرگۈزۈلىدۇ. شۇنداق قىلغاندا شۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

بىزنا - قىشلاق (دېھقانچىلىق رايونلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئىقتىسادىي ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا، يەنە تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپكە دىققەت قىلىش كېرەك: بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى، دائىرىسى، باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى؛ ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ ئاممىۋى نامى، شەكلى، ياسىلىش ئۇسۇلى، ئىشلىتىش ئۇسۇلى؛ ئۈچىنچى، هەر خىل ئىشلەپچىقىرىش مەهسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ئۇسۇلى، قىممىتى؛ تۆتىنچى، تەبىئىي شارائىت (كىلىمات، جۇغراپىيىلىك مۇهىت،

بايلىق مەنبەسى) نىڭ ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى. مۇشۇ تۆت تەرەپتىن تەكشۈرۈش يېزا-قىشلاقلاردىكى ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدۇ.

ئالتىنچى پاراگراف ئامىلى ھۆنەر-كەسىپ ئادەتلىرى

خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان ھەرخىل ئىقتىسادىي قۇرۇلمىلار ئىچىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن يەنە بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بار. ئۇ بولسىمۇ يۇرت ئارىلاپ ھۆنەر مەشغۇلاتى ئېلىپ بارىدىغان ھەرخىل ئۇستىكارلار گۇرۇھىدىن ئىبارەت. ئۇلار ئومۇمىي خەلق ئىگىلىكىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنىدۇر. تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى ئۈچىلىق قوراللىرى ۋە كانچىلىق قوراللىرىنىڭ ياسىلىشى، بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى كېمە-قولۇاق ۋە بېلىق تۇتۇش تورلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى ئات-ئۇلاغ جابدۇقلىرى، تېرە-خۇرۇم ئىشلەش قوراللىرى ۋە ھارۋىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى؛ دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى خىلمۇ خىل دېھقانچىلىق قوراللىرى، تىرانسپورت قوراللىرى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قوراللىرى... دىن تارتىپ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەرخىل قوراللارنىڭ ياسىلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ خەلق ئارىسىدىكى ئۇستىكارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قول ھۆنەر تېخنىكىسىدىن يايدىلىنىپ ھەرخىل ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا

ئايلىنىپ ھەربىكەت قىلىپ، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم كۆۋىكە ئايلاندى.

ئۇستىكارلارنىڭ كەسىپىي ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەينى دەۋردە تېخى باشقا ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرىدىن ئايرىلىپ چىقمىغان. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك بايلىقلار ئىچىدە قەدىمكى كونا تاش قورال دەۋرىگە تەئەللۇق ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ناھايىتى كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدە يازما تارىختىن ئاۋۋالقى كونا تاش قورال دەۋرىدىن مىس، برونزا دەۋرىگىچە بولغان مەزگىلدە ياشىغان ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان خارابىلىرى تېپىلدى. ئۇلار ئىچىدە ئەڭ ئاتاقلىقى 1938 - يىلى سۇرخان دەرياسى بويىدىكى بەسۈن دېگەن جايىنىڭ ئەتراپىدىكى كېسەك تاش غارىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئادەمنىڭ تاش قاتمىسىدۇر. تەتقىقاتقا ئاساسلانغاندا، بۇ غارغا 7 - 8 ياشلاردىكى قەدىمكى بالا (ئىئاندېرتال ئادىمى دەپ ئاتىلىدۇ) دەپنە قىلىنغان. بۇ بالا بىلەن بىللە يەنە مۇسۇت دەۋرىگە ئائىت تاش قورال، كۆل قالدۇقى ۋە ھايۋانلارنىڭ نۇرغۇن سۆڭەكلىرىمۇ تېپىلغان، كېسەك تاش جىلغىسى ھەسار تېغىنىڭ تارمىقى بولۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان. كېسەك تاش غارىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 21 مېتر بولۇپ، ئۇزاق مەزگىل ئىنسانلارنىڭ ماكانى بولغان. بۇ غاردىن تېپىلغان تاش قورال لارغا قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى كىشىلەر ئاساسلىق مۇست مەدەنىيىتى تېپىدىكى ئۇچلۇق قورال، قىرغۇچى قورال قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن. ئۇ يەردىن يەنە يۇۋايى ھايۋانلار تېرىسىدىن كىيىم -

كېچەك تىكىشتە ئىشلىتىلىدىغان سۆڭەك يىڭنە تېپىلغان.

كېسىك تاش قەدىمكى ئادەمنى — ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى ئىنسان تاش قاتمىسى دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇ كونا تاش قورال مەدەنىيىتىگە ئائىت بىردىنبىر خارابە ئىزى ئەمەس. چۈنكى، 1938 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، يەنە ۋاھىش دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى، كافرىنگان دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى، كاسپىي دېڭىز بويلىرى، قاراتاغ رايونى، پەرغانە ۋادىسى، نارىن دەريا سى ۋادىسى، زايسان كۆلى بىلەن سېمىپالاتىنسك ئارىلىقىدىكى ئېرتىش دەريا سى بويلىرىدىمۇ كونا تاش قورال مەدەنىيىتىگە ئائىت ئىزلارنىڭ بارلىقى ئېنىقلاندى. بۇ جايلاردىن تېپىلغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلگە ئائىت پالېئولىت دەۋرى كېسىك تاش قەدىمكى ئادەمنىڭ دەۋرىدىن بۇرۇن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئادەم - مايمۇنسىمان ئادەمنىڭ يېڭى ئادەمگە ئۆزگىرىش جەريانىدىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار مايمۇنسىمان ئادەمگە قارىغاندا تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ھازىرقى ئادەملەرگە يېقىنلاشقان.

دەل كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ئىنسانلار ياۋايىلىق باسقۇچىدىن مەدەنىيلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغان بولۇپ، يېڭى ئادەملەر بارلىققا كەلگەن دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغدا دۇنيادا موڭغۇل ئىرقى، نىگرو ئىرقى، ئورۇبا ئىرقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئاساسىي ئىرق شەكىللەنگەن. ئۇلاردىن موڭغۇل ئىرقىدىكىلەرنىڭ بىر قىسمى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 15 مىڭ يىلدىن 12 مىڭ يىلچە ئىلگىرى سىبىرىيەدىن مۇزلۇق بېرىنگى بوغىزى ئارقىلىق ئامېرىكا قىتئەسىگە چوڭ قۇرۇقلۇققا بېرىپ، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىنىدىئانلار ئۈچۈن ئەجداد بولغان. دېمەك، خۇددى سوۋېت

ئىنتىپاقنىڭ تارىخىئولوگى مېنگاتىۋ ئېيىتقاندەك «تەبىئىي شارائىتنىڭ تەسىرىدىن كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى مەدەنىيەتتە بەزى يەرلىك ئالاھىدىلىكلەر بارلىققا كەلدى. كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدە خېلى يۇقىرى سەۋىيە بارلىققا كەلگەنلىكى ئۇچۇن، ئافرىقا، ئوتتۇرا دېگىز رايونى، ياۋروپانىڭ دەريا بويلىرى رايونى ۋە جۇگۇ-سىبىرىيە رايونىدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت رايونى شەكىللەندى. ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىنسانلارنىڭ مەلۇم قىسمىنىڭ جۇغراپىيە جەھەتتىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك يېگانىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك». ①

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۆزىنىڭ تەبىئىي مۇھىتتىكى ئەۋزەللىكى بويىچە ئېيتقاندا، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كەڭ قەدەمكى مەنبەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىققا يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، جاھالەت دەۋرىنىڭ كەڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن ياۋايىلىق دەۋرى (ۋارۋارلىق) گىچە بولغان ئارىلىققا تۇغرا كېلىدۇ. 1939 - 1940 - يىللىرى خارەزم ئەتراپىدا «كىرىك مىنار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت ئىزلىرى بايقالدى. كىرىك مىنار — ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قەدىمكى ئېقىنىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئېقىنىنىڭ شىمالىدىكى يانباس قارا 4 - نومۇرلۇق خارابىدىن ھەرخىل ئۇسۇلدا ياسالغان سىپتا تاش قورالىلار (قىرغۇچى قورال، چاقماق تاشتىن ياسالغان پىچاق، سۆڭەك يىگنە ۋە ئوقيا باشقى...) ھەمدە گېئومېترىك سىزىقچىلار بىلەن نەقىشلەنگەن

① مېنگاتىۋ: «سوۋېت تارىخىئولوگىيىسى»، خەنزۇچە نەشرى، 55 - بەت.

نۇرغۇن ساپال قاچىلار (نەقىشلەرنىڭ بەزىلىرى قىلىپتا بېسىپ چىققان، بەزىلىرى سىزىلغان، بەزى ساپاللاردىكى رەڭلىك سىزىقچىلار يېنىقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجان شەكلىدە)، بېلىق، يا-ۋايى ھايۋان، جۇملىدىن ياۋا چوشقا، ياۋا بۇغا، ياۋا قوي قاتارلىقلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلدى. تەتقىقاتقا ئاساسلانغاندا، بۇ مەدەنىيەت مىلادىدىن بۇرۇنقى 4000 - يىلدىن 3000 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ، بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى ئەينى چاغدىكى بىر قىسىم قەبىلىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن ئىگىلىك بىلەن شۇغۇل-لانغانلىقىنى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا، قۇملۇقلىرىغا ۋە دەريا-كۆل ئەتراپىغا ماكانلاشقان يەنە بىر قىسىم قەبىلىلەر گەرچە ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق ئىگىلىكىدە تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشكە باشلىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداقلا بۇ ئىگىلىككە مۇناسىپ قوراللارنى ياسايدى-غان ئىپتىدائىي ئۇستىكارلارنىڭمۇ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇ-شىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارالغان. شۇ سەۋەبتىن ئاتنى ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيالىق كۆچمەن چارۋىچىلار كۆندۈرگەن دېگىلى بولىدۇ. ئات كىشىلەرنىڭ ھارۋىغا قېتىش، ترانسپورت، ئۇرۇش قىلىش، كۆچۈش ئىشلىرىغا سېلىنىپ، بىر مەزگىل «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگە-نىدى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى بىلەن تەڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىسمىنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق

ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى. بۇ خەلقئارادا «ئانىنۇ مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرىدۇر.

ئانىنۇ — كوپت تېغىنىڭ ئالدى ئېتىگىكە جايلاشقان ئاشخاباد ئەتراپىدىكى بىر بوستانلىقتۇر. 1940 - يىلى ئامېرىكىلىق پومپېللى بۇ يەردە ئومۇميۈزلۈك قېزىش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى ئانىنۇ مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇتتى. ئۇ ئانىنۇ I نى (شىمالدىكى دۆڭلۈك) تاش قورال دەۋرىگە، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8000 - يىللارغا، ئانىنۇ II نى (شىمالدىكى دۆڭلۈك) مېتال قورال بىلەن تاش قورالنى تەڭ ئىشلىتىش دەۋرىگە يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6000 - يىللاردىن 5000 - يىللارغىچە بولغان مەزگىلگە، ئانىنۇIII نى (جەنۇبتىكى دۆڭلۈك) مىس دەۋرىگە يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5000 - يىللاردىن 1000 - يىللارغىچە بولغان مەزگىلگە، ئانىنۇ IV نى (جەنۇبتىكى دۆڭلۈك) تۆمۈر قورالىلار دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ مۇقىملاشتۇردى. ئانىنۇ مەدەنىيىتى ئومۇمەن ئالغاندا، دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭغا خاس رەڭلىك ساپال قاچىلار ۋە ھەرخىل دېھقانچىلىق قوراللىرى شىمال جاڭدىن قېزىۋېلىنغان شۇ خىلدىكى قېزىلمىلارغا بەكمۇ ئوخشايدۇ. ئانىنۇ I مەدەنىيىتى دەۋرىدىلا بۇ جايلاردا بۇغداي ۋە ئارپا تېرىلغان. ئانىنۇ II مەدەنىيىتى دەۋرىدە ئىت، قوي ۋە تۆگە كۆندۈرۈلگەن. كىشىلەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ياۋائات، ياۋاچوشقا، تۈلكە، بۇغا، بۆكەن ۋە بۆرە قاتارلىقلارنى ئوۋچىلىق ئوبيېكتى قىلغان. ئۇلار ئولتۇراق ئۆيلەرنى خام كېسەكتە قوپۇرغان بولۇپ، خىش پىشۇرۇشنى تېخى بىلمىگەن. ئانىنۇ III مەدەنىيىتى دەۋرىگە كەلگەندە ساپال قاچا ئىشلىتىشنى بىلگەن. ساپال قاچىلارغا رەڭلىك سىزىقچىلار ئارقىلىق ھەرخىل گېئومېتىرىك

شەكىللەر چىقىرىلغان ۋە رەسىملەر تويۇلغان. شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكلىرىگە خاس بولغان كۆپ خىل قورالالارنىڭ كەشپ قىلىنىشانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى تاش قورال دەۋرى تاشنى يونۇپ سىلىقلايدىغان مەخسۇس ئۇستىلار (تاشچىلار) نى يېتىشتۈرۈپ چىقتى؛ رەئىسلىك ساپال قاچىلار دەۋرى بولسا ئۆزىنىڭ ئۇستىكارلىرى بولغان كۆلالچىلارنى يېتىشتۈردى؛ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھەرخىل دېھقانچىلىق قورالىلىرىنى ياسايدىغان (كۆپمىنچە ياغاچتىن) ياغاچچىلارنى يېتىشتۈردى؛ مىس ۋە تۆمۈرنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئۈتكۈر ۋە مۇستەھكەم قورالالارنى ياساش تېخنىكىسى بارلىققا كېلىپ، مىسكەر ۋە تۆمۈرچى ئۇستىكارلار گۈرۇھى يېتىشىپ چىقتى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۇستىكارلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلىتىشتە ئويىنىغان رولى ئىنتايىن زور بولدى. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھۈنەر-سەنئەت ئادەتلىرى قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەڭ ياخشى پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىنلىدى.

خەلق ئارىسىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئۇستىكارلارنىڭ ھۈنەر-سەنئەت ماھارىتىگە ئائىت كۆپلىگەن ئەپسانە-رىۋايەت ۋە ھېكايىلار بار. ئۇنىڭدا ئۇستىكارلارنىڭ تېخنىكىسى يۈكسەك دەرىجىدە مەدھىيىلىنىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر ئۇستىكار لوبەن ھەققىدە خۇاڭخې ئەترابلىرىدا 2000 يىلدىن بۇيان ئاجايىپ قىزىقارلىق رىۋايەتلەر ئېقىپ يۈرمەكتە. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇز نامە» دە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا

ياغاچچىلىق ھۈنەر - سەنئەتنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان رىۋايەتلەر بار.

ياغاچچىلىق كەسپىنىڭ ئىش تۈرى ئوخشىمىغاچقا، ئۇنىڭغا ئائىت ئادەتلەرمۇ پەرقلىق بولىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەر- دىلا ياغاچچىلىق كەسپىدە «نەپىس ھۈنەر» ۋە «يېرىك ھۈنەر» دەپ ئىككى خىل ئىش تۈرى شەكىللەنگەن. ئالدىنقىسىدا ئاساسەن ئىنچىكە ۋە نەپىسلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ياغاچ سايمانلار (ئىشىك، دېرىزە، ئۆي جاھازلىرى، ساندۇق، ياغاچ ئويىما قاتارلىقلار) نى ياساش ئاساس قىلىنسا، كېيىنكىسىدە دېھقانچىلىق قوراللىرى (كەتمەن، گۈرجەك، بوقۇسا، يالغۇز ئوغال، ھارۋا... قاتارلىقلار) نى ياساش ئاساس قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ھۈنەر- كەسىپلەردىن كۈلالچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەر- گەرلىك، تاشچىلىق (ئۇنىڭ تەرەققىياتى بولغان ئويمىكارلىق) كەشتىچىلىك، توقۇمىچىلىق (بۆزچىلىك، گىلەمچىلىك...) موزدۇز- لۇق ... قاتارلىق ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىرخىل مەدەنىيەت تىپىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. كۈلالچىلىق سەنئىتى ئىپتىدائىي ساپالچىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئانىمزم (ئانىملىق ئۇرۇقداشلىق) جەمئىيىتىنىڭ كەشپىياتى ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، دۇنيادىكى كۆپچىلىك خەلق ئېپسانىلىرىنىڭ ھەممىسىدە لايدىن ئادەم ياسالغانلىقى توغرىسىدا ھەرخىل ھېكايىلەر بار. بۇ ھېكايىلەر ئىپتىدائىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلغانلىقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي رېئال- لىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. قول ھۈنەر سەنئىتىگە ئائىت بۇنى-

داق رىۋايەتلەر تارىخىي جەھەتتىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، تاش قوراللار ۋە كۇلالچىلىق سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسەك ئەھمىيەتلىك بىر تەرەققىيات باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئانىلىق سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئايالارنىڭ تەشكىللىگۈچى ۋە رەھبەرلىك قىلغۇچى ئاساسىي كۈچ بولغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا شۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشى بولغان قورال-سايمان ياساش، تېرىقچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ساپالچىلىق، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە كۆندۈرۈش، ئوزۇقلۇق تەييارلاش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى پۈتۈنلەي ئايالار ئورۇنداياتتى، بولۇپمۇ ساپالچىلىق سەنئىتى ئايالارنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، قەدىمكى ئەپسانىلەر ئىچىدە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئىجادكارلىق روھى مەدھىيىلەنگەن ھېكايىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئەپسانىشۇناسلىقتا، «... ئايالارنى ئىلاھىيلاشتۇرۇش ئەرلەرنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن بولغان. مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپتۇر». ① بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبىنى ئەلۋەتتە ئاشۇ ئانىمىستىك ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تۈرمۇش شارائىتى بەلگىلىگەن. شۇنداق ئىجتىمائىي بولىدۇكى، كۇلالچىلىق سەنئىتىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئادەمنىڭ يارلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. كۇلالچىلىقنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق. شۇ سەۋەبتىن ئارخېئولوگىيىلىك

① لاپارگ: «دىن ۋە كاپىتال»، 1963 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 58- بەت.

قىزىلمىلار ئىچىده ساپال بۇيۇملار هەممىدىن كۆپ كۆزگه چېلىقىدۇ. دەرۋەقه، ئىسلىم-پەن تېخى تەرەققىي قىلمىغان ئۆتمۈش زامانلاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى ماتېرىيالى مول، تەننەرخى تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش سەرپىياتى ئاز، تېخنىكىلىق مەشغۇلاتى يەڭگىل بولغان لايدىن ياسالغان. خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان بۇنداق هۈنەر-سەنئەت ئەنئەنىسى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تېخىمۇ نەپىسلەشتى. هازىرقى زامان كۇلالچىلىق سەنئىتىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان خىلمۇ خىل فارفور بۇيۇملار ئەنه شۇ خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى كۇلالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدىن ئىبارەت.

خەلق ئارىسىدىكى هۈنەر-كەسىپ ئادىتىنىڭ ئېتىقاد خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان ئىپتىدائىي ئىلاهىيەتچىلىك قارىشىنىڭ تەسىرى دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرى سىرتقى مۇهىتنىڭ كۈچىگه بېقىنغان هەمدە تەبىئەتنىڭ «كۈچى» نى چۈشىنىشكه قادىر بولالمىغان. شۇ سەۋەبتىن تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ۋەهىمە پەيدا بولغان. ئەنه شۇ ۋەهىمىدىن ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «ئىلاه» هاسىل بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىلاه» بىرخىل ئالاھ فورمىسى بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنى بېقىندۇرىدىغان سىرتقى كۈچنىڭ ئىنسانلار ئېڭىدىكى خىيالىي ئىنكاسى. ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا هېسسىياتىدا ئابستراكت چۈشەنچه بولماستىن، بەلكى هەممىگه قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبراز هېسابلىناتتى. ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈمىدىنى شۇ سەۋەبتىن ئەنه شۇنداق «ئىلاه» لارغا بېغىشلىدى ۋە ئۆز غايىسىنى شۇ «ئىلاه» نىڭ كۈچى بىلەن رې-

ئاللىقاچا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ يەردىكى «ئىلاھ» ئىپتىدائىي ئەمگەك نەتىجىسىنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئەمگەك قورالىغا ئىگە بولغان ئىنسانىيەت رېئال شەخسلەردۇر.

دېمەك، ھەرقايسى ھۇنەر-كەسىپكە باغلىق بولغان «ئىلاھ»لارمۇ شۇ خىل ھۇنەر-سەنئەتنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى سۈپىتىدە كاسىپلارنى ئۆزىگە رام قىلىپ تۇرىدىغان روھىي مەبۇددۇر.

بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھۇنەر-كەسىپلەرنىڭ ئىش تۇرى ۋە تېخنىكىلىق باسقۇچلىرى ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا ئوخشىمىغان ئاتالغۇلار بىلەن تەرىپلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەدىمكى ھۇنەرلەرنىڭ بىرى موزدۇزلۇق بولۇپ، ئۇ ئىران تىلىدىكى «موزا» (ئۆتۈك) ۋە «دۇز» (تىكمەك) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە «ئۆتۈكچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا موزدۇزلۇق كەسىپىگە باغلىق ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەنلىكى مەلۇم. بىز پەقەت ئۆتۈك تىكىش جەريانىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك قېلىپلاشقان ئاتالغۇلار ئېسىمىزگە كېلىدۇ.

پىچىش — ئۆتۈكلۈكنى كېرەكلىك بارلىق قىسىملارنى پىچىپ تەييارلىۋېلىش.

راسلاش — قونچ ياكى باشلىق ئۇچۇن پايدىلىنىدىغان تاۋارنىڭ ئاباپ جايلىرىنى كېسىۋېتىپ، ياماق سېلىش. ئەگەر قونچ بىلەن باشلىق تاۋار بىر ئەندىزىگە چۈشمىسە پەيۋان سېلىش (پەيۋان—ئىران دېمەك)، ئۆتۈك يۇقىرقىدەك مۇرەككەپ ئىش جەريانلىرىدىن ئۆتكەندىن

كېيىن ئۆتۈك پۈتۈپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا موزدۇزلۇق بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپلەرنىڭ بىرى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۆتۈك ئالدى بىلەن «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» نى ياراتقان ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغانلىقى مەلۇم.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى كۆپ خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مېتالچىلىقنىڭ رولى ناھايىتى زور بولدى. ف. ئېنگېلس ئېيتقاندەك «تۆمۈر تارىختا ئىنقىلابىي رول ئوينىغان... ئۇ كاسىپلارغا شۇنداق پۇختا ۋە ئۆتكۈر قوراللارنى بەردىكى، تاشلارنىڭ ياكى شۇ ۋاقىتتا مەلۇم بولغان مېتاللارنىڭ ھەرقاندىقى ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيتتى».(1) تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار مىلادىدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىلا مېتالچىلىق دەۋرىگە (ئاساسەن تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە) كىرگەنلىكى مەلۇم. ئۇلار دەسلەپ تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنى، قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دۇبۇلغا، نەيزە، چىش (دېھقانچىلىق قورالى)، يۈگەن، ئۈزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۈشكە، رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق كۆپ خىل قوراللارنى ياسىغان. ھەتتا ئالتۇن ئېرىتىپ ئالتۇن چاپان، ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر قاتارلىق نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدا ساقلىنىۋاتقان ئالتايدىن تېپىلغان ساۋۇتلار بۇنىڭغا ئىسپاتتۇر.

ئومۇمەن ئالغاندا، كاسىپلار گۇرۇھىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەنئەنىسى ئوخشىمىغان دەۋر، ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان خەلقلەر ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنى پەرقلىق ھالدا ئۆگىنىش ۋە تەتقىق

(1) «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4-توم، خەنزۇچە نەشرى، 159-بەت.

قىلىش شۇ خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم ئىقتىسادىي ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا فولكلور بۇ تەرەپكە دىققەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئالتىنچى باب

تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش - ترانسپورت ئادەتلىرى

بەرىنچى پاراگراف سودا - سېتىق ئادەتلىرى

ھەرقانداق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى نوقۇل ھالدا مۇستەقىل تەرەققىي قىلغان بولماستىن، بەلكى ئۆزئى ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنى ئالماشتۇرۇش جەريانىدا تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەسىپلىشىشى بىلەن ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەسىپلىشىشى ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچقان. تاغلىق رايونلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدا تەبىئەتتىن توپلاپ يىغىۋالغان بۇيۇملار ۋە ئوۋ غەنىمەتلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزلىرى ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، يەنە بىر قىسمىنى تاغلىق رايونلاردا كەم بولغان ئاشلىق، رەخت، قاچا - قۇچا قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئالماشتۇرۇشقا تىرىشىدۇ. مەسىلەن. ئوخشاشلا، دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئارتۇق ئاشلىقنى تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى مال - چارۋا،

تېرە - يۇڭلارغا ئالماشتۇرۇشقا ئېھتىياج تۇغۇلغان. بېلىق چىلىق رايونلىرى تۇتقان بېلىقلارنى ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلىك تاۋارلار بىلەن ئالماشتۇرۇش؛ قول ھۈنەرۋەنلەر ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان بۇيۇملارنى خىلمۇ خىل تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى تەبىئىي ھالدا شەھەر سودا سېستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. لېكىن ئۆزئارا تەبىئىي ھالدىكى مال ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى تېخى سودىدىكى قىممەت خاراكتېرىنى ئالمىغانىدى. كېيىنچە، ھەر قايسى ساھەلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سودىدا مەخسۇسلىشىش بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن تەبىئىي ئالماشتۇرۇشنىڭ ئېپتىدائىي جەريانلىرى يوقىلىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا ئېلىم - سېتىم (سودىلىشىش) شەكلى پەيدا بولدى. قىممەت كۆز قارىشىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش پرىنسىپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر يۈرۈش ئۆرپ - ئادەتلەر شەكىللەنگەن. تاۋار ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى ئۆزىگە مۇناسىپ ھالدا سودا بازارلىرىنى پەيدا قىلدى. سودا بازارلىرى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ــ ئىقتىسادىي قىممەت سۈرۈشتە قىلىنمايدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلىدىن تەرەققىي قىلىپ ئۇخشاش قىممەت يارىتىدىغان ئىقتىسادىي مەقسەتكە يۆزلەنگەن دەۋردە پەيدا بولدى. ئەنە شۇ قەدىمكى تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىدە تۆۋەندىكىدەك بىر يۈرۈش ئادەت شەكىللىرى بولغان:

1. تىلسىز ۋە كېلىشىمسىز ئالماشتۇرۇش ئادىتى: بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلىدە تاۋار ئالماشتۇرىدىغان ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ئۇچراشماي، پەقەت ئۆزلىرى ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا ئەكىلىپ

قويمدۇ. تاۋار ئالماشتۇرماقچى بولغان قارشى تەرەپ بۇ نۇرۇندىن ئۆزگە ھاجەت بولغان تاۋارنى ئېلىپ، نۇرمىغا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن تاۋارنى قويۇپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئالماشتۇرۇش تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. بۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش بىر خىل ئىپتىدائىي ئېتىقادقا تايانغان بولۇپ، بۇنىڭدا ھەرئىككى تەرەپ تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىنى ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنىلا كۆزدە تۇتىدۇ. ئىدىئولوگىيە جەھەتتە ئۇنىڭغا «ئۆز ئۆزىنى سوراش»، «ئىنساپلىق بولۇش» تەك مۇقەددەس ئاڭ يېتەكچىلىك قىلغان بولۇپ، باشلانغۇچ كوممۇنىزمنىڭ ئومۇمىيەتچىلىك پرىنسىپى گەۋدىلەنگەن. بۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادىتى يۇنىن ئۆلكىسىدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

2. ئېھتىياجغا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلمىغان تەبىئىي ئالماشتۇرۇش شەكلى: بۇمۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت ئۇقۇمىغا ئىگە بولمىغان ئالماشتۇرۇش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تاۋار ئالماشتۇرماقچى بولغان A ۋە B تەرەپ ئۆزئارا ئۇچرىشىدۇ. ئەگەر A تەرەپ B تەرەپنىڭ كەلگەن تاۋارىغا ئېھتىياجلىق بولسا ھەمدە B تەرەپمۇ A تەرەپنىڭ تاۋارىغا ئېھتىياجلىق بولسا ھېچقانداق ئىقتىسادىي قىممەت سۈرۈشتە قىلماي، رازىمەنلىك بىلەن تاۋارلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشىدۇ. تاۋارنىڭ سانى، سۈپىتى جەھەتلەردە باشقىچە تەلەپ ۋە تالاش-تارتىش بولمايدۇ. بۇ شەكىل بىرىنچى خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادىتىدىن بىر ئاز تەرەققىي قىلغان. بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئادىتىنىڭ تەسىرى بەزى تاغلىق رايونلاردا ھازىرغىچە ساقلانغان. مەسىلەن، شىنجاڭنىڭ چەت تاغلىق ۋە چارۋىچىلىق

رايونلىردا ئېلىپ بېرىلغان ئېتنوگرافىيىلىك تەكشۈرۈش لەردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ رايونلاردىكى چارۋىچىلار بىلەن دېھقانچىلىق رايونىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا يېقىنقى مەزگىل لەرگىچە ئېھتىياجمۇ ئاساسەن تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلى مەۋجۇت بولغان.

3. سان ۋە سۈپەتكە ئاساسەن تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش: تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا تاۋارلارنىڭ سانى ۋە سۈپىتى جەھەتتىكى پەرق تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت (باھا) ئۇقۇمىنى پەيدا قىلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ بازار سودىسىمۇ شەكىللەندى. بۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ئىككى تەرەپنىڭ ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى باھاغا سۈندۇرۇپ قىممەت نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇش، ئەمما بۇ شەكىلدىمۇ ئىقتىسادىي قىممەت جەھەتتىن مۇتلەق تەڭ نىسبەتتە بولۇش تەلەپ قىلىنمىغان. ئەگەر ئىككى تەرەپ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ پۈتۈشكەن بولسىلا، تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىنى سۈرۈشتۈرۈش تەلەپ قىلىنمىغان.

ئۆتمۈشته چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئاشلىق، كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى (چاي، تۇز، يېپ-يىگنە قاتارلىقلار)، كىيىم-كېچەك، قاچا-قۇمۇچ قاتارلىق تاۋارلارنى ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقىرالمىغاچقا، ئۇلارنى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. ئاشۇ ئېھتىياج تۈپەيلى، يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بولغان مەھسۇلاتلىرىنى تۆۋەن قىممەتلىك تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇنداق ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت ئۆلچىمى مۇقىم بولماستىن، ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇراتتى. بۇ ھال فېئودالىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت تورىنى شەكىللەندۈرۈپ، تاۋار مونوپول گۇرۇھىنى مەنپەئەتدار قىلغانىدى. لېكىن بۇ بىر

خىل ئادەت سۆيىتىدە كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىغا تەسىر كۆر-
سەتكەچكە، بۇنى ئىقتىسادىي تەڭسىزلىك دەپ ھېس قىلمايىت-
تى. ھازىرغىچە شەھەردىن يىراق يېزا-قىشلاقلاردىكى مال-
چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئۆزلىرى ئىش-
لەپ چىقارغان بۇيۇملارغا (بولۇپمۇ يېمەكلىكلەرگە)
باھا سۇندۇرۇپ سېتىشنى نورمۇس دەپ قاراپ ئەيىبلەش
ئادىتى بار. لېكىن كۆچمىلىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى
تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ئاشلىق پۇل ئورنىدا بىرلىك ئۆلچىمى
قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۆتمۈشتە بىر جىك بۇغدايغا 4 تۇخۇم،
ئىششەك (ھازىرقى ئۆلچەمدە 5 جىك) بۇغدايغا بىر جىك
گۆش، ئىككى چارەك بۇغدايغا بىر خىش چاي، بىر خىش
چايغا بىر پاقلان، ئىككى چارەك قوناقتا بىر ماتا (بۆز)،
تۆت چارەك بۇغدايغا بىر چەكمەن... ئالماشتۇرۇلغان.

4. تاۋارنى پۇلغا سۇندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېلىپ بې-
رىلىدىغان ئالماشتۇرۇش: تاۋارلارنى تەڭ قىممەتتە ئالماش-
تۇرۇش ئۇسۇلى ئاستا-ئاستا مۇتلەق باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل
قىممىتىدە ئالماشتۇرۇش ئادىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ ئادەت
تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى-
داق ئالماشتۇرۇشتا ئىككى تەرەپ تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن
پۇلغا سۇندۇرىدۇ، ئاندىن كېلىشكەن باھا بويىچە ئالماشتۇ-
رۇش ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى مەلۇم بىر
خىل تاۋارنىڭ بېكىتىلگەن مۇقىم باھاسىنى بىرلىك قىلىپ
ئالماشتۇرۇش ئىدى. مەسىلەن، قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى-
لىقى دەۋرىدە ئات مۇقىم باھا بىرلىكى ئىدى. ئىچكى ۋە
تاشقى سودىدا مۇشۇ بىرلىك ئۆلچەم قىلىنغان. قەدىمكى
دەۋرلەردە چارۋا مالنى مال باھاسى ئۆلچىمى قىلغان دولەت ۋە
خەلقلەر ئاھايىتى كۆپ. لاتىن تىلىدىكى پۇل مەنىسىنى بې-

ردىمغان «Pecunia» سۆز «چارۋا» نى بىلدۈرىدىغان «Pecus» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. ئوخشاشلا، ھىندىلارنىڭ پۇل بىرلىكى ھېسابلانغان «رۇپىيە» (RuPee) ئاتالغۇسىمۇ سانسكرىت تىلىدىكى چارۋىنى بىلدۈرىدىغان «RuPa» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ياسالغان. پۇل بىرلىكىگە ئەنە شۇنداق چارۋا ئاتالغۇسىنى قوللىنىشنىڭ ئۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە كۆپرەك چارۋا مالىنى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ پۇل بىرلىكى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. كېيىنچە بۇ ئادەت ئاقچا (پۇل) نى بىرلىك قىلىپ ئېلىپ سېتىشقا تەرەققىي قىلغان.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىدە تاۋارنى تاۋارغا ئالماشتۇرۇش ئاساس قىلىنغان. كېيىنچە تاۋار پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ، پۇلنى ۋاستە قىلىشتەك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرى باسقۇچى بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يېڭى بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرى ــ ئاقچا مەدەنىيىتى دەۋرى باشلاندى. ئاقچىنىڭ بارلىققا كېلىشى خەلق ئىگىلىكىنى جانلاندۇردى. ھازىر خەلقئارادا پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتى يېڭىباشتىن جانلانماقتا. چۈنكى، قەدىمكى پۇللارنى تەتقىق قىلىش ئەينى چاغدىكى پۇل ئوبوروتىنى بىلىشكە يارىدىم بېرىپلا قالماي، يەنە بۇ پۇللار ئارقىلىق ئەينى چاغدىكى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئەھۋالى قاتارلىق بىر قاتار مۇھىم مەسىلىلەرنى ئۆستىدە ئىزدىنىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. خەلقئارادىكى پۇلشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكىدۇنىيەلىك ئىسكەندەر شەرقنى ئىستىلا قىلغان دەۋر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 334 ــ 323 ـ يىللار) دىن باشلاپ يۇنانلىقلارنىڭ مېتال پۇللىرىغا تەقلىدەن ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مىستىن پۇل ئىشلىگەنلىكى مەلۇم. دۇنيا ئارخېئولوگىيىسى ئارقىلىق بىزگە ھەممىدىن ئېنىق بولغىنى قاراخانىلارنىڭ مىس پۇلى

دۇر. قاراخانىلار دەۋرىدە سودا-سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەق-
قىياتىغا ئەگىشىپ، مىستىن ھەرخىل پۇللار قۇيۇلۇپ، تاۋار
ئوبوروتىغا قاتناشتۇرۇلغان. بۇنداق پۇللار ئۆتكەن ئەسىردىن
باشلاپ شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدىن كۆپلەپ قېزىۋېلىندى.
دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن قېزىلغانلىرى تېخىمۇ كۆپ.

1980-يىلى ئاتۇشنىڭ سۇنتاغ يېزىسىدىن كۆپ مىق-
داردا قاراخانىلارنىڭ مىس پۇلى قېزىۋېلىنغان.

X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى قاراخانىلار پۇلىنى
مەخسۇس تەتقىق قىلغۇچى ئالىم ر. ۋاسمېرنىڭ 1930-يىلى
ئېلان قىلغان «قاراخانىلارنىڭ پۇلى توغرىسىدا» ناملىق ما-
قالىسىنىڭ بېشىدىلا: «قاراخانىلارنىڭ پۇلى ئىسلام پۇلشۇناس-
لىقىدىكى ئەڭ قىيىن سەھىپىلەرنىڭ بىرى»① دەپ كۆرسەتكەن.

ئېلىمىزنىڭ پۇلشۇناسى جاڭ چىشياڭ ئۆزىنىڭ« چەت ئەل
ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ قاراخانىلارنىڭ پۇلى توغرىسىدىكى
تەتقىقات ئەھۋالىدىن ئومۇمى بايان»② ناملىق تونۇشتۇرۇش
ماقالىسىدە چەت ئەللەرنىڭ مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىنغان قارا-
خانىلار پۇللىرىنىڭ جەدۋىلى تۈزۈپ چىقىلغان. ئۇنىڭدا ھىج-
رىيە 401-يىلى، مىلادى 1010-يىلى) قەشقەردە قۇيۇلغان
مىس پۇل (دۆلەتنىڭ ھىمايىچىسى، شەرقنىڭ خانى قادىرخان.
ئىبىن. بوغراخان دېگەن خەت ئويۇلغان) دىن تارتىپ، ھىج-
رىيە 423-يىلى (مىلادى 1032-يىل) سۇلايمان قادىرخان
قۇيدۇرغان مىس پۇلغىچە بولغان 34 خىل پۇلنىڭ يىل دەۋرى،
پۇل قۇيۇلغان ئورۇن، خاننىڭ ئىسمى، پۇلدىكى خەتنىڭ مەز-

---

① ر. ۋاسمېر: (گېرمانىيە)، «قاراخانىلارنىڭ پۇلى توغرىسىدا»، بېرلىن شەرق
تىللىرى ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1930-يىللىق 38-توپلام.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987-يىللىق 1-سان،
3-بەت.

مۇنى، سانى، تېپىلغان ئورۇن، ساقلىنىۋاتقان ئورۇن، ماتېرىيال مەنبەسى قاتارلىقلار ئۇستىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. قاراخانىلارنىڭ مىس پۇلى قۇيۇلۇش جەھەتتە خوتەنىنىڭ ئالاھىدە مىس پۇلىغا ئوخشاپ‌راق كەتسىمۇ، لېكىن يېزىقىنىڭ ئويۇلۇشى ۋە نەپىسلىك جەھەتتە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ پۇللار قاراخانىلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تارىخىنى بەلگىلىك دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىدۇ ھەمدە قاراخانىلار دەۋرىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. چاغاتاي دەۋرىگە كەلگەندە، قاراخانىلارنىڭ مىس پۇلىدىن پەرق قىلىدىغان كۈمۈش تەڭگە پۇل ئوبوروتىغا قاتناشتۇرۇلغان. 1934 - يىلى تارىم ئويمانلىقىدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۆت كۈمۈش تەڭگىسى قېزىۋېلىنغان، كېيىن كۆچادىن XIV ئەسىرگە ئائىت كۈمۈش تەڭگىدىن ئۈچى قېزىۋېلىنىدى. 1958 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى ئالمالىق (قورغاس قەدىمكى شەھىرى) نى تەكشۈرگەندە، ئەشۇنداق كۈمۈش تەڭگىدىن تۆتى تېپىلغان. بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە «ھىجرىيىنىڭ 727 - يىلى» (مىلادى 1327 - يىل) دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. 1977 - يىلى يەنە ئالمالىق خارابىسىدىن ئالتە دانە، گۈچۈكىدىن 1370 دانە كۈمۈش تەڭگە قېزىۋېلىنغان. بۇ پۇللار ئاساسەن ئالمالىق، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە قۇيۇلغان.

ھازىرغىچە تېپىلغان ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە ئائىت مىس ۋە كۈمۈش پۇللارنىڭ كۆپچىلىكى قەشقەر ۋە يەكەندە قۇيۇلغان. بۇ ھال ئاشۇ جايلاردا قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا ئىقتىسادىي ئىگىلىكنىڭ خېلى زور دەرىجىدە راۋاج تاپقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. دېمەك، مىس ۋە كۈمۈش پۇللارنىڭ بارلىققا كېلىشى تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ئۆزىگە خاس ئادەتلەرنى

شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە يۇقىرىقىدەك مېتال پۇللاردىن باشقا ئالتۇندىن قۇيۇلغان قىممىتى ھەرخىل تىللا ۋە كۈمۈشتىن قۇيۇلغان يامبۇ قاتارلىق مېتال پۇللار ئىشلىتىلگەن. تىللا خەلقئارا پۇل بىرلىكىدە ھازىرمۇ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. ئازادلىقتىن بۇرۇن، پۇل ئوبوروتىدىكى تەكشىسىزلىك ۋە مۇقىمسىزلىق تۈپەيلىدىن، باشقا خىل پۇللارنى (كۆپرەك قەغەز پۇل) تىللاغا ئالماشتۇرۇش ئادىتى كەڭ ئەۋج ئالغان. شىنجاڭنىڭ چوڭ شەھەر ـ بازارلىرىدا ئالتۇن سودىگەرلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان مەخسۇس تىللا بازارلىرى (تىللا سارىيى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلغان. چۈنكى ئالتۇن پۇل خەلقئارادا قىممەت جەھەتتىن بىر قەدەر مۇقىملىققا ئىگە.

ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ كەڭ كۆلەملىك تەرەققىياتى ئوخشىمىغان قىممەتكە ئىگە قەغەز پۇللارنى بارلىققا كەلتۈردى. ۋاھالەنكى، بۇ قەغەز پۇللارنىڭ ئارقىسىدا، مۇقەررەركى، ئالتۇن ياكى كۈمۈش پۇل خوجايىنلىق قىلىدۇ. قەغەز پۇل ئۆز قىممىتىنى ئەنە شۇ ئالتۇن ياكى كۈمۈش پۇل ماھىيىتى بىلەن ئىشقا ئاشۇرىدۇ، سودا بازارلىرىدا قەغەز پۇلنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشى تاۋارنى تاۋارغا ئالماشتۇرۇشتەك قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ دائىرىسىنى بارغانسېرى تارايتىپ، تاۋارنى باھاغا سۈندۈرۈپ پۇلغا ئالماشتۇرۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈردى. ئەمما قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى مۇقىم بولمىغان مەزگىللەردە يەنە بەزى رايونلاردا تاۋارنى مادداي بۇيۇملار (ئاشلىق، رەخت، چارۋا) نىڭ قىممىتىگە سۈندۈرۈپ ئالماشتۇرۇش شەكلى قوللىنىلىدۇ.

2. خەلق ئىچىدىكى سودا ـــ سېتىق ئادەتلىرى

بازار سودىسى جەريانىدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگۈچى

بەدىك (دەللال) پەيدا بولدى. بۇخىل كىشىلەر ئۆزئارا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى بارلىق كونا ئادەتلەرگە خاتىمە بېرىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار سودا بازارلىرىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار قولىدىكى تاۋارلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىستېمالچىلارغا يېڭى باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق، ھېچقانداق دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن پايدا تاپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق جەريانىدا بۇرۇنقى شەكىلگە ئوخشىمايدىغان يېڭى ئالماشتۇرۇش ئادىتى شەكىللەندى، يەنى تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى بىۋاسىتە شەكىلدىن ۋاسىتىلىك شەكىلگە ئۆزگەردى. باشقىچە ئېيتقاندا، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ دەللالارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك تاۋارلارنى ئاشۇ دەللالارنىڭ قولىدىن ئالمىدىغان بولدى. ئادەتتە سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ تۇرى بويىچە مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ، ھەرقايسى بازارنىڭ ئۆزىگە خاس سودا باشقۇرغۇچىلىرى (سودىگەرلىرى) بولغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چارۋا مال بازىرىدىكى سودا - سېتىقىنى باشقۇرغۇچىلار «بەدىك» دەپ ئاتالغان. ئۇلار سودا - سېتىق ئىشلىرىغا چىڭ ھەم سۆزمەن بولۇپ، چارۋا مال بازىرىغا كەلگەن ھەرخىل چارۋىلار شەرتسىز ھالدا «بەدىك» نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان. بەدىكلەرنىڭ باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولاتتى: بىرى، مال ئىگىسى بىلەن «بەدىك» ئوتتۇرىسىدا باھا كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ. مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەنىرخىگە ئارىلاشمايدۇ. «بەدىك» ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچىنى ئىزدەپ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن مال

ئىكسى بىلەن تۇزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە ئەقلەشتۇرۇپ پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكىل، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» مەخسۇس باھا كېلىشىمى تۈزمەي، مەسىلەن، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. سودا ئورنىدە مال ئىگىسىمۇ بىرگە بولىدۇ. مال ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەڭنەرخ جەھەتتە بېدىك ئۆزئارا كېلىشتۇرىدۇ. كېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەكە سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ. ئاغزاكى باھا قويۇش ئادىتى بولمايدۇ. «بېدىك» بىردەم مال ساتقۇچى بىلەن يەكە ئىچىدە بارماق ئارقىلىق مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ، بىردەم مال ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا سودا قىلىشىدۇ. خەلق ئىچىدە ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ، بارماق مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئويناىدۇ. شۇنداق قىلىپ «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرگەندىن كېيىن، ئادەت بويىچە مال ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ، «ھەر ئىككىلارغا قۇتاتسۇن!» دەپ ئالقانلىرىنى تۇپراققا سۈرىدۇ. بۇ، تۇپراقنى شۇ سودىغا گۇۋاھچى قىلغانلىقنىڭ بېشارىتى، بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن سودا تاماملىنىدۇ. «بېدىك» نىڭ «ئەجرى» ئۇچۇن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە شىرىنكانە بېرىدۇ. بەزى رايونلاردا «بېدىك» نىڭ «سالاچىلىق ھەققى» شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان. خۇددى يۇقىرىقىغا ئوخشاش، ئاشلىق بازارلىرىدا، مېۋە-چېۋە بازارلىرىدا، ئالتۇن ـ كۈمۈش بازارلىرىدا، پاختا ـ يىپ بازارلىرىدىمۇ دەللال، بېدىك ۋە باشقا سالاچىلار تاۋار ئالماشتۇرۇش بازارلىرىنىڭ تەبىئىي باشقۇرغۇچىلىرى بولۇۋالغان. سودا ـ سېتىقتىكى بۇ ئادەت ھازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋام-

لىشىپ كەلمەكتە.

تاۋار ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى ئايرىم-ئايرىم هالدا ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئېتنىك ئادەتكە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. ئوتتۇرىدىكى «ۋەكالەتچىلىك سودا» شەكلى. بۇنداق سودا بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئېلىپ ساتىدىغان ئۆزىگە تەئەللۇق تاۋارى بولمايدۇ. ئۇ پەقەت مال ئالماشتۇرىدىغان ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋەكالەتچى (خەلق تىلىدا دەلال) سۈپىتىدە ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىشكە هاۋالە قىلغان مەهسۇلاتلارنى ئىستېمالچىلارغا ئالماشتۇرۇپ بېرىپ، شۇنىڭ بەدىلىگە تاپاۋەت قىلىدۇ. بۇنداق ۋەكالەتچىلارنىڭ ئۆزىگە خاس سودا دەسمايىسى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئەڭ ئېپتىدائىي شەكلى مال ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرۇپ قويۇشتىن باشلانغان، كېيىنچە مەخسۇسلىشىپ سودا ساهەسىدىكى ئايرىم بىر ساهە بولۇپ شەكىللەنگەن. خەلق ئارىسىدا يەنە بىرخىل «ۋەكالەتچىلىك سودا» شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋەكالەتچى سودىگەر مەلۇم دەسمايە سېلىپ يېزا-قىشلاقلار تۇرمۇشىغا لازىملىق بولغان چەرچىن ماللار (يىپ-يىگنە، رەخت، قەغەز-قەلەم، چاي، تۇز قاتارلىقلار) نى سودىگەرلەردىن ئارىيەت ئېلىپ دۇكان ئاچقان. بۇ نەرسىلەرنى پۇلغا ساتماستىن، بەلكى يېزا-قىشلاقتىكى خەلقلەرنىڭ يەرلىك ئالاهىدە مەهسۇلاتلىرى (چارۋا مەهسۇلاتلىرى، ئاشلىق، ياغلىق دان، پاختا، دورا-دەرمەك خام ئەشيالىرى...) بىلەن ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. بۇنداق ۋەكالەتچىلەر كۆپرەك چەرچىن ماللارنى هارۋا ياكى كىچىك تەنزە بىلەن يېزا-قىشلاقلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ ۋەكالىتەن تاۋار ئالماشتۇرۇپ بېرىش رولىنى ئويناغان. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ۋەكالىتەن ئېلىپ، ۋەكالىتەن سېتىش (ماهىيەتتە ئالماشتۇرۇش)

ھەمدە ۋەكالىتەن توشۇش ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرغان. بۇخىل ئادەت تەبىئىي ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋانلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېزا-قىشلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى گۈللەندۈرگەن.

2. سەييارە تىجارەت شەكلى: بۇ سودا-سېتىق تەرەققىياتىدىكى باشقا جايلارنى ئارىلاپ يۇرۇپ تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلى بولۇپ، بۇ خىل سودا ئادەتتىدە مەلۇم بىر يەرگە كېرەكلىك تاۋارلارنى (ياكى شۇ جايدا ئىشلەپ چىقارمايدىغان مەھسۇلاتلارنى) تەشەببۇسكارلىق بىلەن يۆتكەپ بېرىپ سودا قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ھەم ئىچكى، ھەم تاشقى سودىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئىلىمىزدە قەدىمكى دەۋرلەردىلا بۇخىل سودا ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، شىنجاڭنى گەۋدە قىلغان ھالدا ئىچىلغان «يىپەك يولى» ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى «برونزا يولى» ماھىيەتتە شىنجاڭنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئىچكى رايونلار ھەتتا ئوتتۇرا ۋە يىراق شەرق مەملىكەتلىرى ئارا تاۋار ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. بولۇپمۇ خەن سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە «يىپەك يولى» سودىسى ئىنتايىن جانلانغان بولۇپ، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى چاڭئەنىي مەركەز قىلغان ئىچكى رايونلارغا ئات، تېرە-يۇڭ، تۆمۈر، مىس، كۈمۈش، خىلمۇ خىل قىممەتلىك دورا-دەرمەك خام ئەشيالىرى، قاشتېشى قاتارلىق كۆپ خىل تاۋارنى ئېلىپ بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىن ھەرخىل فارفور قاچىلار، ياغاچ سايمانلار، ئات جابدۇقلىرى، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇپ يۇرتىغا ئېلىپ كېلىپ سودا قىلغان، ھەتتا غەربىي ئاسىيا ئەللىرىدىن ئۆتۈپ، مىسىرغىچە سودا لىنىيىسى تۈزگەن. ئۇيغۇرلار مۇشۇ خىل سودا-سېتىقتا داڭق چىقارغان. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىلادىدىن

ئىلگىرى سەييارە سودا- تىجارەت بىلەن داڭق چىقارغان سوغدى-لار «سارت» دەپ ئاتالغان، كېيىنچە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇي-غۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىغا سىڭىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ نام ئۇيغۇرلارغا قالغانلىقى مەلۇم. «سارت» سودىگەر دېگەن مەنىدە. سوغدىلارنىڭ سودىغا ماھىرلىقى ھەققىدە تارىخىي مەنبە-لەردە كۆپلىگەن قىزىقارلىق خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، سۇي دەۋرىدە ئۆتكەن ۋېي جېنىڭ «غەربىي تاڭغۇت توغ-رىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن ئەسەردە: «سوغدىلارنىڭ ھەممە-سى سودا ئىشلىرىغا ماھىر ئىكەن، ئوغۇللىرى بەش ياشتىلا ساۋا-دىنى چىقىرىدىكەن، كىچىكىدىن تارتىپلا سودىگەرچىلىكىنى ئۆگىنىدىكەن، پايدا ئېلىشقا ئۇستا ئىكەن» ① دېيىلگەن «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانى» دېگەن كىتابتا: «سوغدىلار يە-كىدىن تۇغۇلغان بالىلىرىغا ئالدى بىلەن ھەسەل يېگۈزىدە-كەن، قولىغا يېلىم تۇتقۇزىدىكەن. بۇ بالىلىرىنىڭ چوڭ بول-غاندىن كېيىن ئاغزىدىن دائىم ھەسەلدەك تاتلىق سۆز چە-قىشىنى، قولىغا پۇل كىرسە، پۇلنىڭ يېلىمدەك چاپلىشىپ قە-لىشىنى، سودا ئىشلىرىدا ئەپچىل بولۇشىنى، بىر تىيىن پايدىنە-مۇ قولىدىن چىقارماسلىقىنى ئۇمىد قىلغانلىقى ئىكەن. ئوغۇل-لىرى 20 ياشقا كىرگەندە، ئۇلارنى چەت دۆلەتلەرگە سودا قىلىشقا ئەۋەتىدىكەن، ئۇلاردىن شامغا (ھازىرقى ئىراققا) بارغانلىرىمۇ بار ئىكەن، پايدا ئالغىلى بولمىدىغانلىكى يەرگە زادى بارماي قويمايدىكەن» ② دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئومۇمەن، تىجارەت شەكلى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ماددىي مەدەنىيەت ئادىتى

① «قامۇس» 193 - جىلد، «چېگرا مۇداپىئەسى دەستۇرى»، «كانگىيە دۆلىتى ھەققىدە بايان» دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

② «تاڭ تارىخىنىڭ ئومۇمىي بايانى»، ۷۷ - جىلد. «كانگىيە ھەققىدە بايان».

سۈپىتىدە جانلىق ۋە تەسىرلىك مەزمۇنغا ئىگە.

3. مۇقىم تىجارەت شەكلى: بۇ شەھەر، بازارلاردىكى مال ئالماشتۇرۇشنىڭ شەكلىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن، مۇقىم ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا-تىجارەت شەكلى. بۇنداق تىجارەت ئادەتتى ئالدى بىلەن سودا قىلىدىغان يەرنىڭ مۇقىملىقى، ۋاقىتنىڭ مۇقىملىقى، تاۋارنىڭ مۇقىملىقىدىن ئىبارەت «ئۈچ مۇقىم» لىقتا ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداق مۇقىم تىجارەت كۆپىنچە شەھەر-بازارلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ ھال تارىختا كۆپلىگەن ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. شەھەر-بازارلارغا مەركەزلەشكەن مۇقىم تىجارەت شەكلى ئوخشاش كەسىپدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان سودا رىقابىتى نەتىجىسىدە بىر يۈرۈش سودا ئادەتلىرىنى پەيدا قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە تاۋار سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، مال باھاسىنىڭ ئەرزانلىقىنى كۆچەپ تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق خېرىدارلارنىڭ پسىخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ، كاپىتالىستىك سودا باسقۇچىغا كەلگەندە ھايات-ماماتلىق سودا رىقابىتىگە ئايلانىدى.

سوتسىيالىزم تۈزۈمى سودا ئىشلىرىدا خەلقنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىدىغان «باھادا ئادىل بولۇش»، «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش» نى يېتەكچى ئىدىيە قىلىش ئاستىدا يېڭى سودا ئادەتنى تۇرغۇزماقتا.

ئىككىنچى پاراگراف قاتناش-ترانسپورت ئادەتلىرى

مەلۇمكى، شەھەرلەردىكى سودا-تىجارەت ئىشلىرىنىڭ قانات يېيىشى تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تەقەززا قىلىدۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا قاتناش-ترانسپورتقا بولغان ئېھتىياج

تۇغۇلىدۇ. قاتناش - ترانسپورت ئەنئەنىسى بولمىسا، شەھەر سودىسىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. چۈنكى سودا دۆكانلىرى ئېھتىياجلىق بولغان تاۋارلار پەقەت قاتناش - ترانسپورت ئارقىلىق يۆتكىلىپ تولۇقلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ئادەتلىرى بىلەن قاتناش - ترانسپورت جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئادەتلەر ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك.

قاتناش - ترانسپورت ھەققىدە سۆزلىگەندە، چوقۇم ئۇنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتىدىن ئەنئەنىۋى قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش لازىم. تېخى قاتناش قورالىرى بارلىققا كەلمىگەن ئىپتىدائىي دەۋردە پىيادە يۈرۈپ يۈك توشۇش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قاتناش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ئۆرپ - ئادەتلىرى بولغانلىقى مەلۇم. قەدىمكى ئوۋچىلىق دەۋرىدە ئورۇق - قەبىلىلەر بويىچە مۇناسىپ ئىش تەقسىماتى يولغا قويۇلۇپ، بىرقىسىم كىشىلەر ئوۋ ئوۋلىسا، بىر قىسىملىرى ئوۋ غەنىمەتلىرىنى بەلگىلەنگەن يول لىنىيىسى بويىچە پىيادە ئۆز قەبىلىسى ئورۇنلاشقان جايغا يۆتكەپ كېلەتتى، ئۇنى كۆپىنچە ئاياللار پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن، ئاشۇ «پىيادە قاتناش ئەترىتى» ئېھتىياجلىق ئورۇنلارغا يۆتكەپ، لازىملىق باشقا بۇيۇملارغا ئالماشتۇراتتى. بۇ كېيىنچە ئىنسانلار تەرىپىدىن بىرقىسىم ھايۋانلارنىڭ قولغا كۆندۈرۈلۈشى بىلەن قاتناش ترانسپورت شەكلىدە ئۆزگىرىش ياساپ، قولغا ئۆگىتىلگەن ئات، كالا، ئېشەك، بۇغا، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار قاتناش قورالىغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن قاتناش - ترانسپورت ئەنئەنىسى يېڭىچە قىياپەتكە كىرىپ، ئالدى بىلەن قۇرۇقلۇق قاتناش يولى ئېچىلدى ئۇنىڭدىن كېيىن سۇ يولى بارلىققا كەلدى. ھاۋا يولىنىڭ ئېچىلىشى بولسا ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

خىلمۇ خىل قاتناش يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى شەھەرلەشكەن سودا - تىجارەتنى جانلاندۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭدىن 2 مىڭ يىل ئىلگىرىلا سودا ئېھتىياجى ئۈچۈن ئېچىلغان خەلقئارالىق مەشھۇر «يىپەك يولى» ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «مەدەنىيەت يولى» بولۇپ قالغانلىقى ھەممە كىشىگە ئايان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش - تىرانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات - ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇننى تۇتىدۇ. ئەينى مەزگىللەردىكى «يىپەك يولى» دا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۆگە كارۋانلىرى ئايىغى ئۈزۈلمەستىن نەچچە ئايلاپ يۇرۇپ، قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا ئۇلگە يارىتقانلىقى ھەقىقىدە كۆپلىگەن قىزىقارلىق خاتىرىلەر بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ئېچىدىكى تۆۋەندىكى ئابزاسلار بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ: ئوغۇز خاننىڭ لەشكەرلىرى ئېچىدە بارماقلىق يۇسۇن بىللىگ دېگەن چىۋەر بىر ئادەم بولۇپ، ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان، ھارۋىغا جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنى جانلىق غەنىمەتلەرگە تارتقۇزغان، نۆكەرلەر ۋە ئەل - جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشقان، ئولارمۇ ھارۋا ياسىغان. ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا «قانغا، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان. ئوغۇزخاقان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۆلدۇ، ئېيتتىكى: «قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى جانلىق غەنىمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن. ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق

ئۇچۇن «قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن.» ①

يۇقىرىقى پارچە ئارقىلىق ئوغۇزخاقان دەۋرىدىلا ئېگىز چاقلىق ھارۋا قاتناش ئىشلىرىدا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، مۇشۇ خىل ئېگىزچاقلىق ھارۋىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھازىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «يار-يار ھارۋا» ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

«يىپەك يولى» قاتنىشى بولۇپمۇ خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە تازا روناق تاپقان. شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭدىكى «يىپەك يولى» لىنىيىسىدە كۆپلىگەن رابات ئۆتەڭلەر بارلىققا كېلىپ، «ئات چاپتۇرار راباتلار ئارا، پوچتىكەشلەر ئۇچقۇر يۇلتۇزدەك»② دېگەنگە ئوخشاش ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. چىڭ سۇلالىسى مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، يىپەك يولىنىڭ جەنۇب، ئوتتۇرا، شىمال لىنىيىلىرىدىكى چوڭ-چوڭ رابات ۋە ئۇچرىشىش نۇقتىسى 150 دىن كۆپرەككە، تارقاق لىنىيىدىكى ئۇچرىشىش نۇقتىسى 60 دىن كۆپرەككە يەتكەن. ئەنە شۇ ئۆتەڭلەرنىڭ تەرىپى ھەققىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپلىگەن قوشاقلارمۇ بارلىققا كەلگەن. تۆۋەندىكى پارچىدا مۇز داۋاننى كېسىپ ئۆتۈپ ئىلىغا بارىدىغان كارۋان يولى لىنىيىسىدىكى بەزى ئۆتەڭلەرنىڭ نام تەرىپى كۆرسىتىلگەن:

---

① تارىخىي داستان «ئۇغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 56-بەت.

② تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چېگرا قورغان شائىرى سىڭ شىنىنىڭ شېئىرى «جاھاننامە»، 615.b 1-بەت.

قەشقەردىن چىقتى دەردىمەن كارۋانلار،
دەردكە پايلىماي غېرىب بولغانلار،
.....
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن داشقا،
چوماق بىلەن ئۇرىدۇ باشقا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۇڭگان مازار،
پۇلۇڭ بولسا ئالدىڭدا بازار،
پۇلۇڭ بولمسا چېكسەن ئازار.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قارا قىلىچىڭ،
خەجلەي دېسەڭ پۇل چىڭ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چۈشۈرگە،
پۇل يوقلۇقىدىن بولىسەن سۈپۈرگە.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تالا شۇ،
بېشىڭغا كەلگەن بالا شۇ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئاسۇق،
يۇرت بېشىنىڭ جىمىسى پاسۇق.
مانا كەلدۇق جامغا،
ساقال - تارغاق بىلەن ناسۇال قاپاقنى —
تېگىشتۇق بىر توغرام نانغا.
ئۇ يەردىن ئۆتتۇق مۇز داۋان،
جاپاسى ئۇنىڭ يۇز داۋان.
.....
ئۇ يەردىن ئۆتتۇق تامغا تاش،
ئىلىخوغا يېقىن كەلدۇق جان ئاداش.
مانا كەلدۇق ئىلىخو دېگەن شەھەر،
ئالتە شەھەر داڭق كەتكەن يەرگە.
.....

مال ئالماشتۇرۇش بىلەن قاتناش-ترانسپورت ئادەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئالىشىشنى كەڭ كۆلەمدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇرۇقلۇق قاتنىشىدىن باشقا سۇ قاتنىشى ھۇ قەدىمكى زامانلاردىلا بارلىققا كەلگەن. ئىلى دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى، تارىم دەرياسى، قاراشەھەر دەرياسى، توشقان دەرياسى، قىزىل دەرياسى، زەرەپشان ۋە يورۇڭقاش دەرياسى قاتارلىق شىمنجاڭنىڭ ئىچكى دەريالىرىدا ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان سال قاتنىشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ ھەقتە «ئۇغۇزنامە» داستانىدىمۇ مەلۇماتلار بار: «شۇنىڭدىن كېيىن ئۇغۇزخاقان لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئېتىل دەرياسىغا كەلدى، ئېتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى، ئۇغۇزخاقان ئۇنى كۆرۈپ ئېيتتىكى: ‹ئېتىلنىڭ سۈيىدىن قانداق ئۆتەرمىز؟› لەشكەرلەر ئىچىدە ئۇلۇس ئوردا بەگ دېگەن بىر بەگ بار ئىدى. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئەقىللىق ئادەم ئىدى. ئۇ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال - ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى - دە، ياغاچلارنى.....كەستى، ئۇنى سۇنىڭ ئۈستىدە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئېتىل دەريادىن ئۆتتى. ئۇغۇزخاقان شاتلىنىپ كۈلدى، ئېيتتىكى: ‹ھەي سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ، قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.›①

ئۇچىنچى پاراگراف ئۆلچەم بىرلىكلىرىدىكى ئادەتلەر

بازارلاشقان سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ جانلىنىشى تەبىئىي ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى تەلەپ

① تارىخىي داستان «ئۇغۇز نامە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 52 - بەت.

قىلىدى. بۇ ئۆلچەملەر ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ، ھازىرقى زامان مېتىرولوگىيىلىك① نامىلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولدى. ئەڭ دەسلەپ ئادەملەر ئۆلچەم سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەدەن ئەزالىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىدە ئىشلىتىدىغان ئاددىي ئەمگەك قوراللىرىدىن پايدىلانغانلىقى مەلۇم. ئەنە شۇ قەدىمكى ئۆلچەملەرنىڭ بەزىلىرى زامان تەلىپىگە مۇۋاپىق ئىشلىتىلسە، يەنە بەزىلىرىنىڭ قوللىنىش دائىرىسى چەكلىك بولۇپ قېلىشى ياكى پايدىلىنىشتىن قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بۇرۇن ياغاچنى يەر ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بىرلىكى قىلىپ قوللانغان. بىر ياغاچ يەر، بەش ياغاچ يەر دېگەندەك. لېكىن كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ ئۆلچەم بىرلىكى ئىشلىتىلىشتىن قېلىپ ئورنىغا مو، گېكتار قوللىنىلىدىغان بولدى.

لېكىن قەدىمكى ئۆلچەم بىرلىك نامىلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ھازىرقى زامان مېتىرولوگىيە نامىلىرى بىلەن بىرلىكتە خەلق ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، غېرىچ، غۇلاچ، سويام، ئىلىك، تاپان، چاقىرىم، پوتەي، ئادەم بويى، پاتمان، چارەك، سەر، مىسقال، نەيزە بويى، تۇتام، گەز، چامدام، ئۇن يېتىم، سىقىم، ئۇرام ۋە باشقىلار. ھازىر تىلىمىزدا كەڭ قوللىنىلىدىغان كىلوگرام، تونna، مېتر، لىتر ۋە باشقىلار تېخى يېقىنقى يىللارنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرىدىكى ۋەكىللىك قىلىدۇ. دۇنيا خەلقلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇزۇنلۇق، ئېغىرلىق، سۇيۇقلۇق ۋە چېچىلىپ-توكۈلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن، تۇرمۇشتىكى ھەر خىل

① مېتىرولوگىيە — ھازىرقى زامان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى تەكشۈرىدىغان ساھە.

كۆلەم، ھەجىم ياكى مۆلچەردىكى نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئۆلچەم بىرلىكىگە ئايلاندۇرغان. مەسىلەن، بىر ھارۋا يۈك، بىر قاپ ئۇن، بىر قاپاق سۇ دېگەندەك، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قانچىلىك مىقدارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى كىشىلەر كۆڭلىگە ئايان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىنىك تۇرمۇشىدا مەۋجۇت بولغان ئەنئەنىۋى ئۆلچەملەرنى (1) ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، (2) ئېغىرلىق ئۆلچىمى، (3) سۇيۇقلۇق ئۆلچىمى، (4) چېچىلىپ - تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر، (5) كۆلەم بىلەن ھەجىمگە ئائىت ئۆلچەملەر، (6) ۋاقىت ئۆلچىمىگە ئوخشاش تۇرلەرگە بۆلۈپ قاراش مۇمكىن.

خەلق تىلىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنى ئىپادىلەيدىغان نامىلاردا شۇ ئۆلچەمگە موھتاج بولغان ئۇ ياكى بۇ كەسىپنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئېتىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن كۆپ ۋاقىتتا ئۆلچەم نامىلىرى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ئادەم ئەزالىرىنىڭ نامى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە تەققاس قىلىنىدۇ. چۈنكى بۇنىڭغا باغلىق ئىشلىتىلىدىغان ئاتالغۇلار ھەرقانداق ئەمگەك قىلىش جەريانىدا قوللىنىشقا ئەڭ ئەپلىكتۇر.

شۇ نەرسە خاراكتېرلىككى، ھەرقانداق نەرسىنى ئۆلچەش ئۈچۈن خەلق تۇرمۇشىدا ئەڭ ئەپلىك ئامىللار تاللاپ ئىشلىتىغان. مەسىلەن، ئارغامچا، يىپقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى غۇلاچ بىلەن ئۆلچەنسە، قىسقا نەرسىلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى غېرىچ بىلەن ئۆلچەنگەن. مۇساپە ياكى ئارىلىق مەلۇم بىر ۋاقىتنىڭ كەسىمى ياكى ئاتنىڭ يۈگرۈكلۈكى

بىلەن ئۆلچەنگەن (بىر ئات چاپتۇرۇم يەر دېگەنگە ئوخشاش).

بەزىبىر ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بولسا تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ، مەلۇم بىر ستىلىستىكىلىق مەقسەت ئۈچۈن قوللىنىلغان. مەسىلەن، بويى بىر غېرىچ دېگەن سۆز بىرىكمىسى ئادەمنىڭ پاكار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. قىشنىڭ كۈنى بىر غېرىچ دېگەن تۇراقلىق بىرىكمە قىشتا كۈن ناھايىتى قىسقا دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى يالغانچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام دېگەن بىرىكمە يالغانچىنىڭ ئۇزۇنغا بارماي تېز پاش بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ سۆز ئىپادىلىگەن مەنىلەر ھامان ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ.

ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى لېكسىكا - سىمانتىكىلىق جەھەتتە: (1) بىرەر نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش، (2) مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆلچەش بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچىسى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ: *a*) ئانتروپومېتىرىكىلىق (ئادەمنىڭ بىرەر ئەزالىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئۆلچەملەر) ئۇسۇل ئارقىلىق ياسالغان ئاتالغۇلار؛ *b*) ئەمگەك قوراللىرى يەنى ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان نەرسىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇ، ئاساسەن، مەلۇم بىر ۋاقىت كەسىمىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشتىراك قىلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ ئىككى خىل شەكىلدە ياسالغان ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىرلىكلىرى ئىچىدە ئادەمنىڭ ئەزالىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئاتالغۇلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، غېرىچ، غۇلاچ، چامدام (قەدەم)، سويام، تاپان، تۇتام، ئىلىك، ئادەم بويى، تىرناق (تىرناقچىلىك جاي) دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى خىلدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىرلىكى ئاتالغۇ-لىرىغا ئارغامچا بويى (كۈن ئارغامچا بويى كۆتۈرۈلدى)، نەيزە بويى، دەرەخ بويى، گەز، بىر باغلام، بىر ئورام، بىر كەتمەن، بىر گۈرجەك، ناختا قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

خەلق تىلىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار ئاساسەن مۇساپىنى ئۆلچەش ئۈچۈن ئىپادىلىنىدىغان ئۇسۇل-ئامىللارنىڭ نامى بىلەن ياكى ۋاقىت كەسىمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، چاقىرىم، ئوق يېتىم يەر، بىر ياغاچ يەر، كۆز يېتىم يەر، بىر رابات يەر (بىر ئۆتەڭ)، بىربېكەت يەر، ئات چاپتۇرۇم يەر (تەخمىنەن قىرىق چاقىرىم كېلىدۇ)، ئېگىز ئاستى يەر، بىر كۈنلۈك يول، بىر ئايلىق يول، بىر يىللىق يول، يېرىم كۈنلۈك يول، بىر پوتەي يول، بىر ئاش پىشىم يەر، بىر ئۇن يېتىم يەر ۋە باشقىلار.

دېمەك، مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆلچەم بىرلىكى ئەلۋەتتە ئادەمنىڭ جىسمانىي مۇمكىنچىلىكلىرى (ئۇنىڭ كۈچ-غەيرىتىگە، چىداملىقلىقىغا، كۆرۈش ۋە ئاڭلاش قابىلىيىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە) ھەم ئۇلاغ-مالىلارنىڭ شۇ خىسلەتلىرى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. بىرەر نەرسىنى ئاتقان يەر بىلەن ئۇ بېرىپ چۈشكەن ئارىلىق-مۇساپە ئۆلچەم بىرلىكى سۈپىتىدە ئېلىنسا، ئېككىنچىدىن، ئادەمنىڭ ئۇنى ئاڭلىنىدىغان مۇساپە-ئارىلىق، شۇنداقلا پىيادە ياكى ئۇلاغ بىلەن مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە مېڭىپ ئۆتۈشكە بولىدىغان مۇساپە ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەر خىل شارائىتقا باغلىق بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىلىدىغان بۇنداق ئۆلچەم بىرلىكى نامىرى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي

تۇرمۇشىدا خېلى قويۇق ئىز قالدۇرغاچقا، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن. مەسىلەن،

سۇغا سالسام سۇ كۆتۈرمەس مىسقال تۆمۈرنى،
ئالتۇن بىرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى.

بىر سەر ئالتۇن ئون مىسقال،
بىر قۇلاق كەملەپ كەتكەن يوق.
يەتتە كۈنلۈك ئالەمدە،
مۇرادىغا يەتكەن يوق.
.....
ئالتە پاتمان يېغى چىقتى،
يەتتە پاتمان چاۋسى.

(ئۇيغۇر ھەجۋىي قوشاقلىرىدىن)

خەلق چۆچەكلىرىدە بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكى ئاتالغۇلىرى تېخىمۇ كۆپ قوللىنىلغان.

ئومۇمەن، مېتىرولوگىيە ساھەسىگە ئائىت ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر پەقەت تىلشۇناسلارنىڭلا ئەمەس، تارىخچىلار بىلەن فولكلورشۇناسلارنىڭمۇ تەكشۈرۈش ئوبيېكتى بولۇشقا تېگىشلىك، ئەلۋەتتە. ئەگەر تارىخچىلار ھەر خىل دەۋرلەردە پەيدا بولۇپ رەسمىيلەشتۈرۈلگەن ئۆلچەملەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتىنى تەكشۈرسە، ئېتنوگرافلارنى خەلق تىلىدىكى ئۇ ياكى بۇ ئۆلچەم تۈرىگە باغلىق سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى قىزىقتۇرىدۇ. لېكىن ھەر ئىككى ساھە يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى

ئادەتكە ئايلانغان ئۆلچەم ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەكشۈرگەندە، تىل پاكىتلىرىغا مۇراجىئەت قىلماي قالمايدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردە خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان ھەر خىل ئەنـ ئەنىۋى ئۆلچەم ناملىرىنى تىلغا ئېلىشىمىز پەقەت فولكلور نۇقـ تىسىدا تۇرۇپ ئۇنىڭ ئىقتىسادىي فولكلور ساھەسىدە ئويۇنغان رولىنى چۈشىنىش ئۈچۈندۇر، ئەلۋەتتە.

يەتتىنچى باب

تۇرمۇش ـ مۇلازىمەت ئادەتلىرى

بىرىنچى پاراگراف كىيىنىش ئادەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە رولى

تۇرمۇش سەرپىياتىغا ئائىت ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئىقتىسادىي فولكلورنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى. ئۇ، ئادەتتە كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە ئولتۇراق جايدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىيىنىش ئادىتى ئەنە شۇ تۇرمۇش سەرـ پىياتىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. كىيىنىش ئىنسانلار ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ سەمەرىسى ھەمدە ئىنسانىيەتكە خاس بولغان ئالاھىدە ماھارەت ھېسابلىنىدۇ. كىيىنىش ئاساـ سەن ئىككى مۇھىم ئېتىنىڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرى، بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش، يەنە بىرى، ئۆزىنى زىننەتلەش. كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋاقىسچانلىقتا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئوخشىمىغان دەۋرلەردە يېگىلىنىپ

تۇرىدۇ ۋە كىشى قىلىنىدۇ. ئىنسانىيەت بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانغا نەزەر تاشلىساق، كىينىنىش ئادىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەتلىك دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بىر خىل بەلگىسى بولغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. چۈنكى ئىنسانلار ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىش بىلەن تەڭلا كىينىنىش بىلەن ئەمەس، بەلكى خېلى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرگىچە كىيىمسىز يالىڭاچ ھايات كەچۈرگەنلىكى مەلۇم. ھەتتا گرېك ئەپسانىچىلىق دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى XII ئەسىردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىق) مەزگىللەردىمۇ يالىڭاچ ياكى يېرىم يالىڭاچ ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن.

دۇنيادىكى كۆپلىگەن رايونلارنىڭ كىينىنىش ئادەتلىرىنى تەكشۈرگەندە، شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھەرقايسى رايون خەلقلىرىنىڭ كىينىنىش ئادىتىگە كىرگەن دەۋرى تەكشى ئەمەس.

ئادەتتە ئىسسىق بەلباغدا ياشىغۇچى خەلقلەر سوغۇق بەلباغدا ياشىغۇچى خەلقلەرگە قارىغاندا كىينىنىشكە كېيىنرەك ئادەتلەنگەن. بۇ ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، كىينىنىش ئادىتى يەنىلا ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان. مانا بۇ كىينىنىش ئادىتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولغان تۈپ ئامىلدۇر. قەدىمكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، يالىڭاچ ھايات كەچۈرۈشتىن كىينىنىشكە ئادەتلىنىش ناھايىتى يۇكسەك بىرلىشىش باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئارزۇسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرغان كونكرېت بەلگە بولۇشقا مۇناسىپ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، بەزىلەر كىيىم - كېچەك

يۇتۇنلەي دېگۈدەك ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى گۈزەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىچكى تەلىپىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. دەرۋەقە، ئىنسانلار گۈزەللىك تەلىپى بويىچە ياشايدۇ. گۈزەللىك تۇيغۇسى ئىنسانلارنى كېلەچەككە يېتەكلەيدىغان مەشئەل. بۇ قانۇنىيەت بويىچە ئېيتقاندا، كىيىنىش ئادىتىنىڭ تەرەققىياتىمۇ (كىيىم - كېچەكنىڭ قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققى قىلىشىدا) ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك تەلىپى ئاساسلىق ئامىل دېيىش مۇمكىن. ئەمما ئۇنى ھەرگىز ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن ئىبارەت تۇپ ئامىل ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ھال كىيىنىش ئادىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئالدىنقى شەرتىنىڭ، مۇقەررەر ھالدا، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ئۆزىنى قوغداشتا مۇھىم رول ئويناشلىقىدۇر. مانا بۇ كىيىنىش ئادىتىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ.

كىيىنىش ئادىتىدە كىيىم - كېچەك (چاپان ۋە ئىشتان) ئەڭ ئاساسلىق ۋە ئەڭ تىپىك ھادىسىدۇر. چۈنكى ئۇنىڭ ۋارىسلىق دائىرىسى كەڭ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئاياغ كىيىم ۋە باش كىيىم ئانچە مۇھىم بولمىغان قوشۇمچە كىيىملەر قاتارىغا كىرىدۇ. كىيىنىش ئادىتىنىڭ پەيدا بولۇش ئەھمىيىتىدىن قارىغاندىمۇ، ئالدى بىلەن كىشىلەر چاپان ۋە ئىشتانىنى ھەقىقىي مەنىدىكى كىيىم - كېچەك دەپ ھېسابلاپ، كىيىنىش ئادىتىدىكى تىپىك مەركەز قىلغان. ئاياغ كىيىم ۋە باش كىيىم ئۇنىڭغا قارىغاندا خېلى كېيىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ كەڭ بولمىغان.

ھازىرمۇ مۇشۇ ئەنئەنە تۇيۇلى بىر قىسىم رايونلاردىكى كىشىلەر ئاياغ كىيىم ۋە باش كىيىم كىيمەيدۇ. بۇ، بىر تەرەپتىن، ھاۋا كىلىماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىيىنىش ئادىتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئىلىمىزنىڭ

جەئۇبىي رايونلىرىدا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن يالىڭاياق ۋە يالاڭباش يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇ ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئاياغ كىيىمسىز يۈرۈش ئادىتى (ئاساسەن ئىسسىق رايونلاردا) بار. لېكىن ئىسلام ئەقىدىسى سىڭگەن ئەخلاق نورمىسىدا باش كىيىمسىز يۈرمەسلىك تەكىتلەنگەچكە، مەيلى ئىسسىق ياكى سوغۇق رايونلاردا بولسۇن، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئومۇمەن باش كىيىمسىز يۈرمەيدۇ. ئاياللار ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەچكە، چاچ ئۇلارنىڭ بېشىنى ئىسسىق - سوغۇقتىن مۇھاپىزەت قىلىش رولىنى ئويناپغان. شۇڭلاشقا دۇنيادىكى كۆپچىلىك ئاياللاردا باش كىيىم - كىيىش ئادىتى شەكىللەنمەگەن (ئىسلام دىنىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئاياللىرى بۇنىڭ سىرتىدا).

دېمەك، كىيىم - كېچەك ئىنسانلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىنىڭ يادروسى سۈپىتىدە، ئۇلارنىڭ ئۆز بەدىنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان. ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن ئىپتىدائىي باسقۇچتىكى تەبىئەتتىن توپلاپ يېغىش ۋە ئۆڭچىلىق ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن غەنىمەتلىرىنى كىيىم - كېچەك ئىشلەشنىڭ خام ماتېرىيالى قىلغان. شۇڭا ئىپتىدائىي كىيىم - كېچەكنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەنە شۇ دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرمىقى، قوۋزىقى، ئوت - چۆپلەر، ھەر خىل قۇشلارنىڭ، كېيىنچە ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى دەسلەپكى كىيىم - كېچەكلەرنىڭ تەبىئىي ماتېرىياللىرى ئىدى. ئىنسانلار ئۇ ماتېرىياللارنى بىر - بىرىگە قۇراشتۇرۇپ كىيىم - كېچەك سۈپىتىدە پايدىلانغان. ئىنسانلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىكى بۇ ئىپتىدائىي ھالەتنى دۇنيادا ھازىرمۇ ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن ئىنسانلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىكى تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1. تەبىئىي يېپىنچا دەۋرى. بۇ ئىنسانىيەت جەمئى-يىتىنىڭ ئۇۋچىلىق دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىنسانلار ئۇۋ ئۇۋلاشنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېرىسىنى سويۇۋېلىپ، يېپىنچا ئورنىدا ئىشلەتكەن. بۇنداق قىلىش شۇ زامان ئىنسانلىرىنىڭ ئېڭىدا ئۇۋ ئۇۋلاش ئۈچۈن پايدىلىق دەپ قارالغان. يەنى ھايۋانلارنى ئۇركۈتمەسلىك، ھايۋانلارنى ئالداپ قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ھايۋان تېرىسى ئارقىلىق نىقابلىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. شۇڭا ھايۋان تېرىسى بىلەن بەدىنىنى يېپىش تېخى ئۇ كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە كىيىنىش ئېھتىياجى دەپ قارالمىغان. ئەمما ئۇۋچىلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بۇ ئادەت تەبىئىي ھالدا ئىنسانىيەتنىڭ كىيىنىش ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان.

ھايۋان تېرىسى ئارقىلىق نىقابلىنىش ئادىتى يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، تۇتېمىزم ئېتىقادى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا بۇ ئادەت بىر خىل ئەنئەنە سۈپىتىدە ئۇۋچىلىق ھاياتىنىڭ بەدىئىي سىمۋولى بولۇپ، خېلى كۆپ مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ھازىرغىچە مۇراسىم شەكلىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا (ئاساسەن تاغلىق رايونلاردا) «ئات ئويۇنى»، «يولۋاس ئويۇنى»، «شىر ئويۇنى» قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئويۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر كىشى ئاشۇ خىل ھايۋانلارنىڭ تېرىسى بىلەن نىقابلىنىپ شۇ ھايۋان ئۈسلۇبىدا كىشىلەرگە ئويۇن كۆرسىتىدۇ. ماكىدونىيىلىك ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغان مەزگىللەردە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 329 - يىللىرى) ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك خەلقلىرى-

نىڭ مىللىي مۇراسىملىرىدا ھايۋان نىقابىدىكى ئويۇنلارنىڭ كەڭ ئەۋج ئالغانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار بار. ئۇ - كەندەرنىڭ تارىخچىسى ھىرادوت ئۆزىنىڭ «تارىخ» دېگەن كىتابىدا يەرلىك خەلقلەرنىڭ بۇ مىللىي مۇراسىملىرىدىكى نىقاپلىق ئويۇنلارنى يۇنان ئۇسلۇبىدىكى «دىئونىس مۇراسىمى» تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەن دەپ قارىغان.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تەبىئىي يېپىنچىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىيلىك دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ دەسلەپكى بىر خىل بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ئېھتىياجى سۈنئىي ھالدا كىيىم - كېچەك ئىشلەش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىنسانلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىگە كىرگەنلىكىنىڭ ئىنكىنچى دەۋرى ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانلار خېلى ئۇزاق مەزگىل تەبىئىي يېپىنچا دەۋرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆز بەدىنىنى ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەردىن (قار، بوران، شۇرغان...) مۇھاپىزەت قىلىش رولىنى ئويىنغانلىقىنى سېزىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا كىيىنىشنىڭ رولى ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچە بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە ئۇلار دەسلەپ دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ياكى كەندىرسىمان ئۇزۇن تالالىق ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قوۋزاقلىرىنى بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ (خۇددى چىغ قالپاق ياكى سېۋەت توقۇغاندەك) ئۇنى كىيىم شەكلىگە كىرگۈزدى. يەنە بەزىدە قۇشلارنىڭ ياكى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى بەدەنگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، بىر - بىرىگە ئۇلاپ، ئاددىي ھەم قوپال كىيىملەرنى ئىشلىدى. ئۇلارنىڭ بۇ كىيىملىرى يەڭسىز ۋە

ياقسز يېپىنچا تون (كېپىنەك تون) غا ئوخشايتتى. بۇ ھال ھەزگە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى

گىيدىم كېپىنەك تونلى،
گۈلخاندا ياتارمەن دەپ.
ئالدىم يا بىلەن ئوقنى،
دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.

دېگەن مەنزىرىنى ئەسلىتىدۇ.

ئەمما بۇ باسقۇچتىكى كىيىم - كېچەكلەر يازلىق ۋە قىشلىق چاپان ۋە ئىشتان(ئۇستۈنكى ۋە ئاستىنقى بەدەن كىيىمى) دەپ ئايرىلمىغان.

3. توقۇلما رەخت كىيىملەر دەۋرى، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىگە خاتىمە بېرىپ، مەدەنىيلىك دەۋرگە كىرگەنلىكىنىڭ روشەن بەلگىسى سۈپىتىدە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن يۇڭ توقۇلمىلاردىن كىيىم-كېچەك قىلىشقا ئادەتلەنگەن. چۈنكى يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ خام ماتېرىيالى ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، يۇڭدىن ھەر خىل توقۇلمىلارنى ئىشلەش قول توقۇمىچىلىقىنىڭ دەسلەپكى مەكلى ھېسابلىنىدۇ. 1979- يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980- يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە تۆۋەن ئېقىنىدىكى تېمەن دەريا سى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ

قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرۈپ ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپتى. ئەنە شۇ قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان مېيىتلارنىڭ بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن، قالپاقنىڭ يېنىغا بىر تال قۇش پېيى قىستۇرۇلغان، بەزى جەسەتلەر ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى يۇڭ توقۇلما كىيىملىرى بىلەن دەپنە قىلىنغان. مېيىتكە يۆگەلگەن يۇڭ پالاسنىڭ قىرغاقلىرى سىلىق تاشتىن سۈركەپ ياسالغان تاش يىڭنە ياكى ئۇچلاپ تەييارلانغان بىگىزسىمان ياغاچلار بىلەن ئېلىپ قويۇلغان. بۇ قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلەرنى 1- قېتىم نەنجىڭ داشۆ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرى 6412 ± 117 يىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. 2- قېتىم بېيجىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخانىسى تەجرىبە قىلىپ ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى قەبرە ئىكەنلىكىنى بېكىتتى. بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ دەپ بېكىتىلگەن قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان مېيىتلارنىڭ ئاخىرەتلىك بۇيۇملىرى ئىچىدىنمۇ كۆپلىگەن يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلدى. بۇ مېيىتلارغا رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن يۇمىلاق ياقىلىق ئۇزۇن تون، ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن تېرە شىم، ئۇزۇن قونجلىق كۆن ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. يۇڭ توقۇلما كىيىملەرگە ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ يىپلار بىلەن گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان. قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا رەڭلىك يۇڭ يىپلار ئارقىلىق چوڭ-كىچىك كاتەكچىلەر، كەڭ-تار يوللۇق سىزىقچىلار كۆركەم قىلىپ توقۇلغان. يۇڭ يىپلاردا ئىشلەنگەن يەنە بىر پارچە كەشتىنىڭ تېگى سېرىق بولۇپ، بۇنىڭغا

پۈتۈنلەي ئۇچ بۇرجەك گۈل نۇسخىسى كەشتىلەنگەن. دېمەك، ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن تەكشۈرى تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇقۇرى توقۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرىكى مەدەنىيەت تېپىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى يۇقۇرى توقۇلما كىيىملەرنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، بىر ئورتاقلىق مەۋجۇت، يەنى ھەممىسى يۇمىلاق ياقىلىق، ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك بولۇپ، ئالدى پەشكە رەڭلىك يۇقۇ يىپتىن ئۇچ بۇلۇق شەكىللىك (ھەرە چىشلىق) كەشتە ئىشلەنگەن. تونىنىڭ ئىككى كۆكرىكىگە ئۇچ دانىدىن ئۇچ بۇلۇق شەكىل كەشتىلەنگەن. شىنجاڭدا توقۇلغان يەرلىك گىلەملەر ۋە تەڭلىمات، شىرداقلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ ئاشۇ خىل ھەرە چىشلىق ئۇچ بۇلۇق شەكىل بار، ھەتتا مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئۆي-ئىمارەتلەرنىڭ نەقىشلىرىدىمۇ مۇشۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەن. قەدىمكى قەلئە، خان ئوردىلىرى تاملىرىنىڭ ئۇستىگە كېسەكتىن ئۇچ بۇلۇق شەكىلدەكى كېڭىرا قېيۇلغان. بۇ ھال بىزگە شىنجاڭ ئەزەلدىن ئورتاق بولغان بىر خىل مەدەنىيەت تېپىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى خەلقنىڭ ئانا ماكانى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇچ بۇلۇق ئۇسلۇبى بىزنىڭچە بۇ مەدەنىيەتنى يارىتقۇچى خەلقلەرنىڭ شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى شامان ئېتىقادىدا كۆككە چوقۇنۇش (كۈن، ئاي ۋە يۇلتۇزلار) ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. بولۇپمۇ يۇلتۇز ھەر بىر كىشىنىڭ ھايات سىمۋولى دەپ قارالغان، كۆكتە چىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلار ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە گويا ھەرە چىشىدەك بىر-بىرىگە گىرەلەشكەن ئۇچ بۇلۇڭنى

ئەسلىتەتتى.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىدىلا يۇڭ توقۇلمىلارنى ئىشلەتكەن.

يۇڭ توقۇلمىلار ئىچىدە يۇڭ كىيىم-كېچەكلەردىن قالىسىلا يۇڭ پالاس، تاغار، گىلەم ۋە كىگىز ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ، «ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان گىلەملەرنىڭ بىرىگە ئىككى باشلىق ئاجايىپ بىر جۇپ ھايۋانىنىڭ بىر بېرى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدىغان دەھشەتلىك كۆرۈنۈش كەشتىلەنگەن. گىلەملەرنىڭ يەنە بىرىگە قىياپىتى مولۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاناتلىق ئاجايىپ بىر مەخلۇقنىڭ كېيىكنى باسماقداپ يەۋاتقانلىقى كەشتىلەنگەن. ئۇلاردا يەنە كىگىز بېسىش ۋە شىرداق ئىشلەشمۇ بەك تەرەققىي قىلغان. چۈنكى گۈللۈك شىرداق بىلەن كىگىز ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. چۈنكى ھونلار كىگىز بىلەن قاپلىنىپ ياسالغان ئاق ئۆيلەردە ئولتۇراتتى.»① ئەنە شۇ تۇرمۇش ئېھتىياجى ھون دەۋرى مەدەنىيىتىدە كىگىزچىلىكنىڭ بۇرۇنراق تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولغان. كۆن (بولغار) ئۆتۈكمۇ يۇڭ توقۇلما كىيىملەر دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى كۆندىن ئۆتۈك ئىشلەشنى تەقەززا قىلدى. ئۆتۈك ھەققىدە مېكوۋېن ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدا: «... نىل ۋادىسى، ھىندى ۋادىسى، دىگرىس-ئېفرات ۋادىسى، شۇنداقلا خۇاڭخې ۋادىسىدىكى رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى ئادەملەر ياغاچتىن ئىشلەنگەن كەشلەرنى

① تۇرغۇن ئالماس: «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1987-يىل نەشرى، 218-بەت.

كىيەتتى. تېرىدىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك كىيەتتى. ئۆتۈك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى» ① دەپ يەكۈن چىقارغانىدى. دەرۋەقە، دۇنيادا «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» نى ياراتقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مېكوۋىننىڭ بۇ يەكۈنى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. يۇڭ توقۇلما كىيىملەردىن كېيىن يىپەك توقۇلما كىيىملەر ۋە پاختا يىپ توقۇلما كىيىملەر بارلىققا كەلگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شىنجاڭ ئارخېئو-لوگىيىسىدە تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما بۇ-يۇملار بىلەن بىرگە، يەنە يىپەك توقۇلما كىيىملەر ئۇچرايـ-دۇ. بۇنىڭغا قاراپ يىپەك توقۇلما كىيىملەرنىڭ دەۋرى پاخـ-تا يىپ توقۇلما كىيىملەرنىڭ دەۋرىدىن سەل بۇرۇن دەپ خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن. چۈنكى بۇ ئىككى خىل توقۇلمـ-نىڭ خام ئەشياسىنىڭ بارلىققا كېلىش دەۋر شارائىتى ئوخشاش ئەمەس.

ئېلىمىز جۇملىدىن شىنجاڭ دۇنيادا «يىپەك يۇرتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «يىپەك» دېگەن بۇ سۆز ئەرەبچىدە «خال»، پارسچىدا «گاز»، «گارىس» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرمۇ ئۇيغۇر-لار «يىپەك ياغلىق»نى بەزىدە «گارىس ياغلىق» دەپمۇ ئاتايدۇ. قەدىمكى گرېك مەنبەلىرىدە «يىپەك» «سىرىس» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «سىرىس» خەنزۇچە 丝 (si) نىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم. مىلادى VI ئەسىر-نىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە يېزىلغان شەرقىي رىم تارىخىي كـ-تابلىرىدا ھازىرقى شىنجاڭ ئەتراپلىرى (چىن ماچىن دەپ ئاتالغان جايلار) «سىرىندا» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇ

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987-يىللىق 3-سان، 84-85-بەتـ-لەركە قارالسۇن.

يىپەك ئىشلەيدىغان خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان جۇغراپىيىلىك نامنى كۆرسىتەتتى. كېيىنچە جۇڭگولۇقلار «سىرىس» لار دەپ ئاتالغان. ئەڭ بۇرۇن «يىپەك يولى» دەپ نام قويغۇچى گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف ۋە ئارخېئولوگ رېچخوفىن (1833—1905) مۇ قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئودون (خوتەن) نىڭ نەپىس ئىشلەنگەن جۇلالىق يىپەك كەشتىلىرى «يىپەك يولى» سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ شەرىپىگە قەدىمكى بۇ خەلقئارا يولغا «يىپەك يولى» دەپ نام بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. «قىسقىسى يىپەك يولى— جۇڭگونىڭ يىپەك رەختنى غەربكە توشۇش يولى، شۇنداقلا پىلىچىلىكنى غەربكە تارقىتىش يولى.»①

يىپەك رەخت چىرايلىق ھەم نەپىس بولۇپ، كىيىم كىيسە كىشىگە ھۇزۇر بەرگەچكە، قەدىمدىن ئەتىۋارلىنىپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن ھەتتا «قۇرئان» دىمۇ «جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەكتىن كىيىم كىيىدۇ» دېيىلگەن. دەرۋەقە، مۇھەممەت پەيغەمبەر (مىلادى 570- يىل ئەرەبىستاندا دۇنياغا كەلگەن) دەۋرىدە ئەرەب دۇنياسىدا يىپەك رەخت ناھايىتى ئەتىۋارلىق ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ باشقىلار ھەدىيە قىلغان يىپەك كىيىمى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت ئاللاغا تاۋاپ قىلغاندا بىر قېتىم كىيگەنمىش. ئەرەبلەر ئارىسىدا يىپەك كىيىم كىيىش ئەرەب ئىستېلاسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئەرەبلەر زور كۆلەمدە ئىستېلاچىلىقنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىقنى يىپەك يولىنىڭ غەربىي يېـ

① چيەنداۋ شىنشى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىنىڭ 1986-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2- بەت.

رىم قىسمىدىن تا پامىرنىڭ غەربىي ئېتىكىگىچە (تارىم بوسـ
تانلىقىغىچە) يەتكۈزىدۇ. نەتىجىدە يىپەكچىلىك تەرەققىي
قىلغان بۇ يۇرتلاردىن نۇرغۇنلىغان يىپەك بۇيۇملارغا
ئىگە بولىدۇ ۋە پىلىچىلىك تېخنىكىسىنى ئۆگىنىدۇ. ھازىر-
غىچە دۇنيادا يىپەكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئېنىق
لانغىنى يوق. ستېيىن ① 1905- يىلى 1- قېتىملىق ئىلمىي
تەكشۈرۈشىدە خوتەنگە 96 كىلومېتر كېلىدىغان دەندان-ئۆيـ
لۈك خارابىلىقىدىن شۈەنجۇاڭ قاتارلىقلارنىڭ كىتابلىرىدا
قەيت قىلىنغان «پىلىچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشى ھەققـ
ىدىكى رىۋايەت» خاتىرىلەنگەن بىر پارچە بېغىشلىما تاختىنى
تېپىۋالغان. بۇ تاختىدا مۇنداق رىۋايەت بار: «بۇرۇنىسىنىڭ
بۇرۇنىسىدا خوتەندە تېخى پىلە يوق چاغدا، خوتەن پادىشاھى
چىن پادىشاھىغا مۇراجىئەت قىلغان بولسىمۇ، بىراق
چىن پادىشاھىسى رەت قىلىپ، ئۆتكەنلەرنى چىڭ توسۇپ، پىلە
ئۇرۇقىنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشىنى مەنئى قىلغان. خوتەن
پادىشاھى بىر تەدبىر ئويلاپ چىققان. ئۆزىگە ياتلىق قىلىنـ
غان چىنلىق خانىكەسىگە پىلە ئۇرۇقىنى چېچىنىڭ تۈگۈنىگە
تىقىپ يوشۇرۇن ئېلىپ چىقىشنى تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن
بۇ يەرگە پىلىچىلىك تارقالغانمىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا
بۇ V ئەسىرنىڭ 40 -يىللىرىدىكى ۋەقە ئىمىش». بۇنىڭغا
ئوخشاش ھېكايىلار شەرقىي رىمدىمۇ بار. بۇ، رىۋايەت بولغاچـ
قا، ئۇنى پاكىت ئورنىغا قويغىلى بولمايدۇ. چۈنكى خوتەندىن

---

① ستېيىن 1862- يىلى ۋىنگىرىيىنىڭ بۇداپىشت شەھرىدە تۇغۇلغان. ۋىنا، رىبېس
ۋە توتلىنگىن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇغان. كېيىن ئەنگلىيىگە بېرىپ ئوكسفورد
داشۆسىدە ئوقۇيدۇ. 1904- يىلى ئەنگلىيە گراژدانلىقىغا ئۆتىدۇ. 1888- يىلى
ستېيىن ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن لاھوردىكى شەرق مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىغا تە-
يىنلىنىدۇ. 1943- يىلى 82 يېشىدا ئافغانستاننىڭ مەركىزى كابولدا ۋاپات بولىدۇ.

تەپسىلغان ئارخىئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يىپەك توقۇلمىلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرى يۇقىرىقى رىۋايەت پەيدا بولغان دەۋردىن خېلىلا بۇرۇن. بۇ ھەقتە ياپونىيىلىك چىيەنداۋ شىنشى ئۆزىنىڭ «يىپەك يولىدىكى ۋو سىر» ناملىق كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «پىلىچىلىكىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا رايون جەھەتتىن ئىيتقاندا ئالدى بىلەن ئەلۋەتتە ئىران ئېگىزلىكى ئەڭ چوڭ رول ئويناغان. بۇنىڭدا گەپ يوق. مىللەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىران مىللىتى زور رول ئويناغان. ئۇلار ئۆز تەۋەلىكىنى سوغدىيانىدىن تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيتتى. ھەتتا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغىچە يەتتى» دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قارىشى بىلەن يۇقىرىقى رىۋايەت مەزمۇنى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بارلىقى ئۆزئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تېخى ئېنىقلانمىغان مۇرەككەپ تېما ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش بۇ كىتاب بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغاچقا، ئۇ ھەقتە توختالمايمىز. شۇ نەرسە ئېنىقكى، يىپەك توقۇلما كىيىملەرنىڭ بارلىققا كېلىشى تارىم بوستانلىقىنىڭ پەلە ئۆستۈرۈشىتىكى تەبىئىي ئەۋزەل شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ نادىر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلار كىيىم - كېچەك ئۇچۇن ئىشلەتكەن ھەر خىل رەڭدىكى تاۋار - دورۇن، زەرباپلارنىڭ نامى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئاي (I توم، 56 - بەت) «توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت»، ئاغى (I توم، 121 - بەت) «يىپەك رەخت»، ئەشكۇرتى (I توم، 197 - بەت) چىنىدا ئىشلەنگەن «بىر خىل يىپەك رەخت»، كەنزى (I توم، 551 - بەت) «قىزىل، سېرىق، يېشىل ۋە شۇنىڭدەك رەڭلەردىكى چىن دورۇنى»، زۇنكوم (I توم، 136 - بەت) «چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل

يەپەك رەخت»، چىناخسى(I توم 636 - بەت) «چىندا ئىشلەت گەن بىر خىل گۈللۈك يەپەك رەخت»، تولغاق (II توم، 414- بەت) «بىر خىل چىن دۇردۇنى»، ياتۇق (III توم، 21 - بەت) «يوللۇق بارچىن، يوللۇق يەپەك رەخت»، لوختاي (III توم، 330 - بەت) «چىننىڭ سىرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يەپەك رەختى» قاتارلىقلار. يۇقىرىقىلار X ئەسىردىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر خىل يەپەك رەختلەردىن كىيىم كىيىش ئادەتىنىڭ خېلى دەرىجىدە ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ پىكرىمىزنى «دىۋان» دىكى بەزى سۆزلەرگە بەرگەن ئىزاھاتتىن تېخىمۇ دەللىلەش مۇمكىن. «دىۋان» دا ئۇتۇق (I توم، 93 - بەت) ئاتالغۇسى «دەزمال، ئەندۇۋا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۇر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. يۇقىرىقى سۆزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا يەپەك رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى ۋە ئۇ كىيىملەرگە دەزمال سېلىشنى بىلگەن مەدەنى خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەرلىك يەپەك رەختلەرنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەنئەنىۋى ئەتلەس ئۆزىنىڭ نەپىسلىكى ۋە رەڭدارلىقى بىلەن مەشھۇر. ئەتلەس ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىستېتىك تەپەككۇرىدا ئۇتۇقۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى، گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى تەقلىدى ئىپادە قىلغان بەدىئىي تەپەككۇر، سەنئەت خەزىنىسىدۇر. يەنى گۈزەل باغۇ بوستانلارنى ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرىنىڭ سەنئەتتىكى ئىپادىسى سۈپىتىدە يەپەكتىن توقۇلغان يېشىل ئەتلەستە نامايان قىلسا، ئالتاي، تېيانشان، پامىر، كۈنلۈن تاغلىرىنىڭ قار قاپلىغان چوققىلىرىنى «خان

ئەتلەس» دەپ ئاتالغان ئاستى قىزغۇچ قارا، ئاق قارلىق تاغ تىزمىسى ئىپادىلەنگەن قارا ئەتلەستە ئىپادىلىگەن؛ دەريا ۋە ئېقىن سۇلارغا تەقلىد قىلىپ «دارايى ئەتلەس» ئىشلىگەن بولسا، بايلىقى مول، قوڭۇرتۆمۇر كۆك رەڭلىك تەكلىماكان قۇملۇقى يىپەكتىن توقۇلغان گۈلسىز جۇلالىق تۆمۇر كۆك «بەقەسەم» دە ئىپادە قىلىنغان ۋە باشقىلار.

دېمەك، شايى ـ ئەتلەس، بەقەسەملەر روشەن يەرلىك مىللىي مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرى گۈللۈك ئەتلەستىن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن، ئەرلىرى بولسا بەقەسەمدىن مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئالدى ئوچۇق تون كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. يۇڭ، يىپەك ۋە پاختا رەخت كىيىملىرى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ خېلى تاكامۇللاشقان دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. كىيىنىش ئادىتىنىڭ بۇ باسقۇچىدا كىيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئۇسلۇب شەكىللىنىپ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك تۇيغۇسىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن مىللىي شەكىلدىكى كىيىم ـ كېچەك لەرنى ئىجاد قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە كىيىنىشتە پەسىل خاراكتېرى گەۋدىلىنىپ، كىيىم ـ كېچەكلەر ھاۋا كىلىماتىغا ماسلاشقان. كىيىنىش ئادىتىدە شەكىللەنگەن بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

ئىككىنچى پاراگراف كىيىنىش ئادەتلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

1. جىنسىي ئايرىملىنىشقا ئاساسەن كىيىنىش ئادەتلىرى.

قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئاياللارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭغا دىنىي ئېتىقادتىن

باشقا ئەر - ئاياللارغا قارىتا ئېش تەخسىماتى جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق، ئۇلارنىڭ گۈزەللىك تەلىپى بىلەن پىسخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق قاتارلىقلار سەۋەب بولغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنى ئالساق، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقىنى يېپىپ تۇرىدىغان كەڭ ۋە ئۇزۇن ئىشتان (كۆپرەك گۈللۈك رەختلەردە)، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياقىلىق جۇيازا ياكى ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان، بېشىغا رومال ئارتىپ ئۈستىگە مەمپۇ (گۈللۈك) دوپپا ياكى قاما تۇماق، پۇتىغا ئۆتۈك (ياكى مەسە) كىيىشكە ئادەتلەنگەن؛ ئەرلەر بولسا گۈلسىز سىدام رەختلەردىن (كۆپرەك ئاق، قارا، قاراكۆك) ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى تون چاپان (ياشلار كۆپرەك تىك ياكى بۇرەك ياقىلىق تۈگمىلىك كەمزۇل چاپان كىيىدۇ)، ئۇزۇن ئىشتان كىيىپ، كاشا (تۆگە يۈڭىدا توقۇلغان 5 — 10 سانتىمېتر كەڭلىكتىكى بەلباغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ، بېشىغا يازلىقى بادام ياكى چىمەن دوپپا، قىشلىقى تېرە تۇماق، پۇتىغا ئۇزۇن قونجىلىق ئۆتۈك كىيىدۇ. مۇشۇنداق كىيىنىش ئالاھىدىلىكى بىلەن ھەر قانداق شارائىتتا ئۇيغۇر ئەر - ئاياللىرىنى ئاھايىتى روشەن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ.

2. ياش قۇرامىغا ئاساسەن كىيىنىش ئادەتلىرى.

ئىنسانىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە ئوخشىمىغان باسقۇچلار بولىدۇ. ياش قۇرامىدىكى پەرق تەبىئىي ھالدا فىزىئولوگىيىلىك پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىنسان ئۆمرىدىكى بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىق باسقۇچلىرىدىكى پەرق كىيىنىش ئادىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىدۇ. ياش قۇرامىغا يېتىپ پەرقلىق كىيىنىش ناھايىتى قەدىمكى

دەۋرلەردىن باشلاپ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغاچقا، ئۇ بىر خىل پىسخىك ھادىسە سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئايالىرىنى ئالساق، ياشلىق دەۋرىدە ئوچۇق رەڭلىك (قىزىل، يېشىل) گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى ياقتۇرسا، قېرىلىق مەزگىلىدە ئاق ياكى قارا رەڭلىك سىدام رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى خالايدۇ. خۇددى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نەقىل قىلىنغان «قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر، ياراي دېسە يېشىل كىيەر» (I توم، 512 - بەت) دېگەن تەمسىلگە ئوخشاش. بۇنداق پەرق يالغۇز رەڭ ئاللاش جەھەتتىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، يەنە كىيىم - كېچەكنىڭ شەكلى ۋە ئۇسلۇبىدىمۇ روشەن ئەكس ئېتىدۇ.

3. كەسپىگە قاراپ كىيىنىش ئادەتلىرى.

ئوخشىمىغان كەسىپىي ئىش تەخسىماتى كىيىنىش ئادىتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. كىشىلەر ئادەتتە كىيىم-كېچەك ماتېرىيالىنى تاللاشتا ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپكە پايدىلىق ۋە مۇۋاپىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. خۇددى ئوۋچىلار-نىڭ كىيىنىش ئادىتى بىلەن دېھقانلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى پەرقلىق بولغاندەك، سودا - تىجارەت كەسپى بىلەن شۇغۇللانـ-ـۇچىلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن چارۋىچىلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. ئۇيغۇر زامانلاردا ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ ئۆزىگە خاس كىيىنىش ئادىتى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ خۇسۇسىيەت بولۇپمۇ دىنىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇددا راھىبلىرىنى ئالساق، ئادەتتىكى يۇقىرالار-دىن پەرقلىق ھالدا ئاق رەختتىن كۆڭلەك (ئالدى ئوچۇق)، ئىشتان كىيىپ، ئۈستىگە سېرىق رەڭلىك مەللە تون يېپىنىۋالىدۇ ياكى قارا رەختتىن مۇرىدىن ئالماشتۇرۇپ يەرگە تەگ-

كۈدەك ساقلىنىدۇ. بېشىنى داۋاملىق چۈشۈرۈپ يا-
لاڭباش يۈرىدۇ. ئىسلام دىنى كەسپىدىكىلەر بېشىغا ئاق رەخ-
تىن سەللە ئورايدۇ. پۇتىغا مەسە-كالاچ، ئۇستىگە قارا ياكى
مەللە تون كىيىدۇ ۋەھاكازالار.

كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە قاراپ كىيىنىش پەرقىنى ئەلەم
ۋە قەلەم بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدىن
تېخىمۇ روشەن كۆرۈنىلى بولىدۇ. بۇنداق پەرقلىق كىيىنىش
ئادىتى قەدىمكى زامانلاردىلا شەكىللەنگەن بولۇپ، بارغانسېرى
مۇكەممەلىشىپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھازىر-
قى زامان ھەربىي كىيىم فورمىسىغا تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن،
قەدىمكى ھون ھەربىيلىرى ئۇستىگە ساۋۇت (زەنجىر چاپان)
بېشىغا دۇبۇلغا (تۆمۈر قالپاق) كىيىشەتتى. خۇددى ھازىرقى
زامان ئالەم ئۇچقۇچىلىرىنىڭ كىيىنىش شەكلىگە ئوخشايتتى.
ھون قوشۇنلىرىنىڭ بۇنداق كىيىنىش ئادىتىگە ۋارىسلىق
قىلغان ئۇيغۇر ھەربىي قوشۇنلىرى تاكى ئابدۇرىشىتخان (يە-
كەن خانلىقى دەۋرى) دەۋرىگىچە مۇشۇ كىيىم فورمىسىنى
ساقلاپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

4. ئورۇن-مەرتىۋىسىگە قاراپ كىيىنىش ئادەتلىرى.

ئورۇن-مەرتىۋىگە ئاساسەن كىيىنىش ئادىتى كەسىپى
ئوخشىماسلىقتىن ئىبارەت مۇشۇ ئامىل بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەتتۇر. ئىنسان-
لارنىڭ كىيىم-كېچەكى تەلىمدە بۇنداق ئۆلچەمنى ئۆزىدە
ھازىرلىغان ئەمەس، ئەمما ئائىلە تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي
تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشىگە ھەمدە سىنىپىي تەبىقىچىلىكنىڭ پەيدا
بولۇشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ نام نىشانى ۋە ئورۇن-مەرتە-
ۋىسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى كىيىم-كېچەكتىمۇ ئۆزگىرىش
ھاسىل قىلغان. ئەتىجىدە قۇلدار بىلەن قۇلنىڭ، فېئودال-

ئارىستوكراتلار بىلەن ئېزىلگۈچى ئامراتلارنىڭ، ئەمەلدارلار بىلەن ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ، ھەربىي ئەمەلدارلار بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىمۇ كۆرۈنەرلىك پەرق بارلىققا كەلدى.

قەدىمكى زامانلاردا ئەمەلدارلار كىيىمىنىڭ ئالدى - كەينىگە زەر ياكى كالوتۇن يىپتىن قۇش ياكى ھەر خىل ھايۋانات شەكىللىرى كەشتىلىنەتتى. ئۇ بۇلارنىڭ دەرىجىسىنى نامايان قىلاتتى. «قەدىمكى زاماندا مەنسەپ توققۇز دەرىجىگە بۆلۈنەتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەمۇرىي (ھۆكۈمەت) ئەمەلدارلار كىيىمىگە قۇش، ھەربىي ئەمەلدارلار كىيىمىگە ھايۋانات شەكلىنى كەشتىلەش بەلگىلەندى. 1 - دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ كىيىمىگە تۇرنا، 2 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە قىرغاۋۇل، 3 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە توز، 4 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە غاز، 5 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە ئاق تۇرنا، 6-دەرىجىلىكلەرنىڭگە ئاق قوتان، 7 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە شىچاۋ (ئاق قوتانغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل سۇ قۇشى) 8 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە بۈدۈنە، 9 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە تورغاي كەشتىلىنەتتى. ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ 1 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە ما‌رال، 2 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە شىر، 3 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە يىلپىز، 4 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە يولۋاس، 5 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە ئېيىق، 6 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە ئارسلان، 7 -، 8 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە كەركىدان، 9 - دەرىجىلىكلەرنىڭگە سەقانقۇر كەشتىلىنەتتى.»① تارىخىي رومان «سۇ تۇق بوغراخان» دا قاراخانىلار دەۋرىدىكى شاھزادىلەرنىڭ كىيىنىش ئالاھىدىلىكى مۇنداق سىزىپ بېرىلگەن: «بېشىنىڭ

① «جاھانناما» ... B I، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل نەشرى، 803 - بەت.

چوققىسىغا تۇرمەكلىۋالغان يىرىك، قارا، ئۇزۇن چېچىنى باسـ
تۇرۇپ كالوتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەيـتۇللا بوغمىچـا
چىگگەن، ئۇچىسىغا يېشىل يىپەك تـون كىيگـەن، تـونىنىڭ
ئۈز يـاقىسىدىن ئېتىكىگىچە ئالتۇن رەڭ مەشـۇتتىن كـەشتە
تىكىلگەن، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدىمۇ جۇلالىنىپ
تۇرىدۇ. ئالتۇن توقىلىق، كەڭلىكى تـۆت ئىلىك كېلىدىغـان
يىپەك بەلبېغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئـۇچ غېرىچ ئـۇزۇنلـۇقتا
كۆمۈش قىنىلىق، تۇچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغانىدى. ئۇنىڭ
سېپىغا سەدەپ قويۇلغان جۇپ تىللىق چىرايلىق قامچىسىنى
ئاتقا ئۇرماي پات - پات سىلكىپ قويۇشى ۋە ئۇچلۇق تۇمشۇـ
قىغا مىس قاپلانغان تۇچتىن ئـىشلەنـگەن دىئېتـكۇچـى بار
ئۆتۈكلۈك ئايـىغى ...»① بۇ تەسۋىرلەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى
ئوردا كىيىم - كېچەكلىرىدىن خەۋەر بەرسە، تۆۋەندىكى تەسـ
ۋىر مەنچىڭ دەۋرىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئەمەلدارلىق كىيـ
نىش ئادىتىدىن دېرەك بېرىدۇ: «قىزىل مۇنچاقلىق مانجۇچە
قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقىلىق قىزغۇچ تەيتۇللا
تون، ئەجدىها سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن كـالتە
چاپان، قىزىل جىيەك تۇتۇلغان كالتە قونجلىق قېلىن تاپان
قارا مەخمەل ئۆتۈك ...»② ئۇنىڭدىن باشقا ئۆتمۇش فېئو-
دالىق تۈزۈمدىكى قازى - كالانلار ۋە ئۇنىڭ ئاستىدىكى بەگ
خوجامىلارنىڭمۇ مەنسەپ دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان مەخسۇس
كىيىنىش ئادىتى بولغان.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى كىيىنىش ئادىتى ئۆتـ
مۈشتىكى دەرىجە كۆز قارىشىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت يېڭى ئىس

---

① سەيپىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بوغراخان»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل نەشرى، 5 - بەت.

② ئا. ئۆتكۈر: «ئىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى، 109- بەت.

تىل ئاستىدا ئورۇن - مەرتىۋە پەرقىنى ئايرىماي باراۋەرلىك
نى ئۆلچەم قىلىدۇ.

5. مىللىي تەركىبكە ئاساسلانغان كىيىنىش ئادەتلىرى.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ھامان كىيىنىش جەھەتتىكى مىللىي ئۆسلۇبىنى يارىتىدۇ. كىيىم - كېچەكنىڭ ئۇسخىسى، رەڭگى شۇ مىللەتنىڭ گۈزەللىك قارىشى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مىللەتلەر ئارا كىيىنىش ئادەتنىڭ ئوخشىماسلىقى يەنە شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. لېكىن كىيىنىش ئادىتى جەھەتتىكى مىللىي ئايرىملىق دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي ئۆزگىرىپ ئورتاقلىققا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ.

6. پەسىلگە قاراپ كىيىنىش ئادەتلىرى.

كىيىم - كېچەكنىڭ پەيدا بولۇش قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھاۋا كىلىماتىدىكى ئوخشىماسلىق كىيىنىش ئادىتىدىكى پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەل قىلغۇچ ئامىل دۇر. ئادەتتە ئىسسىق بەلباغ كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن سوغۇق بەلباغ كىيىم - كېچەكلىرى بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. شۇنداقلا ئوخشىمىغان پەسىللەر (باھار، ياز، كۈز، قىش) مۇ ئۆزىنىڭ تېمپېراتۇرىسىغا خاس كىيىنىش ئادىتىنى تەلەپ قىلدى. ناۋادا بۇ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ماسلاشماي، سۇبيېكتىپ خىيال بويىچە، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق ياز پەسلىدە كىيىمكە تېگىشلىك نېپىز كىيىملەر تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق قەھرىتان سوغۇقتا كىيىلمەيدىغان بولسا، بىرىنچىدىن، بەدەن ئۇلىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي

ئادەتتى يول قويمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن تۆت پەسىلنىڭ پەرقى ئېنىق كۆرۈلىدىغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە پەسىلگە قاراپ پەرقلىق كىيىنىش بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان.

7- رەڭگە قاراپ كىيىنىش ئادىتى.

بۇ يەردە كىيىم رەڭگىنى تاللاش ئادىتى مۇنداق ئىككى خىل خاراكتېرگە ئىگە: بىر خىلى، رەڭ كىيىم - كېچەكلەرنىڭ گۈزەللىك خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە بىر خىلى، رەڭ ئېتىقاد تەرەپتىكى خاراكتېرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىككى ئۆرپ - ئادەت تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا بىرلىشىپ، رەڭگە بولغان چوقۇنۇش ئېتىقادىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، پەسىل خاراكتېرىمۇ كىيىم - كېچەكلەرنىڭ رەڭگىدىكى نىسپىي مۇقىملىقنى بارلىققا كەلتۈرگەن. مەسىلەن، ياش باھاردا ھاۋارەڭ، يازدا شاپتۇل چېچىكى رەڭ، ياز ئاخىرىدا سېرىق رەڭ، كۈزدە ئاق رەڭ، قىشتا قارا رەڭ لىك كىيىملەر پەسىل خاراكتېرىنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىكى ئوبرازلىق ئىنكاسىدۇر، يەنى تەبىئەت رەڭگىنىڭ كىيىم - كېچەكتىكى ئىپادىسىدۇر. رەڭ ئىنسانلاردا ئىستېتىك تۇيغۇ پەيدا قىلىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ گۈزەللىك قارىشى ۋە تەلىپى ئوخشاش بولمىغاچقا، كىيىم رەڭگىنى تاللاشتىمۇ مۇئەييەن مىللى پەرق ھاسىل بولغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى ئېتىقادى ۋە گۈزەللىك تۇيغۇسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، شامان (قامان) ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق تۆت تەرەپ بەلگىلىنەتتى. يەنى كۈل رەڭ شەرق تەرەپنى، قىزىل رەڭ جەنۇب تەرەپنى، ئاق رەڭ غەرب تەرەپنى، قارا رەڭ شىمال تەرەپنى كۆرسىتەتتى. شامان ئېتىقادىدا شەكىللەنگەن رەڭ تۈر-

لىرىنىڭ بۇ خىل خاراكتېرى كىشىلەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەمدە بۇ شۇ كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى ۋە باشقا تۇرمۇش سەرپىياتلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت خەن گاۋزۇ (لىيۇ باڭ) نى ھازىرقى داتۇڭ شەھرى يېنىدا يەتتە كېچە-كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋزۇ باشلىق بىرنەچچە يۈزمىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شەرق تەرەپنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرەپنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمال تەرەپنى قارا ئاتلىق، جەنۇب تەرەپنى قىزىل تورۇق ئاتلىقتىن ئىبارەت 400 مىڭ ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى قورشىۋالغان.» ①

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي ھالدا قىزىل رەڭ — خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ، ئاق رەڭ — ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق رەڭ — پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، كۆك رەڭ — ياشلىق ۋە بەخت سائادەتنىڭ، قارا رەڭ — قايغۇ-ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بەدىئىي تەپەككۇرىدا يارىتىلغان بۇ خىل سىمۋوللۇق ئىپادە شۇ خەلقلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش شەكلىگە سىڭىشىپ كىيىم-كېچەكلەرنىڭ رەڭگىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. دېمەك، رەڭگە قاراپ كىيىنىش ئادىتى يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان.

8. شەخسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسلىنىپ كىيىنىش ئادىتى.

ئادەتتە كىيىم-كېچەكلەر شەخسىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئىچ كىيىم ۋە تاشقى كىيىم قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ شەخسىنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى

① تۇرغۇن ئالماس: «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 248 - بەت.

چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا ئۆي ئىچىلىك كىيىم، تالالىق كىيىم ۋە ئەمگەك كىيىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ ئىجتىماي ئىي مۇراسىم ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا توي كىيىمى، يىغىن ۋە مۇراسىم كىيىمى، ماتەم كىيىمى ھەمدە ھېيت-ئايەم كىيىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئومۇمەن، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا يۇقىرىقىدەك ئوخشىمىغان شارائىت ئېھتىياجىغا ماس ھالدا پەرقلىق كىيىنىش ئادىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن. مەسىلەن، توي مۇراسىمىنى ئالساق، تويى بولغان قىز-يىگىت توي كۈنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا يارىشا مىللىي ئۇسلۇبتىكى يېڭى ۋە كۆركەم توي كىيىمى كىيىدۇ. توي كىيىمى ئادەتتىكى كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىيىدىغان كىيىملەردىن ناھايىتى روشەن پەرق قىلىدۇ. ماتەم مۇراسىملىرىدا مەخسۇس ھازا كىيىمى كىيىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان. بەزى رايونلاردا (مەسىلەن ئاتۇشتا) ھازىدارلار كىيىمىنى ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى ياكى ئۆلۈم ئىگىسى كىيىشتىن تاشقىرى، ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىپ ماتەم مۇراسىمىگە سۈرلۈك تۈس كىرگۈزىدىغان باشقا ھازىدارلارمۇ ماتەم كىيىمى كىيىدۇ. ئايال ھازىدار ئاق كۆڭلەك ئۈستىگە ئۇزۇن قارا نىمچا كىيىپ بېلىگە ئاق باغلايدۇ. ۋە بېشىغمۇ ئاق داكىدىن رومال سالىدۇ. ئەر ھازىدارلارمۇ ئاق كۆڭلەك ئۈستىگە قارا رەڭلىك تون كىيىپ بېلىگە ئاق باغلايدۇ. ياش قۇرامىغا قاراپ بېشىغا سەللە ئورايدۇ ياكى تۇماق كىيىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىيىنىش ئادىتىدىكى پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەرخىل ئامىللار بىرلىشىپ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدىكى بىر پۈتۈن كىيىنىش ئادەتلىرىنى

شەكىللەنىدۇرگەن. دېمەك، كىينىش ئۆرپ-ئادىتى ئۇنىڭ ۋېرسالليقا ئىگە بولغاچقا يۇقىرىدىكى سەككىز تۈرلۈك ئامىلنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىش كېرەك. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئامىللار ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى بىلەن باغلىنىپ بولسا، بەزىلىرى ئىجتىمائىي شارائىت بىلەن مۇ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىينىش ئادەتلىرىدىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىنىش بارلىققا كېلىدۇ. زامانىۋى لاشقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق تەسىر ھامان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ھەمدە كىينىش ئادىتىدىكى تەرەققىيات ۋە يېڭىلىنىشنى پايدىلىق شەرت-شارائىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كىينىش ئادەتلىرى ۋە كىيىم-كېچەكلىرىدە زور ئۆزگىرىش بولۇپ، بارغانسېرى خەلقئارا ئۇمۇميلىققا قاراپ يۈزلەنمەكتە. بۇنداق تارىخىي يۈزلىنىشنى ھېچقانداق كۈچ توسۇپ قالالمايدۇ، ئەلۋەتتە. بىز كىيىم-كېچەكلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى نەزەر سالىدىغان بولساق، ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ كىيىم ئۇسلۇبى ۋە رەڭگى بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئىلىمىزنىڭ «دۆلەت فورمىسى» غا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھازىرقى زامان جۇڭسەنفۇ كىيىم ئۇسلۇبى (تۆت يانچۇقلۇق، بەش تۈگمىلىك قارا كۆك رەڭدىكى يارىشىملىق كالتە چاپان ۋە ئۇنىڭغا ماس ھالدىكى تۈز پۇچىقاق ئىشتىن) شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن سۈن جۇڭشەن ۋەكىللىكىدىكى گومىنداڭ ئىنقىلابىي گۇرۇھى ۋە سوتسىيالىستىك

ئىنقىلابتىن بۇيانقى جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ كىيىشى ۋە تەشەببۇس قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

دېمەك، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىختىن بۇيانقى كىيىنىش ئادەتلىرى ۋە كىيىم-كېچەك نۇسخىلىرىنى فولكلور نۇقتىسىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى چۈشىنىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. بىز شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تېپىلغان يادىكارلىقلار ۋە رايونىمىزدىكى «مىڭ ئۆي» گۈللۈك كېمىرلىرىدىكى مىڭلىغان تام سۈرەتلىرىدە ئىنكاس قىلىنغان كۆپ خىل كىيىم نۇسخىلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز. ئۇيغۇرلار ھەقىقەتەن تارىختا ناھايىتى كۆپ خىل كىيىم-كېچەك نۇسخىلىرىنى ئىجاد قىلغان. مەسىلەن، ئەرلەرنىڭ تۇمىقىنى ئالساق، سۇغۇ تۇماق، كۇلا تۇماق، يېڭسار تۇمىقى، ساغان تۇمىقى، سالۋا تۇماق، ئاق تۇماق، سەرپىچە تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىلىرى» ناملىق كىتابتا، بادام دوپپا، تاشكەنت دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنپۇ دوپپا، تۈگۈچ مەنپۇ دوپپا، ئۇنچە دوپپا، كالوتۇن دوپپا، ئىلمە گۈللۈك دوپپا، چەكمە گۈللۈك دوپپا، چىمەن دوپپا قاتارلىق يۈز خىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر دوپپىلىرى رەسىملىك تونۇشتۇرۇلغان. بۇ دوپپىلارغا تىكىلگەن خىلمۇ خىل شەكىللەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سەككىزىنچى باب

يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

بەرىنچى پاراگراف يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە دائىرىسى

ئادەتتە ئۇزۇقلىنىش بىلەن كىيىنىش ئوخشىمايدۇ، كىيىنىش باشتىن ـ ئاخىر دېگۈدەك بىر خىل مەدەنىي ئىجادىيەت، ئەكسىچە ئوزۇقلىنىش بولسا ئالدى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئۆزىدىكى تەبىئىي ئىقتىدارىدۇر. ئىنسانلار مەخلۇقاتلار ئائىلىسىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغاچقا، ئۇمۇ باشقا مەخلۇقاتلارغا ئوخشاش ئوزۇقلىنىشقا ئېھتىياجلىق. بۇ پۈتۈنلەي فىزىئولوگىيىلىك ئېھتىياجدىن كېلىپ چىققان. ئەمما فولكلورنىڭ دىققەت قىلىدىغىنى ئۇ ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ھامان ھايۋانلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ماھارىتىگە تايىنىپ ئىنسانغا خاس ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى ياراتقانلىقىدىن ئىبارەت مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر.

ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش پائالىيىتىدىكى تەرەققىيات جەريانىدا، ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل ھالەت كۆرۈلىدۇ:

بىرى، تەبىئىي نەرسىلەردىن ئوزۇقلىنىش ھالىتى. بۇ ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىدىكى ئوزۇقلىنىش شەكلى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئىنسانلارمۇ ھايۋانلارغا ئوخشاش ئۆزلىرىنىڭ بىئولوگىيىلىك تەلىپى بويىچە تەبىئەت ئاتا قىلغان تەبىئىي يې-

مەكلىكلەرنى (ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋانلار ۋە يېيىشكە بولمىدىغانلىكى نەرسىلەرنى) شۇ پېتىچە ئوزۇقلۇق قىلغان. ئۇنى پىشۇرۇپ يېيىشنى ياكى تاللاپ يېيىشنى بىلمىگەن. شۇڭا بۇ دەۋرنى خام ئوزۇقلۇقلار باسقۇچى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئىنسانلاردا تېخى ئوزۇقلىنىش ئاڭ لىقلىقى تۇرغۇزۇلمىغاچقا، ئوزۇقلىنىش ئادىتىمۇ شەكىللەنمىگەن. چۈنكى، ئىنسانىيەت تېخى ئىپتىدائىي مەدەنىيەت باسقۇچىغا كىرمىگەن.

يەنە بىرى، يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش ھالىتى، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئېھتىياجىغا كۆرە ئوزۇقلۇق تەييارلىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئىنسانلاردا مەدەنىي ئوزۇقلىنىش ئادىتى بارلىققا كەلدى. ھايۋانلارغا ئوخشىمىغان ھالدا تەبىئەت ئالىمىدىن ئۆزىگە خاس يېمەكلىكلەرنى تاللاپ ئۇنى پىشىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن يېيىش ئادىتىگە كۆچتى. بۇ باسقۇچتا ئوتنىڭ ئىشلىتىلىشى مەدەنىي ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەل قىلغۇچ ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پىشىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش ئۇسۇلىدىكى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن ئىبارەت ئەڭ بۇرۇنقى شەكىل ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئاشۇ ۋاقىتتا ئىنسانلار ستىخىيىلىك ھالدا ئۆزلىرى ئوۋلىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئوتقا كۆمۈپ ياكى قاقلاپ يېيىشنى سىناق قىلغان. نەتىجىدە ئوتقا قاقلانغان گۆشنىڭ تەمى خام گۆشكە قارىغاندا ناھايىتى مەززىلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. مۇشۇنداق ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئاستا-ئاستا يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىش ئادىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. بىزگە

مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، ئىنسانلارنىڭ پىششىق ئوزۇقلۇق تەييارلاشتىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇسۇلى خام گۆشنى قىزىتىلغان تاشنىڭ ئۈستىگە قاقلاشتىن ئىبارەت بولغان. چۈنكى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي باسقۇچى ھېسابلانغان ئوۋچىلىق دەۋرىدە ئىنسانلارنىڭ ئاساسى ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى مەلۇم. كاۋاپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، مۇقەررەركى، ئاشۇ دەسلەپكى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

1985 - يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىنى قازغاندا بىر قەدىمىي قەبرىدىن تەبىئىي مومىياغا ئايلانغان بىر ئەر، بىر ئايالنىڭ جەسىتى تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن قەبرە ئىچىگە ساپال قاچا، ئۇرچۇق، ياغاچ تارغاق، سۆڭەك قوشۇق، يۇلغۇن زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن قوي گۆشى كاۋىپى، تېرىق ئۇنىدا قىلىنغان توقاچ نان قويۇلغان. كاربون 14 ئوكسىدىدا تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ قېزىلمىلارنىڭ بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىلدىن ئالتە مىڭ يىللار بۇرۇن ئىكەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلغان.① شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ مۇشۇ خىلدىكى قېزىلمىلار كۆپ تېپىلدى. بۇنىڭغا قاراپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇنىڭدىن ئالتە مىڭ يىللار بۇرۇن تېخى تۆمۈر تاۋلاش مەيدانغا كەلمىگەن دەۋرلەردە يۇلغۇن زىخقا قوي گۆشىنى ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ يېيىشنى بىلگەن. دېمەك كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تائاملىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى.

① «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1986 - يىل 11 - ئاپرېلدىكى ئۇيغۇرچە سانىدىن

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ كاۋاپ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە سۆزگە ئىزاھات بەرگەن. مەسىلەن، ئىگلىچ (I تۇم، 156 - بەت) «سامساقتا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى، كاۋاپ بىلەن يېيىلىدۇ»؛ تاقىلدى (II تۇم، 180 - بەت). بۇ سۆز «گۆش شىشقا (زىخقا) ئۆتكۈزۈلدى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرۈلگەن. سۆگىلۈنچۇ (III تۇم، 333 - بەت) «كاۋاپ». كۆرپىلەدى (III تۇم، 602 - بەت) «كاۋاپ قىلدى». قاقلىدى. ئۇ قوزىنى قاقلىدى. يەنى يەردە بىر ئورەك كولاپ قوزىنى كاۋاپ قىلدى ۋە باشقىلار. كاۋاپنىڭ تۈرلىرى ئىچىدە ئالدى بىلەن زىخ (ياغاچ زىخ) كاۋىپى پەيدا بولغان. زىخ كاۋاپنىڭ دەسلەپكى شەكلى پۈتۈن پاكى توغرامچە گۆشنى (يۇمشاق ۋە تېز پىشىش ئۈچۈن كۆپرەك پاقلان گۆشى خۇرۇچ قىلىنىدۇ) يۇلغۇن ياغاچقا ئۆتكۈزۈپ تەتقا قاقلاپ پىشۇرۇش ئىدى. ئىنسانلار تۇزنى كەشىپ قىلغاندىن كېيىن، گۆشكە تۇز سېپىپ كاۋاپ قىلىشقا ئادەتلەندى ۋە ئاستا - ئاستا مەززىلىك ياۋايى سەبزە (ياۋا پىياز، ياۋا ئاش كۆكى، ياۋا كۈدە قاتارلىق) بىلەن قوشۇپ يېيىشنى ئۆگەندى. ئىنسانلاردىكى ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كاۋاپنىڭ تۈرلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپەيىشكە باشلىدى. مەسىلەن، ھازىرقى ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ تۈرلىرى — زىخ كاۋاپ، تونۇر كاۋىپى، ياقما كاۋاپ، سوقما كاۋاپ، شىرى كاۋىپى، قېيما كاۋاپ، تاۋا كاۋىپى، قورۇما كاۋاپ، كۆممە كاۋاپ ياكى قېرىن كاۋىپى (قېرىنىڭ ئىچىگە مەززىلىك دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلغان گۆشنى قاچىلاپ قېرىنىنىڭ ئاغزىنى بېكىتكەندىن كېيىن قىزدۇرۇلغان قۇمنىڭ ئاستىغا كۆمۈپ پىشۇرۇلغان كاۋاپ)، پوستۇما كاۋاپ، دۇملىمە كاۋاپ،

ئۆردەك كاۋىپى، غاز كاۋىپى، جىگەر كاۋىپى، ئۆچەي كاۋىپى، بۆرەك كاۋىپى، كىيىك كاۋىپى، ئولاي كاۋىپى، كەكلىك كاۋىپى، توخۇ كاۋىپى، كەپتەر كاۋىپى، بۇدۇنە كاۋىپى، قۇشقاچ كاۋىپى قاتارلىق 25 خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇيغۇر كاۋىپى پۈتۈنلەي يېڭى گۆش بىلەن تەييارلىنىدۇ، كاۋاپنىڭ تېخىمۇ مەززىلىك بولۇشى ئۈچۈن ئېھتىياجغا ئاساسەن سۇڭپىياز، توخۇ ئۇخۇمى، ئاچچىقسۇ، ئارپا بەدىيان، كاۋاۋىچىن، زەنجىۋىل، زىرە (كاۋاپنىڭ ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بىرىدىنبىر خۇرۇچى) لازا، قارىمۇچ، ئۇن، سامساق، كۈنجۈت يېغى قاتارلىق دورا-دەرمەكلەرمۇ ئۆز لايىقىدا ئىشلىتىلىدۇ.

بىز تۆۋەندە مىسال ئۈچۈن 1—2 خىل كاۋاپنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

زىخ كاۋاپ

خۇرۇچى: قويىنىڭ لوق گۆشى 4 جىڭ، قۇيرۇق ياغ ئىككى سەر، تۇخۇم 4 دانە، تۇز 1 سەر، زىرە 2 مىسقال، پىياز 3 سەر، سوققان لازا 3 مىسقال.

ئېتىش ئۇسۇلى:

1. ياغ بىلەن گۆشنى باش بارماقنىڭ يېرىمچىلىك چوڭ-لۇقتا، يېرىم سانتىمېتر قېلىنلىقتا ياپىلاقلاپ توغراپ، ئۇنىڭغا تۇخۇمنى قۇيۇپ، ئۇششاق چانالغان پىيازنى سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ، يېرىم سائەت دۇملىنىدۇ، ئاندىن زىخقا 4 تال گۆش، 1 تال ياغ ئۆتكۈزۈلسە مۇۋاپىق (ئادەتتە 1 جىڭ گۆش 15 زىخقا ئۆتكۈزۈلسە مۇۋاپىق).

2. كاۋاپدانغا ئىسسىق يوق كۆمۈر قالاپ (ياخشىسى چوغى ئۇزۇن ساقلىنىدىغان ئوتۇن كۆمۈرى)، چوغ بولغاندا، زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن گۆشنى كاۋاپدانغا تىزىپ، سوققان لازا، يۇمشاق تۇز، سوققان زىرە سېپىپ 2 مىنۇت قويۇپ ئاندىن كاۋاپنىڭ

ئىككىنچى يۈزىنى ئۆرۈپ يەنىلا لازا، تۇز، زىرە سېپىپ پىشۇرىمىز.

تونۇر كاۋىپى

خۇرۇچى: 2 ياشتىن كىچىك پاقلان 1 دانە، تۇخۇمنىڭ سېرىقى 5 دانە، زەرچىۋە 5 مىسقال، ئاق ئۇن 3 سەر، سوقماق قارىمۇچ 5 مىسقال، سوقماق زىرە 5 مىسقال، تۇز 5 سەر.

ئېتىش ئۇسۇلى:

1. قوينى ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىنى سويۇپ، باش ۋە پاقال-چاقلىرىنى كېسىپ تاشلاپ، قورسىقىنى كىچىكرەك يېرىپ، ئىچكى ئەزالىرىنى ئېلىۋېتىمىز، ئاندىن ئىچىنى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقاپ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتۈۋېتىمىز، ئاندىن قويىنى بىر تال ياغاچقا پۈتۈنلەي تىكلەپ ئۆتكۈزۈپ، ياغاچنىڭ قويىنىڭ بويىنى تۇرغان يېرىگە بىر تال مىخ قېقىپ قويىمىز (بۇ مىخ قوي گۆشىنىڭ ياغاچتىن پەسكە سىرىلىپ چۈشۈپ كېتىشىنى توسۇپ تۇرىدۇ).

2. تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى قوچۇپ، ئۇنىڭغا تۇز، سوقماق زەرچىۋە، زىرە، قارىمۇچ، ئاق ئۇنلارنى سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇق تۇخۇم شىرىسى ياساپ، ئۇنى گۆشىنىڭ يۈزىگە نېپىز سۈرتىمىز.

3. تونۇرنى ياخشى قىزىتىپ، چوغلىرىنى ئېلىۋېتىپ، داپخونىنى چىڭ ئېتىپ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپىنى پەسكە قارىتىپ تونۇرغا تىكلەپ تۇرغۇزۇپ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ھور چىقمايدىغان قىلىپ ھەم ئېتىپ بىرىيەردىم سائەت تونۇرنىڭ ئىچىدە قاقلاپ پىشۇرىمىز. گۆشنىڭ پىشقان پىشمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ قاراپ باقىمىز. ئەگەر

ياغاچنىڭ گۆشكە ئۆتكۈزۈلگەن يېرى شورغا ئوخشاش ئازراق گەز باغلىغان ھەم گۆش ئالتۇن رەڭگە (سېرىق) كىرگەن بولسا پىشقان ھېسابلىنىدۇ.

پىشقان كاۋاپنى پۈتۈن ھالدا ياكى سۆڭىكى بىلەن قوشۇپ 3 - 4 سەر چوڭلۇقتا پارچىلاپ داستىخانغا كەلتۈرىمىز.

ھەرقايسى كاۋاپ تۈرىنىڭ خۇرۇچى ۋە تەييارلاش ئۇسۇلى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ.

كېيىنچە تاش قورال، ساپال قورال ۋە مىس قورال دەۋرىگە كەلگەندە تاماق تەييارلايدىغان ھەرخىل قاچا - قۇچىلار بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن گۆشنى نوقۇل ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يېيىشتىن ئۇنلۇق (خېمىرلىك) ۋە سەيلىك تاماقلار ياكى گۆش، كۆكتات، ئۇن ئارىلاشقان تاماقلار پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى شەكىللەندى ھەمدە يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىمۇ بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا قاراپ تەرەققىي قىلدى. ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئۇسۇلىمۇ بارغانسېرى مەدەنىيلىككە قاراپ يۈزلەندى.

ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ مەيلى قايسى خىلدىكى تاماق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنى قول بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن. بۇ ئىپتىدائىي تاماق يېيىش ئۇسۇلى ھازىرغىچە خېلى كۆپ مىللەتلەر ئارىسىدا، ھەتتا مەدەنىيەت تەرەققىياتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان رايونلاردىمۇ ئەنئەنە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ پولۇنى قول بىلەن يېيىش ئادىتى ئاشۇ قەدىمكى ئەنئەنىنىڭ داۋامىدۇر.

كۆپلىگەن ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنى تەكشۈرۈش، ماتېرىيالىرى ۋە قەدىمكى يازما خاتىرىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، خېلى بۇرۇنلا ئىنسانلار ئارىسىدا ئوزۇقلىنىش تۈزۈملىرى شەكىللەنگەن. ئەڭ دەسلەپكىسى ئەتىگەنلىك ۋە كەچلىكتىن

ئىبارەت ئىككى ۋاخ ئوزۇقلىنىش تۈزۈمىدۇر. بۇنداق ئوزۇقلىنىش تۈزۈمىنى ئەينى دەۋرنىڭ ئەمگەك ئىھتىياجى كەلتۈرۈپ چىقارغان، يەنى ئاشۇ مەزگىللەردە ئاياللار ئوزۇقلۇقلارنى يىغىپ توپلايتتى، ئەرلەر بولسا ئوۋ ئوۋلايتتى. بۇ ئەمگەك شارائىتى ئۇلارنى ئەتىگەندە ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ كەچتە قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ۋاخ تاماق يېيىش ئادەتكە ئايلانغان. ھازىرمۇ بىر قىسىم چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق رايونلىرىدىكى كىشىلەر ئىككى ۋاخ ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى ساقلاپ قالغان.

ئۈچ ۋاخ (ئەتىگەن، چۈش ۋە كەچ) ئوزۇقلىنىش ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىكى ئوزۇقلىنىش تۈزۈمىدۇر. ھازىرقى دۇنيادا ئاساسەن ئۈچ ۋاخ ئوزۇقلىنىش تۈزۈمى ئۇستۈن ئورۇندا بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئېھتىياجى مەھسۇلى.

ئوزۇقلىنىش ــ يېمەك ۋە ئىچمەك ماتېرىيالىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا تاماق يېيىش بىلەن يېمەك ماتېرىيالىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئالاقىدار بولغان ئۆرپ-ئادەتلەرمۇ خىلمۇ خىلدۇر. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوزۇقلىنىش ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ يالغۇز كىشىلەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك تەلىپىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىقتىسادىي تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت تۈرمۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىشىدا پائال رول ئويناپدۇ.

بىز يۇقىرىدا ئىنسانلاردا ئوزۇقلۇقنى پىشۇرۇپ يېيىش ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىر يېڭى

تەرەققىيات باسقۇچى دېگەندۇق. لېكىن ھوللىكلور نۇقتىسىدا بۇ يەكۈننى پۈتۈنلەي مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۆرپ ئادەت تارىخشۇناسلىقىدا ئېنىقلىنىشچە ۋە مىللىيلىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ھازىرمۇ بەزى رايونلاردا ئۇزۇقلۇقنى خام پېتىچە يېيىش ئادىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان خەلقلەر بار. گەنسۇ، چېڭخەي، شىزاڭ رايونلىرىدىكى زاڭزۇلار قوي گۆشىنى خام ياكى قۇرۇتۇپ يەيدۇ. گۇيجۇ رايونىدىكى بەيزۇ ۋە تۇڭزۇلارنىڭ بەزىلىرىدىمۇ خام بېلىق ۋە خام گۆش يېيىش ئادىتى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى خام ئۇزۇقلىنىش ئادىتىنىڭ قالدۇقلىرى دەپ قارالسىمۇ، لېكىن يېيىش ئۇسۇلى جەھەتتە قەدىمكى ئادەتتىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇزۇقلىنىش ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىياتى ۋە ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىشىنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىدا ئالاھىدە ئەھمىيىتى بار. بىز ئۇزۇقلىنىش ئادىتىنى ئۇزاققىچە ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى دەپ قارىغان چېغىمىزدا، ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. ئەمىلگە مۇۋاپىق تاماقلىنىش قۇرۇلمىسى ۋە ئۇزۇقلىنىشتىكى ياخشى ئادەتلەر يالغۇز ئۇزۇقشۇناسلىق ساھەسىدىلا قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئىستېتىكا جەھەتتىمۇ قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان پەيتتە، ئۇزۇقلىنىش ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىش رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى پاراگراف ئۇزۇقلىنىش ئادىتىدىكى ئەنئەنىۋىلىك ۋە مىللىيلىك

ئۇزۇقلىنىش ئادىتى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى

مەدەنى هاياتىنىڭ بىر قىسمى. بىز يۇقىرىدا ئۇزۇقلىنىش ئادەتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قۇرۇلمىسنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە ئۇزۇقلىنىش ئادىتىدىكى بەزى ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلەر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرىدىكى ئالا-ھىدىلىكلەر ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز:

ئۇزۇقلىنىش ئادىتى مۇنداق ئىككى خىل ئەنئەنىۋى شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، ئائىلىدىكى نورمال ئۇزۇقلىنىش ئادەتلىرى.

كۈندىلىك تۇرمۇشتا ھەربىر ئائىلىدىكى يېمەك-ئىچمەك ئادىتى ئۇمۇمەن شۇ جەمئىيەتكە ئورتاق بولغان ئۇزۇقلىنىش ئادىتىگە ماسلىشىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە ئالاقىلىشىش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە قىينىچىلىق كەلتۈرىدۇ.

ئۇمۇمەن ئېيتقاندا، ئائىلىدىكى نورمال ئۇزۇقلىنىش ئادەتلىرى مۇنداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: كۈندىلىك تاماقنىڭ قېتىم سانى ۋە ۋاقتى، ھەرقېتىملىق تاماق ۋاقتىدا ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئولتۇرۇش ئورۇن تەرتىپى، پەسىلگە قاراپ ئاساسلىق ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەر قۇرۇلمىسنىڭ تەڭشىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى، مېھمان كۈتۈش، ئائىلىدىكى ئالاھىدە تاماقلىنىش ئادەتلىرى (قېرى-چۈرىلەرنى كۈتۈش تاماقلىرى، ھامىلدار ۋە تۇغۇتلۇق ئاياللارنى كۈتۈش تاماقلىرى، ئاغرىق-سىلاقلارنى كۈتۈش ۋە بوۋاقلارنى كۈتۈش تاماقلىرى...) قاتارلىقلار.

دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى خەلقلەر بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىكى خەلقلەرنىڭ، تاغلىق رايونلاردا ياشىغۇچىلار بىلەن تۆزلەڭ رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى ئوخشىمىغاچقا، ئاساسىي يېمەكلىك ۋە قوشۇمچە يېمەك-

لىك قۇرۇلمىسىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر-لار ئاساسەن دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكى ئاشلىق (بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ...)، قوشۇمچە يېمەكى گۆش، سۈت. قازاق ۋە قىرغىز-لار ئاساسەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تامىقى گۆش ۋە سۈت، قوشۇمچە يېمەكى ئاشلىق (بۇغداي، تېرىق، سۆك...) مەھسۇلاتلىرىدۇر. ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ھازىر چارۋىچىلىق رايونلا ر دە-مۇ ئاشلىق ئاساسىي يېمەككە ئايلانماقتا. يۇقىرىقى مىللەتلەرنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادىتى ئادەتتە ئىككى ۋاخ چاي، بىر ۋاخ تاماق بولۇپ، ئەتىگەنىدە ۋە چۈشتە نان بىلەن (چارۋىچىلار كۆپرەك بوغۇرساق ياكى سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىكلەر بىلەن) چاي ئىچىدۇ، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشماقتا). مەيلى دېھقان ياكى چارۋىچى بولسۇن، تاك سەھەردە ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن يۈز قوللە-رىنى پاكىز يۇيىدۇ، ئاندىن سىرتقا چىقىپ ئۆي ئەتراپىدىكى مەنزىرىلەرنى ئايلىنىدۇ (ياكى ناماز ئوقۇيدىغانلىرى تەرەت ئېلىپ جامائەت بىلەن بىرلىكتە مەسچىتكە بېرىپ بامدات نامە-زىنى ئوقۇيدۇ). ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن چاي ئىچىش-كە باشلايدۇ. ئەتىگەنلىك چاي ئاددىي بولۇپ، ئىمكانىيىتى بار ئائىلىلەر سۈتلۈك چاي ياكى قايماق چاي تەييارلايدۇ. داس-تىخان ئەتراپىدا ئائىلە ئەزالىرى ياش پەرقى ۋە ھۆرمىتى بويىچە رەتلىك ئولتۇرۇپ، چىنىگە نانىنى چىلاپ ياكى چايغا نانىنى تۆگۈرۈپ ئەدەب بىلەن ئىچىدۇ. چارۋىچىلار ئۈچ ۋاخلىق تاماقنىڭ ھەممىسىدە سۈتلۈك چايدىن زادى ئايرىلمايدۇ. قازاق چارۋىچىلارنىڭ سۈتلۈك چاي تەييارلاش ئادىتى بىلەن ئۇيغۇر-لارنىڭ سۈتلۈك چاي ئىچىش ئادىتى ئوخشاشمايدۇ. قازاق

خەلقى ئىنتايىن چاي خۇمار بولۇپ، سۈتلۈك چايىنى ھەممە-
دىن ئېسىل تاماق ئورنىدا قەدىرلەيدۇ. ئۇيغۇرلار قارا چايىنى
ئەمىي چىققۇچە قايناتقاندىن كېيىن مۇۋاپىق مىقداردا تۇز
سېلىپ ئۈستىگە سۈتنى قۇيىدۇ. بىر ئاز ئوتتا قويۇپ ئۆرلەت-
كەندىن كېيىن، چوڭ چىنىگە قۇيۇپ، ئۈستىگە نان چىلاپ
ئىچىدۇ. ئارقىدىن تۇز سالماي دەملەنگەن سىنچاي ئىچىۋېتە-
دۇ. شۇنداق قىلىپ ئەتىگەنلىك چايىدىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ
ئەمگەك ئورنىغا ماڭىدۇ. چۈشلۈك چاي ئەھۋالغا قاراپ بىرقە-
دەر تارقاق ئىچىلىدۇ. ئۆيدىن يىراق جايلاردا ئەمگەك قىلىشقا
توغرا كەلگەندە، ئەمگەك ئورنىدا ئاددىيراق چاي تەييارلىنە-
دۇ. بۇ ھەرقايسى ئائىلىنىڭ ئەمگەك شارائىتى بىلەن مۇناسە-
ۋەتلىك. كەچلىكى ئىشتىن قايتقاندىن كېيىن يەنە ئائىلە
ئەزالىرى داستىخان ئەتراپىغا جەم بولۇپ، تەييارلانغان تاماق-
نى ئىچىدۇ. ئۇيغۇرلار تاماقتىن كېيىن يەنە چاي ئىچىشكە
ئادەتلەنمىگەن (قويۇق تاماق يەنى پولۇ، مانتا قاتارلىق
تاماق يېسە ئارقىدىن سىنچاي ئىچىدۇ). چاي ئورنىغا مېۋە-
چېۋە پەسىللىرىدە ھۆل مېۋە يەيدۇ. قازاق چارۋىچىلار كەچتە
ئۆيگە قايتقاندىن كېيىن تاماق تەييار بولغۇچە ئولتۇرۇپ چاي ئە-
چىشكە ئادەتلەنگەن. ئادەتتە قازاق خەلقى تۇزنى كۆپرەك ئىستېمال
قىلىدۇ. ھەتتا سۈت قوشمىغان قارا چايغىمۇ تۇز سېلىپ ئىچىدۇ.

مېھمانداوستلۇق ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا تۈر-
كىي مىللەتلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلە-
ۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىسىدۇر. ئۇلار ھەرقانداق شارائىتتا ئۆيە-
گە مېھمان كەلسە «بەخت كەلدى» دەپ قارايدۇ. مەھمۇت
قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «مېھمان كەلسە، قۇت
كېلەر» (I توم، 124 - بەت)، «كۆركەم، چىرايلىق تونۇشنى
ئۆزۈڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھمانىنى ئىز -

زەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن» (I توم، 64 - بەت) قاتارلىق ماقال - تەمسىلىلەر ئۇچرايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مېھمانىنى ياخشى كۆتۈش ھەققىدە توختىلىپ، مۇنداق مىسرالارنى يېزىپ قالدۇرغان:

4644 قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى،
قىچىر، ياخشى قىلغىن كۆتۈش ئىشىنى.
4645 سېلىپ كۆرپە، داسقان، قاچا تازا قىل،
يېمەك - ئىچمىكىڭنى ئوبدان خىلالىغىن.
4646 غىزانى ياسا پاك، ھەم تاتلىق قىلىپ،
يېسۇن زەۋقى بىرلەن قولىنى سېلىپ.
4652 دىققەت قىل، يېتىشسۇن تاماق ھەممىگە،
يانا تارت غىزانى كېچىككەنلىگە.
4660 غىزادىن كېيىن تارت شىرنىلىك يېمىش،
قۇرۇق - ھۆل يېمىش قوي ۋە ئازراق سىمىش.
4656 تىلىسە فۇقا①بەر، تىلىسە مىزاپ،
ھەسەل - گۈل شاراپ بەر، تىلەسە جۇلاپ.

مېھمان ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، چاقىرىلغان مېھمان، يەنە بىرى، چاقىرىلمىغان مېھمان. قازاق، قىرغىز ۋە باشقا چارۋىچى خەلقلەر ھەيلى چاقىرىلغان مېھمان ياكى چاقىرىلمىغان مېھمان بولسۇن (ئۇنىڭ قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) ھەممىسىنى ئوخشاش قەدىرلەپ كۆتىدۇ. مېھمانىنىڭ ئۆزىنى ئەڭ ئېسىل تاماق بىلەن كۆتۈشتىن تاشقىرى ئۇنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىدىنمۇ ياخشى خەۋەر ئېلىپ، قايىتىشىدا سالامەت تاپشۇرىدۇ.

مېھمان كەلسە «قوي سويۇپ قارشى ئېلىش» قازاقلارنىڭ ئەنئەنىسۇى ئادەتلىرىدىن بىرى. سويۇلىدىغان مالنى ئالدى

① فۇقا — بىر تورلۇك شاراپ.

بىلەن مېھمان ئولتۇرغان ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا ئەكىلىپ مېھ-
ماندىن پەتە (دۇئا) تىلەيدۇ. مېھمان پەتە قىلغاندىن كېيىن
سويۇپ، گۆشى پىشۇرۇلىدۇ. گۆش پىشقىچە داستىخان سېلىپ،
داستىخانغا قۇرۇت، ئىرىمچىك، بوغۇرساق، سېرىق ماي قاتارلىق
ھەرخىل يېمەكلىكلەرنى قويۇپ، قايماق چاي ياكى سۈتلۈك
چاي قۇيۇلىدۇ. ئۆي ئىگىسى چاي ئىچكەچ
دومبىرا چېلىپ ئۆلەڭ ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆلەڭ
ئېيتىش ئۆۋىتى مېھمانلارغا كېلىدۇ. مېھمانمۇ ئۆلەڭ ياكى
داستان، قىسسە، ھېكايە-چۆچەك ئېيتىپ بېرىشى كېرەك. ئەگەر
بۇ شەرتنى ئادا قىلالمىسا ھەرخىل ھەزىل-چاقچاقلار باشلىنىدۇ.
گۆش پىشقاندىن كېيىن مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىلىپ، چوڭ
لىگەنىدە گۆش تارتىلىدۇ. مېھماننىڭ ئالدىغا قويىنىڭ بېشى
بىلەن يانپېشى كەلتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مېھمان ئالدى
بىلەن قويىنىڭ بېشىنى قولىغا ئېلىپ، ئوڭ تەرىپىدىن بىر توغ-
رام كېسىپ ئاغزىغا سالىدۇ. ئوڭ قۇلىقىنى كېسىپ تاۋاققا قو-
يۇپ، قالغىنىنى ئىككى قوللاپ ئۆي ئىگىسىگە قايتۇرىدۇ. بۇ
مېھماننىڭ ئۆي ئىگىسىگە بولغان رازىمەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر.
ئۇنىڭدىن كېيىن تاۋاقتىكى گۆشنى خالىغانچە كېسىپ يېيىشكە
باشلايدۇ. قازاقلاردا «پىچقى بار تاللاپ يەيدۇ، پىچقى يوق
بەرگەنىنى يەيدۇ» دېگەن ماقال بار. شۇ بويىچە مېھمانىنى
ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن گۆش پارچىلاشتا پىچاق مېھمانىنىڭ
قولىغا تۇتقۇزۇلىدۇ. ئادەتتە بىر قويدا 12 يىلىك بولىدۇ.
قازاقلار قوي سويغاندا مۇشۇ يىلىك بويىچە پارچىلايدۇ. مېھ-
مان كۆتۈشتە مۇشۇ 12 يىلىكنىڭ ئۆز ئالدىغا مەرتىۋە-دەرە-
جىسى بولىدۇ، يېشى ھەم ھۆرمىتى چوڭ مېھمانغا باش بىلەن
يانپاش، كۆيەۋ بىلەن كېلىنگە چوڭ يىلىك بىلەن تۆش...
تارتىلىدۇ. بالىلارغا تىل، قۇلاق، بۆرەك، يۈرەك بېرىلىدۇ.

تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىلىدۇ.

ئائىلىدىكى يېمەك ئادەتتى مۇقەررەر ھالدا شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ھەرقايسى ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوخشىمىغاچقا، يېمەكلىكنىڭ تۈرى، قۇرۇلمىسى ۋە كۆتۈش ئادەتلىرىمۇ ئەلۋەتتە بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ھېيت-ئايەم ۋە توي-تۆكۈنلەردىكى يېمەكلىك ئادەتلىرى.

يېمەك-ئىچمەك ئۆرپ-ئادەتلىرى ئىچىدە ھېيت-ئايەم ۋە توي-تۆكۈن مۇراسىملىرىدىكى يېمەكلىك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ ھەمدە ئۇ مىللىي تۇسنى ئەڭ روشەن گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ھەرقانداق بىر ھېيت-ئايەم كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش تەلىپىگە مۇۋاپىق ھالدا شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، ھەر يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان باھار بايرىمىنى ئالساق، ئۇ بىر تەرەپتىن، بىر يىللىق مول ھوسۇلنى تەبرىكلەش، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ يىلنىڭمۇ مول ھوسۇللۇق بولۇشىنى تىلەش مەزمۇن قىلغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەلىپىدىن كېلىپ چىققان. يەنە بەزى ھېيت-ئايەملەر يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملار ۋە ھەر خىل دىنىي مۇراسىملار مۇشۇ تۈركۈمگە مەنسۇپ. مەسىلەن، ئىسلام دىنىدىكى خەلقىلەرنىڭ «روزى ھېيت» ۋە «قۇربان ھېيت» بايرىمى قاتارلىقلار.

جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، دىنىي تۇرمۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېيت-ئايەملەرنىڭ دىنىي ۋە خۇراپاتلىق

تۇسى ئاستا-ئاستا ئاجىزلىشىپ، خۇشاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدە-غان ئەنئەنىۋى مىللىي بايرامنىڭ ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن رو-زى ھېيت ۋە قۇربان ھېيتىنى نوقۇل ھالدا دىنىي بايرام دە-يىش ھازىرقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. بىز بىرەر ئۆرپ-ئادەتنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلىگەندە ئۇنىڭ ئەسلى كېلىپ چە-قىشى بىلەن كېيىنكى تەرەققىياتىنى پەرقلەندۈرۈشىمىز كېرەك.

بىز بۇ يەردە ھەرقايسى خەلقلەر تۇرمۇشىدىكى ھەر خىل ھېيت-ئايەملەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە جەريانى ئۈستىدە توخ-تالمايمىز. ئومۇمەن شۇ ھېيت-ئايەملەردىكى بىر قەدەر مۇقىم-لاشقان يېمەك-ئىچمەك ئادىتى ئۈستىدىلا سۆزلەيمىز.

مەيلى قايسى خىلدىكى ھېيت-ئايەم، تۇي-تۆكۈن بولسۇن، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ شاد-خۇراملىق ھالىتى ئەكس ئېتىدىغان بولغاچقا، ھېيت-ئايەملەردىكى يېمەك-لىك ئادەتتىكى كۈنلەردىكى يېمەكلىكتىن پەرقلىنىدۇ ھەمدە ھەرقايسى ھېيت-ئايەملەردىكى يېمەك-ئىچمەك ئادىتىمۇ ئوخ-شاشمايدۇ. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملىرىدىن بىرى بولغان «نوروز بايرىمى» دا مەخ-سۇس «نوروز ئېشى» تەييارلىنىدۇ. «نوروز ئېشى» نىڭ نامى پارسچە «ئابمنسان» دېيىلىدۇ (ئابمنسان باھار يامغۇرى دە-گەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ). «نوروز ئېشى» بۇغداي يارمىسىدىن تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، «نوروز كۆجىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نوروز كۈنى (ئۇيغۇرلارنىڭ كونا 12 مۆچەللىك كالېندارى بويىچە كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن يېڭى يىل كۈنى يەنى ھازىرقى 22-مارتقا توغرا كېلىدۇ) يۇرت مەھەللە بويىچە قېرى-ياش، ئەر-ئايال دېگۈدەك ئەڭ ئېسىل كىيىملىرىنى كە-يىشىپ شۇ ئەتراپتىكى ئاتاقلىق سەيلىگاھلارغا توپلىشىدۇ. بۇ مەيدانغا يۇرت-جامائەت نامىدىن چوڭ داشقازان ئېسىلىپ

ئۇنىڭدا «نوروز كۆچىسى» تەييارلىنىدۇ. نوروز كۆچىسىگە بۇغداي يارمىسىدىن باشقا مالنىڭ بېشى ۋە پاقالچىقى، چاغۇر، گۈلە-قاق سېلىنىدۇ. پىشقاندىن كېيىن نوروز بايرىمىغا قاتناشقان بارلىق كىشىلەرگە يېتىشىچە تارقىتىپ بېرىلىدۇ. «نوروز ئېشى» غا ئېغىز تەگكۈزۈش نوروز بايرىمىنى قارشى ئالغانلىقنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. «نوروز ئېشى» غا سېلىپ پىشۇرغان مال (كالا ياكى قوي) نىڭ بېشى ھۆرمەتكە سازاۋەر قېرى-ئاقساقاللارنىڭ ئالدىغا تارتىلىدۇ.

قوي-تۆكۈنلەردىكى يېمەك-ئىچمەك ئادىتىگە كەلسەك، ھەرقايسى جايلارنىڭ شارائىتىگە قاراپ قوي تامىقىنىڭ تۈرلىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئاردىدىكى نىكاھ تويىدا ئومۇمەن پولۇ ئېتىلىدۇ. قوي كۆنى ئوغۇل ۋە قىز تەرەپنىڭ ھەر ئىككىسىدە تويغا چاقىرىلغان مېھمانلارنىڭ سانىغا قاراپ چوڭ قازاندا پولۇ تەييارلىنىدۇ. ئالدى بىلەن مېھمانلارغا داستىخان سېلىنىپ نان ۋە ھەر خىل گېزەكلەر بىلەن سىنچاي بېرىلىدۇ. ئارقىدىن ئۇچ كىشىگە توغرىلاپ بىر لەگەندىن پولۇ تارتىلىدۇ. قوي تامىقىنى ئەر-ئايال بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ يېمەيدۇ. ئاياللارنىڭ داستىخىنىغا تىزىلىدىغان يېمەكلىكلەر ئەرلەرنىڭكىدىن مولراق بولىدۇ. ئايرىم جايلاردا (قەشقەر رايونىدا) ئاياللارغا پولۇدىن باشقا چاي ئورنىدا رەشالە تارتىلغاندىن كېيىن ئۇچ كىشىگە بىر لەگەندىن نان قوراق بېرىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە تويغا كۆپ مېھمان چاقىرىلىدۇ. بۇنداق كۆپ مېھماننى ياخشى كۈتۈشكە ھەممىدىن قولاي تاماق پولۇ بولغاچقا، ئۇ قوي تامىقى قىلىپ تاللانغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان رايونلار ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس يېمەك-ئىچمەك ئادىتىنىڭ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەلۇم تەرەپتىن شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىسى ۋە

مەدەنىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆرپ-ئادەتتىكى مەللىيلىكنى شەكىللەندۈرىدىغان مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. بىز-نىڭ ئادەتتە «جەنۇبلۇقلار تاتلىقنى، شىمالىلىقلار قۇرغاق يېمەكلىكنى، شەرقلىقلار ئاچچىقنى، غەربلىكلەر چۈچۈمەلنى خالايدۇ» دېگەن سۆزىمىزمۇ ھەرقايسى جايلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتى پەرقلىق بولىدىغانلىقىغا قارىتىلغان. ئەمما ئومۇمىيلىق ئۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، يېمەك-ئىچمەك ئادىتىدىكى رايون پەرقىدىن كۆرە مىللىي پەرق تېخىمۇ روشەن بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتى سەيلىسىك تاماقلار بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭلاشقا جۇڭگو دۇنياسىدا «سەيلەر پادىشاھى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتىدە ئاشلىقتىن ياسالغان تاماقلار ئاساس بولۇپ كەلگەن، ئاشلىق (ئۇن) دىن ياسايدىغان تاماق تۈرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمىي ئەنئەنىۋى تاماقلىرى ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەزى مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، توقۇچ (I تۇم، 464-بەت)، چۆرەك (I تۇم، 504-بەت) سۆزلىرىگە «توقاچ» دەپ مەنە بېرىدۇ. كۆۆشەك (I تۇم، 626-بەت) دېگەن سۆزنى «بولدۇرغان نان» دەپ ئىزاھلىغان بولسا، چوقمىن (I تۇم، 578-بەت) دېگەن سۆزنى «ھورناننىڭ بىر خىلى» دەپ ئىزاھلىغان. كۆمەچ (I تۇم، 567-بەت) سۆزى «كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان»، سىنچو (I تۇم، 544-بەت) «گىرىدە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل نان، خويىلما نان» پۈسكەچ (I تۇم، 590-بەت) «كاكچا»، قاتما (I تۇم، 564-بەت) ۋە يۇغا (III تۇم، 34-بەت) سۆزلىرىگە «قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا تاماق تۈرلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى تونۇشتۇرىدۇ: تۇرمەك (I تۇم،

622 - بەت) «تۇرمەل». بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرمۇ ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلىرىدىن بىرى.

سارماچوق (I تۇم، 683 - بەت) «قۇشقاچ تىلى ئاش. سۈيقاشنىڭ بىر تۈرى».

ئۇگرە (I تۇم، 171 - بەت) «سۈيقاشنىڭ بىر تۈرى».

سوغۇت (I تۇم، 462 - بەت) «ھېسىپ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك».

سوقتۇ (I تۇم، 543 - بەت) «ھېسىپنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گۆشكە دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇچەيگە تىقىلىدۇ. ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ».

تۇتماچ (I تۇم، 590 - بەت) «چۆپ. تۇركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى».

قوۋۇت (III تۇم، 223 - بەت) «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتكەن ئايالالارغا بېرىلىدىغان تاماق. بۇ تاماق قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ».

توپىق (I تۇم، 492 - بەت) «قوينىڭ توپىق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا».

كۆرشەك (I تۇم، 625 - بەت) «سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق».

بۇلدۇنى (I تۇم، 640 - بەت) «ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك».

سۇرۇش (I تۇم، 477 - بەت) «چۇرۇش بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ، ئوتتا پۇچۇلاپ يانچىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك».

بۇلغاما (I تۇم، 640 - بەت) «ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق».

قوغۇرماچ (I تۇم، 642 - بەت) «قوماچ، قورۇلغان

بۇغداي».

ئىپرۇك (I توم، 137 - بەت) «قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. ئىچى قېتىپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئىچنى سۈرۈرۈش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ».

بوخسى (I توم، 551 - بەت) «بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكنىڭ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغزى سېلىنىدۇ. ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ».

ياماتا (I توم، 580 - بەت) «قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۈيۈق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ».

سىم (III توم، 187 - بەت) «بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ، سېغىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ».

يازۇق (III توم، 19 - بەت) «كۆزدە ھەر خىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش». «دىۋان» دا يەنە پىۋا، قىمىز، بوزا قاتارلىق ئىچىملىك لەرنىڭ ناملىرى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، قوملاق (I توم، 620 - بەت) «قولماق قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسۈدىغان، ھەشقىپىچەككە ئوخشايدىغان بىر ئۆسۈملۈك. ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ شاراب ياسىلىدۇ».

قىمىز (I توم، 474 - بەت) «تۆلۈمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى». بۇخسۇم (I توم، 631 - بەت) «بوزا، تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك».

تاغارتغۇ (III تۇم، 600 - يىلى) «بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا تۇخشاش تۇچمىلىك» ۋە باشقىلار.

يۇقىرىقىلار X ئەسىردىن بۇرۇنقى تۇيغۇر تاماقلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمى. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «تۇيغۇر تائاملىرى» دېگەن كىتابتا تۇيغۇر تاماقلىرىنىڭ تۇرى خېلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن تاماقلاردىن نانلىڭ تۇرى 21 خىل، پولۇنىڭ تۇرى 26 خىل، كاۋاپنىڭ تۇرى 19 خىل، مانتىنىڭ تۇرى 11 خىل، سامسىنىڭ تۇرى 12 خىل، شورپىنىڭ تۇرى 11 خىل، ھالۋىنىڭ تۇرى 6 خىل، ياغدا داغلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلارنىڭ تۇرى 14 خىل، چۆچۈرلەرنىڭ تۇرى 11 خىل، چۆپىنىڭ تۇرى 5 خىل، لەگمەنىنىڭ تۇرى 8 خىل، سۈيۇق تاماقلارنىڭ تۇرى 21 خىل، دۆملىمە تاماقلارنىڭ تۇرى 18 خىل، ئۆپكە - ھېسىپ، كاللا - پاقالچاق تاماقلارنىڭ تۇرى 7 خىل، يۇتازا (ھورقاتلىما) تاماقلارنىڭ تۇرى 10 خىل، چۆرە - پۆرىلەرنىڭ تۇرى 11 خىل، قورۇما تاماقلارنىڭ تۇرى 64 خىل، سوغۇق سەي خاراكتېرىدىكى تاماقلارنىڭ تۇرى 20 خىل بولۇپ جەمئىي 300 خىلغا يېقىن تاماق تۇرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى، خۇرۇچى قاتارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدە قورۇلغان سەيلىك تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ تىبابەتچىلىك قارىشى بويىچە قورۇلغان تاماقلار ئادەمگە پايدىسىز. ئەمما ھازىر شەھەرلەردىكى ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا قورۇلغان كۆكتاتلىق سەي، تاماقلار خېلى چوڭقۇر سىڭىپ كىردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۇكى، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە، ئۇنىڭدىن نېسىۋە قىلىپ يېقىن

قوشنا ـ قولۇملارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئادىتى بار. شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى، مەسىلەن، باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرىسى، كۈدە مانتىسى، قاپاق مانتىسى قاتارلىقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەل ـ ئاغىنىلارنىڭ ئۆيىگە ئالاھىدە سوۋغا قىلىدىغان ئادەت بولۇپ، ئۇ «يېڭىلىق تۇتۇش» دېيىلىدۇ. «يېڭىلىق تۇتۇش» تېخى باشقا ئائىلىلەردە ياكى شۇ يۇرت ـ مەھەللە ئىچىدە يۇقىرىقى تاماقلارنى تەييارلاش شارائىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا باشقىلاردىن بۇرۇن ھازىرلانغان تاماقنى كۆرسىتىدۇ. يەرلەر ئېرىپ ئۆسۈملۈك ۋە زىرائەتلەرگە قايتىدىن جان كىرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن بېدە، يالپۇز قاتارلىق بەزى ئوت ـ چۆپلەر بىخلىنىپ يەر باغرىنى تېشىپ چىقىشقا باشلايدۇ. تېخى ياپراق چىقارمىغان مۇشۇ سوت مەزگىلىدە بەزى كىشىلەر (كۆپرەك بالىلار) ئۇنى زېرىكمەي تېرىپ پاكىز يۇيۇپ تازىلاپ، ئۇششاق توغرىغاندىن كېيىن قوي مېيى ۋە تۇز بىلەن مىجىپ، چۆچۈرە ئېتىدۇ. كۆك چۆچۈرسى يېيىش ۋاقتىدىن بۇرۇنراق تەييارلانغان بۇ تاماق شۇنىڭ ئۈچۈن «يېڭىلىق تامىقى» دېيىلىدۇ. يېڭىلىق تۇتۇلغان ئائىلە بۇنى ئۆزى ئۈچۈن ھۆرمەت دەپ بىلىپ، يېڭىلىق تۇتقۇچىغا ئۆز لايىقىدا ماددىي بۇيۇملار (كۆپرەك بىرەر كىيىملىك رەخت) تەقدىم قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا تاماققا قوشۇپ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمىغان. بولۇپمۇ ئىسلام شەرىئىتىدە ھاراق ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن.

ئەمما قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭدا مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۈزۈمدىن مەي (مۇسەللەس) ئىشلەش

ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. چۈنكى بۇ رايوننىڭ‌تەبىئىي شارائىتى ۋە كىلىماتى ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولغاچقا، دۇنيادا ئۈزۈمچىلىك بىرىنچى قېتىم مۇشۇ رايوندا كەشپ قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن ۋىنۇچىلىقمۇ ئالدى بىلەن مۇشۇ رايوندا بارلىققا كەلگەن. ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغان مەزگىللەردە بۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئۆزگە خاس مەي ئىچىش بايرامليرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ئەھۋالنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تۆۋەندىكى قوشاقلار ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ:

كۆيلەر تولۇق تۈزۈلدى،
ئېۋرىق، ئىدىش تىزىلدى.
سەنسىز ئۆزىگىم ئۈزۈلدى،
كەل، خاتىرجەم ئويناپلى.

(III توم، 181 - بەت)

دەرۋەقە، يەرلىك ئۇسۇلدا ئۈزۈمدىن مەي ئىشلەش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە بەزى رايونلاردا داۋاملىشىپ كەلگەن. ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىسىدە ئۈزۈمنى ئېچىتىپ مۇسەللەس ئىشلەش ھەممە ئائىلىلەرگىچە ئومۇملاشقان. «مەيزاپ» دەپ ئاتىلىدىغان خوتەن خەلقىنىڭ ئۈزۈم ئېچىتقۇسىمۇ مۇسەللەس تەركىبىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭ ھازىرقى ئۈزۈم ھارىقى (ۋىنۇ) دىن پەرقى شۇكى، بۇ خىل مۇسەللەسكە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرۇلمايدۇ. بۇ خىل ئۈزۈمدىن مۇسەللەس ئىشلەش قۇمۇلدىن تارتىپ ئىلى ۋە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ ئاساسلىق تامىقى سۈت بىلەن گۆشتىن ئىبارەت. ئۇلار گۆشنى شورپا قىلىپ پىشۇرۇپ يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بەزىدە قورۇپ

(قورداق) هەم كاۋاپ قىلىپمۇ يەيدۇ. بىراق ئۇلار كاۋاپقا لازا ۋە زىرە ئىشلەتمەيدۇ. سۈتتىن ھەر خىل يېمەكلىكلەرنى ياسايدۇ، سېمىز بىلەن قويۇنلۇق سۈتىدىن قايماق، قېتىق، سۈزمە، قۇرت، ئاق ئىرىمچىك، قىزىل ئىرىمچىك، سېرىقماي قاتارلىقلارنى ئىشلەيدۇ.

ئۇلار بايتال بىلەن تۆگىنىڭ سۈتىدىن قىمىز ئىشلەيدۇ. قازاقلارنىڭ ئېسىل تاماقلىرىدىن بىرى جەنت. ئۇنى مايدا قورۇپ ئاقلىغان تېرىقنىڭ يارمىسى بىلەن تېرىقتەك ئۇششاقلانغان ئىرىمچىك ۋە شېكەرنى سېرىق مايغا ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تەييارلايدۇ. ئۇلار قىش مەزگىلىدە (ئويابىر، دېكابىر ئايلىرىدا) ھەممىسى دېگۈدەك سوقۇم (مال) سويىدۇ. سوقۇمغا سېمىز مالالار (قوي، كالا، ئاتلار) تاللىنىدۇ. سوقۇم سويۇش چارۋا مال قىشنىڭ سوغۇقىدىن ئورۇقلاپ سويۇشقا يارىمای قالغان مەزگىللەردە (مارت ۋە ئاپرېل ئايلىرىدا) ئوزۇقلۇقتىن قىسىلىپ قالماسلىقنىڭ ئالدىنئالا قىلىنغان تەييارلىقىدۇر. سوقۇمنىڭ گۆشى تۈزلانغاندىن كېيىن ئىسلىنىپ سۈرلىنىدۇ.

ئۇلار يىلتىز گۆشىدىن قېزا تەييارلاپ ئۇنىمۇ سۈرلەيدۇ. قازاقلارنىڭ ئاشلىقتىن ياسايدىغان تاماقلىرى نان (تاۋىدا قاقلاپ پىشۇرىدۇ)، بوغۇرساق، چەلپەك، قارما (قوتۇرماچ)، كەسمە كۆچە، ئۇن چاي، دوغلاتما (ئۇماچ)، بەش بارماق (نارىن چۆپ) دىن ئىبارەت. گۈرۈچتىن ياسايدىغان تاماقلىرى سۈت بوتقىسى، گۈرۈچ كۆجىسى، پولۇ (سەۋزىسىز ئاق پولۇ) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

مانا بۇلار ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتى ئۆزىگە خاس مىللىيلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق مىللىيلىك ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىسپىي ھالدا ئۆزگىرىدۇ ۋە يېڭىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ

قورۇلمىغان تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن. مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى يېمەك-ئىچمەك ئادىتىگە قورۇلغان سەيلىك تاماقلارمۇ خېلى كەڭ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. لېكىن قورۇلما سەيلەرنىڭ تۈرى، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتىن يەنە مەلۇم مىللىي پەرق بولىدۇ، ئەلۋەتتە. خەنزۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتىدە قورۇلما سەي ئاساسلىق ئورۇندا بولۇپ، سەي تۈرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيادا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار كۆكتات تۈرلىرىنىڭ ھەر بىرىنى ئايرىم قۇرۇيدۇ. دۇ مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، قورۇلما سەيلەر ئالتە خىل ماتېرىيالدىن تەركىب تاپىدۇ:

1. گۆش تۈرلىرى: ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ — كالا، قوي، چوشقا، توخۇ، ئۆردەك، غازلارنىڭ گۆشىدىن تارتىپ، گۆشىنى يېيىشكە بولىدىغان ئوۋ غەنىمەتلىرىنىڭ گۆشى. 2. تۇخۇم ۋە سۈت تۈرلىرى. 3. ماي تۈرلىرى (ئۆسۈملۈك مېيى ۋە ھايۋانات مېيى). 4. كۆكتات تۈرلىرى: بەسەي، ياڭيۇ، كاپوستا، سەۋزە، چىڭسەي، لازا، پەمىدۇر، تۇرۇپ، پىياز، پىدىگەن، مور، پالەك، كۈدە... قاتارلىقلار. 5. مېۋە تۈرلىرى: چىلان، ياڭاق، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالما، ئۈزۈم، ئانا ناس، جۈيزە، قوغۇن، كاۋا...قاتارلىقلار. 6. تەم كىرگۈزگۈچى دورا-دەرمەكلەر: تۇز، شىكەر، قارىمۇچ، ئاقمۇچ، زىرە، ئارپىبەدىيان، كاۋاۋىچىن قاتارلىقلار. يۇقىرىقىلار قورۇلما سەيلەرنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى بولۇپ، بىر خىل سەي ئۈچۈن بۇ ئالتە خىل ماتېرىيالنىڭ ھەممىسى ھازىرلىنىشى شەرت ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئاساس بولىدىغىنى گۆش تۈرلىرى ۋە كۆكتات تۈرلىرىدىن ئىبارەت. قالغانلىرى قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئادەتلىرى

يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ھازىرقى زامان تېبابەتچىلىكى بارلىققا كېلىشتىن خېلى بۇرۇن ئەمەلىيەت ئارقىلىق يەكۈنلەنگەن بىر خىل مىللىي داۋالاش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، خىمىيۇى تەركىبلىك دورىلار كەشپ قىلىنىشتىن بۇرۇن يېمەك - ئىچمەك تەركىبىگە كىرىدىغان ئوزۇقلۇق ماتېرىيالىلارنى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كېسەل داۋالاش مىللىي تېبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈپ ئاساس بولغانىدى. بولۇپمۇ 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش تەلىماتلار سىستېمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوزۇقلۇقنىڭ شىپالىق رولى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي تېبابەتچىلىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل، سىستېمىلىق نەزەرىيىۋى ئاساسقا ئىگە، يەنى تۆت چوڭ ماددا (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق) نەزەرىيىسى، مىزاج (مۆتىدىل مىزاج — ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق ۋە غەيرىي مۆتىدىل — قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇق) نەزەرىيىسى، تۆت خىلىت (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) نەزەرىيىسى، ئەزالار نەزەرىيىسى، قۇۋۋەت نەزەرىيىسى، داۋالاش قائىدە - پرىنسىپلىرى، غىزالىنىشنىڭ كېسەللىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئوزۇقلۇق ۋە ياسالما دورا نۇسخىلىرى ئىلمى ھەققىدە بىريۇرۇش تەلىماتلىرى بار. ئۇيغۇر تېبابىتىدە كېسەللىك

نىڭ مەنبەسى مىزاجنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە تۆت خىلىتنىڭ زىددىيىتى دەپ قارىلىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن مىزاجنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشتا يېمەك - ئىچمەكنىڭ مۇھىم ئامىل بولىدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ.

غىزا بىلەن داۋالاش — كېسەل كىشىنى ئوزۇقلۇقلار بىلەن مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش ۋە بەزى ئوزۇقلۇقلاردىن پەرھىز قىلدۇرۇشقا قارىتىلغان. ئۇ، كېسەل كىشىنىڭ ئەسلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىش تەرتىپلىرىنى بېكىتىش، يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش، پەرھىز بۇيرۇش ئارقىلىق كېسەللىكنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەرخىل شىپالىق يېمەك - ئىچمەكلىكلەرنى بۇيرۇش ئارقىلىق ئومۇمىي بەدەن ۋە ئەزالارنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش، نورمال خىزمىتىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ياردەم بېرىش، كېسەلنىڭ تېزرەك ساقىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، كېسەل كىشىنىڭ كۆڭۈل - قۇۋۋىتىنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ قېلىش ۋە ھەرخىل تەبئىي قۇۋۋەتلەرنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە كېسەلگە مۇۋاپىق غىزالار ئۇچ خىلغا بۆلۈنىدۇ:

1. غىزايى مۇتلەق (ئوزۇقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر).

2. داۋائى غىزايى (ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ئويناپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوزۇقلۇق رولىنى ئويناىدىغان داۋالىق يېمەكلىكلەر).

3. غىزايى داۋائى (ئوزۇقلۇق ھەم داۋالىق رولىنى ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر). ئوزۇقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر قاتارىغا ئادەتتە ئادەم بەدىنىگە قۇۋۋەت بولىدە-

غان هەر خىل يېمەك - ئىچمەكلىكلەر كىرىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئاسان سىڭىدىغان تاماقلار (لەتىپ تاماقلار): بۇنىڭغا سۈيۇق، يۇمشاق، ئاسان سىڭىدىغان، مىقدارى ئاز، قۇۋۋىتى كۆپ يېمەكلىكلەر كىرىدۇ. مەسىلەن، چالا پىشۇرۇلغان تۇخۇم، مەخسۇس ئۇسۇلدا تەييارلانغان كۆپ خىل دورىلىق گۆش شورپىسى، كەكلىك، قۇشقاچ، چۈجە گۆشلىرى، ئۈزۈم شارابى (ئۈزۈمنىڭ مۇجۇلغان سۈيى) قاتارلىقلار. بۇ خىلدىكى تاماقلار قۇۋۋىتى ئاجىزلاشقان كېسەللىكلەر، ياشانغانلار، باللار، تاماق ھەزىم قىلىشى ناچار بولغان ئاشقازان كېسەللىكلىرى، ئورۇقلاپ كەتكەن كېسەللەرگە مۇۋاپىق. ئانار سۈيى، ئالما سۈيى، ئامۇت، نەشپۈت سۈلىرى ۋە باشقا مېۋە سۈلىرى (شەربەتلىرى) مۇ مۇشۇ قاتارغا كىرىدۇ. بۇغداي ئۇنى تاماقلىرى، ئۇماچ، شوۋىگۇرۇچ، سېرىق ماي، كالا سۈتى، يۇمشاق، ئېزىپ پىشۇرۇلغان ياش قوي گۆشلىرى، پالەك، بەسەي، پەمىدۇر، سۇڭپىيازلار سىڭىشى ئاسان، ئوزۇقلۇق كۈچى ئوتتۇراھال بولغان يېمەكلىكلەرگە كىرىدۇ. ھەزىم قىلىش كۈچى ناچار، ئورۇقلاپ كەتكەن، تېنى ئاجىز كېسەللەرگە بېرىلىدۇ.

كۈچلۈك تاماقلار (كەسىپ تاماقلار): بۇ قۇۋۋىتى كۆپ، ئەمما سىڭىشى تەسرەك بولغان كۈچلۈك تاماقلارغا قارىتىلغان. مەسىلەن، ياغدا پىشۇرۇلغان تۇخۇم، چوڭ قويلارنىڭ گۆشى، كالا گۆشى، ياڭيۇ، تۇرۇپ، لازا، پىيازلار بىلەن قورۇلغان گۆشلەر، ياغ ۋە پىياز بىلەن قىيما قىلىپ ئېتىلگەن قىيمىلىق تاماقلار، قۇرۇتۇلغان بېلىق گۆشى، كاللا - پاقالچاق گۆشلىرى، ئۆپكە، قېرىن، ياغلىق ئۈچەي تاماقلىرى قاتارلىقلار. بۇ خىلدىكى تاماقلار ھەزىم قىلىشى ياخشى، پۈتۈن

بەدىنى ئوزۇقلۇق تەلەپ قىلىۋاتقانلارغا بېرىلىدۇ.

كۆكتاتلاردىن چامغۇر، تۇرۇپ، سەۋزە قاتارلىقلار كۆچلۈك تاماقلار قاتارىغا كىرىدۇ. بۇلار سىڭىشى تەسرەك بولسىمۇ، ئەمما قەۋزىيەتنى يۇمشاتقۇچى تاماقلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرى سورتلۇق بۇغداي ئۇنى، گۆشلۈك، ياغلىق تاماقلار، تۇخۇم قاتارلىقلار جىگەر كېسەللىكلىرى، قان بېسىمى يۇقىرىلاپ كېتىش كېسىلى، بەدىنى سېمىز، قان تومۇرى قاتقان كېسەللەر ۋە بۆرەك كېسەللىكلىرىگە، لازا، ئاچچىقسۇ، پىياز، ئاچچىق-چۈچۈمەل تاماقلار ئاشقازان كېسەللىكلىرىگە بېرىلمەيدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، كېسەلگە زىيان قىلىدىغان، كېسەللىكنى ئېغىرلاشتۇرىدىغان يېمەك-ئىچىمەكلىكلەر چەكلىنىدۇ.

ئىككىنچى خىلدىكى يېمەكلىكلەر ئادەم بەدىنىگە كىرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن داۋالاش رولىنى ئويناپدۇ، شۇنداقلا بەدەنگە ئوزۇقلۇق بولىدۇ. قىزىلگۈل، پىنىنە، رەيھان قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گۈل-چېچەك ۋە يوپۇرماقلىرىدىن تەييارلانغان ھەر خىل گۈلقەنت، قىيامىلار، ئەنجۈر، ئانار، ئالما، ئامۇت، بەيە، سەۋزە ۋە باشقا مېۋىلەردىن تەييارلانغان ھەر خىل مۇرابباالار، بادام، ياڭاق، نوقۇت ۋە ھەر خىل مېغىزلاردىن تەييارلانغان تالقانلار داۋائى غىزايى قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ يېمەكلىكلەر ئادەم بەدىنىگە كىرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ئويناپدۇ، تەركىبىدىكى ھەر خىل شىپالىق ماددىلىرى ئارقىلىق كېسەللىكلەرگە بەلگىلىك شىپالىق تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، قىزىلگۈلدىن تەييارلانغان گۈل قەنتنى ئالساق، ئۇنى ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئاشقازان، ئۆچەي يوللىرىنىڭ ھەزىم قىلىش كۈچى ۋە جىگەرنىڭ خىزمىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىرگە يۈرەك ھەرە-

كىتىنى ياخشىلايدۇ، ئىشتىهانى ئاچمدۇ. ئۆپكە سىل كېسەللىكى، ئۆپكە ھاۋا يوللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى، ئۆپكە ئىششىقى، دەم سقىلىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە پايدىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنى ئەينى ۋاقىتتا بەدەنگە ئوزۇقلۇق بولۇپ، بەدەننى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئوزۇقلۇق ھەم داۋالىق رولىنى ئويناىيدىغان يېمەكلىكلەر (غىزايى داۋائى) تەركىبىگە چامغۇر، تۇرۇپ، سەۋزە، پەمىدۇر، پالەك، بەسەي ۋە باشقا كۆكتاتلار كىرىدۇ.

ئادەملەرگە كېرەكلىك ئوزۇقلۇقلار ئۇچ تۈرلۈك مەنبەدىن كېلىدۇ. بىرىنچى، ھايۋانلاردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، گۆش، ياغ، تۇخۇم، سۈت قاتارلىقلار. ئىككىنچى، ئۆسۈملۈكلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، بۇغداي، گۈرۈچ، قوناق، مايلىق دان، ئۇزۇم، ياڭاق، ھەر خىل پۇرچاق، مېۋە، كۆكتاتلار. ئۈچىنچى، كان ـ مەدەنلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، ھەر خىل تۈزلار، شاخارلار، ھاك، فوسفور قاتارلىقلار. بۇ ئوزۇقلۇق ماددىلىرى مۇۋاپىق ئۇسۇللار بىلەن بەدەنگە كىرسە ھەم ئۆزلەشسە، بەدەننى نورمال ھاياتىي پائالىيەتلەر داۋامىدا زۆرۈر بولغان ئوزۇقلۇق ماددىلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماددىلار بەدەندە گۆش پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى موللھەممە)، ياغ پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى شەھمىيە)، شېكەر ۋە نىشاستە پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى سەكرىيە)، تۇز ۋە مەدەن ماددىلار (مەۋادى ئەرزىيە ۋە نەمىكياتلار)، سۇلار دەپ بەش تارماققا بۆلۈنىدۇ. مانا شۇ مەنبەلەردىن كېلىدىغان ئوزۇقلۇق ماددىلىرىنىڭ بەدەندە مۇۋاپىق مىقدارىدا بولۇشى ساقلىقنى ساقلاشنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇر تىبابىتى بىلىق گۆشىدىن باشقا گۆشلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىسسىق دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر ـ قارلۇق

پەيلاسوپى ۋە شائىرى فارابى مۇنداق بىر نەزمىنى يېزىپ قالدۇرغان.

هەممە گۆشلەر ئىسسىقتۇر، بېلىقتىن باشقا،
هەممە سۇلار سوغۇقتۇر، تۇز سۇيىدىن باشقا.

لېكىن ھەر خىل ھايۋان گۆشلىرىنىڭ ئادەم بەدىنىگە غىزالىق ۋە داۋالىق تەسىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىبابىتىدە كونا گۆش، ئورۇق كالا، قېرى ئۆچكە، قېرى ساغلىق، ئورۇق توخۇ گۆشلىرى زىيانلىق، كېسەل بولۇپ ئۆلگەن ھايۋان گۆشى زەھەرلىك دەپ قارىلىدۇ.

قوي يېغى ھەممىدىن ياخشى ياغ بولۇپ، بەدەنگە ئاسان سىڭىدۇ. شۇڭا گۆش زىيان قىلمايدىغان كېسەللىكلەرگە قوي يېغى چەكلەنمەيدۇ. سۇ يېغى (مايلىق دانلار يېغى) خۇسۇسەن زاغۇن، قىچا ياغلىرى كېسەل كىشىنىڭ قوقمىغا تەگكەچكە، كېزىك، زاتىل، سەرسام، زۇكام، زىققى، كېكىردەك، كاناي كېسەللىكلىرى ۋە ئىسسىتما، جىددىي كېسەللىكلەردە سۇ يېغى بېرىش قەتئىي چەكلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ كېسەللەرگە گۆش - ياغ بېرىشمۇ چەكلىنىدۇ. ئەمما ئىسسىتمىسى يۇقىرى، قول - پۇت، پەي ۋە گۆشلىرى بوشىشىپ كەتكەن، پالەچ كېسەللىكلەرگە زاغۇن يېغى، ياڭاق يېغى پايدىلىق. پولۇ، مانتا، خوشاڭ، قورداق، نارىن چۆپ قاتارلىقلار كۆچلۈك ۋە لەزىز تاماقلار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا قىزىتمىسى يۇقىرى، جىددىي كېسەللەرگە بېرىش چەكلىنىدۇ.

ئىششىق كېسەللىكلىرىگە تۇز بېرىش چەكلىنىدۇ. قېنىق چاي، قەھۋە، ھاراق، لازا، ئاچچىقسۇ، جاڭىيۇ قاتارلىقلارنى ئۇمۇمەن كېسەللەرنىڭ بولۇپمۇ نېرۋىسى ئاجىز، يۈرەك ۋە ئاشقازىنى

ناچارلارنىڭ ئىستېمال قىلىشى چەكلىنىدۇ.

غىزا بىلەن كېسەل داۋالاشتا يەنە رېئاىيە قىلىدىغان نۆۋەتتىكى شەرتلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

1. كېسەللەرگە پەرھېز بۇيرۇش، توغرا ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش لازىم.

2. كېسەلنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىشقا ئامال قىلىش لازىم. كېسەلنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلۇپ قېلىشىدا گەرچە كېسەللىك ئاساسى سەۋەب بولسىمۇ، لېكىن بەزىدە ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەبلەرمۇ بولىدۇ. يەنى تاماقنىڭ كۆرۈنۈشى، رەڭگى، تۇرى، پۇرىقى، تەمى، تازىلىق، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە دىنىي ئېتىقادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك سەۋەبلەرمۇ ئىشتىھاغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3. كېسەلگە تاماقنى پات ـ پات، ئاز مىقداردا بېرىش پايدىلىق، كېسەلنىڭ قورسىقى ئاچقانلىقى ياخشى ئالامەت، ئەمما ئۇنى يالغان ئىشتىھادىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

4. تاماقلىنىش ئالدىدا كېسەلنىڭ قوللىرىنى يۇيۇش، ئىلمان سۇ بىلەن ئېغىزىنى چايقىتىش، تاماقلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئىشتىھا ئېچىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، باشقا جەھەتلەرگىمۇ پايدىسى كۆپ.

5. قەۋزىيەت كېسەللىك پەيدا قىلغۇچى ئامىللارنىڭ بىرى. شۇڭا كەچلىك ئوخلاش ۋاقتىدا كۆچلۈك غىزانى كۆپ ئىستېمال قىلماسلىق، تاماق ئارىلىقلىرىدا بولۇپمۇ كەچتە ھۆل مېۋە يېيىش چوڭ تەرەتنىي راۋان قىلىش، ئىشتىھا ئېچىش، بەدەننى كېرەكلىك ماددىلار بىلەن تەمىنلەشتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

6. تاماقنى ياخشى پىشۇرۇپ يېيىش، كۆڭلى تارتمىغان تاماقنى زورلاپ يېمەسلىك لازىم.

7. پەرھىزدە بۇيرۇلغان تاماقلارنى بىر خىلىلا قىلىپ بېرىۋەرمەي، شۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا خىلمۇخىل شەكىلدە ۋە ھەر خىل رەڭدە قىلىپ تەييارلاپ بېرىش كېرەك.

8. تاماقنى يەپ بولۇپلا دەرھال يېتىۋالماسلىق كېرەك.

9. ئىسسىق تاماقنىڭ ئارقىسىدىنلا سوغۇق يېمەكلىك، ئىچىملىكلەرنى بەرمەسلىك لازىم. ئىسسىق تاماقتىن كېيىن ئىسسىق ئىچىملىك بولغىنى ياخشى.

10. تاماق تۇرلىرىنى پەسىل ۋە كىلىماتقا قاراپ مۇۋاپىق تاللاش ۋە تەڭشەش لازىم ۋە باشقىلار.

دېمەك، يۇقىرىقىلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە غىزالىنىش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى بولۇپ، مۇشۇ ئاساستا مىللىي داۋالاشنىڭ بىر نەچچە يۈز دورا رېتسېپلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇ ئارقىلىق ئۇزاق زامانلار مابەينىدە، خەلقنىڭ سالامەتلىكىنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتلەردە زور رول ئويناپ كەلگەن.

دەرۋەقە، ئوزۇقلىنىشنىڭ سالامەتلىكتە ئوينايدىغان رولى ئىنتايىن چوڭ. شۇڭا قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا ئوزۇقلىنىشتا نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىملىقى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر بار. ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئاتاقلىق شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق يازغان:

4615 كېسەل گالدىن كىرۇر، ئۇنى چىڭ كۆزەت،
يېگەن ئاشنى تەڭشەپ، ئاز ـ ئاز يە پەقەت.
4612 غىزانى يە ئۆلچەپ، يېمە تولا كۆپ،
ئەقىل بىر ئەزىز سۆز ئېيتتى بۇڭا خوپ،

4614 تولا يېگۈچىنىڭ ئېشى سىڭمىغاي،
ھەزىم بولمىسا تاش، ھەريان ئاغرىغاي.
4672 تولا يېگەن كىشى كېسەلچان بولۇر،
سېرىق يۈز، ياداڭغۇ، ئۆزىنى خارقىلۇر.

بۇنداق مىساللار قەدىمكى تىبابەتچىلىك كىتابلىرى ۋە باشقا ئەسەرلەردىمۇ كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى يېمەك-ئىچمەك ئادىتى ۋە ئەمەلىيەتتى جەريانىدا يەكۈنلەنگەن تەجرىبە - ساۋاقلار بولۇپ، غىزانىڭ شىپالىق رولى ھەققىدىكى بۇ ئاممىباب تەلىماتلار ھازىرقى زامان مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ئاممىلارنىڭ بىرىدۇر.

توققۇزىنچى باب

ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

بىرىنچى پاراگراف ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى

قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى تەمىنلىگەن يېتەرلىك پاكىتلار ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي دەۋردىلا پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەمما بۇ ئىپتىدائىي ئولتۇراق جايلار پەقەت تاغ - ئېدىرلاردىكى تەبىئىي ئۆڭكۈرلەر، دەرەخلەرنىڭ كاۋاكلىرى ۋە دەرەخلەر-نىڭ تەبىئىي ئاچا - شاخلىرىدىن پايدىلىنىپ كىرىشتۇرۇلگەن

ساتملاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلار ئاشۇ قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆيى سۈپىتىدە، ئۇلار ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن پايدىلىنىدىغان جايلار ئىدى. لېكىن بۇنداق پاناھلىنىش جايلىرى ئىنسان ئەقىل - پاراسىتى ۋە قول ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارغا تەبىئەت ئاتا قىلغان «ئىلتىپات» بولغاچقا، ئىبتىدائىي ئولتۇراقلىشىشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكىللەنمىگەن. چۈنكى ئۆرپ - ئادەت بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى ئۆزلىرىگە يېقىنراق بولغان ھايۋانلارنىڭ تۇرمۇشىدىن روشەن يەرق ھاسىل قىلغان دەۋرلەردىلا شەكىللىنىدۇ.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆگكۈر ھاياتىنى ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئىنسانغا خاس ياشاش ئىستىلىغا قەدەم قويغانلىقىنىڭ بىر خىل بەلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئىپتىدائىي مەدەنىيەتكە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردىكى ئىنسانلار بادرا (چەنزە) ۋە دەرەخ قوۋزاقلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ بوران ۋە يامغۇردىن پاناھلىنىدىغان ساتما ئۆيلەرنى ياسىغان، قىش پەسىللىرى ئوچۇن توپا — لاي ۋە قورام تاشلاردىن تام ئۆيلەرنى ياساپ، ئۇستىنى ياغاچ بىلەن يېپىپ ئولتۇرغان. ئەنە شۇ دەۋردىن باشلاپ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇ جەريان ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىز شەرتلىك ھالدا ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش

ئادەتتىكى شەكىللىنىش جەريانلىرىنى مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈۋىمىز:

1. باسقۇچ ــ ئەڭ دەسلەپكى دەۋر بولۇپ، بۇ مەزگىلدە تېخى ئىنسانلارنىڭ ئۆي - جاي ياساش قورالى ۋە ئەمگەك تېخنىكىسى بولمىغان. ئۇلار پەقەت قۇشلاردەك دەرەخلەرنىڭ ئاچما قاقلىرىغا چاڭگا ياساپ (تەبىئىي ئاچماقلارنىڭ ئۈستىگە شاخ - شۇمبىلارنى تىزىپ ساتما ياساپ) ئولتۇرغان، يەنە بەزىلىرى دەرەخلەرنىڭ كاۋاكلىرى ۋە ئۆڭكۈرلەردىن ئۆي ئورنىدا پايدىلانغان. لېكىن بۇنداق ئولتۇراقلىشىش ئائىلىنى بىرلىك قىلغان بولماستىن، بەلكى ستېخىيىلىك ھالدا كوللېكتىپنى (مەلۇم ئىنسانلار توپىنى) ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، بۇ خىل «ئولتۇراق ئۆي» لەرنىڭ شەخسىي ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى شەكىللەنمىگەن.

2. باسقۇچ ــ بىرىنچى باسقۇچنىڭ تەرەققىياتى بولۇپ، تەبىئىي چاڭگىسىمان چەللىدىن كەپە ياساپ ئولتۇرۇشقا، ئۆڭكۈردىن تەرەققىي قىلىپ گەمە ياساپ ئولتۇرۇشقا كۆچكەن مەزگىلدۇر.

بۇ مەزگىلدە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز مۇنداق ئۈچ خىل ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ ئىجاد قىلدى:

بىر خىلى، دەرەخلەرنىڭ ئاچىلىرى ئۈستىگە قۇرغان چاڭگىغا تەقلىد قىلىنغان ساتمىلارنى يەر ئۈستىگە ئۆزگەرتىپ قۇردى. يەنى ياغاچ - بادرىلارنى كېسىپ، رەتلىك ھالدا بىر ئۈچىنى يەرگە بېكىتىپ، تۆت ئەتراپى ۋە ئۈستىنى شاخ - شۇمبىلار ۋە دەرەخ قوۋزاقلىرى بىلەن ئوراپ ئۆي (باراك) شەكلىگە كىرگۈزدى. ياتىدىغان قىسمىنىمۇ يەر يۈزىدىن خېلى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يىرتقۇچلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغدىنىشقا بولىدىغان بىنە تەرھالغا كەلتۈردى. قىسقىسى، چەللە - باراكدىن تەرەققـ

قىي قىلىپ كەپىگە ئۆتتى.

ئىككىنچى خىلى، تەبىئىي ئۆڭكۈرلەر ئورنىغا يار ۋە دۆڭلۈكلەرنىڭ باغرىنى كولاپ گەمە ياسىدى. ياكى دۆڭلۈكلەردىن يېرىم ئۆڭكۈرسىمان گەمىلەرنى ئويۇپ، ئوچۇق قالغان تەرىپىگە تام سوقۇپ ئۆيلەرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى ياراتتى. ئىشىك ئورنىدا قورام تاشلار ۋە چوڭ دەرەخلەرنىڭ غوللىرىنى ئىشلەتتى.

ئۈچىنچى خىلى، شۇ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ كۆچمەنچىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق بولغان چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ئۆيلەر كىشىلەر كۆچكەندە بىللە يۆتكەپ كېتىشكە مۇۋاپىقلاشقان بولۇپ، ئۇ ھازىرقى كۆچمەن چارۋىچىلار ئىشلىتىدىغان كىگىز ئۆي (ئاقئوي) نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى ئىدى.

3. باسقۇچ — مەلۇم گېئومېترىك شەكىلگە كىرگەن تام تورۇسلۇق بىرىكمە ئۆيلەر بارلىققا كەلگەن دەۋر. بۇ دەۋرگە كەلگەندە، توپىدىن ئۆلچەملىك لاي - كېسەك ياساپ (ياكى تاشلارنى يونۇپ) تام قوپۇرۇپ، ئۈستىنى ياغاچ بىلەن ياكى كېمىر ئۆي شەكلىدە كېسەك بىلەن يېپىپ ئېھتىياجغا قاراپ بىر قانچە ئۆينى بىرىكتۈرۈپ كۆپ قۇرۇلمىلىق ئۆي ياساش ئادىتى شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار ئۆڭكۈر - گەمىلەردىن ئازاد بولۇپ، ئاڭلىق ھالدا يەر يۈزىگە يۆتكەلدى. شۇڭا ئولتۇراقلىشىشنىڭ بۇ تەرەققىيات دەۋرى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىقنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنىڭ بۇ مەزگىلى ئومۇمەن ساپالچىلىق دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئولتۇراق ئۆي تەرەققىياتىنىڭ بۇ ئۈچىنچى باسقۇچىغا كەل

كەندە، ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئولتۇراقلىشىش ئادەتنىڭ دەسلەپكى ھالىتى ئاساسەن شەكىللەندى. بۇنىڭ ئىپادىلىرى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ:

(1) بۇرۇنقى ئۆيلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدىكى ياتاق ئۆي بىلەن ئاشخانا بىر بولۇشتەك ھالەت ئۆزگەرتىلىپ ئىككىسى ئايرىلدى.

(2) ئەر ۋە ئايالالار توپ ياتىدىغان ھالەت ئۆزگىرىپ، ئەرلەرنىڭ ۋە ئايالالارنىڭ ياتاق ئۆيى ئايرىلدى.

(3) ھەر قايسى جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە شۇ جايدا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، ئىستېتىكىلىق قاراشلىرىغا ماس بولغان كۆپ خىل شەكىللىك ئۆي قۇرۇلمىسى بارلىققا كېلىپ، ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىدا مىللىي ئۇسلۇب شەكىللەندى.

(4) ئەڭ دەسلەپكى ئۆي قۇرۇلمىسىدا ئوت يېقىش ئەسلىھالىرى (ئوچاق، مەش قاتارلىقلار)، ھاۋا ئالماشتۇرۇش ۋە يورۇقلۇق ئەسلىھەلىرى (تۈتۈنلۈك ـ پەنجىرە...) يوق ئىدى. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە بۇ ئەسلىھەلەر ئۆي قۇرۇلمىسىنىڭ تەركىبىگە كىردى.

(5) ئەڭ دەسلەپكى ئۆي قۇرۇلمىسىدا ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئېغىلى بىلەن ئادەملەرنىڭ ياتاق ئۆيى تېخى ئايرىلمىغانىدى، بىر تەرەپتە ئادەملەر ۋە بىر تەرەپتە ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى ياتاتتى. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئادەملەرنىڭ ياتاق ئۆيى بىلەن ھايۋانلارنىڭ ئېغىل ـ قوتانلىرى رەسمىي ئايرىلدى.

(6) ئۇخلاش ـ دەم ئېلىش ئۇسۇلى ئۆزگەردى. يەنى ئەڭ دەسلەپكى ئۆيلەردە كىشىلەر ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى ئوت ئەتراپىنى چۆرىدەپ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يەشمەي ئۇخلايتتى.

يوتقان - كۆرپه ئورنىغا هايۋانلارنىڭ تېرىسىنى ئىشلىتەتتى. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە كىشىلەر سۇيا ياكى كارىۋاتتا دەم ئالىدىغان، يەرگە بوراپ، كىگىز ياكى كۆرپه سېلىپ رەتلىك ياتىدىغان بىر يۇرۇش تۈزۈم ۋە ئادەتلەر شەكىللەندى.

(7) ئەڭ دەسلەپ كىشىلەر ئومۇمەن تەبىئىي ئابىدىلەر ۋە يېرتقۇچ هايۋانلارنىڭ هۇجۇمىدىن پاناهلىنىشنىلا مەقسەت قىلىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا ئۆيلەرنىڭ كۆركەم - گۈزەللىكىنى تەلەپ قىلمىغانىدى. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە، كىشىلەردە كى گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۆي قۇرۇلۇمىسىنىڭ گۈزەللىكىنى تەلەپ قىلىدىغان ئىستېتىك ئىدىيە دار بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە ئۆيلەرنىڭ تام - تورۇسلىرىنى سۈۋاش، ئاقلاش ۋە خىلمۇخىل شەكىللەردە نەقىش ئويۇش قاتارلىق بىر يۇرۇش سىمارچىلىق هۈنەر - سەنئىتى شەكىللىنىشكە باشلىدى.

(8) بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئەمگەك - ئىش تەقسىماتى شەكىللىنىپ، مەخسۇسلاشقان ئۆي قۇرۇلۇش ئۇستىكارلىرى بارلىققا كەلدى. تامچىلىق، ياغاچچىلىق، نەققاشلىق مۇستەقىل ئىش تۈرى بولۇپ بىر بىرىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەڭ ئىپتىدائىي ئولتۇراقلىشىش هالىتىدىن كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەر ئولتۇراقلىشىش ئادىتى جەھەتتە ئۇرغۇن يېڭىلىقلار ۋە تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ هەممىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىشىدە كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى، ئەمگەكنى ئورتاقلىق رول ئوينايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىنىڭ تۈرلىرى

ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئۆزگۈرلەردىن قوتۇلۇپ، تۈرمۇشىغا مۇۋاپىق ئۆيلەرنى بەرپا قىلغانلىقى ئۇلارنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىشتىكى بىر چوڭ كەشپىياتى ھېسابلىنىدۇ. ھەقىقەتەن، ئەڭ قەدىمكى دەۋرىخ ئاچماقلىرىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان چاڭگىسىمان ساتما ئۆيلەردىن بۈگۈنكى زامانىدىكى كۆككە تاقاشقان ئاجايىپ ھەيۋەتلىك نەچچە ئون قەۋەت زامانىۋى ئىمارەتلەرنىڭ قەدىمكى كۆتۈرۈشىگىچە قانچە ئەسىرلەر ئۆتكەنلىكىنى كىم بىلسۇن؟! ئېتنوگرافىيىمۇ بۇ ئالىملىقنى ھېسابلاپ ئولتۇرمايدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھامان جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىغا ماس ھالدا بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئورگانىك قىسمى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، مىللەتنىڭ خۇرۇچى دەپ ئاتالغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر دەۋرىدىلا ئولتۇراقلىشىش ئادىتىدە مىللىي ئالاھىدىلىك شەكىللىنىشكە باشلىغان. ئۇ ئاستا ئاستا مۇكەممەللىشىپ گرىپك - رىم ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر، ھىندى ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر، جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر، ئەرەب ۋە ئىران ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر دېگەندە ئوخشاش رايون ۋە مىللىي ئۆي-قۇرۇلمىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. رايون خاراكتېرلىك ئولتۇراق ئۆي ئۇسلۇبىمۇ يەنە شۇ رايون ئىچىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئوخشىمىغان قۇرۇلمىلىق ئۆي شەكىللىرىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

ئىلىمىزنى ئالساق، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆي قۇرۇلـ
مىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئومۇمىي
گەۋدە جەھەتتىكى ئورتاقلىققا قاراپ، ئىلىمىزنىڭ ئۆي قۇرۇلما
تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئوچ بۇلۇڭ ياكى رومبا شەكىللىك چېدىر ئۆيلەر:
بۇ خىل شەكىلدىكى ئۆيلەر ئاقئۆي ياكى كىگىز ئۆي دەپ
ئاتىلىدۇ. بۇ ئىلىمىزدىكى قەدىمىي مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى
بىلەن ھايات كەچۈرگۈچى خەلقلەرگە مەنسۇپ ئۆي شەكلى
دۇر. «ھون تەزكىرىسى» دە بۇ خىل ئۆيلەر «كىگىز ئۆي»
دەپ ئاتالغان. دەرۋەقە، كىگىز ئۆيلەرنىڭ بارلىققا
كېلىشى ھونلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، بىرىنچىدىن،
ھونلار كۆچمەن خەلق بولغاچقا، بۇنداق ھايات يۆتكەشكە
ئەپلىك بولغان كۆچمە ئۆيلەرگە موھتاج ئىدى.
ئىككىنچىدىن، بۇنداق كۆچمە ئۆيلەرنىڭ ئاساسلىق
ماتېرىيالى يۈڭ ۋە تېرە بولغاچقا، ئېھتىياجغا پەقەت ھونلارنىڭ
تەرەققىي تاپقان چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىلا كاپالەت
بېرەلەيتتى. ئۇچىنچىدىن، ئاقئۆيلەر شەكىل جەھەتتىن گىرە
لەشكەن تاغ چوققىلىرىغا، كۈنگە، تولۇن ئايغا، ئاسمان گۈمە
بىزىگە تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز
نىڭ ئىستېتىك تەسەۋۋۇرىدىكى ئاشۇ تەبىئەت جىسىملىرىنىڭ
بەدىئىي خەرىتىسىدۇر. مەلۇمكى، ھونلار ياشىغان مۇنبەت يايلاق
لارنى ئالتاي تاغلىرى، چىلەنشەن (چۈغاي تاغلىرى) ۋە ھىنگان
تاغلىرى ئوراپ تۇراتتى. ئۇلار تاغقا، كۆككە، كۈن، ئاي ۋە
يۇلتۇزلارغا ئېتىقاد قىلاتتى ۋە چەكسىز سېغىناتتى. ئۇلار
ئاسمانىنى گۈياكى دۇم كۆمتۇرۇلگەن پىيالىدەك يەرنى قاپساپ
تۇرغان ئىلاھىي كۈچ دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى. مۇشۇ ئىپتىدائىي

تەسەۋۋۇر ۋە ئېتىقاد ھونلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە گۈزەللىك قارىشىغا سىڭىپ، ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان. ئەنە شۇ يۇقىرىقى ئۈچ خىل سەۋەب كىگىز ئۆي ئەڭ دەسلەپ ھونلارنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاقئۆيلەردە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسى موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، داغۇر، ئۇۋىنكې قاتارلىق چارۋىچى خەلقلەر ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلارمۇ شەھەر-لەشكەن مۇقىم ئولتۇراق ئۆي ھالىتىگە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاقئۆيلەردە ئولتۇرۇپ كەلگەن.

كىگىز ئۆي ــ باھار، ياز، كۈز مەزگىللىردە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بىر جايدىن يەنە بىر جايغا كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان قۇراشتۇرما ئۆيدۇر.

كىگىز ئۆينىڭ جازىسى ئاساسەن ئىككى بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ. ئاستىنقى بۆلىكىنىڭ دىۋارى رومبا شەكىللىك قىلىپ بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈلگەن كەرەگىلەردىن تۈزۈلىدۇ. كەرەگىلەر ئادەتتە ئىككى خىل بولۇپ، بىرى كەڭ كۆزلۈك كەرەگە (ياغاچ پەنجىرە) ــ «يەل كۆز» (يوغان كۆز) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل پەنجىرىلىك كەرەگە يۆتكەشكە يەڭگىل بولىدۇ، شامالغا چىدامسىز كېلىدۇ. يەنە بىرى، تار كۆزلۈك كەرەگە ــ «تور كۆز» (كىچىك كۆز) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يۆتكەشكە ئېغىر بولغىنى بىلەن شامال-بورانغا چىداملىق كېلىدۇ. كەرەگە ئادەتتە يىغىلىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، پارچە-پارچە قاناتلار رەتلىك تۇتاشتۇرۇلۇپ ياسىلىدۇ. ئىككىنچى بۆلەك ــ «ئۇۋۇق» دەپ ئاتالغان سىلىق، ئىنچىكە ياغاچلار بولۇپ، ئۇنىڭ بىر تەرىپى چەمبەرسىمان يېيىلغان كەرەگىنىڭ ئۈستىگە چېگىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچى ئۆي گۈمبىزىنىڭ ئۆگزىسى ھەم دېرىزىسى ھېسابلانغان

يۇمىلاق چاڭغىراقتا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. چاڭغىراق چەمبەرسىمان ئېگىلگەن ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇۋۇقنىڭ بىر ئۇچى پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ. ئەشۇ تۆشۈككە ئۇۋۇق تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى بۆلەك بىرلەشكەن گۈمبەزسىمان جازا شەكىللىنىدۇ.

كەرەگلىك سىرتىغا ھەر تۈرلۈك بوياقلىق يۇڭ ئارقىلىق بېزەلگەن چىغ تۇتۇلىدۇ. كەرەگە بىلەن ئۇۋۇق ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ كاشا يىپلار بىلەن مەھكەم چېگىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گۈمبەز شەكلىگە كىرگەن بۇ ياغاچ جازىنىڭ سىرتى مەخسۇس ياسالغان كىگىزلەر بىلەن ئورۇلىدۇ. بۇ كىگىزلەر ئۇچ خىل بولىدۇ. كەرەگە قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «تۇغۇرلۇق»، ئۇۋۇق قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «ئۇزۇك»، چاڭغىراق-نىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «تۇڭلۇكلۈك» دېيىلىدۇ. بۇ ئۇچ بۆلەك كىگىزنىڭ ئۇچى بىر-بىرىگە يۇڭ يىپلار بىلەن چېگىلىدۇ. كىگىز ئۆي ئىشىكىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 1.50 مېتر، كەڭلىكى 0.8 مېتر ئەتراپىدا. بۇ ئىشىك ياغاچتىن نەقىشلەپ ياسالغان بولۇپ، ئادەتتە ئىككى قاناتلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ سىرتىغا ئاستىغا يۇڭ يىپتا توقۇلغان چىغ قىلىپ، ئۈستىگە بېزەلگەن كىگىزنى قاپلىغان مىلەكنى چۈشۈرۈلىدۇ. كىگىز ئۆي-نىڭ ئوتتۇرىسىغا تاماق پىشۇرىدىغان ئوچاق قويۇلىدۇ. بۇ ئوچاق ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، موردىسى بولمايدۇ.

ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپىگە كارىۋات قويۇلىدۇ. كارىۋاتنىڭ ئۈدۈلىغا مەرەپ ياپقۇ تۇتۇلۇپ، كارىۋاتنى چۆرىدەپ چىملىدىق تارتىلىدۇ. ئۆينىڭ تۆرىگە ئورۇن-كۆرپە يىغىلىدۇ، سول تەرىپىگە يىمەك-ئىچمەك، قازان-قۇمۇچ قويۇلۇپ، چىغدا توقۇلغان چىپتا بىلەن توسۇپ قويۇلىدۇ.

كىگىز ئۆيلەرنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ:

ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ كىگىز ئۆيى تۆت قانات. باي چارۋىچىلارنىڭ ئالته قانات بولىدۇ، سەككىز قانات ۋە 12 قانات ئۆيلەر پەقەت فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگىلا خاستۇر.

دۇنيادا بۇ خىل چېدىر ئۆيلەرنىڭ شەكلى كۆپ خىل بولۇپ، ئۇنى تۆۋەندىكى سىخېمىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

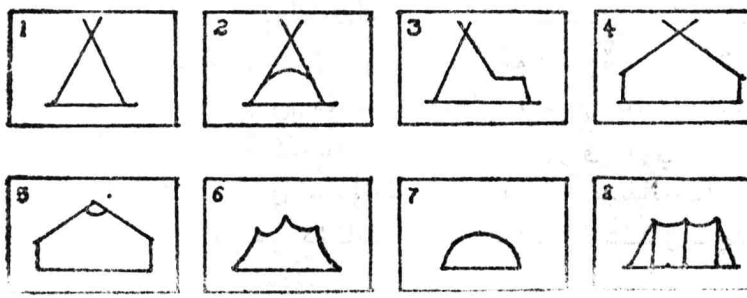

1 ـ شەكىل: شىمالىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئامېرىكا رايونلىرىدىكى چېدىرلار.

2 ـ شەكىل: ساڭامىيان (لاپىسى) لارنىڭ چېدىرلىرى.

3 ـ شەكىل: ئىسكىموسلارنىڭ چېدىرلىرى.

4 ـ شەكىل: ئاسىيادىكى قەدىمكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ چېدىرلىرى.

5 ـ شەكىل: ئاسىيالىق چارۋىچىلارنىڭ ئاقئۆيلىرى.

6 ـ شەكىل: سۇمالىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدىكى چېدىرلار.

7 ـ شەكىل: شىزاڭ ۋە ئەرەب چارۋىچىلىرىنىڭ چېدىرلىرى.

8 ـ شەكىل: جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى باتاكانىيىلىكلەرنىڭ چېدىرلىرى.

ئىككىنچى، تۆت چاسا ياغاچ ئۈي قۇرۇلمىسى. جەنۇبىي جۇڭگو رايونىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆيلىرى مۇشۇ خىل شەكىلگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنداق ئۆيلەر ئاساسەن تەكشى

لىككە سېلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئىچى تۆت چاسا بولۇپ، ئىككى قەۋەتتىن تەركىب تاپىدۇ. تۆۋەنكى قەۋىتىدە يىگىرمىدىن يىگىرمە تۆت تالغىچە بامبۇك تۈۋرۈك بولىدۇ. ھەر بىر تۈۋرۈكنىڭ ئاستىغا تاش قويۇپ يەرگە مەھكەم مىخلىنىدۇ. ئۈستۈنكى قەۋىتىگىمۇ بامبۇك تۈۋرۈك ئىشلىتىلىپ تام ئورنىدا بامبۇكنى پارچىلاپ ۋاساجۇپ ئۆيلەردەك تەكشى تىزىلىدۇ. ئۆگزىسى «∧» (ئۈچ بۇلۇڭ) شەكلىدە بولۇپ، ئوت-چۆپ، پاخاللارنى تەكشى تىزغاندىن كېيىن ئۈستى كاھىش بىلەن باستۇرۇلىدۇ. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىككىنچى قەۋىتى ئولتۇراق ئۆي بولۇپ، بىرىنچى قەۋىتىگە ئۆي ھايۋانلىرى ھەمدە دېھقانچىلىق قوراللىرى، قول ھۈنەر دۇكانلىرى ۋە باشقا ئوششاق-چۈششەك نەرسىلەر قويۇلىدۇ.

ئىككىنچى قەۋەتكە چىقىش ئۈچۈن توققۇز پەلەمپەيلىك شوتا ئورنىتىلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئۆيلەرگە شىشۇاڭ بەننا رايونىدىكى ئۆيلەر تىپىك ۋەكىللىك قىلالايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا تاغلىق رايونلارغا ئەپلىك بولغان يەنە بىر خىل ئۆي شەكلى باركى، ئۇمۇ ئاساسەن ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئاستى «گ» شەكلىدە تاغ ياكى تۆپىلىك باغرىنى يونۇپ ياسىلىدۇ. ئوچۇق قالغان بىر تەرىپى ياغاچ بىلەن قوپۇرۇلىدۇ. ئۈستىنى تەكشى ياپقاندىن كېيىن، ياغاچ بىلەن يەنە بىر قەۋەت تۆت چاسا ئۆي قىلىپ، ئۆگزىسى كۆندىلەڭ «∧» شەكىلدە يېپىلىدۇ. تاملىرى ئاساسەن تاختايدىن، بەزىلىرى كېسەكتىن قوپۇرۇلىدۇ. بۇ ئۆيلەر گۇيجۇنىڭ تاغلىق رايونىدىكى بۇيىزۇ مىللىتىدە ئومۇملاشقان.

ئۈچىنچى، خىش ياكى كېسەك قۇرۇلمىلىق تۆت چاسا ئۆيلەر. بۇ خىل ئۆيلەر ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ تەبىئەت، مۇھىت، كىلىماتنىڭ چەكلىمىسى

گه ئۆچرىمايدۇ.

ئۆگزىسى تۆز بولمىغان چاسا شەكىللىك بۇنداق ئۆيلەر-نىڭ ياسىلىشى ھەر خىل بولىدۇ. ئومۇمەن، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق مۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئالدى بىلەن ئۆي ئۇلى خاك بىلەن چىگدىلىدۇ، شارائىتى بار جايلاردا ئۇلى تاش بىلەن قويۇرۇلىدۇ، تېخىمۇ مۇستەھكەم بولۇشى ئۈچۈن ئارىلاپ ياغاچتىن تۈۋرۈك قويۇلىدۇ. ئاندىن تۈۋرۈك ئارىلىرى كېسەك بىلەن قويۇرۇلىدۇ، ئۈستىگە تەكشى قىلىپ خادىياغاچ قويۇلىدۇ، بالا بېشى ئورنىتىلىدۇ. ئۈستىنى ياپقان خادىياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ 40 سانتىمېتىردىن 60 سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ. خادا ئارىلىقى ۋاساجۇپ قىلىپ تېپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بوراسىلىپ ئۆت - چۆپ، پاخاللار بىلەن چۈمكەگەندىن كېيىن لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ ياكى ئۆلچەملىك قىلىپ خۇمداندا پىشۇرۇلغان كاھىش بىلەن يېپىلىدۇ. بەزى رايونلاردا خىش - كېسەك ئىشلەتمەي سېغىز لاي بىلەن ئۆينىڭ تېمى قويۇرۇلىدۇ. قۇرغاندىن كېيىن كەتمەن بىلەن يۈزىنى تەكشى قىرىپ ئۈستىدىن كاكىللىق لاي بىلەن سۈۋايدۇ. خوتەنده مۇشۇنداق ئۆيلەر ئومۇملاشقان. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئۈستى ئومۇمەن ياغاچتا يېپىلىدۇ. ئۆينىڭ ئىشكى ئاساسەن جەنۇبقا قارايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆي قۇرۇلما شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

1928—1929 - يىللىرى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىدىن سوسنوۋسكى ۋە 1955—1956 - يىللىرى ئوكلادنىكوۋ تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە، سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويىدىن ھون دەۋرىگە تەئەللۇق بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. بۇ شەھەر خارابىسىدىكى ئۆيلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەر ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى بولۇپ، ھەر بىر ئۆينىڭ ئورنى 20 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۇلىغا ئىككى قەۋەت تاش قويۇلغان. ئۈل ئۈستىگە نۇرغۇن ياغاچ تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىسى لاي، توپا بىلەن تولدۇرۇلۇپ خاڭدالغان. ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان.

ئىككىنچى خىلدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەرگە قارىغاندا چوڭ بولۇپ، ياسىلىشىمۇ بىرقەدەر سىلىق، بۇ خىل ئۆيلەر تۆت چاسا بولۇپ، ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان، بۇ ئۆيلەرگە يەنە قىشتا ئىسىنىش ئۈچۈن سۈپىلىق كاڭ ياسالغان، ئۈستى ساپال خىشلار بىلەن يېپىلغان.①

ئۇيغۇر بۇددىزم سەنئىتىنىڭ پارلاق يالدامىسى بولغان شىنجاڭ مىڭ ئۆيلىرى ئۇيغۇر مىمارچىلىقىنىڭ يەنە بىر خىل ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان شەكىلدۇر. تېيانشان-نىڭ جەنۇبىدا (باي، كۇچا، تۇرپان رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن) 14 ئورۇندا مىڭ ئۆي بولۇپ، بىر قىسمى تىك يارلىۋىگە ئويۇپ ياسالغان، بىرقىسمى توپا-لاي بىلەن قويۇرۇلۇپ مىڭ ئۆي شەكلىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئۆيلەرنىڭ شەكلى ئۇزۇنچاق-چاسا ۋە تۆت چاسا بولۇپ، ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر ئەگمە تورۇسلۇق (كېمىر ئۆي شەكلىدە) ياسالغان، بەزى ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا مەركىزىي يۆلەك قويۇلغان ۋە ئىچكىرى-تاشقىرى بىرنەچچە ئىغىز قىلىپ ياسالغان. تۆت چاسا ئۆيلەر گۈمبەز تورۇسلۇق، ئەگمە تورۇسلۇق، تۈز تورۇسلۇق شەكىللەردە ياسالغان. ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا سۇپا، ياغاچتىن پېشايۋان، ئاسما كۆۋرۈك،

① دەون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى، 344-ۋە 955-بەتلەرگە قارالسۇن.

پەلەمپەي، بۇددا مۇنارلىرى ئورنتىلغان. شىنجاڭ مىڭ ئۆيلىرى ئاساسەن مىلادى VI - IV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياسىلىشقا باشلىغان بولۇپ، شەكلى جەھەتتىن گرېك، ھىندى مىڭ ئۆيلىرى ئۇسلۇبىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئىسلام مىمارچىلىقىغا مەنسۇپ ئىمارەتلەر كۆپلەپ بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى جامە، مەسچىت، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى. ھازىر شىنجاڭدا 12 مىڭدىن ئارتۇق كونا - يېڭى مەسچىت، جامە ۋە بۇيۇك تارىخىي شەخسلەر نامىغا سېلىنغان ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرگەن يادنامە ئورۇنلىرى بار. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆپچىلىكىدە ھەر خىل شەكىلدىكى گۈمبەز، قوببە، مۇنار، ياغاچ رېشاتكىلىق تام، كۈنگىرە، ئۈچ بۇرجەك ۋە يېرىم دائىرە شەكلىدىكى ئېگىز دەرۋازىلارنى، تام تورۇسلارغا ئىشلەنگەن خىلمۇ خىل گۈل نەقىشلىرىنى كۆرىمىز.

مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ياكى يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى بويىچە، يايلاق - ئوتلاقلارغا كۆچكەندە يۆتكەشكە ۋە قار - يامغۇردىن ساقلىنىشقا قولاي بولسۇن ئۈچۈن بادىرا (چەنزە)، ئوت - چۆپلەردىن ياكى كىگىز، ھايۋان تېرىلىرىدىن دۇم كۆمتۈرۈلگەن پىيالە شەكلىدىكى چېدىر ئۆيلەرنى ياساپ ئولتۇراتتى. ئوتتۇرىسىغا ئېگىز تۈۋرۈك قويۇلغان، ئەتراپى تۆت بۇرجەك، ئالتە بۇرجەك، يەتتە بۇرجەك ئۆيلەرنى ياساپ ئۈستىنى ئوت - چۆپ ياكى كىگىز بىلەن ئوراپ، ئەتراپىنى ئارغامچىدا

تارتىپ قوزۇقلارغا باغلاپ قويۇلاتتى. بۇ ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۈستى گۈمبەز شەكلىدە ئىدى. بۇ ئۆيلەر كۆپرەك تاغ ئېتەكلىرىگە تارقاق ياسىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېراقتىن پەرق ئېتىلمىكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇلار ئۆي گۈمبىزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بوغۇملۇق قۇببىلارنى ياكى ئۆي ئوتتۇرىسىدىن چىقىرىلغان تۈۋرۈكنىڭ ئۈچىغا كالا، ئاتلارنىڭ قۇيرۇقلىرىنى ئېسىپ قويۇلاتتى ياكى ئۆزلىرىنىڭ شامان ئېتىقادىغا مەنسۇپ ھالدا قۇببىلارنىڭ چوقىسىغا كۈن، يۇلتۇز ۋە يېرىم ئاي شەكلىدىكى بەلگىلەرنى ياساپ بېكىتىپ قويۇلاتتى. بەزىلىرىگە بولسا بۆرە، يولۋاسلارنىڭ كاللىسىنى ئېسىپ قويۇلاتتى. كشى ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، ئۆلگۈچىنىڭ بۇرۇنقى ئۆيىگە ئوخشىتىپ قەبرە ئۈستىگە گۈمبەز ياساپ قويۇلاتتى. بۇ «ئۆلگۈچىنىڭ روھى ئۆلمەي ئۆز ئۆيىدە ياشايدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. يەنىسەي ۋادىسىدىن 1920 - يىلى تېپىلغان تاشقا ئويۇلغان تام سۈرەتلىرىدىكى قەدىمكى يەنىسەي ۋادىسى، ئورخۇن دەريالىرى بويلىرى ۋە سىبىرىيىدە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ گۈمبەز شەكلىدىكى چېدىر ئۆيلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئوتلاپ يۈرگەن چارۋىلارنىڭ مەنزىرىسى يۇقىرىقىلارنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار شەھەر - مەھەللە ئولتۇراق ھاياتىغا كۆچكەندىن كېيىن، گەرچە ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىدە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما مازارلار ھەم دىنىي ئورۇنلاردا قەدىمكى مىمارچىلىق ئۇسلۇبى ئۆزگەرمىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، X - IX ئەسىرلەردە چوڭ مەدرىس، جامە، مەسچىت، چوڭ مازار، ئوردا - سارايلارنىڭ دەرۋازىلىرى ئۈستىگە ھەيۋەتلىك گۈمبەز، قۇببىلارنى ياساش ھەم ئىككى تەرىپىگە ئېگىز مۇنار قوپۇرۇش شەكلى تېخىمۇ تەرەققىي

قىلدى. بۇنىڭغا شىنجاڭدا ھەممىدىن بۇرۇن ياسالغان ئىسلام ئىمارەتلىرىدىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرى ۋەكىللىك قىلالايدۇ. سۇلتان سۇتۇق بوغراخاننىڭ مازىرى ئاتۇش ناھىيە مەشھەت يېزىسىدا بولۇپ، بۇ مازار ئەڭ بۇرۇن ياغاچ تۈۋرۈك- لىمار بىلەن ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. تۆت ئەتراپىغا ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلىپ، دائىرە ئىچىگە ئېلىپ قويۇلغان. بۇ مازار يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئابدۇرىشىتخان تەرىپىدىن رېمونت قىلىنىپ، خىش ۋە رەڭدار كاھىشلار بىلەن تۆت چاسا گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ قايتا كېڭەيتىلگەن. بۇ مازارئومۇمەن خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت بولۇپ، تۆت چاسا شەكىلدە ياسالغان. غەرب تەرىپىگە ئىشىك قويۇلغان. قالغان ئۈچ تەرىپىگە تۆمۈردىن پەنجىرە ئورنىتىلغان. تۆت بۇرجىكىگە خىش بىلەن يۇمىلاق تۈۋرۈك چىقىرىلغان. تۆت تېمىنىڭ سىرتى ھەر خىل نەقىش ئويۇلغان خىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن، ئۈستى ياغاچ لىم بىلەن يېپىلىپ، ئوتتۇرىسىغا كىچىك مۇنار چىقىرىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنرەك ياسالغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئوپالدىكى مەقبەرىسى (ھەزرىتى موللام مازىرى) ۋە قەشقەر شەھىرى پايناپتىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرىمۇ يۇقىرىقى ئۇسلۇبتا ياسالغان بولۇپ، ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەملىكى جەھەتتىن يەنە ئۇزۇگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. قورغاس ناھىيە بازىرىدىن 15 كىلومېتر يىراقلىقتىكى چوڭ مازار كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان توغلۇق تۆمۈر خان ① نىڭ مازىرىمۇ ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى بويىچە ئاستى تىك تۆت چاسا، ئۈستى

① توغلۇق تۆمۈرخان چىڭگىز خانىنىڭ 7- ئەۋرىسى. ئۇ ھىجىرىيىنىڭ 730 - يىلى (مىلادى 1329 - يىلى) تۇغۇلغان، 24 يېشىدا 160 مىڭ ئادىمى بىلەن ئاقسۇدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن. ھىجىرىيە 765 - يىلى (مىلادى 1364 - يىلى) ئۆلگەن.

ئېگىز گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 9 مېتر. ئاستى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 60 مېتر، مازارنىڭ تاملىرى يېشىل رەڭلىك نەپىس كاھىشلار بىلەن قوپۇرۇلغان ھەم ئۈنۈگىغا يېشىل، سېرىق، كۆك، بىنەپشە رەڭلەر بىلەن 12 خىل نەقىش ئىشلەنگەن. قەبرە ئۆيگە كىرىدىغان تۆت تەرەپتىكى كىچىك ئىشىكلەردىن پەلەمپەي بىلەن ئىككىنچى قەۋەتكە ۋە مازار ئۈستىدىكى ئۇچۇق سۇپىغا چىققىلى بولىدۇ. مازارغا بېرىتالمۇ تۆۋرۈك ياكى لىم ئىشلىتىلمىگەن. ئۇ ئىمارەت XIV ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ياسالغان.

ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆي تۈرلىرى ئىچىدە قۇرغاق رايونلارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تۇرپانىنىڭ كېمىر ئۆيلىرى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇنداق كېمىر ئۆيلەرنىڭ ئۈستى كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ يېپىلىپ، ئىشىك - دېرىزىسىدىن باشقا جايلارغا يورۇچ ئىشلىتىلمەيدۇ. بۇنداق كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئاستىنقى قەۋىتى بىر - ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا گەمە قىلىپ كولىنىدۇ. ئۈستىگە بىر مېتر ئەتراپىدا كېسەكتىن تام قوپۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆلچەملىك قىلىپتا قۇيۇلغان خام كېسەك بىلەن گېمۇمېتىرلىك شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت كېسەك بىلەن ئىمارەت قوپۇرۇلىدۇ. ئاستىنقى قەۋىتى قىشتا ئىسسىق، ياز كۈنلىرى سالقىن بولغاچقا، ئۇ تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتىغا تازا ماس كېلىدۇ. تۇرپان خەلقى ياز ۋە قىشنى ئاشۇ كېمىر ئۆيلەردە ئۆتكۈزىدۇ. كېمىر ئۆيلەر تۇرپان، توخسۇن، پىچان قاتارلىق قۇرغاق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى ئومۇمەن كۈنگەيگە سېلىنىدۇ. ئۆي قۇرۇلمىسى بىر يۈرۈش

ئايۇان - سارايلىق بولىدۇ. ساراي ئۆينىڭ جەنۇب تەرىپىگە يوتقان - كۆرپە يىغىلىدىغان مەرەپ چىقىرىلىدۇ. شەرق تەرىپىگە دېرىزە ئورنىتىلىدۇ. قالغان تامىلىرىغا ھەر خىل نەقىشلىك تاكچا ئويۇلىدۇ. ئۇنىڭغا چىنە - قاچا - زىننەت بۇيۇملىرى، قىشلىق قوغۇن - قاپاق قاتارلىق نەرسىلەر تىزىپ قويۇلىدۇ. غەرب تەرەپتىكى تامغا يۆلەپ موريلىق ئوچاق سېلىنىپ، تۈرخۇنى تام ئارىسىدىن چىقىرىلىدۇ. ئايۇان ئۆيلەرگە كەڭ سۇپا قويۇلىدۇ. بەزى جايلاردا سۇپا ئورنىغا كاڭ قويۇلۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا پىلتىلىك ئوچاق سېلىنىدۇ. قىشلىق كاڭ ئۇستىدە يېتىش كىشىگە ھۇزۇر بېرىدۇ ھەمدە بەل ئاغرىقى، رېماتىزم قاتارلىق سوغۇقتىن بولىدىغان كېسەل - لىكلەرگە شىپا بولىدۇ. ھەرقاندای ئۆينىڭ ھويلىسى بولىدۇ. ئۆينىڭ پېشايۋىنى ھويلىغا قاراپ تۇرىدۇ. كۆپلىگەن ئۆيلەر - نىڭ ھويلىسىدا ئۈزۈم باركى بولىدۇ. ھېچبولمىغاندا كاۋا - قاپاق تېرىپ باراڭغا ياماشتۇرۇپ ياز كۈنلىرى ھويلىغا كۈن چۈشۈرمەيدۇ. ھويلا كەڭ بولسا ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەر قويۇلىدۇ. ھويلىنىڭ بىر تەرىپىگە گۈل تېرىلىدۇ. ھويلىنىڭ كوچىغا قارىتىلغان ئىككى قاناتلىق چوڭ دەرۋازىسى بولىدۇ. ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ بىر يېنىغا ئۇلاغلىرىنى قويىدە - غان ئېغىل ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە يىرىك ئاشلىق قويىدىغان ئامبار ئۆيلەر سېلىنىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇ تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن بولۇپ،

دەسلەپ ئېتىقاد يۈزىسىدىن تاغ چوققىلىرىغا سىمۇول قىلىنىپ، سىزىقچا ئويما (ئەگمە) شەكلىدە بارلىققا كەلگەن، كېيىن كۈن، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى، نۇر مەنبەسىگە سىمۇول قىلىنغان يۇلتۇزسىمان گېئومېتىرىك سىزىقچىلار، تەكشى يۈز ئويما، قاپارتما ئويمىغا قاراپ راۋاجلانغان، ۋە ئۇ تام رەسىملىرى، ھەيكەلتىراشلىق بىلەن ئورگانىك ھالدا، مۇكەممەل شەكىل ئارقىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن. دونخۇاڭدىكى مىك ئۆي، باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىك ئۆي، كۆچادىكى قۇمتۇرا، سىم ـ سىم، قىزىل قاغا مىك ئۆيلىرى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك مىك ئۆيلىرى بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئۇيغۇر بىناكارلىق ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ، تولۇقلىنىپ باردى، ھەتتا ئۇ، مۇنار، گۈمبەز، دەرۋازا، قۇببە، ئىشىك بېشى، تەكچە ئويۇقى، مورا، پېشايۋان، مەرەب، تۇۋرۇكلەردىن تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرىغمۇ سىڭىپ، پارلاق مەدەنىيەتنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە، مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى بېيىتتى.

يېقىنقى ئېيتقاندا، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى تۈۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1. رەڭلىك رەسىملەر. مېھمانخانىنىڭ ئىشىكلىرىگە، تاملارنىڭ تەكچە، مەرەب يېنىدىكى بوش ئورۇنلىرىغا، مەسچىت، مەدرىسەلەرنىڭ خالىرىغا، پېشايۋان، ئايۋانلىرىغا سىر بىلەن ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا ھەر خىل مەنزىرىلەر، لوڭقا ۋە گۈللەر سىزىلىدۇ. بۇنداق رەسىملەر ئەڭ يۇقىرى ماھارەت بىلەن سىزىلغان بولۇپ، سىلىشتۇرما پەرقى كۆچلۈك، ئەمما ئۇلار بىربىرىگە زىچ ماسلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ

رەڭ تاللاشتىكى ئىستېتىك ھېسسىياتى ۋە قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

2. ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا سىر بىلەن سىزىلغان رەڭلىك نەقىشلەرمۇ ئىشلىنىدۇ. لېكىن گەج ۋە ياغاچ ئويما نەقىشلەر ئاساس قىلىنىدۇ. گەج ئاق، سىلىق بولۇپ، قېتمىشى تېز، چىدامليقى كۈچلۈك، مەشغۇلاتى ئاددىي. شۇنىڭ ئۈچۈن گەج ئويما نەقىشلەر قەدىمكى شەھەر قۇرۇلۇشلىرىدا كەڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. مىلادى 981 - 983 - يىللىرى ئىدىقۇت خانلىقىغا كەلگەن خەنزۇ سەيياھى ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ «تۇرپانغا سایاھەت» دېگەن خاتىرىسىدە: «پايتەخت قوچۇ قار - يامغۇرى ئاز، ھاۋاسى ئىسسىق بىر جاي ئىكەن. ئۆي - ئىمارەتلىرى ئاپپاق ئاھاك بىلەن ئاقارتىلىدىكەن ... بۇ شەھەردە ياغاچتىن ياسالغان پەشتاقلار، شىپاڭلار كۆپ ئىكەن» ①دەپ يازغان.

گەج نەقىشلىرى كۆپرەك مەسچىت، قەبرە، گۈمبەز، مۇنار، ئويۇق شەكىلدىكى تاملارغا ئىشلەنگەن. بۇنداق نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ، بەزىلىرى بىر ئورگاند - نى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا، يەنە بەزىلىرى يۇمىلاق، تۆت چاسا، ئۇچ بۇرجەك، رومبا شەكىلدە مۇستەقىل بولىدۇ. ئومۇمەن بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى بىر - بىرىگە ماس كەلتۈرۈلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن كۆركۈچىنى قىزىقتۇرىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ.

3. خىشلارنى تىزىپ نەقىش ھاسىل قىلىش ۋە خىشلارغا گۈل چېكىش ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھە -

① «ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىن ئۆرنەكلەر». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى، 1 - بەت.

دىلىكى. بۇنىڭ بىر خىلى، بىنالارنىڭ لەمپىلىرى ۋە پەلەمپەيلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. يەنى لەمپە ۋە پەلەمپەيلەرگە ئۇچ بۇرجەك، ئالتە بۇرجەك ۋە چاسا شەكىللىك خىشلار تىزىپ چىقىلىپ، ناھايىتى چىرايلىق نەقىشلەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ، بىنا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۇسكە كىرگۈزۈلىدۇ. يەنە بىر خىلى، خىشلارنى ھەر خىل شەكىلدە ياساپ تىزىپ گېئومېتىرىك نەقىشلەرنى ھاسىل قىلىش بولۇپ، بۇ دەرۋازىلارنىڭ يېنىي ۋە مۇنار، گۈمبەزلەردە، تام، سۇپىلارنىڭ بەلگىلىك ئورۇنلىرىدا كەڭ‌دىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل ماھارەت ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ئەڭ مۇھىم سەنئەت شەكلىنىڭ بىرى. ئۇچىنچى بىر خىلى، گۈل چىقىرىپ قويۇلغان خىشلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تىزىش ئارقىلىق گەج ئويما نەقىشلەرنىڭ ئۇنۇمىنى ھاسىل قىلىش. بۇ گەج ئويما نەقىشكە قارىغاندا پۇختا بولىدۇ.

4. كاھىش. ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ، ھال رەڭ ۋە ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان كاھىشلارمۇ بار. كاھىش مەخسۇس خۇمدانىدا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، رەڭگى ئۆڭمەيدىغان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇنداق كاھىشلار قۇياش نۇرىدا پارقىراپ، ئەتراپتىكى تۇپراقلار بىلەن كۆچلۈك سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

5. ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى گىرۇھ نەقىشى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. گىرۇھ نەقىشى ئىمارەتتىكى ئىشلىتىلىش ئورنىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە

قاراپ لايىھىلىنىپ تۆۋەندىكىدەك شەكىللىنىدۇ:

بىرىنچى، كاھىش تاختا ياكى گەچدىن ياسالغان تۆت بۇرجەك، بەش بۇرجەك، ئالتە بۇرجەكلىك ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بۇرجەكلىك تاختىلارنىڭ توغرىسىغا ياكى تېنىك سىزىق بويىچە ئۆزئارا چېتىلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ تاختىلارغا بىر پۈتۈن گۈل ئىشلىنىدۇ.

ئىككىنچى، بىر پۈتۈن كۆادراتلىق تاختىغا $1\frac{1}{2}$، $1\frac{1}{3}$ لىك شەكىلدە گۈل ئىشلىنىپ، بۇ تاختىلار ئۆز سىخىمسىنىك رەتسىز بويىچە توغرىسىغا ياكى تېنىك سىزىق بويلاپ، گۈللىرى قارىمۇ قارشى شەكىلدە ياكى بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈلگەن ھالەتتە چېتىلىپ، گۈللەرنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن شەكىللىنىدۇ.

ئۈچىنچى، بىر پۈتۈن كۆادراتلىق ئىككى تاختىغا ياكى بىرقانچە تاختىغا ئوخشىمىغان شەكىلدىكى گۈل نۇسخىلىرى ئىشلىنىپ، توغرىسىغا ياكى تېنىك سىزىق بويىچە بىر-بىرىگە چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق گىرۇھنىڭ نەقىش ھاسىل قىلىنىدۇ.

تۆتىنچى، بىر پۈتۈن كۆادراتلىق تاختىغا بىر خىل گۈل نۇسخىسى ئىشلىنىپ، توغرىسىغا ياكى تېنىك سىزىق بويىچە ئوخشىمىغان ھالدا (گۈل بېشىنى يۇقىرى، تۆۋەن، ئوڭ، سولغا قارىتىپ) بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈپ چاپلاش يولى بىلەن شەكىللىنىدۇ.

بەشىنچى، كۆادراتلىق تاختىدىن بىرنى تۆت، سەككىز، 12 ياكى 16 بۆلەككە (يەنى ھەر بىر بۆلىكىنى كۆادرات شەكىلگە كەلتۈرۈپ) بۆلۈپ، ھەر بىر بۆلىكىگە ئوخشىمىغان شەكىلدىكى گۈل نۇسخىلىرى ئىشلىنىپ، ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن

تاختىغا كەلتۈرۈپ، توغرىسىغا ياكىي تىك سىزىق بويىچە بىر - بىرىگە چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق بىر خىل ياكى كۆپ خىل بىر پۈتۈن نەقىش شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

گىرۇھك نەقشى نۇسخىسىدىكى سىزىقلار ئۆزئىنك قۇرۇلما شەكلىگە قاراپ كەلكۈن شەكلىدە ھەمدە يانتۇ ۋە تۈز ھالەتتە ئىككى تەرەپكە كېڭىيەلەيدۇ، بەزىلىرى مۇستەقىل بىر گەۋدە ھالىتىدە بولىدۇ.

گىرۇھك نەقشى ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، شەۋلان، كۆپۈشەك، كەكلىك قېشى، قەنخىش، توقۇناق، زەنجىر، بادامچە، پىلىتە، ناۋا، غۇنچە، زۇنجى، نەمۇيان، سوخەر، شۇتارخونچە، ئانار، چىچەك، مودەن، ئۈزۈم، سولا، شەددە، يورۇق، پىنچە، زەمبس، ئېسىلما، سەبدە، گۈلشەن، قوشقۇراق، نەستە، ئىران (كەلكۈن) بەنجە، بىلىق قاسىرىقى، رېشات، ھۆنەن، شەمسى، ھەشقىسپىچەك، قەمەرچە، ساندۇقچە، گىزەك، تالا، يۇلتۇز، يوپۇرماق، تۇمارچە زەنجىر، پەتنۇسچە، قىيپاش زەنجىر، گۈل - گىيا قاتارلىق گېئومېترىك سىزىقلارنى سىيۇ - ژىت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ. گىرۇھك نەقشىدىكى بۇ نۇسخىلارنىك ھەر بىرى نۇسخىدا ئىپادىلىمەكچى بولغان شەكىللەرنىك قۇرۇلما سىزىقلىرىنىك ھەر خىل ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزئارا تەكرارلىنىشى ئارقىلىق، بەزىلىرى زىچ گۈللۈك، بەزىلىرى شالاڭ گۈللۈك، بەزىلىرى ئاددىي گۈللۈك، بەزىلىرى مۇرەككەپ گۈللۈك، بەزىلىرى چاچما گۈللۈك، بەزىلىرى قوشقۇراق گۈللۈك، بەزىلىرى جۈپ گۈللۈك، بەزىلىرى تاق گۈللۈك شەكىلدە ئىپادىلىنىپ، يەنە بىرقانچە يۈز تۈرگە كۆپىيىدۇ.

بۇ خىل نەقىشلەرنىك بارلىققا كېلىشى ئۇيغۇر خەلقىنىك تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇيغۇر خەلقىنىك

تۇرمۇشىدا ھويلىغا ئۆزۈم تېلى قويىدىغان، ھەر خىل گۈللەرنى تېرىپ ئۆستۈرىدىغان ئادەتلەرنىڭ بولۇشى، ئۇيغۇر ئەقىشلىرىدە تەبىئىي ھالدا ئەكس ئەتكەن. شۇڭا ئۆسۈملۈك-لەرنىڭ يوپۇرماقلىرى، گۈللەرنىڭ سىياقى، غۇنچە - پورەكلىرى، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ چېچەك - مېۋىلىرى، بولۇپمۇ بادام، ئانار، ئۆزۈم، شۇنىڭدەك ئاپتۇۋا، چۆگۈن، چەينەك، لوڭقىغا ئوخشاش تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئۇيغۇر ئەقىشلىرىنىڭ ئاساسىي كېلىش ماتېرىيالى بولۇپ، بۇلار ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلەن ئۆزگەرتىلىپ ۋە ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ، تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈ-لىدۇ. ئەقىشنى ھاسىل قىلغۇچى بەزى ئېلىمېنتلار ناھايىتى ئەركىن ھالدا بىر - بىرىنى كېسىشىپ ئۆتەلەيدۇ. بىر ئېلىمېنت يەنە بىر ئېلىمېنت بىلەن شەرتسىز باغلىنالايدۇ، ئەقىشنى تەشكىل قىلغۇچى ئېلىمېنتلارنىڭ زىچ - شالاڭلىقى، ئاددىي - مۇرەككەپلىكى، ئۆزئارا ھەم قارىمۇ قارشى، ھەم بىر گەۋدە قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقتىن، ئەقىشلەر كىشىگە ھەم ئۆزگىرىشچان، ھەم بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ بەكمۇ گۈزەل كۆرۈنىدۇ. ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى بۇ خىل مىللىي ئەقىش تۈرلىرى شەخسلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىدىن تارتىپ جامە، مەسچىت، مەدرىس، ئوردا، ساراي، مازار ۋە ھازىرقى زامان مىمارچىلىقىدىن تىياتىرخانا، كىنوخانا، زال، بىنا قاتارلىقلارغا، ئۇنىڭدىن باشقا گىلەمچىلىك، كۆلالچىلىق، توقۇمىچىلىق، كەشتىچىلىك، ئويمىكەشلىك، باسما، زەرگەرلىك، مىسكەرلىك قاتارلىق قول ھۈنەر سەنئەتلىرىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئازسان-لىق مىللەت رايونلىرىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا زور يېڭى-لىقلار بارلىققا كەلدى. ئاپتونوم رايونىمىزدا مەيدانغا كەلگەن

قۇرۇلۇشلاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئە-
تى تەدبىق قىلىنىپ ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئەم-
گەكچىلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىجادىي ئىھتىنىڭ سەرخىل
مىۋىسى بولغان خىلمۇ خىل نەقىشلەر ھازىرقى زامان
قۇرۇلۇشىغا كۆچۈرۈلۈپ، كىشىلەرنى مەپتۇن قىلماقتا ۋە
قىزىقتۇرماقتا.

ئۇيغۇر مىمارچىلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى
ۋە تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش
ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا تۈرت-
كىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، فولكلور تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە.

III بۆلۆم

ئەجتمایئی فولکلور

كىرىش

ئىجتىمائىي فولكلور پۈتكۈل فولكلورنىڭ بىر چوڭ تەركىبىي قىسمى، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن ئىنتايىن كەڭ.

ماركس: «ئادەمنىڭ ماھىيىتى ھەرگىز يېگانە ئادەمدە ئەسلىدە بار ئابستراكت نەرسە ئەمەس، ئەمەلىيەتتە، ئۇ بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى»① دەپ كۆرسەتكەن. بۇ بىزگە «ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى ــ ئۇنىڭ ئىجتىمائىيلىقى» ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭا كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولىدۇ. ئائىلە (ئۇرۇق)، ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئادەتلەر ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى قوغدايدىغان تۈگۈندۇر. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان مۇنداق ئىجتىمائىي ئادەتلەرنى ئۇستقۇرۇلما دائىرىسىدە ئۆگىنىش ۋە تەكشۈرۈش فولكلورنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما تار مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئادەتلەرنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس مەنىسى بار. نوقۇل بىر ئىجتىمائىي ئادەتنىڭ شەكىللە-

① «ماركس ــ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلىزۇچە نەشرى، 3- توم، 9- بەت.

نىشى كىشىلەرگە نىسبەتەن بىر خىل ئالاھىدە مەجبۇرلاش ۋە چەكلەش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ مۇئەييەن بىر دائىرە - دىلا رول ئويناپالايدۇ. مەسىلەن، ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئالدى بىلەن بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇ گەرچە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئىنتايىن مۇھىم تۇرۇنغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئىنسانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىر ئائىلە ۋە قېرىنداشلار دائىرىسىگە كىرەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىكى ئادەتلەرمۇ شۇ بىر ئائىلىنىڭ ئەنئەنىۋى ياكى قان قېرىنداش - لارغىلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يۇتكۇل ئىجتىمائىي ئادەتلەر - نىڭ بىر ھۈجەيرىسى بولالايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، بەزى ئادەتلەرنىڭ يەيدا بولۇشىغا شۇ ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن ئاممىلارنىڭ تەنئىمي مەنسۇپلۇقى (بىئولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى) مۇ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، نىكاھ ۋە ئائىلىنى ئالساق، ئۇ باشقا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۆزىدە تەبىئىي مەنسۇپلۇق ئامىلى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەر - ئايال ئىككى جىنسنىڭ پەرقى بىلەن ئىنسانلاردا تەبىئىي مەجبۇت بولغان جىنسىي قابىلىيەت نىكاھ ئادەتنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئاساسىدۇر.

ئاتا - ئانا، پەرزەنتلەر، ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل قاتارلىق ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ؛ قانداشلار ئارا نەسىلنى كۆپەيتىش ئائىلىنىڭ بىئولو - گىيىلىك ئىقتىدارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا نىكاھ ۋە ئائە - لىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئىككى جىنسنىڭ بىرلىشىشى ۋە قانداشلىق باغلىنىشىنى ئۆزىنىڭ تەبىئىي شەرتى قىلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، فىزىئولوگىيە ۋە

بىئولوگىيە ساھەسىدىكى مەلۇم تەبىئىي قانۇنىيەتلەر ئىنسان-لارنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك رول ئويناپدۇ.

بىراق، تەبىئىي مەنسۇپلۇقنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىدىكى رولىنى ھەرگىز چوڭايتىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ئىككى جىنسنىڭ بىرلىشىشى ۋە قانداشلىق باغلىنىش بارلىق ئالىي ھايۋانلاردا ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت خۇسۇسىيەت. نىكاھ ۋە ئائىلە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئالاھىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتۇر. تارىختىن قارىغاندا، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى نىكاھ ۋە ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى نىكاھ ۋە ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تۈپ سەۋەبتۇر.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىجتىمائىي ئادەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. بىز بۇ خىل ئادەتلەرنى فولكلور نۇقتىسىدا تەكشۈرگەندە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ كىشىلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە تۇتقان ئورنى ۋە رولىدىن ئىبارەت تۈپ ئىجتىمائىي ماھىيىتىنى ئاساس قىلىشىمىز كېرەك ۋە شۇنداق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز تۆۋەندە بۇ خىل ئىجتىمائىي ئادەتلەرنى ئايرىم ھەرھەپ ئۆتىمىز.

ئونىنچى باب
ئائىلە جەمەتى ۋە قېرىنداشلىق

بىرىنچى پاراگراف ئائىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

ئائىلىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتى فولكلور تەرەققىياتى دۇچ كېلىدىغان مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. بۇ مەسىلە فولكلورنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرىدۇ. فولكلور ئائىلە ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، پەقەت ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ئۇستىدىلا ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئائىلە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۇقتا قىلىدۇ. چۈنكى مۇشۇ ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئائىلىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىنى، ئائىلە قۇرۇلمىسى ـــ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئائىلە ـــ جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ھۈجەيرىسى ۋە ئەڭ كىچىك ئورگىنى. ئۇ بەلگىلىك دائىرىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىقتىن قۇرۇلغان (ئەر ـ ئايال مۇناسىۋىتى بىلەن قان ـ قېرىنداشلار مۇناسىۋىتىدىن تەشكىل تاپقان) ئەڭ كىچىك ئىجتىمائىي تۈرمۇش بىرلىكى بولۇپ، بۇنداق ئۇرۇق ـ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن پەيدا بولغان. دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى،

نىكاھ ئائىلىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ، نىكاھ ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە ئائىلە جەمەتى دېيىلىدۇ.

ئائىلە مۇناسىۋىتى نىكاھ مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چۈنكى، ئەر ـ ئايال نىكاھلانغاندىن كېيىن دەسلەپكى ئائىلە مۇناسىۋىتى شەكىللىنىپ، ئۇنىڭدىن ئاتا ـ ئانا، پەرزەنت، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىل قاتارلىق ئائىلىنىڭ باشقا ئەزالىرى ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت پەيدا بولىدۇ.

ئائىلە بىر تارىخىي ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن. مورگان ① «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئائىلە ــ ئاكتىپ ئامىلدۇر؛ ئۇ ھەرگىز ھەرىكەتسىز ھالەتتە تۇرمايدۇ، بەلكى ئۇ جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تۆۋەنرەك شەكىلدىن يۇقىرىراق شەكىلگە كۆچىدۇ.» ②

دېمەك، بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئائىلىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئورگان بىۋاستە ھالدا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۈغۇلۇشى ۋە ئۆسۈشىگە ئاساس بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇستەھكەملىنىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئايرىلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش قابىلىيىتى ئىنتايىن ئاجىز ئىدى. ئۇلار توپ ـ توپ بولۇپ تەشكىللىنىپ،

---

① مورگان لېۋىس گېنرى (1881 ــ 1818) ئامېرىكا ئالىمى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى تەكشۈرگۈچى ئىنسانشۇناس ۋە ئىرقشۇناس.

② «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 ـ توملۇق كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

تەبىئىي ئوزۇقلۇقلارنى توپلاش - يىغىشقا تايىنىپ كۈن كەچۈ-
رەتتى، كېيىنرەك ئوتنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بايقاپ قالدى ھەمدە
ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە خاس بىلىق ئوۋلاش ئۇسۇلىنى
ئۆگىنىۋالدى. ئىنسانلارنىڭ ئەشۇ دەۋرگە خاس دەسلەپكى
جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئىپتىدائىي جامائە توپى بولۇپ،
بىر جامائەدىكى توپ (گۇرۇھ) نىڭ ئەزالىرى ئورتاق ئەمگەك
قىلىپ تەڭ ئىستېمال قىلاتتى. سېنىڭ - مېنىڭ دەيدىغان
خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك قارىشى تېخى شەكىللەنمىگەنىدى.
ئىككى جىنسنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتىمۇ ھېچقانداق چەك
يوق ئىدى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەنە شۇ ئەڭ دەسلەپكى
ئىپتىدائىي باسقۇچىدا نىكاھمۇ، ئائىلىمۇ بولمىغانىدى.
ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچ-
قا قاراپ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىككى
جىنسنىڭ قىلچە چەكلەنمىگەن ئەڭ دەسلەپكى قالايمىقان
مۇناسىۋىتىدىن ئاستا - ئاستا تەرەققىي قىلىپ ھەر خىل توپ
نىكاھلىق (گۇرۇپپىلىق نىكاھ) تۈزۈمىدىكى نىكاھ ۋە
ئائىلىگە ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئەگەر ئائىلىنى شەرتلىك
ھالدا نىكاھ ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە دەپ
چۈشەنسەك، ئۇ ھالدا ئەنە شۇ توپ نىكاھلىنىش باشلانغان
دەۋر ئائىلىنىڭمۇ پەيدا بولغان دەۋرى بولۇشقا تېگىشلىك.
مانا بۇ ئائىلىنىڭ ناھايىتى تۆۋەن باسقۇچى بولۇپ،
ئۇنىڭدا تېخى ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ھەقىقىي مەنىدىكى
خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تولۇق شەكىللىنىپ كەتمىگەن. بۇ
يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان ئائىلە دېگەن ئۇقۇم، مۇقەررەركى،
ئائىلە جەمەتلىرىنى بىرلىك قىلغان ئىجتىمائىي شەكىلنى
كۆرسىتىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇ ھەم ئىچكى ھەم تاشقى
ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ.

ئائىلە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئورتاقلىقىدىن تەشكىل تاپقانلىقى، ئۇ بىر ئائىلىگە تەئەللۇق ئەزالارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇش سەرپىياتىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. شۇنداقلا بىر ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىش تەقسىماتى يۈرگۈزۈلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئائىلە داۋاملىق پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ ۋە كېڭىيىپ ماڭىدۇ. ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەت كۆز قارىشى بويىچە قارىغاندا، ئەگەر ئائىلە مۇشۇ ئىقتىدارىدىن ئايرىلسا، بۇنداق ئائىلە ھامان يوقلىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ.

ئائىلىنىڭ ئىچكى ئىقتىدارىدىكى يەنە بىر مۇھىم تەرەپ شۇكى، ئۇ ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى ھېسسىيات جەھەتتە قوشۇلۇپ كېتىشنى قامدايدۇ. مانا بۇ ئائىلىنىڭ مەنسۇي تۇرمۇش تەرەپتىكى ئىقتىدارى.

ئائىلە ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى بولغاچقا، ئائىلە جەمئىيەتنى ئەمگەك كۈچى بەلەن تەمىنلەيدىغان بازىدۇر. شۇنداقلا ئۇ يەنە ئەقلىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى بىلەن تەمىنلەشتەك ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئائىلىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىش ۋە چەكلەش رولى بار. مانا بۇ ئائىلىنىڭ تاشقى ئىقتىدارى ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئائىلە پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف نىكاھ ۋە ئائىلىنىڭ شەكىللىرى

تارىخ تەرەققىياتىدا شەكىللەنگەن نىكاھ ۋە ئائىلىنىڭ (ئۇرۇق جەمەتچىلىكى) تۈرلىرى ئۇستىدە سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرى ۋە

ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە تـوختىلىشقا تـوغرا كېلىدۇ.
ف. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىـدە ئىنسانىيـەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۈچ چوڭ دەۋرگە بۆلگەن.

1. ياۋايىلىق دەۋر. بۇ دەۋر ئۈچ باسقۇچقا بـۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، تۆۋەن باسقۇچ يەنى ئىنسانلارنىڭ گـۆدەكلىك دەۋرى. بۇ دەۋردە ئىنسانلار تېخى ئىسسىق بەلباغ ۋە مۆتىدىل بەلـباغ (تروپىك ۋە سۇبتروپىك) ئورمانلىرىدا ياشايتـتى. ئوزۇقـلۇقلىرى ياۋا مېۋىلەر ۋە ئۆسۈملۈك يىلتىزلـرىدىن ئىبـارەت ئىدى. ئەمما بۇ باسقۇچتا ئىنسانلار تىل قورالىغا ئىگە بولغان ئىدى.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا باسقۇچ. بۇ باسقۇچ ئىنسانلارنىڭ سۇ مەھسۇلاتلىرى (بېلىق، قىسقۇچ پاقا، قۇلۇلە ۋە باشقا سۇ ھايـۋانلىرى) نى ئوزۇق تەرىقىسىدە ئىستېمال قىلىش ۋە ئوت ئىشـلىتىشنى بىلىشتىن باشلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئىنسانلار تەبىئەتكە ۋە ئىقلىمغا باغلىنىپ ياشاشتىن قۇتۇلـۇپ، دەريا ئېـقـىنلىرى ۋە دېڭىز بويلىرىنى بويلاپ دۇنيانىڭ كۆپ قىسمىغا تارىلىپ ئولـتۇراقلاشتى، قوپال ئىشلەنگەن كـونا تاش قوراللار بارلىـقـقا كەلدى. ئىنسانلار ئۆزلىرىگە تەھدىد سېلىۋاتقان ۋەھشىي كۈچـلەرگە قارشى چوقماق ۋە نەيزىنى ئىختىرا قىلدى، بۇنىڭ بىـلەن ئوۋچىلىق ئېھتىياجى تۇغۇلدى. بۇ باسقۇچ تارىختا كـونا تاش قورال دەۋرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، يۇقىرى باسقۇچ. بۇ باسقۇچ ئوقـيا ئىخـتىراقلىنغان دەۋردىن باشلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياۋايى قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دائىملىق ئىستېمال قىلىدىغان ئوزۇقلۇقىغا ئايلاندى.

ئوۋچىلىق ئىنسان ئەمگىكىنىڭ ئادەتتىكى بىر قىسمى بولۇپ قالدى. ياغاچتىن ياسالغان قاچا-قۇمۇچلار ۋە قوراللار بارلىققا كەلدى ھەمدە ياغاچتىن تاختاي تىلىپ ئۆي سېلىش باشلاندى.

ئومۇمەن، ئوقيا مۇشۇ ياۋايىلىق باسقۇچىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قورالىدۇر.

2. ۋارۋارلىق دەۋرى. بۇ دەۋرمۇ ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، تۆۋەن باسقۇچ. بۇ باسقۇچ ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) سەنئىتىنىڭ ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن ئىشلىنىشىدىن باشلىنىدۇ. ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش ۋە كۆپەيتىش، ئۆسۈملۈكلەرنى پەرۋىش قىلىش مۇشۇ باسقۇچنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا باسقۇچ. بۇ باسقۇچ شەرقتە ئۆي ھايۋانلىرىنى قولغا ئۆگىتىشتىن، غەربتە ئوزۇقلۇق زىرائەتلىرىنى سۇغىرىش ۋاسىتىسى بىلەن يېتىشتۈرۈش ۋە ئۆي-ئىمارەت ئۈچۈن خام خىش ھەمدە تاش ئىشلىتىشتىن باشلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، يۇقىرى باسقۇچ. بۇ باسقۇچ تۆمۈر رۇدىسىنى ئېرىتىشتىن باشلىنىپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئارقىلىق مەدەنىيەت دەۋرى (سىلىۋېزاتسىيە) نىڭ مۇقەددىمىسىنى ئېچىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتا تاكاممۇللاشقان تۆمۈر قوراللار، تۆمۈر چىشلىق سوقا، تۆمۈرچىلىك كۈرىكى، يارغۇنچاق، ياغ ۋە ۋىنو ئىشلەش، ھارۋا ۋە جەڭ ھارۋىسى، ياغاچ ۋە تاختايلاردىن كېمە ياساش ئىختىرا قىلىنىشقا باشلىدى. قىسقىسى، بۇ باسقۇچ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

3. مەدەنىيەت دەۋرى (مەدەنىيلىك دەۋر). بۇ تەبىئەت مەھسۇلاتلىرىنى تېخىمۇ پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئۆگىنىش دەۋرى. ئەسلى مەنىدىكى سانائەت ۋە سەنئەت دەۋرىدۇر. بۇ دەۋر

ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ھازىرقى دەۋرمۇ ئەنە شۇ مەدەنىيلىك دەۋرنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر.

مەدەنىيلىك دەۋر تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەلۇم باسقۇچىدىن باشلىنىدۇ. بۇ باسقۇچنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن خاراكتېرلەيدىغان بەلگىلەر مۇنداق: (1) بۇ باسقۇچتا مېتال پۇل پەيدا بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە پۇل كاپىتالى، قەرز ۋە ئۆسۈمدارلىق (سوتخۇرلۇق) جارى قىلىنىدۇ. (2) ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا ۋاسىتىچىلىك قىلغۇچى سودىگەرلەر گۇرۇھى پەيدا بولىدۇ. (3) يەرگە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا ئىگىدارچىلىق قىلىش بىلەن باج-سېلىق پەيدا بولىدۇ. (4) قول ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمران شەكلىگە ئايلىنىدۇ. (5) ئائىلىنىڭ يېڭىچە شەكلى بولغان مونۇگامىيە ① يەنى ئەرنىڭ ئايال ئۈستىدىن ھۆكۈمران بولۇشى ئۈستۈنلۈككە چىقىدۇ.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەنە شۇ ئۈچ چوڭ دەۋرى نىكاھ ۋە ئائىلە جەمەتچىلىكىنىڭ ئوخشىمىغان شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

I ئائىلىنىڭ شەكىللىرى بىز تارىختا شەكىللەنگەن ئوخشىمىغان نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىگە مۇناسىپ ھالدا ئائىلىنىمۇ بىر قانچە تۈرگە بۆلۈمىز:

1. قان-قېرىنداشلىق ئائىلە جەمەتچىلىكى. بۇ ئائىلىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي بىرىنچى باسقۇچىدۇر. قان-قېرىنداشلىق ئائىلە ئانىلىق ھوقۇقچىلىقى (ماترىئارخاللىق) نىڭ گۈزەللىك سىمۋولى بولۇپ، ئۇ كۆپ ئەرلىك، توپ نىكاھلىق تۈزۈمىدىن شەكىللەنگەن ئائىلە فورمىسىدۇر. بۇ خىل ئائىلە شەكلىدە نىكاھ

① مونۇگامىيە — گرېكچە بىر نىكاھلىق دېگەن مەنىدىكى سۆز.

گۈرۈپپىلىرى بوغۇنلارغا قاراپ بۆلۈنىدۇ (يەنى ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللار بىر بوغۇن ھېسابلىنىپ، ئۇلار ھەم ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىل قېرىنداشلار، ھەم بىر-بىرلىرىگە ئەر-خوتۇن بولالايدۇ، بۇ ھال قان-قېرىنداشلىق ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ). بۇ ئائىلە شەكلىدە بىر تۇغقانلار (قان-قېرىنداشلار) ئارىسىدا ئۆزئارا نىكاھلىنىش چەكلەنمەيدۇ، ھەتتابىر ئۇرۇق جەمەتىدە بىر ئەرگە بىرنەچچە ئايال قارام بولىدۇ، نەسىل ئانا تەرەپكە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا ۋارىسلىق ھوقۇقىمۇ ئانا ئۇرۇقداشلىرى تەرىپىدە بولىدۇ، يەنى پەرزەنت ھامان ئانا ئۇرۇقىغا ۋارىس بولۇپ، ئاتا ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بولمايدۇ. مانا بۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئائىلە باشلىقىنىڭ ئانىلىق ھۆكمىگە بويسۇنغان ئائىلىگە ئۇيۇشتۇرۇلۇشى دېمەكتۇر. بۇ دەۋردە خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ئاياللار ئەركىن ياشاش مەرتىۋىسىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ناھايىتى ھۇرمەتلىك مەرتىۋىگىمۇ ئىگە بولغان»① ئىدى.

قېرىنداشلار (بىر تۇغقانلار) نىڭ نىكاھلىنىشىغا يول قويۇلمىغان پۇنالۇئال② ئائىلە. بۇ ئائىلە شەكلىمۇ بىۋاسىتە ھالدا ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، قان-قېرىنداشلىق ئائىلە فورماتسىيىسىدىن ئۆسۈپ چىققان. بۇ باسقۇچتا بىر ئانىدىن تۇغۇلغانلارنىڭ نىكاھلىنىشى ئەمەلدىن قالغان ھەمدە بىر تۇغقان ئاكا-ئۇكا ۋە ئىگىچى-سىڭىللارنىڭ بالىلىرى، نەۋرە-چەۋرىلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ نىكاھ يوق قىلىن-

① «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4-توم، خەنزۇچە نەشرى، 4-بەت.

② پۇنالۇئال-ئۆزئارا يېقىن يولداش دېمەكتۇر.

هان. بۇ خىل ئائىلە شەكلىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا ف. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېگەنىدى: «بۇنداق ئائىلە شەكلى كېيىن يەنە بىر قاتار ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن، مۇئەييەن ئائىلە دائىرىسىدە ئەر بىلەن خوتۇننىڭ ئۆزئارا ئومۇمىي بولغانلىقى، لېكىن خوتۇنلارنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرىنىڭ (دەسلەپتە بىر تۇغقان ئاكا-ئۇكىلار ۋە كېيىنرەك يىراق قېرىنداش ئاكا-ئۇكىلارنىڭ)، شۇنداقلا ئەرنىڭ ئىگىچى-سىڭىللىرىنىڭمۇ بۇ دائىرىدىن چىقىرىلغانلىقى مۇشۇ خىلدىكى ئائىلە شەكلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى بولغان».①

پۇنالۇئال ئائىلىدىن ئۇرۇقداشلىق قانۇنى كېلىپ چىققان. ئەمما بۇ ئائىلە شەكلىمۇ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرىقى دەۋرىگە مەنسۇپ.

3. جۇپ ئائىلە. جۇپ ئائىلە قېرىنداشلىق ئائىلىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى بولغان گۇرۇپپىلىق (توپ) نىكاھنى بارغانسىرى سىقىپ چىقىرىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. بۇ باسقۇچتا ئەر ئاساسەن بىر خوتۇن بىلەن تۇرىدۇ، لېكىن، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش جۇپ ئائىلىدە پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىنمىغان. ئەگەر ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرسە، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ئەرلەرنىڭ ئىختىيارىيلىقىدىكى ئىشقا ئايلانغان.

جۇپ ئائىلە فورماتسىيىسىدە ئايالنىڭ ئەرگە ناھايىتى سادىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. لېكىن نىكاھتىن ئايرىلىش رەسمىيىتى ناھايىتى ئاددىي ۋە ئوڭاي ئىدى. جۇپ ئائىلىدىن تۇغۇلغان بالىلار يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئانىغا مەنسۇپ بولاتتى. جۇپ ئائىلە پەيدا بولغاندىن باشلاپ خوتۇنلارنى ئېلىپ قېچىش ۋە

① «ماركس ــ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 34 - بەت.

سېتىۋېلىش هادىسىلىرى پەيدا بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ بۇ-رۇنقى دەۋردىن مىراس بولۇپ قالغان كوممۇنا ئۆي ئىگىلىكى-نى ئەسلا يوق قىلالمايدۇ. بۇ خىل كوممۇنا ئۆي ئىگىلىكىمۇ ئائىلىدە ئايالارنىڭ ھۆكۈمران بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«جۇپ ئائىلە جاھالەت دەۋرىدىن ياۋايىلىق دەۋرىگە ئۆتۈش ۋاقتىدا، ئاساسەن جاھالەت دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا، ئايرىم جايلاردا بولسا ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ تۆۋەنكى باسقۇچىدا پەيدا بولدى».①

4. بىر نىكاھلىق ئائىلە (مونۇگام ئائىلە). مونۇگاميە بىر خوتۇنلۇق ئەرلىك تۇرمۇشنى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مونۇگام ئائىلە — ئانا ھوقۇقى كۈچتىن قالغاندىن كېيىن چاپ-سان تەرەققىي قىلغان ئائىلىق ھوقۇقچىلىقى (پاترىئارخاللىق) تۈ-زۈمىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ۋارۇارلىقنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچى بىلەن يۇقىرى باسقۇچى ئارىسىدىكى دەۋردە، جۇپ ئائىلە فور-ماتسىيىسىدىن كېلىپ چىققان، مونۇگام ئائىلىنىڭ ئۆزۈل-كېسىل غەلىبە قازىنىشى مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ باشلىنىش ئالامەتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

مونۇگام ئائىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ ھال «ئايال جىنسىلىقلارنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي مەغلۇبىيىتى بولدى».② شۇنىڭ بىلەن ئەرلەر ئائىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىغا ئايلانىدى، خو-تۇنلار بولسا پەس ئورۇندىكى خىزمەتكارغا، ئەرنىڭ شەھۋىتىنى قاندۇرغۇچى قۇلغا، بالا تۇغۇپ بېرىدىغان ئاددىي قورالغا ئاي-

① «ماركس — ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 48-بەت.

② «ماركس — ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 52 - بەت.

لاندۇرۇلدى».①مانا بۇ پاتريئارخالىق ئاساسىدىكى ئائىلىنىڭ تېپىك كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئۇ «ئەركىن ۋەئەركىن بولمىغان شەخسلەردىن بىرقانچىسىنىڭ بىر ئائىلىگە ــ ئائىلە باشلىقىنىڭ ئاتلىق ھۆكمىگە بويسۇنغان ئائىلىگە ئۇيۇشتۇرۇلۇشى دېمەكتۇر».②

مونۇگام ئائىلە گەرچە بىر نىكاھلىق (بىر ئەر بىر خوتۇن-لۇق بولۇش) تۈزۈمى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ شەخسىي مۇھەببەت بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ تەبىئىي شارائىتقائەمەس، ئىقتىسادىي شارائىت-تىن، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئۈستىدىن ھەلىبە قازىنىشىغا ئاساسلانغان بىرىنچى ئائىلە فورمىسى ئىدى.

مونۇگام ئائىلىنىڭ جۈپ ئائىلىدىن پەرقى شۇكى، مونۇ-گام ئائىلىدە ئەر ــ خوتۇننىڭ بىر ــ بىرىگە باغلىنىشى بىرقەدەر مۇستەھكەمرەك بولىدۇ، يا ئەر، يا خوتۇننىڭ خاھىشى بىلەن ئاسانلىقچە نىكاھ بۇزۇلمايدۇ. پەقەت نىكاھنى بۇزۇش ئەركىن-لىكى ئەر تەرەپكىلا خاس بولۇپ، خوتۇنغا ۋاپاسىزلىق قىلىش ئەرلىك ھوقۇقىنىڭ ئىختىيارىيلىقى.

مونۇگام ئائىلىنىڭ ئەڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، نىكاھ ۋاقتىدا تۈرەلگەن بالا ئاتىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

مونۇگام ئائىلە ئەرلەر ھۆكۈمرانلىق تۇ ۋىمىدىكى قەھرە-مانلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. شۇڭا مۇشۇ دەۋرنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى سۈپىتىدە يارىتىلغان قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدا مونۇگام ئائىلىنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىلىرى روشەن ئەكس ئېتىلگەن. مۇشۇ دەۋرنىڭ ئەڭ مۇكەممەل بەدىئىي خاتىرىسى بولغان گومېرنىڭ داستانلىرىدا ئەسىر قىلىپ ئېلىنغان ياش خوتۇنلار

① ② «ماركس ــ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 ــ توم، خەنزۇچە نەشرى، 52 ــ بەت.

غالىبلار (ئەرلەر)نىڭ ھېسسى ئۇچۇن قۇربان بولدۇ. ھەربىي باشلىقلار ئەسىرگە چۈشكەن ئايالىلاردىن ئەڭ چىرايلىقلىرىنى تاللاپ ئالىدۇ. پۈتۈن «ئىلئىادا» داستانى ئاخىرلىس بىلەن ئاگاممنون ئوتتۇرىسىدا شۇنداق بىر قۇل ئايالىنى تالىشىشقا بېغىشلانغانلىقى ھەممىگە مەلۇم.

ئومۇمەن مونۇگام ئائىلە ئۇرۇق جەمەتچىلىكىنىڭ بىرقەدەر مۇستەھكەملەنگەن شەكلى، ئىنسانلار سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ روشەن ئىپادىسى. «تارىختا پەيدا بولغان ئەڭ دەسلەپكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق بىر نىكاھلىق تۇزۇمىدىكى ئەر-خوتۇنلار ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا پەيدا بولغان. ئەڭ دەسلەپكى سىنىپىي زۇلۇم بولسا ئەرلەرنىڭ خوتۇنلارنى قۇل قىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا پەيدا بولغان بىر نىكاھلىق تۇزۇم ئۇلۇغ تارىخىي تەرەققىيات بولدى، لېكىن ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قوللۇق ۋە خۇسۇسىي بايلىق بىلەن بىر قاتاردا ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان دەۋرنىمۇ باشلاپ بەردىكى، بۇ دەۋردىكى ھەرقانداق تەرەققىيات ئەينى ۋاقىتتا نىسپىي چېكىنىش بولدى. بىر قىسىم كىشىلەر-نىڭ بەخت-سائادەتكە ئېرىشىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئازاب-ئوقۇبەت چېكىشى ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىشى بەدىلىگە بولدى. بىر نىكاھلىق تۇزۇم مەدەنىيىتىنىڭ جەمئىيەتنىڭ شۇنداق بىر ھۇجەيرىسىكى، بىز بۇ جەمئىيەت ئىچىدە يېتەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغان قارىمۇ قارشىلىق ۋە زىددىيەتنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى شۇ ھۇجەيرىگە قاراپ تەتقىق قىلىشىمىز مۇمكىن».①

II نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى

يۇقىرىدا

① «ماركس — ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 57 - 71 - بەتلەر.

ئېيتقىنىمىزدەك، ئائىلە نىكاھ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە بولغاچقا، ئائىلە قۇرۇلمىسىنى ئېنىق شەرھلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرىنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەقتە ف. ئېنگېلس مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «دېمەك، بىز نىكاھنىڭ ئۈچ ئاساسىي شەكلى بارلىقىنى كۆرىمىز ۋە بۇلار ئومۇمەن ئالغاندا ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۈچ ئاساسىي باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ. جاھالەت دەۋرىگە گۇرۇپپىلىق نىكاھ (توپ نىكاھ)، ياۋايىلىق دەۋرىگە جۈپ نىكاھ، مەدەنىيلىك دەۋرىگە بۇزۇقچىلىق ۋە شەھۋانىلىقنى قوشۇمچە قىلغان بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى (مونوگامىيە) توغرا كېلىدۇ».① دەرۋەقە، توپ نىكاھلىق تۈزۈمى بىلەن جۈپ نىكاھلىق تۈزۈمى ئېتىدائىي جەمئىيەتنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە تۈزۈمىدۇر. بىرئەر - بىرخوتۇنلۇق تۈزۈملا سىنىپىي جەمئىيەتپەيدابولغاندىن بۇيانقى قوللۇق جەمئىيەت، فېئودال-لىق جەمئىيەت ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى نىكاھ ۋە ئائىلە تۈزۈمىدۇر. تۆۋەندە يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل نىكاھ تۈزۈمىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، توپ نىكاھلىق تۈزۈمى. بۇ ئېتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئاڭسىز ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل تەبىئىي نىكاھ تۈزۈمى. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئېتىدائىي جامائە تۈپى بولۇپ، بىر جامائەدىكى توپنىڭ ئەزالىرى ئورتاق ئەمگەك قىلىپ، تەڭ ئىستېمال قىلاتتى. تەبىئىي ئىقتىدارىدىن شەكىللەنگەن ئىككى جىنسنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھېچقانداق چەك يوق ئىدى. بۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىللەردە ھەرقانداق مەنىدىكى نىكاھ تۈزۈمى

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 25-71 - بەتلەر.

مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچى تىن يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ ئۆزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دەسلەپكى ئىككى جىنسنىڭ چەكسىز مۇناسىۋىتىدىن ئاستا - ئاستا ھەر خىل شەكىلدىكى توپ نىكاھلىق تۈزۈمى بارلىققا كەلدى.

توپ نىكاھلىنىشنىڭ تۆۋەن شەكلى قانداشلىق توپ نىكاھلىق تۈزۈمىدۇر. قانداشلىق توپ نىكاھلىق تۈزۈمىنىڭ تىپىك شەكلىگە ئاساسلانغاندا، بىر ئەۋلادنىڭ ھەر بوغۇنىدىكى ئەر ۋە ئاياللار ھەم ئۆزئارا قېرىنداش بولىدۇ ھەم ئۆزئارا بىر - بىرىگە ئەر - خوتۇنمۇ بولىدۇ. ئىلىممىزنىڭ قەدىمكى ياز- ما خاتىرىلىرىدىن «ئەۋلىيا - ئەنبىيالار خاتىرىسى» دە: «گاۋشىنشى ياش قىزىنى پەنخۇغا ئەگەش دەپ بۇيرىدى، ... ئۇچ يىلدىن كېيىن، ئۇلاردىن 6 ئوغۇل، 6 قىز تۇغۇلدى، پەنخۇ ئۆلگەندىن كېيىن، بۇ قېرىنداش ئوغۇل-قىزلار بىر - بىرىگە جورا بولۇشتى. (ئەر - خوتۇن بولۇشتى)» دېيىلگەن. بۇ قانداشلىق توپ نىكاھلىق تۈزۈمى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

توپ نىكاھلىق تۈزۈمىنىڭ يۇقىرى شەكلى پۇنالۇئال قانداشلىق توپ نىكاھلىق تۈزۈمىدىن ئىبارەت. بۇ خىل تۈ- زۈم توپ نىكاھلىنىش دائىرىسىدىن دەسلەپتە بىر تۇغقان قېرىنـ داشنى، ئاستا - ئاستا شىرەم قانداشلارنى (نەۋرە - چەۋرىلەردىن ئىبارەت 3 -،4 - ئەۋلادنى) چىقىرىپ تاشلىغان، 3 - ،4 -ئەۋلاد- تىن كېيىنكى شىرەم قېرىنداشلارنىڭ ئورتاق ئېرى ياكى ئور- تاق خوتۇنى بولغان.

ئىلىممىزنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانـ غاندا، بەزى مىللەتلەر ھەم رايونلاردا ئاكا - ئۇكىلارنىڭ ئور- تاق خوتۇن ئىلىش ياكى ئاچا - سىڭىللار ئورتاق ئەرگە تېگىشتەك

ئۆرپ ـ ئادەتلەر ساقلانغان بولۇپ، بۇلار بەلكىم پۇنالۇئال قانداشلىق توپ نىكاھلىنىش تۇزۇمىنىڭ قالدۇقلىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ نىكاھ تۇزۇمىدىمۇ پەرزەنت ھامان ئانا ئۇرۇقىنىڭ ئەزاسىلا بولاتتى.

ئىككىنچى، جۇپ نىكاھلىق تۇزۇمى. ئۇ، توپ نىكاھلىق تۇزۇمىدىن بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق نىكاھ تۇزۇمىگە ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى شەكىل ھېسابلىنىدۇ.

جۇپ جورىلار نەسەبەتەن مۇقىم بىرگە ئۆتۈش ھادىسىلىرى خېلى ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدىن باشلاپ، توپ نىكاھلىق تۇزۇمى ئىچىدىن شەكىللىنىپ چىقىشقا باشلىغان. بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي شارائىتتا ھەممە ئۇچۇن ئوخشاش يۇرگۈزۈلىدىغان جۇپ نىكاھلىق تۇزۇمىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، جۇپ جورىلار بويىچە ھايات ئۆتكۈزۈش بارغانسېرى ئومۇملاشتى. كېيىنچە ئاستا ـ ئاستا مۇقىملىشىپ جۇپ نىكاھلىق تۇزۇمى شەكىللەندى. بۇ خىل نىكاھ ۋە ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ئائىلە جەمەتى يەنىلا ئاياللارنى مەركەز قىلىپ، ئاياللار سەلتەنىتىگە ھامىي ئىدى. شۇڭا جۇپ نىكاھلىق تۇزۇمىدىكى ئەر تەرەپ باشقا ئۇرۇقتىن بولۇشى شەرت ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ تۇزۇم بويىچە ئاياللار ئۆيلىنىش، ئەر ـ لەر ياتلىق بولۇش، ئەرلەر ئاياللارغا ئەگىشىپ ئولتۇراقلىشىش شەرت قىلىنغانىدى.

جۇپ نىكاھلىنىشنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئائىلە مۇناسىۋىتىگە يېڭى ئامىل ئېلىپ كەلدى ھەمدە ئەرلەر سەلتەنىتىنىڭ تىكلىنىشىگە مەلۇم دەرىجىدە زېمىن ھازىرلىدى. بۇرۇن تۇغۇلغان پەرزەنتلەرنىڭ پەقەت ئانىسىلا مەلۇم بولۇپ، دادىسى نامەلۇم ئىدى، ئەمدى پەرزەنتلەرنىڭ دادىسىنىمۇ بىلگىلى بولىدىغان بولدى. شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، جۇپ نىكاھلىق تۇزۇمى مۇقىم

ۆه مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئۇڭايلا بۇزۇلۇپ كېتەتتى.

ئۇچىنچى، بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق نىكاھ تۈزۈمى — «بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم» دىكى نىكاھ ۆه ئائىلە تۈزۈمى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىشى ھەمدە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ بەرپا بولۇشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ دەسلەپكى تۈرەلمىسى ئىنسانلارنىڭ سىنىپسىز جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش مەزگىلىدە بىمخ سۇرۇشكە باشلىغان. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىقى (ماتىرىئارخاللىق) دىن ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق (پاتىرىئارخاللىق)قا ئۆتۈش جەريانىدا ئىككى جىنسنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، «ئەرلەر ئەزىز، ئاياللار خار» قارىشى ھۆكۈمران ئىدىيىگە ئايلانىدى. مانا بۇ «بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق نىكاھ تۈزۈمى» نىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ تارىخىي ۆه ئىجتىمائىي ئاساسىدۇر. پاتىرىئارخاللىق ئۇرۇقداشلىقى ماتىرىئارخاللىق ئۇرۇقداشلىقىنىڭ ئورنىنى ئالغاندىن كېيىن، بالىلار ئانا ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىقىدىن ئاتا ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىقىغا ئۆتۈپ، ئاتا ئەجدادى تەرىپىدىن سۈرۈشتۈرۈلىدىغان ئۇسۇل تۈرغۇزۇلدى، پەرزەنتلەر ئاتا تەرەپ مال-مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىشتەك ۋارىسلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى. ئۇرۇق (كىلان) تەشكىلى ئىچىدە ئاتا جەمەت مەركەز قىلىنغان يېڭى ئائىلە تەشكىلى تەدرىجىي بارلىققا كەلدى.

«بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم» دىكى ئائىلە جۈپ نىكاھلىق تۈزۈمىدىكى ئائىلىدىن مۇستەھكەمرەك بولاتتى. ئاياللىنىڭ ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئەرنىڭ ھۆكمىگە شەرتسىز بويسۇنۇشى تەلەپ قىلىناتتى.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 5 - 6 مىڭ يىل ئىلگىرى ئىبلىمىز-نىڭ خۇاڭخې ۆه چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىسىدىكى بەزى قەبىلىلەر پاتىرىئارخاللىق جەمئىيىتىگە كىرگەنىدى. بۇ يەردىن تېپىلغان

مەدەنىيەت ئىزلىرى ئىچىدە ئۆز ۋاقتىدىكى ئەر - ئايال بىرگە دەپنە قىلىنغان قەبرىلەر چىلىقتۇرۇلدى. بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ يىل ئىلگىرىكى «قاراسۇق مەدەنىيىتى» ۋە «تارىم مەدەنىيىتى» گە تەئەللۇق قەبرىلەرنىڭ ئىچىدىمۇ ئەر - ئايال بىرگە دەپنە قىلىنغان قەبرىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مانا بۇلار «بىر ئەر-بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم» نىڭ ماددىي ئاساسلىرىدۇر. چۈنكى بۇ تۈزۈم بويىچە يۇرت ئاقساقاللىرى ۋە مۆتىۋەرلىرى ئۆلسە، ئۇنىڭغا ئايالىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغانىدى.

«بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم» مۇتلەق ۋە يېگانە ھالدا بىر ئەر بىرلا خوتۇن ئېلىشنى شەرت قىلمىغان، ئەمەلىيەتتە ئۆزاق مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلىرى كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشقا ئىمتىيازلىق ئىدى. بۇ كۆپ خوتۇنلار ئىچىدە بىرى چوڭ خانىش ھېسابلىنىپ، ئۇ ئىجتىمائىي ئورۇن جەھەتتىن باشقا توقاللاردىن ئۈستۈن تۇراتتى. شاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ 60 دىن ئارتۇق خوتۇنى بار ئىدى.

ئىنسانلار سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى مەنبە قىلغان «بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم» دىكى نىكاھ ۋە ئائىلە تۈزۈمى ئۆزۈن مۇددەتلىك ئۆزگىرىش جەريانىنى باشتىن ئۆتكۈزدى. قۇللۇق تۈزۈم، فېئودالىق تۈزۈم ۋە كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى نىكاھ ۋە ئائىلە ئوخشاشلا «بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم» نىڭ تارىخىي تەركىبىدە ئىدى، ئەمما ھەرقايسى جەمئىيەتتىكى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار ئىدى. مەسىلەن، قۇللۇق، فېئودالىق جەمئىيەتتىكى نىكاھ ۋە ئائىلە تۈزۈمىدە

جسمانىي ھېقىنىش مۇناسىۋىتى نىسبەتەن گەۋدىلىك بولۇپ، پەرزەنتلىرىنىڭ نىكاھ ئىشى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئىختىيارىيلىقىدا بولۇش، نىكاھتا سودىلىشىش، ئاشكارا ھالدا بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش، خوتۇنلارنى خار كۆرۈش قاتارلىق ئەرلىك ھوقۇقچىلىقى ئەۋج ئالغانىدى.

بىز مىسال ئۈچۈن فېئودالىق نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

(1) مەجبۇرىي نىكاھـــئەر ـ ئاياللاردا قىلىچمۇ نىكاھ ئەركىنلىكى بولماسلىق. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى كىتابى «ئەدەب، قائىدە، ئىنساب» تا خاتىرىلىنىشچە: «كۈيئوغۇل بىلەن كېلىن يات ئۇرۇقتىن بولسا ئوبدان بولۇر، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دۇئاسىنى ئالسا رونىاق تاپۇر» دېيىلگەن (شۇ كىتاب، 13 ـ بەت). ئەگەر فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىدە ئەركىنلىك بار، دېيىلسە پەقەت ئەركەكلەردىلا مۇئەييەن شەرت ئاستىدا خوتۇننى «تالاق» قىلىش ھوقۇقى بولاتتى. «7 ئىللەت» يەنى «ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رايىغا قارىماسلىق»، «تۇغماسلىق»، «تالاغا قاراش»، «كۆنلەش»، «ساقايماس كېسەل»، «ۋالاقەتكەكزۇلۈك»، «ئوغرىلىق قىلىش» قاتارلىقلار خوتۇننى «تالاق» قىلىشنىڭ يەتتە تۈرلۈك سەۋەبى قىلىنغان. «تالاق» قىلىش پەقەت ئەرلەرگىلا ھېرىلگەن خاس ھوقۇق بولۇپ، ئۇ نىكاھتىن ئايرىلىشنىڭ قانۇنلۇق بەلگىسى بولۇپ قالغان.

(2) ئەرلەرنى ئەزىز، ئاياللارنى خار كۆرۈش، ياۋايىلارچە بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشتەك تۈزۈم. بۇنىڭ بىلەن ئاياللار فېئودالىق ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئىلاھىي ھاكىمىيەتتىن باشقا ئەرلەر ھاكىمىيىتىنىڭمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ۋە زۇلمىغا ئۇچرايتتى. «ئاياللىنىڭ ئەرگە ئىتائەت قىلىشى پەرز» دېگەن پەتۋا فېئودالىق نىكاھ، ئائىلە تۈزۈمى

نىڭ بىر مۇھىم پرىنسىپى ئىدى.

(3) باللارنىڭ مەنپەئىتىگە سەل قاراش، ئائىلە باشلىقى ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويۇش. ئائىلە باشلىقى تۇزۇمى — ئۇش-شاق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا فېئو-داللىق نىكاھ، ئائىلە تۇزۇمىنىڭ يادروسىدۇر. ئائىلىدە بالا ئاتىغا ئىتائەت قىلىش، ئوكا ئاكىسىغا ئىتائەت قىلىش، خوتۇن ئېرىگە ئىتائەت قىلىش، پۇتۇن ئائىلىدىكىلەر ئائىلە باشلىقىغا ئىتائەت قىلىش فېئودالىلىق ئائىلىسىنىڭ مۇقەددەس قانۇنى ئىدى.

(4) ئاياللارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى چەكلەش. بولۇپمۇ مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ بەزىلىرىدە فېئودال دىنىي ھۆكۈمران كۈرۈھلىرى ئىسلام شەرىئەتلىرىنى خالىغانچە بۇرمىلاپ «ئاياللار بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىنلا يۈزىگە چۈمپەردە تارتىش»، «ئۆز ئائىلە جەمەتىدىن باشقا ئەرلەرگە كۆرۈنمەسلىك»، «چۈم-پەردىسىز كوچىغا چىقماسلىق»، «ئەرلەر بىلەن بىر سورۇندا ئولتۇرماسلىق» قاتارلىق ئىنسانىي ئەركىنلىكىنى بوغۇدىغان «نامەھرەم» لىك پەتۋالىرى ئارقىلىق ئاياللارنىڭ ئالەم يورۇقلۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشىغمۇ چەك قويغان. بۇلىڭدىن فېئودالىلىق ئائىلىگە مۇناسىپ بىر يۈرۈش پاسسىپ ئادەتلەر شەكىللەنگەن.

كاپىتالىزمنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە تۇزۇمى شەكىل جەھەتتىن ئاتا-ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا مەجبۇرىي چات كىرىشىدىغان ھادىسىلەرنىڭ ئورنىغا «نىكاھ ئەركىنلىكى» نى دەسسەتكەن بولسىمۇ، «ئەر-ئاياللارنىڭ باراۋەر بولۇش» شوئارى ئارقاملىق، ئەمەلىيەتتە ئەر-ئاياللارنىڭ باراۋەر بولماسلىقىدەك پاكىتلارنى يېپىپ كۆرسىتىشكە تىرىشتى.

ئۇچىنچى پاراگراف قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى

قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دېگىنىمىز قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى ئائىلە ئەزالىرى مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. بۇ ئاتا-ئانا بىلەن پەرزەنتلەر، ئاكا-ئۇكا بىلەن ئاچا-سىڭىللار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ.

ئەسلىدە قانداشلىق نەزەرىيىسىنىڭ تەكشۈرۈشىدە، پەرزەنتلەر بىلەن ئاتا-ئانا ئارىسى ھەر ئىككى تەرەپكە يەنى ئاتا تەرەپ سىستېمىسىدىكى قانداشلىق ۋە ئانا تەرەپ سىستېمىسىدىكى قانداشلىق بىلەن ئورتاق مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئاتا بىلەن ئانا ئوخشاش دەرىجىدە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللار مۇناسىۋىتى ئوخشاش قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ھېسابلانغاچقا، ئاكا-ئۇكا بىلەن ئاچا-سىڭىللارمۇ ئوخشاش دەرىجىدە دەپ قارىلىدۇ. ئەمما ھازىر مەۋجۇت بولغان ئاتىلىق ئائىلە مۇناسىۋىتىدە پەرزەنتلەرنىڭ تۇغۇلۇشى ئاتىلىق قانداشلىقنىڭ ئاساس قىلىدۇ، ئوخشاشلا، ئاكا-ئۇكا بىلەن ئاچا-سىڭىللار ئارىسىدىمۇ ئەر تەرەپ ئاساس قىلىنىدۇ (ئاتىلىق سىستېمىغا قارىلىدۇ). بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزىدە ھەم زىددىيەت، ھەم بىرلىك مەۋجۇت.

قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپ لىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئائىلە جەمەتىنىڭ ئىچىدە مەۋجۇت بولىدىغان ئوخشىمىغان دەرىجىگە ئالاقىدار پەرقلەردىن ئىبارەت. بۇ دەرىجە پەرقىنى ئائىلە جەمەتلىرىنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى

ۆە رولىنىڭ چوڭ - كىچىكلىك پەرقى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

فېئودالىق ئائىلە جەمەتچىلىكى ياكى فېئودالىق ئىدىئولوگىيە كونترولىۇقىدىكى ئائىلە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە تايانغاچقا، ئۇنىڭدا ھەمىشە ئەرلەرنى ئەزىز، ئاياللارنى خار كۆرۈشتەك تەڭسىز مۇناسىۋەت ئېتىبارلىق ئورۇنغا ئىگە بولغان. شۇنىڭ بىلەن ۋارىسلىق ھوقۇقى ئەر تەرەپكىلا بېرىلگەن.

قان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

ئۇرۇق - تۇغقانلار دېگىنىمىز نىكاھ قانداشلىق ۋە بەقمش - بېقىۋېلىنىش سەۋەبىدىن پەيدا بولغان كىشىلىك مۇناسىۋەتتۇر. شۇڭا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت قانداشلىق نەسلىنى داۋاملاشتۇرۇش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. ئۇرۇق - تۇغقانلار بىلەن ئائىلە ئەزالىرىنىڭ پەرقى بولىدۇ، ئائىلە ئەزالىرى مۇئەييەن دائىرىدىكى بىر ئائىلىدە ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، ئۆزئارا بېقىش، يار-يۆلەك بولۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدىغان قانداش تۇغقانلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا شۇ بىر ئائىلىنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورلىرى كىرىدۇ. دېمەك، ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە ئەزاسى بولالمايدۇ، ئەمما ئائىلە ئەزالىرى ئۇرۇق - تۇغقان ھېسابلىنىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلار ئۈچكە بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، قانداش تۇغقانلار ــ قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغانلىكى تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى قانداش تۇغقانلار دائىرىسىگە كىرىدۇ.

ئىككىنچى، قۇدىلار ــ نىكاھ مۇناسىۋىتى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ئۇرۇق - تۇغقانچىلىققا ئېيتىلىدۇ. قۇدىلىق مۇناسىۋەتتىن شەكىللەنگەن بۇنداق تۇغقانچىلىقنى ئۇچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) قانداش تۇغقانلارنىڭ جورىسى، مەسىلەن، ئوغۇل - قىز-لىرىنىڭ جورىسى ئاتىسىنىڭ ئاكىسى، تاغىسى، كىچىك ئاپىسى، هاممىچىسىنىڭ جورىلىرى، ئاكا-ئۇكا، ئىگىچى - سىڭىللىرىنىڭ جورىسى قاتارلىقلار.

2) جورىسىنىڭ قانداش تۇغقانلىرى. مەسىلەن، ئەرنىڭ ياكى خوتۇنىنىڭ ئاتا - ئانىلىرى، ئەرنىڭ ياكى خوتۇنىنىڭ بوۋا-مومىلىرى ۋە قېرىنداش ئاكا - ئۇكا، ئىگىچى - سىڭىللىرى قاتارلىقلار.

3) جورىسىنىڭ قانداش تۇغقانلىرىنىڭ جورىسى. مەسىلەن، ئەرنىڭ ياكى خوتۇنىنىڭ ئاكا - ئۇكا، ئىگىچى - سىڭىللىرىنىڭ تا-غىسى، كىچىك ئاپىسى (هاممىسى)، ئاپىسىنىڭ ئاكا -ئۇكىلىرى ۋە هاممىچىسىنىڭ جورىلىرى قاتارلىقلار.

ئۇچىنچى، جورا ئەر - ئايال ئىككى تەرەپ نىكاهلىنىش-تىن بەرپا بولغان تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ قانداش-لىق مۇناسىۋىتىنىڭ پەيدا بولۇشىدا تايىنىندىغان ئاساستۇر. ئەمما جورىسىنى تۇغقان دائىرىسىگە كىرگۈزۈش مەسىلىسىدە قانۇنچىلىق ساهەسىدە ئىختىلاپ مەۋجۇت. بىزنىڭ قانۇنىمىز جورىنى تۇغقان دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ.

قانداشلىق دائىرىسىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ:

بىر خىلى، بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە يەنى ئۆزى تۇغقان ۋە ئۆزى تۇغقانلاردىن بولغان چوڭ - كىچىك بارلىق قانداشلارنى بىۋاسىتە تۇغقان (ياكى بىر تۇغقان) دەيمىز.

يەنە بىر خىلى، ۋاستىلىك قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغانلارنى يەنى غەيرىي قانداش تۇغقانلار، قانداشلىق جەهەت-تىن مەنبەداش (ئىككى بىر تۇغقان) تۇغقانلارنى شەرەم قانداش تۇغقانلار دەيمىز.

قانداشلىق مۇناسىۋەتتىدىن ئەۋلاد ۋە ئەجداد شەكىللىنىدۇ. ئادەتتە بىر ئەۋلاد بىر ئەجداد بولىدۇ؛ ئۆزىدىن يۇقىرىغا سانىغاندا، دادىسى بىلەن ئانىسىغىچە ئىككى ئەۋلاد، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئۈچ ئەۋلاد، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە تۆت ئەۋلاد، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە بەش ئەۋلاد ھېسابلىنىدۇ.

ئۆزىدىن تۆۋەنگە سانىغاندا، ئوغۇل - قىزلىرى ئىككى ئەۋلاد، نەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد، ئەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد، چەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد بولىدۇ.

ئىككى بىر تۇغقان (ياكى ۋاستىلىك قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە) لارنىڭ ئەۋلاد سانىنى ھېسابلاش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، بىر ئەۋرە ئاكا - سىڭىللارغا نىسبەتەن، ئۆزى بىلەن بىر ئەۋرە ئاكا - ئۇكا، ئىنىچى - سىڭىللىرىنى ئوخشاش مەنبەدىكى بوۋا - مومىسىغىچە سانىغاندا، ئۆزى بىلەن بىر ئەۋرە ئاكا - ئۇكا، ئىنىچى - سىڭىللارغىچە بىر ئەۋلاد بولىدۇ، ئاتا - ئانا، ھامماچا، كىچىك دادىلىرى (تاغىسى) غىچە ئىككى ئەۋلاد بولىدۇ، بوۋا - مومىسىغىچە ئۈچ ئەۋلاد بولىدۇ. ئۆزىنىڭ بالىلىرى بىلەن بىر ئەۋرە ئاكا - سىڭىللىرىنىڭ بالىلىرىغا كەلسەك، ئۇلار بوۋا - موما بىلەن ئوخشاش مەنبەدىن بولغاچقا، تۆت ئەۋلاد دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئۇلارنى ئۈچ ئەۋلاد دائىرىسىگە كىرگۈزگىلى بولمايدۇ. بۇ ئاستە قانداش تۇغقانلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەۋلادلارنى مۇنداق سىخىملاش مۇمكىن:

تۆۋەندىكى سىخىمدا كۆرسىتىلگەن تۇغقانچىلىق سىستېمىسى ئەرتەرەپكە قارىتىلغان، ئەگەر ئايال تەرەپتىن ھېسابلىغاندىمۇ يەنە شۇنداق ئوخشاش خاراكتېرلىك ئەۋلاد شەكىللىنىدۇ.

دۇنيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەردە ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى دائىرىسىگە كىرىدىغان ھەربىر ھوغۇننىڭ ئۆزىگە

خاس ئالىلىشى بولىدۇ. تۇغقانلارنىڭ ئالىلىشى، ئۆزىنى مەركەز قىلغان ھالدا، تۇغقان بىلەن ئۆزىنىڭ مۇناسىۋىتى بەلگىلىگەن نامنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نام نىكاھ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە تەئەللۇق تۇغقانلارنىڭ رەت تەرتىپى تەرتىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

خەنزۇلاردا بىۋاستە قانداش تۇغقانلارنىڭ نامىدىن باشقا، ۋاستىلىك قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان تۇغقانلارنىڭمۇ ئايرىم - ئايرىم نامى بولىۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە شۇ نام بىلەن ئاتاش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن.

مەسىلەن:

دادىنىڭ ئاكىسى — 伯

دادىنىڭ ئىنىسى — 叔

ئانىنىڭ ئاكىسى — 舅

ئانىنىڭ ئىنىسى — 舅

دادىنىڭ ئاچىسى — 姑

دادىنىڭ سىڭلىسى — 姑

ئانىنىڭ ئاچىسى — 姨

ئانىنىڭ سىڭلىسى — 姨

ئەمما ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى بىلەن ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى ئېنىق پەرقلەندۈرۈلمەگەن، بەلكى مەخسۇس نام بىلەن ئەمەس، شەرھىلەش ئۇسۇلى بىلەن ئاتالغان (چوڭ ۋە كىچىك دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن). مەسىلەن:

دادىنىڭ ئاكىسى — چوڭ تاغا (بەزى رايونلاردا چوڭ ئاتا)

دادىنىڭ ئىنىسى—كىچىك تاغا (بەزى رايونلاردا كىچىك ئاتا)

دادىنىڭ ئاچىسى — چوڭ ھامما (بەزى رايونلاردا چوڭ ئاپا)

دادىنىڭ سىڭلىسى ــ كىچىك ھامما (ھاممىچا، بەزى رايون-لاردا كىچىك ئاپا) دەپ ئاتىلىدۇ.

ئانىنىڭ بىر تۇغقانلىرىنىمۇ دادىنىڭ بىر تۇغقانلىرىغا ئوخ-شاش ئاتايدۇ.

ئېھتىمال، ئۇيغۇرلارمۇ قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە ۋاستىلىك تۇغقانلىرىنىمۇ مەخسۇس نام بىلەن ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىرچە بۇنداق مۇناسىۋەتنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرە-يالغا ئېرىشەلمىدۇق. ئەمما مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بىر خاتىرە بار:

yurq ــ خوتۇننىڭ ئىنىسى، يەنى ئەرنىڭ قېيىن ئىنىسى.

ini ــ خوتۇنغا نىسبەتەن ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى «ini» بولىدۇ.

«iqi» ــ خوتۇنغا نىسبەتەن يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا «iqi» بولىدۇ.

«Sinil» ــ ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى.

baldiz ــ ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى.

əgə ــ ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى.

(«تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم، 7 ــ بەت)

ئۇرۇق ــ تۇغقانلارنى مەخسۇس نام بىلەن پەرقلىق ئاتاش ئادىتى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەردە (قازاق ۋە قىرغىز قاتار-لىقلاردا) بىرقەدەر قويۇق ساقلانغان. مەسىلەن، قازاقلاردا تۇغ-قانلار مۇنداق نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە:

① اكە ــ كوكە ــ ئۇيغۇرچە «دادا»

② اتا ــ «چوڭ دادا»

③ ارعى اتا ــ «بوۋا»

④ ۋلى اتا ــ «بوۋىسىنىڭ دادىسى»
⑤ قايىن اتا ــ «ئەر ياكى ئايالنىڭ دادىسى» (ئەر-ئايالدا)
⑥ شەشە ــ «ئانا»
⑦ اجە ــ چوڭ ئانا
⑧ ۋلكەن شەشە «موما»
⑨ ناغاشى (ئانا جەمەتىنىڭ ئىنىسى ياكى سىڭلىسى) ــ هاممما، تاغا دېگەن مەنىدە.
⑩ نەمەرە ــ نەۋرە (3-ئەۋلاد ياكى بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى)
قازاقلار ئەر كىشىدە ئۇچ يۇرت بار دەپ هېسابلايدۇ.
① ئوز ەلى ــ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جايى.
② ناغاش ەلى ــ (ئانا ياكى دادىنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جايى)
③ قايىن جۇرتى (ئايالنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جايى)
بىز ئادەتتە بىر قانداشلىق سىستېمىسىنى بىر ئۇرۇق دەيمىز. «ئۇرۇق» ئەسلىدە گرېكلارنىڭ «genea»، رىملىقلارنىڭ «gentes» ۋەزىلرىنىڭ مەنىسىگە تەڭ ياكى شۇ سۆزدىن كېلىپ چىققان. ھۇنىڭ مەنىسى ــ بىر ئۇرۇق، نەسىل دېمەكتۇر. ئۇ ئەسلىدە جۇپ نىكاهلىق ئائىلە دەۋرىدە مەلۇم بىر ئايال ئۇرۇق بېشىنىڭ يەنى ئۇرۇقىنى تەسىس قىلغان ئايالنىڭ تونۇلغان ئەۋلادىنى تەشكىل قىلىدىغان شەخسلەردىن ئىبارەتتۇر. ئەنە شۇ دەۋرلەردە پەقەت ئانا ئەۋلادى، بىر ئۇرۇق هېسابلىناتتى. ئانا هوقۇقىغا بىنائەن، ئۇرۇقداشلىق ئىتتىپاقى ئىچىدە هەربىر بوغۇن قىزلىرىنىڭ ئەۋلادىلا قالىدۇ. ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ هېچبىرى ئۆز ئۇرۇقىنىڭ ئىچىدىن خوتۇن ئالمايدۇ، ئۇرۇق ئەزالىرىدا شەخسىي مۈلۈكچىلىك بولمايدۇ، ئۆلگەنلەرنىڭ مال-مۈلكى قالغان ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. ئەگەر ئەركەك ئادەم ئۆلسە، مىراسنى

ئۇنىڭ بىر تۈغقان ئاكا-ئۇكا، ئىنىچى-سىڭىللىرى ۋە تاغىلىرى تەقسىم قىلىۋالىدۇ. ئەگەر خوتۇن كىشى ئۆلسە، مىراسنى ئۇنىڭ بالىلىرى ۋە بىر تۈغقان ئىنىچى-سىڭىللىرى تەقسىم قىلىۋالىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەر بىر تۈغقانلىرى (ئاكا-ئۇكىلىرى) مىراسخور بولالمايدۇ.

ئۇرۇق ئۆز ئۇرۇقداشلىرىغا ياردەم بېرىش، بىر-بىرىنى ھىمايە قىلىش، يات ئۇرۇقلاردىن ئۆزىنى قوغداش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالغان.

قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە ھەربىر ئۇرۇقنىڭ ئۆزىگە خاس نامى بولغان، ئۇرۇقنىڭ نامى كۆپىنچە شۇ ئۇرۇق ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان.

قانداشلىق جەھەتتە يېقىنراق بولغان ئۇرۇقلار بىرلىشىپ بىر قەبىلە بولغان، قانداشلىق، تىلى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى يېقىنراق بولغان قەبىلىلەر بىرلىشىپ بىر قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقان. ئۇلار ئارىسىدىكى ئايرىم بىر قەبىلە كۆچمىيىپ ھەر-قايسى قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرسە، ئاشۇ قەبىلىنىڭ نامى بارلىق ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامىغا ۋەكىللىك قىلغان. مەسىلەن، بۇرۇنقى تورا قەبىلىلىرى؛ تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلۈپ، «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان.

ئەينى دەۋردە تۇغلا (ئورخۇن دەريا سىنىڭ تارمىقى) دەريا سىنىڭ شىمالىدا بۆكە، توكرا، ئوپۇرغۇ (ۋېيخې)، بايىرقۇ، بوركلى، مىگچىن، تۈرۈخ (توققۇز)، ئىزگىل، غون، قوغورسۇ قاتارلىق تورا قەبىلىلىرى؛ ئېۋىرغولنىڭ غەربىي، كىنگىت (قارا-شەھەر) نىڭ شىمالى ۋە ئاقتاغ (تىيانشان) ئەتراپلىرىدا چاپىش (چوبە)، بورج، ئىكە، سۇبۇ (سېپتا) ناخ (ناگە)، ئوغۇز، خىگو (كەنكۇن)، ئىرئوش (يىنجان)، ئۇنقۇ قەبىلىلىرى؛ ئالتۇنتاغ

(ئالتاي تېغى) نىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىر - تاردۇش، جېلىر (جەرۇق)، زابىندىر، داڭ قاتارلىق قەبىلىلەر؛ كانگىيە (سەمەر قەنت) نىڭ شىمالى، ئېدىل بويلىرىدا ئادىز، گاسار (ھازار)، ھۇلغار، پىچىنەك، ئارال دېڭىزلىقلار، گەبش - چەبش، چەر- چەس، يەمەك، گوت قاتارلىق قەبىلىلەر؛ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەر- قى ۋە غەربىي تەرىپىدە سوغناق (سېرىق ئۇيغۇرلار)، ساس كەن، موككىرىپ (مۇكشاش)، سافە (چېركەس)؛ رىمنىڭ شەرقىدە ئىسنقۇ، ئەلەن (ئالاس) باشقىرىت، قۇتىغۇر، ئۇۋار، خوئوم، ئوۋۇنخەن قاتارلىقلار، شىمالىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا دوبو (تۇبول) قاتارلىقلار ياشىغان بولۇپ، يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتا تۇرالار دەپ ئاتىلاتتى. تۈركى

ئەينى چاغدا (تورا) قەبىلىلىرى ئىچىدە ئادەم سانى ھەممىدىن كۆپ، ئەڭ باتۇر، كۈچلۈك قەبىلە ئۇيغۇرلار قەبىلىسى ئىدى. بۇ ھەقتە: «جىنگۇەننىڭ 3 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى)... تۈركلەر يوقىتىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار بىلەن سىر - تاردۇشلار ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ قالدى،... ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇرلار سىر - تاردۇشلارنىمۇ تارمار قىلىپ، ئەسلىدىكى تورا قەبىلىلىرى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، «تورا» دېگەن نام ئورنىغا «ئۇيغۇر» دېگەن نام قوللىنىلىدىغان بولدى»① دەپ يېزىلغان.

ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئۆزى ياغلاقار، قۇتىتۇغۇر، تورا، ئۇيغۇر، قوئورسۇق، ئاۋۇچاگ، گاسار، قوغۇرسۇ، ياغما، ئاياۋىر- دىن ئىبارەت توققۇز چوڭ ئۇرۇقتىن تەشكىللەنگەن. كېيىن ئۇيغۇر، سىر - تاردۇش، چابىش (چوبە)، بوكە، بايىرقۇ، توڭرا، غون، ئىسكە، ئادىز، ئەقىشىد، باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى قوشۇلۇپ ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى شەكىللەنگەن.

① «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلدى، «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «ئوغۇز» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇنىڭغا تەئەللۇق تۆۋەندىكى 22 ئۇرۇقنىڭ نامىنى ۋە ھەربىر ئۇرۇقنىڭ تامغىلىرىنى كۆرسەتكەن.

بىرىنچىسى ۋە يېتەكچىسى: قىنىق kinik. زامانىمىزنىڭ ئۇلتاۋلىرى شۇلار دېندۇر.

ئىككىنچىسى: قايىغ — kayiq

ئۈچىنچىسى: بايۇندۇر — bayundur

تۆتىنچىسى: ئىۋا — iva. ئۇلار yiva — يىۋا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بەشىنچىسى: سالغۇر — Salqur

ئالتىنچىسى: ئافشار — afxar

يەتتىنچىسى: بەكتىلى — bəktili

سەككىزىنچىسى: بۈگدۈز — bügdüz

توققۇزىنچىسى: بايات — bayat

ئونىنچىسى: يازغىر — yazqir

ئون بىرىنچىسى: ئەيمۇر — əymür

ئون ئىككىنچىسى: قارا بۆلۈك — kara bəlük

ئون ئۈچىنچىسى: ئالقا بۆلۈك — alka bəlük

ئون تۆتىنچىسى: ئىگدىر — igdir

ئون بەشىنچىسى: ئۆرەگىر — ürəgir

ئون ئالتىنچىسى: تۇتىرقا — tutirka

ئون يەتتىنچىسى: ئۇلايۇندلوغ — ulayundluq

ئون سەككىزىنچىسى: تۈگەر — tügər

ئون توققۇزىنچىسى: پەچەنەك — pəqənək

يىگىرمىنچىسى: چۇۋۇلدار — quwuldar

يىگىرمە بىرىنچىسى: چەبنى — qəbni

يىگىرمە ئىككىنچىسى: چارۇقلۇغ — qarukluq

(«تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 77 - ، 80 - بەتلەر)

دېمەك، قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىن ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى، ئۇرۇقتىن قەبىلە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن مىللەت، مىللەتتىن دۆلەت شەكىللەنگەن.

ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ھېچقانداق ئىچكى قارىمۇ قارشىلىقلىرى بولمىغان جەمئىيەتتىن ئۆسۈپ چىققان ۋە شۇ جەمئىيەتكىلا ماسلاشقانىدى. ئەنە شۇ ئۇرۇقداشلىق باغرىدا كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان كۈچلۈك زىددىيەتلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولدى. جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنۈشى ئورۇقداشلىق جەمئىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇقداشلىق، تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دۆلەت پەيدا بولدى. (تۈزۈم چۈشەنچىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە، قەبىلىچىلىكمۇ ماھىيەتتە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ بىر خىلى بولىدۇ).

ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرى ناھايىتى ئۇزۇن. شۇڭلاشقا دۇنيادىكى خىلى كۆپ مىللەتلەر ئارىسىدا ئۇرۇقداشلىق ئادەتلىرى ساقلانغان. دۇنيانىڭ بەزى جايلىرىدا ھازىرمۇ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئاستىدا ياشاۋاتقان كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھۆكۈم سۈرمەكتە.

ئۆتمىشچى پاراگراف ئائىلە جەمەتچىلىكىدىكى ئۆرپ - ئادەت ئەنئەنىلىرى

ئائىلە بىرلىكى جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك ئورگان بولغاچقا، ئۇنىڭدا شەكىللەنگەن ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىمۇ پۈتۈن جەمئىيەت ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەركىبىي

قىسمى بولىدۇ. ئەمما رايون، مىللەت ۋە ئائىلە قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئەگىشىپ، كونكرېت ئائىلە جەمەتچىلىكى ئىچىدىكى ئۇرۇق-تۇغقانلارنىڭ ئورنى ۋە ھوقۇقى جەھەتتە ھەر ناھايىتى چوڭ پەرق ھاسىل بولىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمىدىكى كىچىك ئائىلىدىن تەركىب تاپقان ئائىلە جەمەتچىلىكىدە ئائىلە باشلىقلىق ۋەزىپىسى ھامان ئەرگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئەر ئائىلە ئىتتىپاقىنى قوغداپ-دىغان يادرو ھېسابلىنىدۇ. ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر-قايسى ئەزالارنىڭ ئورنى ئوخشىمىغاچقا، ئۇلارنىڭ تارىسىدا ئوخشىمىغان دەرىجە پەرقى كېلىپ چىققان. بۇ پەرقلەر ئائىلە-سىگە تەئەللۇق ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

1. ئائىلە مۇلكى ۋە ۋارىسلىق ھوقۇقى

مۇلۇككە ۋە ھوقۇق-مەنپەئەتكە ۋارىسلىق قىلىش — ئائىلە-نىڭ ئۆرپ-ئادەت ئەنئەنىسىدىكى مۇھىم ھادىسىدۇر، ئۇ مۇئەييەن بىر ئائىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە روناق تېپىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ.

ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە تە-رەققىياتىدىن قارىغاندا، مۇلۇككە ۋە ئائىلىنىڭ ھوقۇق-مەنپە-ئىتىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ شەكلى ئەلۋەتتە بىردەك ئەمەس. بۇنى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە ئۆرپ-ئادەت ئەنئەنىسىدىكى تەكشىسىزلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئايرىم مىللەتلەردە ھازىرمۇ ئائىلىنى سىستېمىسىدىكى ئائىلە تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرمەكتە. بۇنداق ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئائىلە مۇلكىنى تەقسىم قىلىش ۋە ئائىلە ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلىش ئەنە شۇ ئائىلىنى سىستېمىسىدىكى ئانا تەرەپ جەمەتىنى مەركەز

قىلىدۇ. ئاتىلىق سىستېمىسىدىكى ئائىلىلەردە ئەرنى مەركەز قىلغان ھالدا مۇلۇك ۋە ھوقۇققا ئەر تەرەپ ۋارىسلىق قىلىدۇ. بۇنداق ئائىلىدە پەقەت ئاكا-ئۇكىنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى بولىدۇ، ئاچا-سىڭىللارنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى بولمايدۇ. مانا بۇ بىر چوڭ پرىنسىپ. ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغان ئاكا-ئۇكىلار ئارىسىدىمۇ مۇلۇك تەقسىماتى تەڭ نىسبەتتە بولمايدۇ. ئالايلۇق، ئەر بىر تۇغقانلارنىڭ بەزىلىرى بالا-چاقىلىق بولۇپ مۇستەقىل ئائىلىگە بۆلۈنۈپ چىقىپ ئائىلىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئاتا-ئانا يېنىدا بىرەر ئوغۇل ئائىلە ھوقۇقىنىڭ ۋارىسى بولۇپ قالىدۇ. ئائىلە باشلىقى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاشۇ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئائىلە مۇلكىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا شۇ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئارىسىدا كەنجى ئوغۇل شۇ ئائىلىنىڭ ئاساسلىق ۋارىسى بولىدىغان ئەنئەنە مەۋجۇت. شۇ سەۋەبتىن، كۆپلىگەن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپەتتىدە ئوبرازلاشتۇرۇپ ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن. كەنجى ئوغۇلنى ئىدېئاللاشتۇرۇش سېيۇژىتى ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدىكى ئائىلە مۇلكىگە كىمنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى كېرەكلىكى توغرىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدىن كېلىپ چىققان.

ئەگەر مۇشۇ خىل ئائىلىدە ئەر بولمىسا، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ۋاستىلىك قېرىنداش تۇغقانچىلىق سىستېمىسىدىكى ئەر تەرەپ شۇ ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولىدۇ.

ئىلمىزدىكى بەزى رايونلار ۋە مىللەتلەردە نىكاھلانغاندىن كېيىن ئەر ئۆز نىكاھىدىكى ئايالىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ تۇراقلىشىپ، ئايالىنىڭ مۇلكىگە ۋاستىلىك ئىگىدارچىلىق قىلىدى-

هان ئەھۋاللار مەۋجۇت. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا پرىنسىپ جەھەتتىن ئەرنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى بولمايدۇ. لېكىن يەنە بەزى مىللەتلەر ئارىسىدا، مەسىلەن، شىمالىي جۇڭگودىكى داغۇرلار ئارىسىدا ئۇتمۇشتە ئىرى ئۇلۇپ كېتىپ تۇل قالغان بەزى ئاياللار (كۆپرەك باي ۋە ھاللىق ئائىلىلەر) بالىلىرى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا بەزى ياش ئەرلەر بىلەن نىكاھلىنىپ، ئەرنى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئائىلە ئىگىلىكىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى تاپشۇرىدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا بۇ ئەرنىڭ شۇ ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئۇنىڭ ئايال بىلەن بىللە تۇرغان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. ئەگەر ئايال تەرەپ ئائىلىسىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ئەر فامىلىسىنى ئايال تەرەپكە ئۆزگەرتىپ شۇ ئائىلىدە ئاخىرغىچە تۇرغان بولسا، ئۇنىڭ ئائىلە مۇلكىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمىدۇ. ناۋادا 12 يىل ئىچىدە فامىلىسىنى ئۆزگەرتمىسە، ئايالغا تەئەللۇق ئائىلە مۇلكىنىڭ پەقەت بىر-قىسمىغا ۋارىسلىق قىلالايدۇ. بۇنداق ۋارىسلىق تۇزۇمى يۇنەن ئۆلكىسىنىڭ جىڭپىڭ، جېكو رايونلىرىدىكى ياۋزۇ مىللىتى ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئومۇمەن فېئودال ئائىلە ۋارىسلىق تۇزۇمى يۇرگۈزۈلۈپ كەلگەن. بۇئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى مۇلۈك تەقسىماتىدا ئىپادىلىنىدۇ يەنى، ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مۇلۈك تەقسىماتىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، مەلۇم بىر ئائىلىنىڭ ئوچ ئوغۇل، ئىككى قىزى بولغان بولۇپ، بۇ ئائىلىنىڭ 12 مو تېرىلغۇ يېرى، تۆت ئىغىز ئۆيى ۋە ئوچ مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى ئائىلە مۇلكى بولغان بولسا، ئاتا-ئانىسى ئۆلگەندىن كېيىن، بۇ نەرسىلەر تۆت ئوققا بۆلۈپ تەقسىم قىلىنىدۇ (ئىككى قىز بىر ئوق يەنى

بىر ئوغۇللۇق ھېسابلىنىدۇ). قالغان بىر قىسىم پارچە مۇلۈك-لەر — دېھقانچىلىق سايمانلىرى، قاچا-قۇچا، قازان-قۇمۇچ، ئۆي جابدۇقلىرى بۇنىڭ سىرتىدا بولۇپ، شۇ ئائىلىنىڭ چې-ۋىنى يورۇتقان ئوغۇلغا تەئەللۇق بولىدۇ. ناۋادا ئاتا-ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان ئەۋرە-چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا، ئۇلارمۇ شۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقان-لارغا ئوخشاش ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

قازاقلارنىڭ ئادىتى بويىچە مىراس بۆلۈشكە توغرا كەل-گەندە قىز بالىلارغا مىراس بېرىلمەيدۇ. چۈنكى قىزنى ياتلىق قىلغاندا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۇنىڭغا ئايرىم ئۆي ھازىر-لاپ بېرىدۇ ۋە تېگىشلىك چارۋا مال، كىگىز-كېچە-كىلەر-نىمۇ قوشۇپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدىن تاشقىرى تويى بولغان قىز بالىلىق بولغاندىن كېيىن ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيىگە تۇرمۇشىدەپ كېلىدۇ، شۇ چاغدا ئاتا-ئانا قىزىنى مۇبارەكلەپ يەنە مەلۇم مال-مۈلۈك بېرىدۇ. مانا بۇلار قىزنىڭ تېگىشلىك مىراسى ھېسابلىنىدۇ.

قازاقلارنىڭ ئادىتىدە ئېرى ئۆلگەن ئايالغا ئېرىدىن قالغان مال-مۈلۈكنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى $\left(\frac{1}{6}\right)$، ياكى سەككىزدىن بىر قىسمى $\left(\frac{1}{8}\right)$ تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. تېخى تويى بولمىغان قىز بالا ئانىسى بىلەن كېتىدۇ. ئوغۇل بالىلىرى بول-سا دادا تەرەپ جەمەتىدە قالىدۇ. قازاقلار ئارىسىدا ئۇرۇغ-داشلىق ئېلىمېنتلىرى قويۇقراق ساقلانغاچقا، ئۇرۇقداشلىقنى قوغداش، ھىمايە قىلىش، كېڭەيتىش يۈزىسىدىن ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ئايال ئەركە تېگىشنى خالىسا، ئۇنى ئۆلگەن ئېرىنىڭ

ئاكىسى ياكى ئۇكىسىغا نىكاھلاپ قويۇشتەك قەدىمكى «ئامانـ گەرلىك» ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن، بۇنداق ئەھـۋال ئاسـ تىدا بۇرۇنقى ئىرىدىن بولغان بالىلىرى بـۆلۈنمەيدۇ ۋە يەـ تىمىسىرىمايدۇ. ئائىلە مۇلكىگە كېيىنكى ئىـرى (ئۆلگـۈچىنىڭ ئاكا ياكى ئۇكـىسى) ئـگىدارچـىلىق قىلىدۇ. مىراس بۆلۈش مەسىلىسىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ.

2. ئائىلە تەربىيىسى، ئائىلە قائىدە-يـوسۇنلىرى

ئائىـلە تـەربىيـسـى، ئائـىلـە تـۇزۇمـى ۋە قـائـىـدە-يوسۇنى ئائىلە ئىستىلى بولىدۇ. ئائىلـە ئىستىلىنىڭ توغـرا ياكى خاتا بولۇشى شۇ ئائىـلىنىڭ روناق تېپىشى ياكـى خـارابلىـشىـشىغـا تـەسـىر كـۆرسـىتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن تارىختىن بۇيـان كىشىلەر ئائىلە ئىستىلىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن. ئادەتتىكىچە ئېيتقاندا، ھـەر قـانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئـورتاق ئىستىلى بەلگـىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. دېمەك، ئائـىلە ئىستىلى ھەر بىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولـۇپ، ئائىلـە ئەزالـىرىنىـڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۆتمۈش فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى بەزى نامدار ئائىلىلەردە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داـ ۋاملىشىپ كەلگەن ئائىلە ئىستىلىغا دائىر مەخسۇس نەسەبـ نامە (ئائىلە شەجەرىسى) بولـۇپ، ئۇ كېيىنكى ئەۋلادلـىرىنى تەربىيىلەش دەستۇرى قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئائىلىنى قـانداق باشقۇرۇش، ئائىلە ئەزالىرى نېمىلەرگە دىققەت قىلىش، ئەتـرا-پىدىكى كىشىلەر ۋە جـەمئىيەت بىلەن قـانـداق مۇناسىۋەت قىلىش، ئائىلىنى قانداق قىلىپ روناق تاپقۇزۇش، ... قـاتار-لىق مەسىلە ئوقتا قىلىنغان.

ئائىلە ئىستىلى مۇئەييەن سىنىپـىي مەنپەئەتنى چـە-قىش قىلغان ھالدا ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ئىدىئـولـوگىيە

ۋە دۇنيا قاراشنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن فېئو-
دال ئاقسۆڭەكلەر ئائىلىسى بىلەن ئادەتتىكى كەمبەغەل پۇق-
رالار ئائىلىسىنىڭ ئىستىلى ئەلۋەتتە بىر-بىرىدىن پەرقلىق
بولغان. ئائىلە تەربىيىسىمۇ ئەنە شۇ سىنىپىي ئېھتىياجنى
نەزەردە تۇتقان.

ئائىلە تەربىيىسى شۇ ئائىلىدىكى چوڭلارنىڭ
(ئائىلە باشلىقىنىڭ) ئۆز ئەۋلادلىرىغا (بالا-چاقىلىرى ۋە نەۋ-
رە-چەۋرىلىرى) ئېلىپ بارىدىغان تەربىيە ئادىتىنى كۆرسىـ
تىدۇ. شۇڭا ئۇ ئەزەلدىن پۈتۈن جەمئىيەت تەربىيىسىنىڭ
مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلدى. ئائىلە تەربىيىسى
مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى،
ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش؛ يەنە بىرى، ئەۋ-
لادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشكە دىققەت قىـ
لىشتىن ئىبارەت.

ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن
كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان، باتۇر،
سەمىمىي، ئاقكۆڭۈل، راستچىل، كۆيۈمچان قىلىپ تەربىيىلەشـ
نى مەقسەت قىلىدۇ. ئەخلاق تەربىيىسى بالىلىق دەۋرىدىن
باشلاپ، ئۆسمۈرلۈك دەۋرىگىچە دېگۈدەك چىڭ تۇتۇلىدۇ.

ئائىلە قائىدە-يوسۇنلىرى ئائىلە تەربىيىسىنى ئىشقا
ئاشۇرۇش ۋە ئائىلە قۇرۇلمىسىنى قوغداشقا كاپالەت بېرىش
ئۈچۈن تۈزۈلگەن بەلگىلىمىلەردۇر. بۇ بەلگىلىمىلەر ئائىلە ئە-
زالىرىنىڭ ھەرىكەت ئۆلچىمى سۈپىتىدە، ئائىلە باشلىقىنىڭ
ھوقۇقى بىلەن ئائىلىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش، ئائىلە ئەزا-
لىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەش ئۈچۈن خىزمەت قىـ
لىدۇ. ئەگەر جەمەتلەر ئارىسىدا ئائىلىنىڭ قائىدە-يوسۇنـ
لىرىغا خىلاپلىق قىلىشتەك ئائىلە ئىستىلىغا يات ئىشلار

كۆرۈلسه دەرهال ئەيىپلىنىدۇ ۋە چەكلىنىدۇ، بولۇپمۇ فېئودال ئائىله باشلىقلىق تۈزۈمى هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئائىله قائىده-يوسۇنلىرىنىڭ ناهايىتى چوڭ ئىناۋىتى بولۇپ، بەزىده هەتتا «دۆلەت قانۇنى» نىڭ رولىنى ئويناپدۇ.

ئائىله قائىده-يوسۇنلىرى ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان شەكىلده ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنى ئالساق، ئۇلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنه سۈپىتىده داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۈرۈش ئائىله قائىده-يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، كىشىنىڭ مەزگىللەردە ئىسلاميەتنىڭ ئەدەب-ئەخلاق ئادەتلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ مىللىي ئەخلاق مىزانىغا ئايلانغان. ئائىله ئەزالىرى ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇنداق نىزاملار ئۇيغۇر خەلق ئىبغىز ئىجادىيىتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىياتتا روشەن ئەكس ئېتىلگەن. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇنداق بېيىتلار ئۇچرايدۇ:

110 تۇلا كونا بىرسوز مەسەلده كېلۇر،
ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر.

246 كىشى ياخشى ئات بىرله ئالقىش ئالۇر،
يامان ئاتلىق ئولسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.

274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياغلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

1310 ھولۇقما ھەر ئىشتا سەۋرلىك زۆرۈر،
سەۋرلىك كىشىلەر تېلەككە يېتۈر.

1334 مەي ئىچمە، بۇزۇقلۇقتىن بولغىن يىراق،
زىنا قىلما، پاسىق دەپ ئالما ئاتاق.

1664 دۇرۇسلۇق، ئۇيات ھەم بۇ ياخشى قىلىق،
ھەربىكسە بۇ ئۇچى بولۇر خۇشچىلىق.

1951 ئەقىللىق كىرەك ھەم بىلىملىك كىرەك،
سېخىلىق كىرەك ھەم سىلىقلىق كىرەك.

2724 تاماكەر قۇل ئىبرۇر، گەر بولسىمۇ خان،
بولۇر پەس تاماكەر كىشى ھەر قاچان.

2865 خىيانەت قەيەرگە گەر باسسا ئاياغ،
قاچار پايدىلىق ئىش ھەممىسى يىراق.

4057 ئىشىكتىن كىرۈردە كىر ئوك پۇت بىلەن،
ئەمر قىلسا ئاڭلا، پاراسەت بىلەن.

4108 ئۇستاق سۆز قىلما سەن كىشىنى چېقىپ
دورۇس سۆزلە، تۇرما بارىنى يېپىپ.

4113 تۆكۈرمە، گىلىڭنى قاقىرتما قاتتىق،
نادانلىق بولۇر ئۇ، يوقاتۇر تاتىق.

4114 باداشقاننى قۇرما، يانچە ياتمىغىل،
قاقاقلاپ قاتتىق ئۇن بىلەن كۈلمىگىل.

4115 يانا تىرناق ئالما، مىنگەشتۈرمە پۇت،
قىلىپ خار، قاچۇرغاي سېنىڭدىن ئۇ قۇت.

4116 سېنىڭدىن بۈيۈكلەر مەگەر قىلسا سۆز،
قۇلاق سال ئۇنىڭغا، ئۆز سۆزۈڭنى ئۈز.

4129 يېمەكنى ئال ئوك قول بىلەن، ئى ھېكىم،
ئاۋۋال ئېيت بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم.

4212 قوشۇلما پىتىنخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم تىلىدىن چىقار ئوت - چېقىن.

4276 خۇشال هاياتتا ياشايمەن دېسەڭ،
تىرىشقىن، هەسەتتىن يىراق بول ئۆزۈڭ.

4509 ئوغۇلنى بىكار - بوش يۈرمە سەن قويۇپ،
بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ.

4506 ئوغۇل - قىزغا ئۆگەت بىلىم هەم ئەدەب،
بېرۈر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.

ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرى تۇغرىسىدىكى بۇنداق دەداكتىك مەزمۇنلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن ناهايىتى كەڭ ئورۇن ئالغان. ئەلۋەتتە، ئائىلىدىكى بالىلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇپ چوڭ بولۇشى شۇ ئائىلىنىڭ تەربىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەكتەپ تەربىيىسى ئەنە شۇ ئائىلە تەربىيىسىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئۇنى تولۇقلاش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قائىدە - يوسۇن بىلمەيدىغان ئەدەبسىز بالىلار چىلىقسا، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ «چاقتا گۇناه يوق، شادىسى بۇزۇق، قىزدا گۇناه يوق، ئانىسى بۇزۇق» دېگەن ماقال ئەنە شۇنىڭدىن چىققان.

دېمەك، يېتىش ـ قوپۇش، كىيىنىش، تاماق يېيىش، ئە كاھلىنىش، ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتنىشىش، مىراسقا ۋارىس لىق قىلىش، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش، تۇغقانچىلىق مۇنا سىۋېتىنى داۋاملاشتۇرۇش، ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش، ئائىلە ئېگىلىكىنى قوغداش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئائىلىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەم خاسلىق ھەم ئورتاقلىققا ئىگە. گەرچە ئۇلار خۇددى «ئاساسىي قانۇن» غا ئوخشاش مۇقىم خاتىرە شەكلىدە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۈتۈلگەن «خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن» دۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى ئەيىپلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

بەشىنچى پاراگراف ئائىلە تەرەققىياتى ۋە ئىرق ئايرىمىلىرى

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئائىلە ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋېتىنى شەكىللەندۈرىدىغان بۆشۈكتۇر. جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك ھۈجەيرىسى بولغان مۇشۇ بۆشۈكتىن ھەرخىل ئىجتىمائىي قاتلام ۋە گۇرۇھلار تۆرەلگەن. دېمەك، ئائىلە تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا ئۇرۇق، قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، مىللەت ۋە ئىرققا قاراپ يۈزلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىرخىل ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي كاتېگورىيىدىن ئىبارەت. لېكىن ئىرقشۇناسلىق (گېبىنىتىكا) ئۆز ئالدىغا ئايرىم ساھە بولۇپ، ئۇ ئانتروپولوگىيە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىز فولكلور

نۇقتىسىدا بۇ مۇرەككەپ ساھەگە ئەلۋەتتە ئىچكىرىلەپ كىرەلـ
مەيمىز، بۇنداق قىلىشمۇ فولكلورنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس.
پەقەت ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ
مۇئەييەن شەرت ئاستىدىكى مىللىي خاراكتېرىنى ئىزاھلاش
ھاجىتى ئۈچۈن مىنىمۇم ئائىلىدىن ھالقىپ ئۇنىڭ تەرەققىياتى
بولغان ئىرق مەسىلىسىگە يۈزەكى ياندىشىپ ئۆتىمىز.
ف. ئېنگېلسنىڭ: «...بىز تارىخنى قانچىلىك چوڭقۇرراق، ئىچـ
كىرىگە كىرىپ تەكشۈرسەك، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان
خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچىلىك كۆپ يوقـ
لىپ بېرىشىنى كۆرىمىز» ① دېگەن سۆزى دەل بىز دېمەكچى
بولغان پىكىرنىڭ مۇجەسسەم يەكۈنىدۇر. دەرۋەقە، بۇ تارىختا
ئىسپاتلانغان بىر ھەقىقەت. ھازىر دۇنيادا مەۋجۇت ھەر
قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ھەققىدە
ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ ئەنە شۇ نۇقتىنى ئىسـ
پاتلاپ بەرمەكتە. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلار تارىختا بەزىدە «ئۇيـ
غۇر» نامى بىلەن، بەزىدە «توققۇز ئوغۇز» ياكى «توققۇز
ئۇيغۇر»، «ئون ئۇيغۇر» ناملىرى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بو-
لۇپ، ئۇلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئوخشاش
ماھىيەتلىك ياكى ئاز - تولا پەرقلىق بولغان ناھايىتى كۆپ
خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدە-
غان ۋۇجىيې (乌揭)، خۇجىيې (呼揭)، يۈەنخې (袁纥)،
ۋېيخې (韦纥)، ۋۇخۇ (乌护)، ۋۇخې (乌纥)، خۇي خې
(回纥)، خۇي گۇ (回鹘)، ۋېيۋۇر (畏兀儿)، ۋېيۋۇر
(维吾尔) دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى «ئۇيغۇر» دېگەن بىر نامـ
نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ياكى ئىشارىلىك بەلگىسىدىن
ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا خەنزۇچە مەنبەلەردىكى دىڭلىڭ

① «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت، 1975 - يىل نەشرى، ئېپىلوگ، 5 - بەت.

(丁零)، تيېلې (铁勒)، قاڭلى (车高)، روك (戎)، چىن (秦)، گـون (鱼系) (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەرنىڭ ئەجدادى - بولغان شيا (夏) نىڭ ئاتىسى)... قاتارلىق نامىلارمۇ ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياكى ئۇلار ياشىغان جۇغراپىيىلىك رايونلارنىڭ ئالىلىگورىيىلىك نامى ئىدى. بىر خىل نامنىڭ ئەنە شۇنداق ھەرخىل ئاتىلىشى گەرچە قەدىمكى خەنزۇ تىل - يېزىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىپادىلەش ئۇسۇلۇبى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارالسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئاشۇ ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتە مەنبەداش ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ئەجدادى ھەققىدە ھازىر دۇنياداۋ ئۇيغۇر ← تۈركىي خەلق ← ھون ← ساك (ساقلاپ) دېگەن قارىمۇلا بىرقەدەر كەڭ ئېتىراپ قىلىنماقتا (بۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە نۇرغۇن قانداش ئۇرۇقلارمۇ مەۋجۇت ئەلۋەتتە). ئەگەر ئانتروپولوگىيىلىك، گېنىتىكىلىك، ئارخېئولوگىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ بۇ تارىخنى تېخىمۇ ئارقىغا سۈرۈشكە توغرا كەلسە، بۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى تېخىمۇ مەركەزلىشىدۇ (كىچىكلەيدۇ). ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ «بۆرە ئەپسانىسى» دىمۇ، پۈتقوللىرى كېسىپ تاشلانغان بالا سازلىققا تاشلىۋېتىلگەندە بىر چىشى بۆرە كېلىپ ئۇنى قۇتقۇزۇپ بېقىۋالغانلىقى ھەم ئۇنىڭ بىلەن جۇپلىشىپ ھامىلدار بولغانلىقى، قوچۇنىڭ شامالدا ئون بالا تۇغقانلىقى، تۈركلەرنىڭ شۇنىڭدىن كۆپەيگەنلىكى (ئاشىنا ئۇرۇقى دېگىنىمىز شۇ) ① رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ ئەپسانە ئۇيغۇر، جۇملىدىن تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئەڭ ئىپتىتا

① شەرىپىدىن ئۆمەر، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى، 114 - بەت.

دائمي ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇرمۇش مەنزىرىسىنى سۈرەتلەپ بەرگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخي داستانى «ئوغۇزنامە» دە مۇنداق يېزىلغان: «ئورۇمچىنىڭ بىر قېرىندىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئوروسبەگ ئىدى. ئوروسبەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا... ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!...، بىزنىڭ بەختىمىز مېنىڭ بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇقىمىز مېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇقىدىن، تەڭرى ساڭا پۇتۇن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسىمىم ۋە بەختىم ساڭا مەنسۇپ...، شۇڭا ئۇنىڭغا «ساقلاپ» دەپ ئات قويىدى.» ①

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «ساقلاپ» ئوغۇز خاقان بىلەن بىر دەرەخنىڭ ئۇرۇقى بولغان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ياكى تۈركي خەلقلەر بىلەن قېرىنداشلىقى بولغان ياكى ئۇلارنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ بىرى ساك (ساق) لارنى كۆرسىتىدۇ. ساكلار مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچى مىڭ يىللىدىن مىلادى ۱ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىران تىللىق قەبىلە ئىدى. ئۇلارنىڭ تارقالغان جايى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، غەربتە كاسپىي دېڭىز ھاۋزىلىرىدىن، شەرقتە گەنسۇ ۋە شەنشىنىڭ غەربىي تەرەپلىرىگىچە، شىمالدا بايقال، ئورخۇن، يەنسەي دەريا ۋادىلىرىغىچە، جەنۇبتا ھىندىستانغىچە تارقالغان. قەدىمكى مەنبەلەردە ساك ئاتالغۇسى سىكىز دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر بىلەن بىر بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى پارس مەنبەلىرىدە ساكلارنى ئۈچكە بۆلىدۇ: 1. ساكا خاۇما ۋارگا (Saka Haumavarga)، مەنىسى - ئەزىر - چىراق ئۇچلۇق ئىشلىتىلىدىغان، كىشىگە ھۆزۈر بېغىشلايدىغان ئۆسۈملۈكنى ئېلىپ يۈرۈيدىغان ساكلار (ئادەـ

① تارىخي داستان «ئوغۇزنامە». مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ۱۹۵۹ - يىل نەشرى، ۵۵ - ۵۱ - بەتلەر.

راسماندىن ئايرىلمايدىغان ساكلار)، 2. ساكا تىگراخاۋدا (Saka TigraHauda)، مەنىسى ــ ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار، 3. ساكا تىئاي تارادرايا (Saka Tiai taradraya)، مەنىسى ــ دېڭىز كەينىدىكى ساكلار (قارا دېڭىزنىڭ نېرى ياقىسىدىكى ساكلار).

قەدىمكى يۇنان تارىخچىسى ھىرادوتنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ نام ساكلارنىڭ خانى سىكولوتونىڭ نامىدىن كەلگەن بولۇپ، سىكتاي ياكى سىك تىيان دەپ ئاتاش گرېكلارنىڭ ئادىتى ئىكەن①.

ساكلارنىڭ ئاساسىي كەسپى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىدى. قەدىمكى گرېك يازغۇچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن، كېلىپ چىقىشى گرېكلاردىن بولمىغان بارلىق كۆچمەن ۋە ئولتۇراق قەبىلىلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سىكىن دەپ ئاتالغان، تارىختا ماساگېتلار دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئەسلىدە كاسپىي دېڭىزنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى دالىلاردا ياشىغان خەلق بولۇپ، دەسلەپتە ئىسكىفلاردىن پەرقلىنەتتى. ئۇلار مىلادىدىن بۇرۇن V ــ VII ئەسىرلەردە چوڭ بىر قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشقاندىن كېيىن، ساك (ساقلاپ) قەبىلىلىرىمۇ ئۇنىڭ تەركىبىگە كىرگەن.

جۇڭگو مەنبەلىرىدە سەيجۇڭ (塞种) دەپ خاتىرىلەنگەن ساكلار دېگەن نام بىلەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن تۈرلۈك قەبىلىلەر ئىپادىلىنىپ كەلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردىن باشلاپ ئامۇ دەرياسى بويىدىكى ساكلار گرېك ــ باكتېرىيە پادىشاھلىقىنىڭ تەركىبىدە ئىدى. مە-

① ھىرادوت: «تارىخ»، سودا نەشرىياتىنىڭ 1985 ــ يىل. خەنزۇچە نەشرى، 1 ــ كىتاب، 4 ــ بۆلۈم، 267 ــ بەت.

لادىدىن بۇرۇنقى I، III ئەسىرلەردە ئالتاي ۋادىسى ۋە يەتتە سۇ زېمىنىدا ياشاپ كەلگەن ساكلار ئويسۇنلار تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن بولسا كېرەك. شۇنداق قىلىپ ئۇلار كېيىنچىقىش جەھەتتىن قاڭلىلار (高车) بىلەن بىۋاسىتە باغلانغان. بۇنىڭدىن 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرى دۇنخۇاڭ، گەنسۇ ۋە تۇرپان تەرەپلەرنى ماكان قىلغان ساقا قەبىلىلىرى (تارىختا ئۇلۇغ ياۋچىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ھونلارنىڭ قىستىشى بىلەن جەنۇبقا سىلجىغان ۋە بىر قىسمى پامىر تاغ لىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەرگە كۆچۈپ كەتكەن ھەم شۇ يەرلەردە بۇيۇك كۇشان ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. خوتەندە ساك تىلىنىڭ تاكى مىلادى X ئەسىرگە قەدەر ساقلىنىشى ھەتتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئىككى ساق، بەيساق، ئوغۇساق، تۇققۇزاق (ئەسلى تۇققۇزساق)، ساقساق، ساقاغۇ قاتارلىق كۆپلىگەن يەر - جاي ناملىرىمۇ «ساق» ياكى «ساقا» خەلقلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئازادلىقتىن بۇرۇن لوپنۇر رايونىدا قېزىۋېلىنغان بىر قەبرىدىكى جەسەت ساندۇق ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، جەسەتنىڭ بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن، قالپاققا پەي قىستۇرۇلغان. بەدىنى پالاس بىلەن ئورالغان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن، جەسەتكە چاكاندا شاخلىرى تۇگۈنچەك قىلىپ قويۇلغان، بۇنداق جەسەتلەر كېيىن ستېيىن ۋە بېرىڭمان قاتارلىق ئالىملارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدىمۇ كۆپلەپ كۆزگە چېلىققان. 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى شىنجاڭ مۇزېيى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى ۋاقتى بۇنىڭدىن 3800 ± 6412 ئىلگىرىكى جەسەتنى قېزىپ چىقارغان، بۇ، جەسەتنى دەپنە قىلىش ئەھۋاللىرى ۋە بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك بۇيۇملىرى

يۇقىرىقىغا ئوخشاش بولۇپ، جەسەتلەرگە چاكانىدا شېخى تومار قىلىنغان. 1983 - يىلى يازدا كۆنەس ناھىيىسى تەۋەسىدىن ساكلارغا ئائىت بىرمۇنچە مەدەنىي يادىكارلىقلار تېپىلىپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بېشىغا ئۇچلۇق ئىلمەك ئېگىز قالپاق كىيگەن، قولىدا پىچاق ۋە شەمشەر تۇتۇپ تۇرغان، قاڭشارلىق ۋە ساقاللىق كەلگەن، مىستىن ياسالغان لەشكەرلەرنىڭ ھەيكىلى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلىگەن «ئالتۇنقان» رىۋايىتىدىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان «تۈرك» دەپ ئاتالغانلارنىڭ كىيىنىشى ۋە گېنىتىكىلىق قۇرۇلۇشى يۇقىرىقىغا ئوخشاش بولۇپ، بىزگە پۈتۈنلەي ساكلارنى ئەسلىتىدۇ.

دېمەك، ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار، تارىخىي ماتېرىياللار ۋە بەزى رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇن خاراكتېرىنى بىرلەشتۇرۇپ ئارىغاندا، شىنجاڭنى ئانا ماكان قىلغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىۋاستە يىراق ئەجدادى كونا ئۇيغۇر تىلىدا «ساقلاپ» دەپ ئاتالغان ساكلار ئىسكەنلىكىدە گۇمان بولمىسا كېرەك.

ساكلار ئاندورۇنوۋ ئانتروپولوگىيىلىك مەدەنىيەت تىپىغا ياتىدۇ. «ئاندورۇنوۋ ئادىمى» دەپ ئاتالغان بۇ ئىرق ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنى قاپلىغانىدى، ئۇ تۈرك ئىرقىنىڭ دەسلەپكى تىپىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، بۇلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋە پامىرىدىكى ئۇزۇن سوقمىچاق باش ئادەملەر (doliehcephalic) ھەمدە جەنۇبىي روسىيىدىكى ئىسكىتلاردىن ئېنىق پەرقلىنەتتى، ئورال تاغلىرىدىكى مەدەنىيەت بىلەن ناھايىتى زىچ باغلىنىشلىقى بار ئىدى. ئورال تاغلىرىدىكى فىن - ئوغۇرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ

مۇناسىۋەتلىرىمۇ بۇ جايدا باشلانغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى».① باش سۆزكەكنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە شەكلىگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئۆلچەشتە كېلىپ چىققان نەتىجىلەر ساك قەبىلىلىرى ئىچىدە موڭغۇلوئىد (موڭغۇل ئىرقى) ئامىللىرى سالمىقىنىڭ شۇ چاغلاردا ئانچە چوڭ بولمىغانلىقىنى كۆرسەتتى (ئەھۋالدىن قارىغاندا 20% تىن ئېشىپ كەتمىگەن بولسا كېرەك). دېمەك، ساك قەبىلىلىرىدە ياۋروپائىد (ياۋروپا ئىرقى) لىق ئىرقى تىپ ئۇستۈن ئورۇندا تۇرغان. بۇ جەھەتتىن ئۇ تەكرىتاغ ئەتراپىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىرقىغا ئوخشايدۇ.②

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كېلىپ چىقىش جەھەتتە ئەنە شۇ ساكلار بىلەن باغلانغان. شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ يىراق تارىخىي دەۋردىكى ئىرقىي تىپى، شۇبھىسىزكى، يەرلىك ياۋروپائىد قاتلىمىنى ئاساس قىلغان. لېكىن بۇنىڭغا كېيىنكى چىرەك ئوخشىمىغان دەرىجىدە موڭغۇلوئىدلار ئارىلاشقان.

مەلۇمكى، ئىرق ئەلۋەتتە مىللەت ئۇقۇمىغا تەڭ ئەمەس. «بىر مىللەت ھەرگىز يالغۇز بىر-ئىككى ئەجدادتىن ياكى مەلۇم ئۇرۇق-قەبىلىنىڭ كۆپىيىشىدىن شەكىللەنگەن ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئادەملەر ئومۇملىقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ھەرقانداق مىللەت يەككە ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە تەرەققىي قىلغان ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ

① دوكتور باھائىددىن ئۇغلى: «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك مەدەنىيىتى تارىخى»، ئەنقەرە، تۈركچە، 7-بەت. «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى»، 1985-يىللىق 1-سان.

② «قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 1981-يىل، ئالمانىا نەشرىگە قارالا.

تەرەققىي قىلىپ كەلگەن».① دېمەك، «مىللەت دېگەن ئادەم-لەرنىڭ ئىرق ۋە قەبىلىۋى بىرلىكى ئەمەس، بەلكى تارىخىي يوسۇندا قۇرۇلغان ئومۇملۇقنۇر».②

ئىرق دېگىنىمىز جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئازدۇر - كۆپتۇر ئايرىمىلىقى بولغان بىر قىسىم ئىن-سانلارنىڭ يەنە بىر قىسىم ئىنسانلار توپىدىن ئايرىمىلىقى دېمەكتۇر. گېنىتىكىلىق ۋە ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىق بىر ئىرقنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى بولىدۇ.

شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى يۇقىرىدا ئېيىت-قىنىمىزدەك بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغاچقا، ئىرقتىمۇ كۆپ خىللىق بولۇش هالىتى شەكىللەنگەن. بۇ رايوندا VI - VII ئە-سىرلەر ئارىلىقلىرىدا ئىجتىمائى ۋە سىياسىي جەھەتلەردە بارا-ۋەر ئورۇندا بولمىغان ئۇچ خىل ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ ئۆز-ئارا دائىملىق مۇناسىۋىتى كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ بىرى تۇركىي قەبىلىلەر دۇر. بۇلارنىڭ يېقىنقى ئۆتمۈشى مەركىزدە ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. تۇركىي قەبىلىلەر بۇ يەرگە كەلگىچە مۇشۇ يەرلەرنى ماكان قىلغان چارۋىچى خەلق ساك ۋە قاڭلى قەبىلىلىرى ئىدى، شۇنداقلا شەھەر ئولتۇراق ئاھالىسى بولغان سوغدىلار (شەرقىي ئىران تىلىلىقلار) ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنىك مۇناسىۋەتلەردە تۇركىي قەبىلىلەر يېتەكچىلىك رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن باشقا ئىرقلار تۇركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئاس-سىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تورکوئىد (تۇركىي ئىرق) لار ئىرقىنى شەكىللەندۇردى. لېكىن شەھەر ئاھالىلىرى ئاساسەن ياۋروپا-ئىدلىق بولۇپ قېلىۋەردى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا

① ② گوباۋ، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە ئائىت بىرقانچە مەسىلە-ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985 - يىللىق، 12 - سان، 10 - بەت.

ئاسىيا بەلباغلىرىدا تىل جەھەتتىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى. قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە تولۇق تۈركلىشىش ئىشقا ئېشىپ، ئوتتۇرا ئەسىر شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى. ئۇشۇ مەزگىلدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئىبتىنىك جەھەتتە ئۇيۇشقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ئامىل ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى بولدى. بۇ تىلنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ «بوغراخانلار تىلى» دېسە، مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتىدى. ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككى نام قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتەتتى. XI — XII ئەسىرلەردە شەھەرلەردىكى سوغدىلىقلار تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ بولدى. شۇنداق قىلىپ VI ئەسىردىن VII ئەسىرگىچە بولغان ئىبتىنىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئومۇمىي يەكۈنى— مۇرەككەپ بىر تىپلىك (تۈركوئىدلىق) ئىبتىنىك بىرلەشمىسىنىڭ شەكىللىنىشى بولدى. مانا بۇ ئىبتىنىك ئومۇملۇقنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى بىلەن ئۆزۈلۈپ قالدى. شۇنداق قىلىپ موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى ئىبتىنىك ھالەتنى مەلۇم نىسبەتتە ئۆزگەرتمەتتى.①

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى بولغان شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا ياۋروپا ئىدلار بىلەن موڭغۇلوئىدلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە شالغۇتلىشىش جەريانى يۈز بەرگەن رايون ئىدى.

شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى ھەققىدە ھەممىدىن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن ئالىم ستېيىن شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ 25 گۇرۇپپىسىنى تەكشۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە قىممەتلىك ماتېرىيال توپلىغان. بۇ

① «قىرغىز س س ر تارىخى» نىڭ «تىيانشان ئاھالىسىنىڭ IV—X ئەسىرلەردىكى تەركىبىي قىسمى» دېگەن بابىغا قارالسۇن، 1984 - يىل، فرونزا، رۇسچە نەشرى.

ماتېرىيالنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتاقلىق ئانتروپولوگىيە ئالىمى جويس قايتا ئىشلەپ ئېلان قىلغان (1903 - 1912 - ، 1926 - يىللىرى). جويسنىڭ جەدۋىلىدە تىبەت، شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردىكى ئاھالىلەر تۆۋەندىكى تىپلارغا ئايرىلغان:

1) ئاق - ھال تەنلىك ئىرق: براخىكىفاللىقى (باش سۆڭىكى يۇمىلاق) گەۋدىلىك بولغان، بەدەن ئېگىزلىكى ئوتتۇرا بويلۇقتىن سەل تۆۋەنرەك، بۇرنى ئىنچىكە، لېكىن ئېگىز (قۇش تۇمشۇقلۇق، بۇرۇن بىلەن تۇز بۇرۇن ئارىسىدا)، يۈزى ئۇزۇن سوقمچاق كەلگەن (ئات يۈز)، چاچلىرى قارا، قارامتۇل دولقۇنسىمان (بۇدرەسىمان)، بەدەنلىرى تۈكلۈك، كۆز رەڭگى ئوتتۇراھال كەلگەن ئىرق.

2) ئاق ئىرق، لېكىن سەل پەل بۇغداي ئۆڭلۈك، براخىكىفاللىقى كۆچلۈك، ئېگىزلىكى ئوتتۇرا بويلۇقتىن تۆۋەنرەك، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۇز، ياڭاق سۆڭىكى كەڭ، چاچلىرى سەل تۇز، قوڭۇر، ئانچە قويۇق ئەمەس، قوي كۆزلۈك بولغان ئىرق، بۇ تۈركۇنىدلاردۇر.

3) تېنى ئالما ئۇرۇقى رەڭ، باش سۆڭىكى خىروكىفال (سوقمچاق باش سۆڭەكلىك)، ئېگىز بويلۇق، بۇرنى ئىنچىكە ۋە ئېگىز كەلگەن قۇش تۇمشۇق بۇرۇنلۇق، يۈزى سوقمچاق، چېچى قارا ۋە دولقۇنسىمان، قوي كۆز كەلگەن ئىرق. بۇ ھىندى، ئافغان ئىرقىغا ئوخشايدۇ.

4) ئالما ئۇرۇقى تەنلىك كەلگەن ئىرق. ئوتتۇرا بويلۇقتىن سەل تۆۋەن، بۇرنى تۇز ۋە سەل قېلىنراق، چاچلىرى دولقۇنسىمان قارا، ساقال - بۇرتى ئازىراق، قوي كۆزلۈك ئىرق. بۇ تىبەت ئىرقىدۇر.

5) سارغۇچ ئۆڭلۈك، باش سۆڭىكى براخىكىفال، بويى

پاكارراق، بۇرنى تۈز، قېلىنراق ياكى ئېگىزرەك، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق كۆندۈلەڭ شەكىلدە، يۈزلىرى قىسقا، كەڭ، چاچلىرى تۈز ۋە قارا، ساقال - بۇرۇتلىرى شالاڭ (كوسا)، كۆزى قارا ۋە سەل قىڭغىر، ياش قاپارچۇقىنى يېپىپ تۇرىدىغان قېپى بار ئىرق. بۇ موڭغۇلوئىدلاردۇر. (جويىسنىڭ 1903 - يىلى ئېلان قىلغان كىتابىنىڭ 322 - بېتىگە قاراڭ).

جويىسنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك جەدۋىلىدىكى مانا شۇ بىرىنچى تىپ شىنجاڭدا يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سېرىققۇل (تاجىكلار) ۋە ۋاخانلاردا، شۇنىڭدەك خوتەن كىرىيىدىكى ۋە ئۇلارغا قوشنا بولغان تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلاردا كۆرۈلىدۇ. مۇشۇ تىپتىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق (bpaxukupal) ۋە يۈزى ئانچە چوڭ ئەمەس، يۇمشاق، بۇدرە چاچلىق، قويۇق ساقال - بۇرۇتلۇق كېلىدۇ. ئۇلاردا موڭغۇلوئىدلارنىڭ تۇرقىقىياپىتىدىن ھېچقانداق ئەسەر يوق.

جويىسنىڭ ئىككىنچى تىپى تۈركوئىدلار ئىرقىغا تەئەللۇق. شىنجاڭدا بۇ ئىككىنچى تىپ يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى بويلىرىدا، قىرغىزلار، دولانلار، كەلپىن، ئاقسۇ ۋە پەيزىۋات ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. بۇ تىپ بېشىنىڭ يۇمىلاقلىقى، يۈزىنىڭ كەڭلىكى ۋە گۆشلۈكلۈكى، چاچلىرىنىڭ قارامتۇل ۋە دولقۇنسىمانلىقى (ئەمەلىيەتتە تۈز ۋە يۇمشاقراق بولۇشى ئېھتىمال)، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك، لېكىن يۇقىرى قاپىقىنىڭ قېتى چوڭ، كۆز ئوقلىرى سەل - پەل قىڭغىر (ئاساسەن قىرغىزلارنىڭ 37%. جويىسنىڭ 1912 - يىلى نەشىر قىلغان كىتابىنىڭ 464 - 465 - بەتلىرى)لىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ شەرقىدە قۇمۇل، تۇرپان، كورلىلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە ئامىللىـ

رىنىڭ كۆزگە چېلىققۇدەك ئارىلاشمىلىرىنى ئاسانلا كۆرۈشكە بولىدۇ.

جويىس ئايرىغان ئۇچىنچى تىپ ــ ھىندى-ئافغان تىپى ياۋروپائىدلارغا تەئەللۇق بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيادا مۇشۇ تىپنىڭ تارقالغان ئاساسىي بەلبېغى غەربىي جەنۇب رايونىدۇر.

جويىسنىڭ ئاخىرقى ئىككى تىپى قەدىمكى شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ رېئال ئىرقى تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭدا مۇئەييەن بىر تېررىتورىيىنى بىرلىك قىلمايدۇ. جويسنىڭ بۇ ماتېرىيالىرى پەقەت شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقەر ئانتروپولوگىيىسى توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىدۇ. موڭغۇلوئىدلىق شالغۇتلىشىش كۆچلۈكرەك بولغان شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. روسىيلىك پۈياركوف ۋە ماتسكېيېۋ (1883 - يىل)، ئىۋانوۋسكى (1893 - يىل) ۋە پايسىل (1897 - يىل) نىڭ كونا ماتېرىيالىرى، شۇنىڭدەك سوۋېت ئالىملىرىنىڭ جۇڭغارىيىگە قوشنا بولغان قازاقىستان ۋە قىرغىزىستانلاردىكى ئېتنىك گۇرۇپپىلار ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلىنىپ، شىمالىي شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ تەركىبىگە تۈرلۈك ياۋروپائىد ۋە موڭغۇلوئىد تەركىبلىرى كىرگەن دەپ پەرەز قىلىنىلى بولىدۇ، بۇ تەركىبلەر ئىچىدە ئاساسىي رولنى باش سۆڭىكى يۇمىلاق بولغان پامىر - پەرغانە تىپى ئويناپدۇ، بۇ تىپ جۇڭغارىيە دائىرىسىدىكى قەشقەرلىك لەر ئىچىدە، شەھەردە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ۋە تۇرپان، تۇمۇللاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن موڭغۇلوئىدلار ئىچىدە كۆپ تارقالغان. بۇ تىپنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى ئوتتۇرا بويدىن سەل تۆۋەنرەك، باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق، چاچلىرى يۇمشاق، تۆز ياكى دولقۇنسىمان، ساقال - بۇرۇتلۇق،

يۇزى نسبەتەن تار ۋە قىسقىراق، كۆزىدە موڭغۇلوئىد ئالا-ھىندىلىكى ئانچە كۆپ ئەمەس، چىرايلىق، تۇز بۇرۇنلۇق خۇسۇسىيەتلەردىن ئىبارەت (ئەمما تۇرپان، تۇمۇللاردا موڭغۇلوئىدلىق ئالاھىدىلىكى سېزىلەرلىك بولغان ئۇيغۇرلارمۇ مەلۇم نىسبەتنى تەشكىل قىلىدۇ. ئا).

جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تۈركوئىدلار ئىچى جۇڭغارىيىدە ھەممىدىن ئاۋۋال موڭغۇلوئىد - ياۋروپائىدلارنىڭ ئۆتكۈنچى شەكىلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مانا مۇشۇ تىپ پامىر - پەرغانە ئامىللىرى بىلەن ئارىلىشىپ قازاقلارنىڭ ۋە بىر قىسىم شىمالىي قىشلاق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسىي يادروسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

دېمەك، شىنجاڭ ئومۇمەن تۈرلۈك خەلقلەر ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تىپىك بىر رايوندۇر. بۇ يەردە موڭغولوئىد، ياۋرو-پائىد ۋە ھىندى - ئافغان تىپلىرى ئۆزئارا ئارىلىشىپ ۋە ئۆز-ئارا تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.①

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە، كلاسسىفىكاتسىيە جەھەتتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى تۈركوئىدلار ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ياۋروپائىدلىق بىلەن موڭغۇلوئىدلىق ئىرقىنىڭ ئوخشىمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن.

لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ قان تىپى تېخى تولۇق تەكشۈرۈ-لۈپ يەكۈنلەنگىنى يوق، پەقەت گېنىتىكىلىق تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا ياۋروپائىدلىق ئالاھىدىلىك ئۇستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ (بۇ مۇرەككەپ تېمىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىش ۋە تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ).

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرق ئالاھىدىلىكى مەلۇم بىر دەرىجىلا شەكىللەنگەن ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇ ناھايىتى ئۇزاق

---

① «جۇڭگو ئىنسانىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى» ن.ن. چېماكاروف، 1982 - يىل، موسكۋا، «ئىلىم - پەن ئەشرىياتى»، رۇسچە، 121 - 126 - بەتلەرگە قارالسۇن.

تارىخىي جەريانلارنى بىسىپ ئۆتكەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورتاق گەۋدىسىدىن شەكىللەنگەن. بۇ ئەھمىيەت دۇنيادا ھېچقانداق ساپ ئىرقنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىدەك ھەقىقەتنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بەزىلەر داۋراڭ سېلىۋاتقان «ساپ ئىرق نەزەريىسى» ئىلمىگە زىت بولغان بىمەنە مەپسەتتىدىن ئىبارەت، خالاس.

ئىرقىي ئالاھىدىلىكلەرنى مۇھاكىمە قىلىشنىڭ فولكلور تەتقىقاتىدا بەلگىلىك رولى بار، چۈنكى ھەرقايسى رايون ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرى ھەمدە ئۆرپ ـ ئادەت ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىرقىي خۇسۇسىيەتلەر مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن شۇ خەلقنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە ئىرقىي قوشۇلمىسىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئون بىرىنچى باب
مەھەللىۋى تەشكىلاتلار ۋە ئىجتىمائىي، كەسىپىي گۇرۇھلارنىڭ ئادەتلىرى

بىرىنچى پاراگراف يېزا ـ قىشلاق جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى

يېزا ـ قىشلاق (ئاۋۇل ـ قىشلاق) ـــ ئائىلە جەمەنچىلىكى ۋە ئورۇق ـ تۇغقانلار گۇرۇھىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن يۇرتداشلىق خاراكتېرىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئورتاق تۇرمۇش

گەۋدىسى، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قاتلام ئورگىنى ھېسابلىنىدۇ. يېزا ـ قىشلاقلار ھەر خىل ئىجتىمائىي ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ تارىلىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. خەلق ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ كوللېكتىپلىق خاراكتېرى بىلەن ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تارىلىشىمۇ ئۇنىڭ يۇرتداشلىق ئورتاقلىقىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان. شەخسنىڭ ئادىتى، قىزىقىشى، ئائىلە جەمەتلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى پەقەت ئەنە شۇ يۇرتداشلىق گەۋدىسى بولغان يېزا ـ قىشلاق گۈرۇھىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەندىلا، ئاندىن جەمئىيەتكە تارقىلىپ، بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت سۈپىتىدە جەمئىيەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ.

يېزا ـ قىشلاقلار يۇرتداشلىق ياكى قانداشلىق مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن تۈرمۇش ئورتاقلىقى، شۇڭا ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۇرۇق جەمەتلىك، قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئىنسانلار ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىقنى ئورتاق تۈرمۇش ئورگىنى قىلغان چاغلاردا، بىر ئائىلە جەمەتى بىر چوڭ ئائىلە شەكلىدە مەيدانغا كېلىپ، جەمەتنىڭ ئاساسىي قاتلام گەۋدىسى ھېسابلانغاندى. كېيىنچە ئۇرۇقداشلىق سىستېمىسىدىكى قېرىنداشلىق ئائىلىلەردىن مونوگام ئائىلە (بىر ئەر ـ بىر خوتۇن لۇق ئائىلە) بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايرىم ئولتۇراقلىشىپ، ئۇزۇن ئالدىغا مۇستەقىل ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىش نەتىجىسىدە دەسلەپكى يېزا ـ قىشلاق گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە باغلىنىپ تۇرغان. چۈنكى دەسلەپكى يېزا ـ قىشلاقنى شەكىللەندۈرگەن ھەرقايسى

ئائىلىلەر ئەمەلىيەتتە ئورتاق قانداشلىقتىكى ئائىلە تارماقلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. فولكلور ئىلمىدە بۇ خىل يېزا - قىشلاق ئوخشاش فامىلىلىك ياكى يەككە ئۇرۇق - جەمەتلىك ئاۋۇل دەپ ئاتىلىدۇ. بىر فامىلىلىكلەرنىڭ بىر ئاۋۇل بولۇپ ئۈيۈشىشىمۇ دەسلەپكى يېزا - قىشلاقلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىر فامىلىلىكتىن تەركىب تاپقان يېزا - قىشلاقنىڭ ئاقساقىلى شۇ ئائىلە جەمەت باشلىقى ھېسابلىنىدۇ ياكى شۇ جەمەتنىڭ پېشقەدەمى باش بولىدۇ. بۇنداق ئۇرۇق ئاقساقىلىنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، يېزا - قىشلاقنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرى ئۈستىدىن بىۋاسىتە ھۆكۈم چىقىرالايدۇ.

يېزا - قىشلاق قۇرۇلمىسىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي شەكىل بولغان بىر فامىلە ياكى بىر ئۇرۇق - جەمەتنى گەۋدە قىلىش ئۇزۇمى ئىلمىزنىڭ چېگرا رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەتلەر ئارىسىدا ساقلانغان بولۇپ، ئۇ شۇ مىللەتنىڭ تۇپلۇك ئىجتىمائىي ئادىتىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مەسىلەن، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىكى قازاق جەمئىيىتىدە بۇرۇندىن قېلىپلاشقان ئۇرۇق - جەمەتچىلىك ئاۋۇلى ئاساسىي قاتلام ئورگىنى ئىدى. ئۇلاردا قانداشلىقى يېقىن بولغان ئونچە ئائىلە (تۆتۈن) بىر ئاۋۇل، يەتتە ئاتىدىن تارىغان بىرنەچچە ئاۋۇل بىر ئاتا (ئايماق) ھېسابلىناتتى. 13 — 15 ئاتىدىن تەشكىللەنگەن ئايماقلار بىر ئۇرۇق دېيىلەتتى. ھەر بىر ئاۋۇلنىڭ مەخسۇس ئاۋۇل ئاغىسى (ئاتىسى) بولاتتى.

بىر فامىلىلىك يېزا - قىشلاق بىلەن «ئاۋۇل» ئوخشاش ئۇقۇم بولۇپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولغان تۇغقانچىلىق ئاساسىدىكى يېزا - قىشلاقلارنى بەرپا قىلدى (ئەل -

ۋەتتە، ئۇ قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).
بۇنداق يېزا ـ قىشلاقلاردا قانداش ئائىلىلەر بىلەن غەيرىي قان ـ
داش ئائىلىلەر يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۇرىدۇ.
بۇنداق يېزا ـ قىشلاقلارنى باشقۇرۇش بىر فامىلىلىك مەھەللىلەر
(ئاۋۇل)نى باشقۇرۇشقا ئوخشىمىغان ھالدا، ئۇنىڭدىكى قانداش
ئائىلىلەر ھەمدە قۇدا ـ باجىلىق تۇغقانچىلىقىدىن قۇرۇلغان ئائىـ
لىلەرنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى ئارقىلىق يۇرت ئاقساقىلى تۇرغۇ ـ
زۇلىدۇ. ئۇ ئاشۇ يۇرتنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك
قىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى يەنە ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان يېزا ـ
قىشلاقلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ ئېلىمىزنىڭ كۆپچىلىك رايونلىرى
ۋە مىللەتلىرى ئارىسىدىكى ئومۇملاشقان يېزا ـ قىشلاق قۇرۇلمىسـ
دىن ئىبارەت. بۇنداق ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان يېزا ـ قىشلاق ـ
لارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئۇنىڭ
ئىچىدە ئۇرۇش (جەڭ)، ھەر خىل ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن كۆچۈش،
يۇرت ئاتلاپ نىكاھلىنىش قاتارلىقلار مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يېزا ـ قىشلاقلار گەرچە جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئورگىنى
بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىدارى جەھەتتە بىر
پۈتۈن جەمئىيەت سىياسىي قۇرۇلمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي
قالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يېزا ـ قىشلاقلار جەمئىيەت ـ
نىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ
مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى چوقۇم جەمئىيەت تەسىس قىلغان
مەمۇرىي ئاپپاراتلار بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، روشەن ھالدا
جەمئىيەتنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمى بىلەن بولغان تەۋەلىك مۇنا ـ
سىۋىتىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ.

يېزا ـ قىشلاق قۇرۇلمىسىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا،
بىزنىڭ دىققەت قىلىدىغان نۇقتىمىز ئۇنىڭدا يولغا قويۇلغان

سىياسىي ئاپپاراتلاردىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭدىكى ئەنئەنىۋىلىكىگە ئىگە بولغان تەبىئىي ئاپپاراتلار (قۇرۇلمىلار) بولۇشى لازىم.

بىزنىڭ مەملىكىتىمىز كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت، ئازادلىقتىن ئىلگىرى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى تەكشىسىزلىك تۈپەيلىدىن، ئېلىمىزدىكى يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ھەتتا دېھقانچىلىق يېزا ـ قىشلاق ئىچىدىكى قۇرۇلمىسى بىلەن چارۋىچىلىق يېزا ـ قىشلاقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى، بېلىقچىلىق كەسپىدىكى يېزا ـ قىشلاق قۇرۇلمىسى بىلەن يېرىم دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى يېزا ـ قىشلاق قۇرۇلمىسى بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. بۇنداق پەرق ئاساسەن شۇ خىل يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلمىسىدا ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ يەردە دېيىلۈاتقان يېزا ـ قىشلاق چۈشەنچىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەھەللە، يۇرت دېگەن ئۇقۇملارغا تەڭ، سىنپىي جەمئىيەت بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئۇرۇقداشلىقىنى بىرلىك قىلغان يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى كەڭ ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەر بىر يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس يەر ـ زېمىنى، تېررىتورىيىسى، سۇيى، چارۋا باقىدىغان يايلاقلىرى ئايرىم بولۇپ، ئۆز يۇرتىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان سىياسىي ۋە مەمۇرىي تۈزۈمى بولاتتى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ھالدا شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى ئادەت ئۇستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرىگە يېقىن تۇراتتى. ئىنسانلار سىنىپىي جەمئىيەتكە كۆچكەندىن كېيىن، سىنىپىي جەمئىيەتتە بولىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر يېزا ـ قىشلاق ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن يېزا ـ قىشلاقلاردا ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تەبىئىي مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى بىلەن سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ

ئۆزىگە خاس سىياسى، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى بىرلىشىپ فېئو-دالللىق جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. مەسىلەن، ھون دەۋرىدىكى سىنىپىي جەمئىيەتتە تەڭرىقۇت (شەنيۈي — (单于) نىڭ ھاكىمىيىتى مىراس قالدىغان ھاكىمىيەت شەكلى بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ھۆكۈمى مۇقەددەس قانۇن ھېسابلىناتتى. تەڭرىقۇت ئادەتتە ئۆزىدىن كېيىن چوڭ ئوغلىنى ياكى كىچىك ئۇكىسىنى تەختكە ئولتۇرۇشقا ۋەسىيەت قىلاتتى. ھون جەمئىيىتىدە ئاقساقاللار كېڭىشى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ كېڭەش ھەر-قايسى يېزا - قىشلاق (ئاۋۇل ياكى ئايماق) ئاقساقاللىرىدىن تەركىب تاپاتتى. ئاقساقاللار كېڭىشى گەرچە ئۇزاقتىن بېرى كېلىۋاتقان ئۇرۇقچىلىق ئەنئەنىسىگە بىنائەن بىرەر يېڭى باش-لىقنى كۆرسىتىپ تەستىقلىسىمۇ، ئەگەر تەڭرىقۇت ئۇنى خالىمسا ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ قارارى ئېتىبارغا ئېلىنمايتتى. بۇنىڭغا قارشى چىققان ئاقساقاللارنىڭ كاللىسى ئېلىناتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئىختىيارىدا خېلى مۇرەككەپ دۆلەت ئاپپاراتى بولاتتى. بۇ دۆلەت ئاپپاراتىدا ئەڭ يۇقىرى ۋەزىپىلەرنى ھۆكۈمران ئۇرۇقنىڭ ئەزالىرى ئىجرا قىلاتتى. ئەمەلدارلارغا ۋەزىپە بىلەن بىللە باشقۇرىدىغان يەر - سۇلارمۇ بۆلۈپ بېرىلەتتى. بۇ يەر-لەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكى شۇ ئەمەلدارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى جەمەتكە تۇغقانچىلىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى بىلەن بەلگىنىلە-نەتتى. سوقۇشتا ئەسىر قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسلا قۇل قىلىناتتى. ۋە بۇ قۇللار ئەمەلدار، بايلارغا بۆلۈپ بېرىلەتتى.① «تەڭرىقۇت — پۈتكۈل دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ ئۇنىڭ ئاستىدا فېئودالىق سۈيۈرغالىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن». ②

① «قازاق س س ر تارىخى» I توم، 1977 - يىل، ئالما ئاتا، رۇسچە نەشرى، 304 - ، 308 - بەتلەرگە قارالسۇن.

②ت. ئالماس: «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى، 180 - بەت.

تارىخىي مەلۇماتلار («تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن يىلنامىسى») غا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «ھون تەڭرىقۇتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ھونلاردا تەڭرىقۇتتىن باشقا يەنە 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن.

ھونلاردا يولغا قويۇلغان ئاقساقاللار كېڭىشى (بەزى مەنبەلەردە دۆلەت كېڭىشى دېيىلگەن) ھەتتا جىنايى ئىشلارنىمۇ بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋە يەنشىگو (VII ئەسىردە ئۆتكەن) نىڭ «خەن يىلنامىسى» غا بەرگەن ئىزاھاتىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھونلاردا پىچاق كۆتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى؛ ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىناتتى؛ جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايەتلىرىگە (ئېغىر - يەڭگىللىكىگە) قاراپ جازا بېرىلەتتى. مەسىلەن، يەڭگىلرەك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى باغلاپ تاش ئۈستىدە يۇمىلىتىپ ئۈگە سۆڭەكلىرىنى غۇچ - غۇچ قىلىۋېتەتتى ياكى ئوشۇقىنى چېقىپ تاشلايتتى، ۋە باشقىلار. ①

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىمۇ ھونلارنىڭ ئەنە شۇ خىل جەمئىيەت تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى مەلۇم.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن، فېئوداللىق ھاكىمىيەت يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە قويۇق دىنىي تۈس ئېلىپ، دىنىي ھاكىمىيەت ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگانغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن «سۇلتان» ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ نامى بولۇپ قالدى. مەسىلەن، «سۇلتان سۇتۇق بوغراخان»، «سۇلتان سەئىدخان»، «سۇلتان ئابدۇرىشىتخان»... دېگەنلەرگە ئوخشاش. ھەرقايسى رايونلار بەگلىك

① «ھون تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى، 216 - بەتكە قارالسۇن.

تۇزۇمى بويىچە باشقۇرۇلدى. ئادەتتە بىر يۇرت (ھازىرقى راۋ-يونغا تەڭ) بىر بەگلىك ھېسابلىناتتى. بەگ شۇ يۇرتنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. بەگنىڭ قول ئاستىدا مىڭبېشى (مىڭ بېگى)، دۈژان بېگى (ئۆشرە-زاكات، باج-سېلىقنا مەسئۇل بولغۇچى)، قۇر بېشى، يۈز بېشى، مىراب قاتارلىقلار بولاتتى. شەرىئەت (قانۇن) ئىشلىرىنى قۇززات، قازى، ئەلەم، مۇپتى (پەتۋا چىقارغۇچى) قاتارلىقلار باشقۇراتتى. يېزا-قىشلاقلاردا بولسا ئىمام-مەزىنلەر ئۇلارنىڭ ئاساسىي قاتلامدىكى تايانچىلىرى ئىدى.

دېمەك، خەلق تەشكىلاتلىرى ئىنتايىن كەڭ مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى، ھەۋىسى، ياخشى كۆرۈشى ۋە مەلۇم ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بىر خىل تەشكىلاتلىق پائالىيەت گەۋدىسىدىن ئىبارەت. ئۇنداق خەلق تەشكىلاتلىرى تەبىئىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمەت تەرەپتىن سۈنئىي تەشكىللەنگەن سىياسىي، مەمۇرىي تەشكىلاتلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئاڭسىزلىقتىن ئاڭلىقلىققا ئۆتۈشتەك مۇشۇنداق بىر خىل تارىخىي جەريان بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىنىشى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن زىچ ئالاقىدار. بۇنداق تەشكىلاتلار ئائىلە ۋە يېزا-قىشلاق تەرەققىياتىدا تەبىئىي شەكىللەنگەچكە، ئۇ خەلق ئاربىسىدا ئومۇمىيلىققا ۋە مۇقىملىققا ئىگە بولغان شەكىلدۇر. ئائىلە باشلىقى، ئۇرۇق-جەمەت باشلىقى، يېزا كېڭىشى، يۇرت ئاقساقاللىرى چەكسىز ھوقۇقلۇق بولۇپ، ئۇلار ئائىلە ۋە يېزا-قىشلاقلارنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلالايتتى. جەمئىيەتنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشى ۋە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ

كۆچمىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەردە بۇ خىل مۇقىم بولغان ئائىلە ۋە يېزا خاراكتېرلىك ئاممىۋى تەشكىلاتلارغا قارىتا نارازىلىق كەيپىياتى پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ، بۇنىڭغا ئوخشىمىغان ئېتىقاد، ھەۋەس ۋە بەلگىلىك ئېھتىياج قوشۇلۇپ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئائىلە ۋە يېزىدىن ھالقىغان يېڭى تەشكىلاتلىرى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ خىل تەشكىلاتلار شۇبھىسزكى، ئائىلە تەشكىلاتى ۋە يېزا ـ قىشلاق تەشكىلاتىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ تەشكىلاتقا قاتناشقان بارلىق ئەزالار يالغۇز ئورتاق كۆرەش نىشانىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە مەلۇم رەسمىيەتلەرنى ئۆتەش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن تەبىئىي ھالەتتىكى ئائىلە، يېزا ـ قىشلاق تەشكىلاتلىرىغا ئوخشىمايدۇ.

خەلق تەشكىلاتلىرى ــ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ بىر خىلى. بىز ئۇنىڭ ماھىيىتى ۋە رولىغا ئاساسەن، خەلق ئارىسىدىكى سىياسىي تەشكىلاتلار، ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار، ھەربىي تەشكىلاتلار، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش تەشكىلاتلىرى، دىنىي تەشكىلاتلار دەپ ئايرىشىمىز مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىجتىمائىي خاراكتېرگە، بەزىلىرى كەسىپىي خاراكتېرگە ئىگە. كەسىپىي گۇرۇھلارنىڭ شەكىللىنىشى ئىسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى كەسىپىي ئىش تەقسىماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بولۇپمۇ جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىش تەقسىماتىمۇ بارغانسېرى ئىنچىكىلىشىپ ماڭىدۇ. شەھەر ئىقتىسادى ۋە سودىسى تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن ئوخشىمىغان كەسىپتىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ كەسىپىي مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن ھەرقايسىلىرى مەلۇم كەسىپداشلار گۇرۇھى بولۇپ تەشكىللىنىدۇ. مەسىلەن، يېزا بازارلىرىدىكى قول ھۈنەر كەسپى، سودا كەسپى، مۇلازىمەت كەسپى، قاتناش

كەسپى، سايامەت كەسپى قاتارلىق تارماقلاردىن قۇرۇلغان تەشكىلاتلار ئەنە شۇ كەسپىي گۇرۇھلارنىڭ بىر خىلىدۇر.

مەيلى ئىجتىمائىي خاراكتېردىكى تەشكىلاتلار ياكى كەسپىي خاراكتېردىكى تەشكىلاتلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم بىر رايون، مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئالاھىدە تارىخىي شەرت-شارائىتى ئاستىدا پەيدا بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان ئۆرپ-ئادەتلەر چوقۇم ئورتاقلىققا ھەم ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدە ئورتاق بولغان ئۆرپ-ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلىشىدۇ:

بىرىنچى، مەيلى قايسى خىل شەكىلدىكى خەلق تەشكىلاتلىرى بولسۇن، ئۇنىڭغا قاتناشقۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز-لىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ياخشى كۆرۈشى ۋە ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىختىيارىي ئۇيۇشىدۇ. بۇ خىل ئىختىيارىي ئۇيۇشۇش شەكلى خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ ستېخىيىلىك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىكى ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش تەشكىلاتلىرىنى ئالساق، ئۇنىڭ بەزىلىرى قېرىنداشلىق، ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق ياكى يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىپ ئىختىيارىي تەشكىللەنگەن.

ئىككىنچى، خەلق تەشكىلاتلىرى ستېخىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە ۋاقىتلىق خاراكتېرگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۈچىنچى، خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى مەلۇم بىر رايون ياكى مىللەت بىلەن چەكلىنىدۇ. چۈنكى ئۇ يەرلىك خاراكتېرگە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

تۆتىنچى، خەلق تەشكىلاتلىرى ئىچىدىكى كەسپىي گۇرۇھ-لىنىڭ ئۆرپ-ئادەت ئالاھىدىلىكى ئىپادىلىنىش جەھەتتە ئادەتتىكى خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭكىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. كەسپىي

گۇرۇھلارنىڭ كەسپىي خاراكتېرى ۋە تېخنىكىلىق خاراكتېرى بۇ خىل تەشكىلىي گۇرۇھنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتـ لەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بەلگىلىگەن. مەسىلەن، بەزى كەسپىي تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھۈنەر ـ سەنئەت تېخنىكىسىنى شۇ كەسپىي گۇرۇھ ئەزالىرىدىن باشقىلارغا مۇتلەق ئېيتماسلىق، ياكى ھۈنەرنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش، ئۇستىكار ئۆز ھۈنەـ رىنى پەقەت ئوغۇللىرىغىلا مىراس قالدۇرۇشتەك ئادەتلەر شەكىل لەنگەن. بۇنىڭدا كەسپىي جەھەتتە رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولۇش مەقسەت قىلىنغان.

خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە داۋاملىشىشى جەمئىـ يەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىرادىسى ۋە تەلىپىگە خاس ھالدا، تارىختا بەلگىلىك ئىجابىي رول ئويناندى. بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئاستىدا بەزى خەلق تەشكىلاتلىرى يەنىلا ساقلىنىپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكتە. يەنە بەزى خەلق تەشكىلاتلىرى دەۋرنىڭ ۋە ۋەزىيەتنىڭ تەقەزـ زاسى بىلەن قايتا ئۆزگەرتىلىپ تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولماقتا. دەۋر روھىغا ئۇيغۇن بولمىغان ياكى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان قوپۇق دىنىي خاراكتېرىدـ كى بەزى تەشكىلاتلار ئۆزلۈكىدىن يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى خەلق ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يېڭى تەشكىلاتلار ئىگـ لىمەكتە. بۇ جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى، ئەلۋەتتە.

لىككىنچى پاراگراف يېزا ـ قىشلاق ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرى

يېزا ـ قىشلاق جەمئىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە ـ

ھوسۇنلىرى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. يۇرت چېگرىسىنى قاتتىق قوغداش ئادىتى. بۇ، كىشىلەر-نىڭ يەر كۆز قارىشىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىغان ھالدا پۈتۈن يۇرتنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان بىر خىل ئادەتتۇر. بۇ ئەنئەنىۋى يۇرتداشلىق ۋە يۇرت ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپ ئېڭى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. يۇرت-مەھەللە چېگرىسى دېگىنىمىز ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن مەلۇم بىر يۇرت ئەزالىرىنىڭ ئىگىلىگەن يەر، سۇ، ئورمان، يايلاق ۋە تاغلىرى ياكى شۇ يۇرتنىڭ تېررىتورىيىسىدىن ئىبارەت. خەلق ئارىسىدا يۇرت-مەھەللىرىنىڭ چېگرىسى قانداق بەلگىلەنگەنلىكى ۋە ئۇنى تارىختىن بۇيان ئەۋلادلار قانداق قوغداپ كەلگەنلىكى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر مۇ پەيدا بولغان. دەرۋەقە، قەدىمكى ئۇرۇق-قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇزۇلۇكسىز داۋاملىشىپ تۇرىدىغان جەڭگى-جېدەللەر ۋە توقۇنۇشلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاساسەن چېگرا دەۋاسى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقاتتى. ئەگەر بىر ئۇرۇق ياكى بىر يۇرتنىڭ زېمىنى دائىرىسىگە ئىككىنچى بىر ئۇرۇق بېسىپ كىرمەكچى بولسا، شۇ يۇرتنىڭ پۈتكۈل ئەزالىرى بىردەك ھەربىكەتلىنىپ ئۇنىڭغا قارشى كۈرەشكە ئاتلىناتتى. قىسقىسى، ھەربىر يېزا-قىشلاق ئاھالىسىنىڭ ئۆز يۇرتىنىڭ تۆت ئەتراپىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. ئازادلىقتىن بۇرۇن ھەرقايسى يۇرتلار ئوتتۇرىسىدا زېمىن دەۋاسى، سۇ داۋاسى، ئوتلاق دەۋاسى قاتارلىق ھەر خىل دەۋالار دەۋاملىق يۈز بېرىپ تۇراتتى. بۇنداق پەيتتە مۇئىنقەدەر ئىككى تەرەپنىڭ ئاقساقاللىرى جەم بولۇشۇپ بۇ دەۋانى ھەل قىلىش ئۈچۈن كېڭەش ئۆتكۈزەتتى. ئەگەر ئىۋلارنىڭ قارارى دەۋالاشقۇچىلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە خىلاپ دەپ قارالسا، ئائىلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا

يۇرت - مەھەللە بويىچە قوزغىلىپ قارشى تەرەپ بىلەن قو-
رالىلىق (كەتمەن - گۈرجەك، ئارا - توقماقلىرىنى كۆتۈرۈپ)
سۈركىلىش پەيدا قىلاتتى. بۇنىڭدا ھەتتا ئادەم ئۆلۈش
ۋەقەلىرىمۇ يۈز بېرەتتى. بۇلارغا پەقەت ھەرقايسى يۇرت
ئەزالىرىدا بولىدىغان كوللېكتىپ ئاڭ يېتەكچىلىك قىلاتتى.

يېزا - قىشلاقلاردىكى كوللېكتىپ ئاڭنىڭ ھەم پاسسىپ،
ھەم ئاكتىپ تەرىپى بار، قىساسكارلىق ۋە ئۆچ ئېلىشنى مەق-
سەت قىلغان مۇشۇنداق كوللېكتىپ ئاڭ يېزا - قىشلاقلار ئوت-
تۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنى تېخىمۇ كەسكىنلەشـ
تۈرۈۋېتىدۇ. كوللېكتىپ ئاڭ تۈپەيلى كېلىپ چىققان
ئايىغى ئۈزۈلمەس جېدەل - ماجىرالار يېزا - قىشلاقلارنىڭ نور-
مال ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزۈپ، يۇرتنىڭ
خانىرجەملىكىنى بۇزىدۇ. يېزا - قىشلاقلاردىكى كوللېكتىپ ئاڭنىڭ
ئاكتىپ تەرىپىدىن سۆز ئاچقاندا، ئۇ يېزا - قىشلاق ئەزالىرى-
نىڭ كوللېكتىپ مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. تارىختا
كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن قۇللار ۋە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى
ئالدى بىلەن ئەنە شۇ يېزا - قىشلاقلاردا پارتلاپ، كېيىن
توپان بالاسىدەك ھەممە ئەتراپنى قاپلايتتى. بۇ قوزغىلاڭلار
تارىختا بەلگىلىك رول ئويناپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئەزگۈچى
سىنىپلار بىلەن ئېزىلگۈچى سىنىپلار ئارىسىدىكى زىددىيەت
خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ جەريانداا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ
كۆپلىگەن داھىيلىرى يېتىشىپ چىققان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى
يەنە يېزا - قىشلاقلاردىكى كوللېكتىپ ئاڭ ھەرقايسى يېزا-
لاردىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز يۇرتىنى قىزغىن سۆيۈشتەك ۋەتەن-
پەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلىدى.

2. يېزا - قىشلاقلاردىكى ھەمكارلىق تۇرمۇش. يېزا-
قىشلاق ئەلۋەتتە شەخسىي، يەكـكە ئائىلىدىن

تەرکىب تاپىدۇ. ئەمما بۇ يەككە ئائىلىلەر يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇلار ئارىسىدا زىچ باردى-كەلدى مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەيلى ئىشلەپچىقىرىشتا ياكى تۇرمۇشتا بولسۇن، ئۆزئارا ھەمكارلىشىدۇ. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا يېزا-قىشلاقلارنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ يېزا-قىشلاقلاردا ئۆزئارا ھەمكارلىقنى ئالغا سۈرىدىغان كۆپلىگەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق (لاپقۇتلىشىش) ئادەتلىرى. ئىلىمىز يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلىدىغان ئەل. ئۇزاقتىن بۇيان، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئۇزاق مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىزم ياكى يېرىم فېئودالىزم، يېرىم مۇستەملىكە جەمئىيەتتە ئىلىمىزنىڭ يېزا ئىقتىسادى تەبىئىي ئىقتىساد ياكى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى شەكلىدە ئىدى. دېھقانلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ئۆزلىرىگە تەئەللۇق بولغان ئەنە شۇ بىر پارچە يەرگە تايىنىپ ياشايتتى. بۇنداق يەككە دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ھامان تەبىئىي ھالدا شەكىللەنگەن ئۆزئارا ھەمكارلىققا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ ئېھتىياج ئۇرغۇنلىغان لاپقۇتلىشىش ئادەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئازادلىقتىن كېيىن گەرچە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاللىقاچان شەكىللەنگەن ئادەتلەر تېخىمۇ كۆپ خىل شەكىلدە داۋاملىشىپ كەلدى.

ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتىنىڭ ئەڭ كونا

شەكىللىرىدىن بىرى ئورتاق يەر ئاغدۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىلىمىزدىكى خىلى كۆپ مىللەتلەر ئارىسىدا بۇ ئادەت بىرقەدەر ئومۇملاشقان. بىزگە مەلۇمكى، ئۆتمۈشتە بىزنىڭ بىزا ئىگىلىكىمىز ناھايىتى قالاق ھالەتتە ئىدى. دىھقانلارنىڭ سىپتىۋىلىش كۈچى بولمىغاچقا، دىھقانچىلىق قوراللىرىغا ئىگە بولۇش جەھەتتە ناھايىتى زور تەكشىسىزلىك مەۋجۇت ئىدى. بەزى ئائىلىلەردە گەرچە ئەمگەك كۈچى بولسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ بولماسلىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، بەزى ئائىلىلەردە گەرچە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بولسىمۇ، لىكىن ئەمگەك كۈچىنىڭ يىتىشمەسلىكى قاتارلىق ئوبىيكتىپ قىيىنچىلىقلار ئۇلارنى لايقۇتلىشىپ تىرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. بولۇپمۇ دىھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋاقىت خاراكتىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. «كۈندىن قالساڭ بىلدىن قالىسەن» دىگەن ماقال ئەنە شۇنىڭدىن كىلىپ چىققان. يەر ئاغدۇرۇشنىڭ ۋاقىت سىچىللىقى تىخىمۇ كۈچلۈك. ئەگەر دەل يەرنىڭ ئوسىسى كىلىشكەن يەيتتە ئاغدۇرۇلماي بىرەر كۈن كىچىكىپ قالسا مەھسۇلاتقا ئومۇمىيۈزلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا دىھقانلار تىرىقچىلىق يەيتىنى ئۆتكۈزۈۋەتمەسلىككە تىرىشىپ، ئالدى بىلەن يەر ئاغدۇرۇش جەھەتتە بىر-بىرىگە ھەمكارلاشقان. بۇ ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى لايقۇتلىشىش شەكلى بولۇپ، ئۇ كۆيىنچە ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان. ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوخشاشراق بولغان ئائىلىلەر ئارىسىدىمۇ ئۆزئارا لايقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن. لايقۇتلىشىشتا يەنە ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى تەڭ نىسبەتتە ئالماشتۇرۇشتەك شەكىللەرمۇ بولغان.

ئىككىنچى، تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى

ئىلىنمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ دوستانە ئالاقە، ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقتىن ئىبارەت بىر خىل ئىپسىل ئادەت داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ مۇقەررەر ھالدا يەككە ئائىلىلەر ۋە يېزا ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ.

يېزا - قىشلاق تۇرمۇشىدىكى ھەمكارلىق شەكىللىرى ناھايىتى كۆپ خىل بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي - تۆكۈن ياكى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە مەھەللە ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسانە ياردەم بېرىدىغان ئىپسىل ئادەت بار. مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ «ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ؟» دەپ توي ئىگىسىدىن ئىش تەلەپ قىلىدۇ ۋە توي ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىش پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. تويىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ (سەۋزە قەلەم ئېتىش، ئوچاق ياساش ۋە قازان ئورنىتىش، ئوتۇن يېرىش، سۇ توشۇش قاتارلىق) مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۇزىتىشقىچە ئۇرۇق - تۇغقانلار، قولۇم - قوشنا ۋە يارى بۇرادەرلەر جەم بولۇپ خالىسانە ياردەملىشىدۇ. بۇنداق ھەمكارلىشىش ھەم ماددىي، ھەم مەنىۋى تەرەپلەردە بولىدۇ. ھەتتا ئىقتىسادىي سەۋەبتىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم - يېسىر يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن يارىدەم قىلىپ ئۆيلەپ قويىدۇ. بۇنداق قىلىشنى «ساۋابلىق ئىش» دەپ ھېسابلايدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى ئۆلۈم ئىشى تاسادىپىي

دېپمي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنـ ئالا تەييارلىق قىلالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى قولۇم - قوشنىلار نىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ. ئۈيغۇرلاردا ئومۇمەن بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىـ رىنى ئاڭلىغان ھامان، مەرھۇمنى تونۇش - تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ھەرقانداق زۆرۈر ئىشى بولسىمۇ قويۇپ تۇرۇپ ھەممە كىشى يۇرت - مەھەللە بويىچە ئۆلگۈچىنىڭ ئۆيىگە پەتە قىلىدۇ ۋە دەپنە قىلىش مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرى مەرھۇمنىڭ بالا - چاقىلىرىـ نىڭ يېنىدىن ئايرىلماي ھازىردار بولىدۇ. ھازىرلار تاكى يەتتە نەزىرىسگىچە ئۆلۈم بولغان ئۆيدىن ئاساسەن ئايرىلمايـ دۇ ھەمدە يۇرت - جامائەتمۇ داۋاملىق پەتە ئوقۇپ، ھازىردارـ لاردىن كۆڭۈل سورايدۇ ۋە تەسەللىي بېرىدۇ. ئۆلۈم چىققان ئۆيدە بىر قانچە كۈنگىچە تاماق ئېتىش ئىمكانىيىتى بولمـ ىغاچقا، قولۇم - قوشنىلار تاماق ئېتىپ (ئىسسىقلىق ئاش دېـ يىلىدۇ) ھال سوراپ تۇرۇش ئادىتى بىرقەدەر كەڭ ئومۇمـ لاشقان. بۇنداق ئايىغى ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇرىدىغان «ئىسسىقـ لىق ئاش» تىن ھازىردارلار ھەتتا پەتىگە كەلگەن جامائەتلەر تەڭ بەھرىمەن بولىدۇ. نەزىر - چىراغ ئىشلىرىغا خۇددى توي - تۆكۈنلەردىكىدەك قولۇم - قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار تەڭ ھەمـ كارلىشىدۇ. ناۋادا بالا - چاقىسى ياكى ئۆلۈمگە ئىگە بولىدىـ غان ئادەمى يوق يېتىم - يېسىرلار ئۆلۈپ قالسا، ئۇ «خالىس ئۆلۈم» ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭ دەپنە ئىشلىرىغا باشتىن - ئاياغ يۇرت - جامائەت مەسئۇل بولىدۇ. چۈنكى «خالىس ئۆلۈم»نى ئۇزىتىشقا ھەمكارلىشىش ھەممىدىن ساۋابلىق ئىش دېگەن ئەقىدە خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر سىڭگەن. بىرەر ئائىلە يېقىندىن ئۆي سالماقچى بولسا، ئۇنىڭ قولۇم - قوشنىلىرى ۋە يۇرتـ

داشلىرىمۇ ھەربىرىكە تىكىلىپ خالىسانە ھەمكارلىشىش يېزا-قىشلاق ھاياتىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئېسىل ئادەتتۇر. ئۆي سېلىش ئادەتتە كۆپ ئەمگەك كۈچى تەلەپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئەمگەكلەرنىڭ بىرى. شۇڭا ئۆي قۇرۇلۇشىدا كۆپچىلىكنىڭ ياردىمىگە ئېھتىياج تۈغۇلىدۇ. ئادەتتە يېڭى ئۆي سېلىشنىڭ يېزىلاردىكى قائىدە-يوسۇنى مۇنداق: ئالدى بىلەن ئۆي سالماقچى بولغان كىشى بىر قازان تاماق تەييارلاپ يۇرت-جامائەتكە داستىخان سالىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىنى ئالىدۇ. جامائەت مەسلىھەتىنى بېرىدۇ ۋە ياردەمدە بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدىلەر بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان ۋە قولۇم-قوشنىلار خالىس ئەمگەك كۈچى بىلەن ھەمكارلىشىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ كېسەك ۋە باشقا لازىملىق ماتېرىياللار تەخ بولغان كۈنى مەھەللە بويىچە قوز غىلىپ قول-قولغا تەگمىگەن قىزغىنلىق بىلەن پۈتۈن كۈچىنى ئايىماي ئىشلەپ، بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا ئۆينى ئۆرە قىلىپ، ئۈستىنى يېپىپ بولىدۇ. «كۆپ تۈكۈرسە كۆل بولۇر» دېگەندەك، كۆپىنىڭ كۈچى بىلەن ھەش-پەش دېگىچە ئۆيىمۇ پۈتۈپ قالىدۇ. بۇ خالىس ئەمگەك كۈچلىرىگە ئىش ھەققى بېرىلمەيدۇ، پەقەت ياخشىراق تاماق تەييارلاپ بېرىلىدۇ. ئەمگەك كۈچى يوق ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېڭى ئۆي سالغۇچىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا بىۋاستە ھەمكارلىشالمىغان قوشنىلار تاماق ئېتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلەۋاتقانلاردىن ھال سوراپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، ھەر خىل تەبىئىي ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيان-زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش يېزا-قىشلاق ئادىتىنىڭ

ئەنئەنەۋى خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرىدۇر.

3. يېزا - قىشلاقلار نىڭ ئاممۇي ئەسلىھەلىرىنى قوروش - تىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى. يېزا - قىشلاق ئاممۇي ئەسلىھە - لىرى ناھايىتى كۆپ تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئاممۇي يول، سۇ مەنبەسى، ھەدەگەرلىك، ئاممۇي خالاجاي، كوللېكتىپ پائالىيەت مەيدانى، ئاممۇي قوروللوش (مەسچىت، كۆۋرۈك، مەكتەپ ...) قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاما ئورتاق پايدىلىنىدىغان ئەسلىھەلەر بولۇپ، ئۇنى قوروش ياكى رېمونت قىلىشتا پۈتۈن كوللېكتىپنىڭ كۈچى سەپەرۋەر قىلىنىدۇ. بۇ ئەسلىھەلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ كوللېكتىپقا تەئەللۇق بولىدۇ. ھەرقايسى يۇرتلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان چوڭ يوللار ياكى ئېرىق - ئۆستەڭلەر تېخىمۇ كەڭ كوللېكتىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنى ياساش ياكى رېمونت قىلىشقا توغرا كەلسە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتـ لىك ھەممە يۇرتلار مۇۋاپىق نىسبەتتە ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ئىشلەيدۇ ياكى ھەربىر يۇرت ئۆز تەۋەلىكىنى بۆلۈشۈپ كوللېكتىپ ۋەزىپىنى ئادا قىلىدۇ. قىسـ قىسى، ئاممۇي ئەسلىھەلەرنى قوروشتا كوللېكتىپنىڭ ھەمكار - لىقىغا تايىنىش يېزا - قىشلاقلاردا بىر خىل ئەنئەنەۋى ئادەتكە ئايلانغان.

4. يېزا - قىشلاقلارنى باشقۇروش ۋە يۇرت نىزاملىرى. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، يېزا - قىشلاقلار كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ۋە يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتىدىن قوروللـ خان ئورتاق گەۋدىسى بولغاچقا، يۇرتتىكى يەككە ئائىلىلەر ۋە كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى قوغداش، يۇرتلار ئارا مۇناسىۋەت ئورنىتىش ھەمدە يۇرتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئوخشىمىغان دەرىجىدە

يېزا ـ قىشلاقلارنى باشقۇرۇشنىڭ بىر يۇرۇش قائىدە ـ نىزاملىرى ئىجاد بولغان. بۇ خىل باشقۇرۇش نىزاملىرى ئەڭ دەسلەپ يېزا ـ قىشلاق كېڭىشى شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، ستېخىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. ئەنە شۇ يېزا ـ قىشلاق كېڭىشى يۇرت مۇتەئەللىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، يۇرت نىزام ـ لىرىنى ئاشۇلار بەلگىلەيتتى. ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەر خىل تۈزۈملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان. بىرەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان. ئاغرىق ـ سىلاقلاردىن ھال سوراش، بىرقانچە كۈن مەسچىتكە چىقماي تۇيۇقسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە مەسچىت جامائەتلىرى توپلىشىپ بىرىپ ئەھۋال ئۇقۇش، ئۇغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، ئۇرۇش ـ جېدەل قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە، ئەھۋالغا قاراپ تېگىشلىك جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ يۇرتنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. يىراق ئۆتمۈشتە يۇرگۈزۈلگەن بەزى جازالاش چارىلىرى، مەسىلەن، زىنا ياكى قاتىللىق قىلغانلارنى چالما ـ كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش، ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولىنى كېسىش ياكى پۇتىنىڭ پېيىنى كېسىش ياكى يەڭگىلىرەكلىرىنى يۇزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىش، ... قاتارلىقلار ئەنە شۇ يۇرت نىزامىنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. يۇرت نىزامىنىڭ ئىچىدە يەنە جامائەتكە تەئەللۇق ئىقتىسادىي مەبلەغلەرنى قانداق باشقۇرۇش، يەنى مەسچىت ۋەخپىلىرىنى باشقۇرۇش، ھەقدارى بولمىغانلارنىڭ مۈلكىگە خالىس ئىگىدارچىلىق قىلىپ قويۇش قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ بار.

ئومۇمەن ئالغاندا، يېزا ـ قىشلاق ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىر

مۇرەكـكەپ گەۋدە بولـۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلىنىـش شەكىللىرى كۆپ خىل بولىدۇ. ھەرقايسى يۇرتلار ئارىسىدىكى ئۇزاقـتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن دوستانە مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە، ئۆرپ-ئادەت جەھەتتىمۇ مەلـۇم ئورتاقـلىق شەكىللىنىدۇ. لېكىن بۇنداق ئورتاق ئالاھىدىلىكتىن تاشقىرى يەنە ھەر-قايسى يېزا-قىشلاقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزىگە خاس ئىنىدى-ۋىدۇئال خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئۆرپ-ئادەتلەرمۇ بولىدۇ. بىز ئۆرپ-ئادەتلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھەر ئىككى ئالاھىدىلىككە بىردەك ئەھمىيەت بېرىشىمىز زۆرۈر.

يېزا-قىشلاق ئۆرپ-ئادەت ئەنئەنىلىرى پەقەت بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان نۇقتىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئۇنىڭ-دىن باشقا يەنە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىشقا ئائىت نۇرغۇنلىغان ئادەتلەرمۇ بار. بىز بۇ تەرەپتىكى ئالاھىدىلىكلەرنى كېيىنكى بابلاردا مەخسۇس تونۇشتۇرىمىز.

ئۇچىنچى پاراگراف يېزا-قىشلاقلاردىكى پەلسەپىۋى ۋە ئاستىرونومىيىلىك قاراشلار

كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ساددا ئوي-پىكىرلىرى ئادەتتە پەلسەپىۋى قاراشلار دېيىلىدۇ. بۇنداق پەلسەپىۋى قاراشلار ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى مىفولوگىيە-لىرىدە، ئاجايىپ-غارايىپ ھېكايە-چۆچەكلىرىدە، تۇرمۇشتىن يەكۈنلەنگەن ماقال-تەمسىل ۋە شېئىر-قوشاقلىرىدا ئۆز ئەكـسىنى تاپقان ھەمدە بۇنداق قاراشلار كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغىمۇ چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار-نىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدە، دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر تۆت زاتتىن — ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق (يەر) دىن

يارىتىلغان، بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئۆمۈر سۈرۈشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتا مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراش بار. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يورۇقلۇق ئىسسىقلىق، كۈننىڭ، ھاياتلىقنىڭ، ياخشىلىقنىڭ، بەختنىڭ نىشانى؛ ئەكسىچە قاراڭغۇلۇق سوغۇقنىڭ، تۇننىڭ، ئۆلۈمنىڭ، يامانلىقنىڭ، مالامەتنىڭ نىشانى. بۇلار بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى كۆچلەر بولۇپ ھېسابلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ «دۇنيانىڭ يارىلىشى» ھەققىدىكى قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە، دۇنيانى ياراتقان ئادەم ئاتىنى ــ يەرگە، ھاۋانانىنى ــ ھاۋا-غا تەڭلەشتۇرىدۇ. يەنە مۇشۇ مەزمۇندىكى باشقا ئەپسانىلەردىمۇ «بۇرۇنسىنىڭ بۇرۇنسىدا پۈتكۈل ئالەمنى قارا تۈتەك، تۇمان قاپلىغان ئىكەن، كېيىن ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشىدە بىلەن يەر بىلەن ئاسمان ئاستا-ئاستا چوڭىيىپ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن كۈن بىلەن ئاي تۇغۇلۇپتۇ. شۇنىڭدىن قاراڭغۇ بىلەن يورۇق ئايرىلىپ، ئادەمزات، جان-جانۋارلارنىڭ تىرىكچىلىكى پەيدا بولغان ئىكەن»① دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ساددا چۈشەنچىسى بويىچە، يەر ــ ئادەمزات، جان-جانۋار، دەل-دەرەخ، ئوت-چۆپلەرنىڭ ئانىسى، ئاسمان ــ يورۇقلۇقنىڭ، ھۆل-يېغىننىڭ ئاتىسى ھېسابلانغان. شۇ سەۋەبتىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆك تەڭرىگە ۋە يەر ئانىغا چوقۇنغان. يەرنى ئانىغا تەڭلەشتۈرۈش ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىدا تاھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئاسمانىنى بارلىق ئىنسانلارنىڭ ھاياتىغا پاناھ بولغۇچى كۆك گۈمبەز دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بولغان كۈچلۈك ئېتىقادىنى بېشىغا كىيىدىغان دوپپىلىرى ۋە

① نىغمەت مەمتجان ئوغلى: «قازاقنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1987 - يىل قازاقچە نەشرى، 594 - بەت.

كىگىز ئۆيلىرى شەكلىدە ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ تونۇشىچە كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار ئاشۇ كۆك گۈمبەزگە يېقىلغان چىراغلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسانلارنىڭ ھاياتى بىلەن مەھكەم باغلىنىشى بار، ھەربىر ئادەمنىڭ يارىلىشىنى ۋە تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان بىردىن يۇلتۇزى بولىدۇ. كىمنىڭ يۇلتۇزى يۇقىرىلىسا ئۇنىڭ ئۆمرى ئۇزىرايىدۇ. كىمنىڭ يۇلتۇزى تۆۋەنلىسە ئۇنىڭ ئۆمرى شۇنچە قىسقىرايىدۇ، يۇلتۇزى ئوڭدىن تۇغسا بارلىق ئىش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، يۇلتۇزى سولدىن تۇغسا، پالاكەت باسىدۇ، ئەگەر كىمنىڭ يۇلتۇزى ئېقىپ يەرگە چۈشسە، شۇ ئادەم ئۆلىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ جېنى (روھى) ئاسمانغا چىقىپ كېتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرمەسلىك، ئاسماندا ئاققان يۇلتۇزنى كۆرگەندە «مېنىڭ يۇلتۇزۇم يۇقىرى!»، «خودا ئۆز پاناھىدا ساقلىغايسەن!» دەپ كۆككە ئىلتىجا قىلىپ دۇئا قىلىش ئادەتلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان. يەرنى ئۇلۇغلاشمۇ خۇددى كۆككە سېغىنىشتەك، ئۇيغۇرلار ئاسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى. دۇنيا دىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) ئەپسانىلىرىدە ئادەمزاتنىڭ تۇپراقتىن يارالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار تۇپراقنى ھەممىدىن پاك دەپ قارايدۇ. مېيىتنى يەرگە دەپنە قىلىش ئادىتىگىمۇ تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى سىڭگەن. قىسقىسى، بۇ ئەقىدىلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ تۆت زات قارىشىدىن كېلىپ چىققان.

مەلۇمكى، «تۆت زات» كۆز قارىشى ئارىستوتېل ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئەلفارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن بۇ «تۆت زات» كۆز قارىشى ئارىستوتېل ياكى قانداقتۇر بىر پەيلاسوپ ياراتقان ئىجادىيەت ئەمەس.

«تۆت زات» هەققىدىكى باشلانغۇچ كۆز قاراشلار يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىيان ۋە توران خەلقلىرىنىڭ ئانىمىزملىق① ۋە دېئىزملىق② ئەڭ ساددا كۆز قاراشلىرىدا، مىللىي داۋالاشتىكى ئەم - ئىرەم قائىدىلىرىدە ساقلانغان ئىدى. بۇ ئىپتىدائىي كۆز قاراشلار قەدىمكى جۇڭگونىڭ بەش ئېلېمېنت (سۇ، توپا، ئوت، مېتال، ياغاچ) كۆز قاراشلىرى ۋە قەدىمكى ھىندىستاننىڭ لوكاياتا تەلىماتىدىكى «ئوت،شامال، سۇ، يەر» كۆز قاراشلىرى بىلەن بىللە ئەڭ قەدىمىي دۇنيا قاراشنىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك ئۇندۇرمىلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلغانىدى.

خەلق ئارىسىدىكى پەلسەپىۋى ئوي - پىكىرلەر ئۇلارنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرىغا تېخىمۇ چوڭقۇر سىڭگەن. ئاسترونومىيە ئومۇمەن ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدىكى پەن بولۇپ، كەڭ كائىناتنىڭ ئۈستىدىكى بۇ «كۆك گۈمبەزگە ئورنىتىلغان سانسىز چىراغلار» كىشىلەرنى قەدىمكى زامانلاردىلا ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلغان. كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز - ئېرىق، قىرلاردا، كېچىلىرىنى يۇلتۇزلۇق كۆك ئاسمان ئاستىدىكى خامانلاردا خامان تېپىش، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدا كۆپىلىگەن ئاسترونومىيىلىك چۈشەنچىلەر ۋە بىلىملەرنى توپلىـ

---

① ئانىمىزم — تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىكىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن يۈز بەرگەن ئىپتىدائىي تەبىئەت كۆز قارىشى.

② دېئىزم — قەدىمكى تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشى. ئۇنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ئانىمىزم بولۇپ، بۇ خىل كۆز قاراش شەرقتە ۋە غەربتە ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. دېئىزم تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەڭرى دېگەن ئاساسى نۇقتىنىزەرگە ئاساسلانغان.

غان، شۇنداقلا ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىجادىي بولغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلار ۋە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى كۆچلۈك ئىدىيەۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان.

ئاسترونومىيىلىك قاراشلار تەبىئەت ھادىسىلىرى قانۇنىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ، ئۇ كۆزىتىش، تەجرىبە قىلىش ۋە تەكرار تەكشۈرۈش ئارقىلىق ۋاسىتىلەرگە تايىنىدۇ.

دەۋرۇمىزگىچە زامان ئاسترونومىيىسى زامانىۋى قورال-ئۈسكۈنىلەرگە تايىنىپ، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ مۇرەككەپ قانۇنىيەتلىرىنى ئىلمىي ھالدا يېشىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. لېكىن ھېچقانداق ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىش قورالىرى بولمىغان قەدىمكى زامانلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەقىلىيىتىگە تايىنىپ ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە ياراتقان خىلمۇ خىل ساددا ئوي-پىكىرلىرى ئەينى زامانىدىكى ھەرخىل روھانىيلىق كۆز قاراشلاردىن خېلى يۇكسەك بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

مەلۇمكى، ئىنسانلار تەبىئەت ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى بىلمىگەن ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋرلەردە، ئۇلار ئۆچۈن ئەڭ چوڭ ۋەھىمە تەبىئەت دۈنياسىدىن كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ساددا خىيالىدا ئاڭسىز سەنئەت شەكلى بىلەن تەبىئەت دۈنياسىنى، جۈملىدىن ئاسمان جىسىملىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرىدىغان ئاجايىپ كوسمولوگىيىلىك مىفلار بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭغا بولغان سېغىنىش ھېسسىياتىنى كۈچەيتتى. بۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي ھالدا كىشىلەر قەلبىدە تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىشكە بولغان قىزىقىش بارلىققا كەلدى. ئۇلار كۈن بىلەن تۈننىڭ، يورۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ، يىل، ئاي، پەسىللەرنىڭ دەۋرىي ھالدا ئالمىشىپ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرى

نى ئاسمان جىسملىرى (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، پلانېتىلار) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىپ كېتىشى، ئايىنىڭ تۇغۇلۇشى ،زورىيىشى ۋە ئاخىرىدا يوقىلىپ قايتىدىن يېڭىلىنىشى، پلانېتىلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇزلارنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشتىكى ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلىك ئەمەلىيەت جەريانىدا ئاددىي كۆز بىلەن تەكرار كۆزىتىپ، ئاسمان پلانېتىلىرىنىڭ بۇرجلىق ۋاقتىنى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرىنى) مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى (يۇلتۇز كالېندارى) پەيدا بولدى. دېھقانلار ۋەمال - چارۋىچىلار مۇشۇ كالېندار بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېيىنكى مىلادىيە، ھىجرىيە، قەمەرىيە، شەمسىيە كالېندارلىرى، جۈملىدىن دېھقانلار كالېندارى دەپ ئاتالغان مۇچەللىك كالېندارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىغا ئاساسەن، ھاۋا رايى (مېتىرولوگىيە) دىكى خىلمۇخىل مۇرەككەپ ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ، بۇ ھەقتىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەن. بۇ ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ مۇئەييەن قانۇنىيەتلىك ھۆكۈمگە ئايلانغان، ئۇنىڭغا ئاساسلىنىپ ئوسا قىلىش، ئۇرۇق سېلىش قاتارلىق پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك ئىگەك تۇرلىرىنىڭ ۋاقىت - كۈن ھېسابىنى بەلگىلىگەن. ئۇلار يازدىكى ئىسسىقتىنىڭ ئورنىغا قىشتا سوغۇق كېلىدۇ؛ يازدىكى يامغۇرنىڭ ئورنىغا قىش

تا قار ياغمدۇ؛ تومۇز مەزگىلىدە (ئىسسىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا) قاتتىق ئىسسىق بولسا، شۇ يىلى قىشنىڭ ئوتتۇرىسى (يانۋارنىڭ ئوتتۇرىسى) دېمۇ قاتتىق سوغۇق بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كۈن ئىسسىشقا باشلايدۇ، قىراۋ ئەسلى مەزگىلدىن كېچىكىپ چۈشسە، باھار كېچىكىپ كەلسە، جانلىقلارمۇ كېيىنرەك ئويغىنىدۇ دەپ ھېسابلىنىدى. ھەر ئايدىكى ھاۋا رايىنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىدىغانلىقىنى مەزگىللىرىنى ئالدىن ھېسابلاپ، يۇرتداشلىرىنى خەۋەرلەندۈرۈش، شۇ ئاساستا تېرىقچىلىق پەيتىنى بەلگىلەش ۋە تەگشەش ئۇزاقتىن بۇيان خەلق ئارىسىدا ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مۇھىم ئادەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. «ھوت — كەتمەن سېپىنى تۆت»، «قەشقەرنىڭ سوغۇقى ئاز، قىشى ئەتىيازغا»، «ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار، كۈن قوتانلىسا كۈندە ياغار»، «كۈندىن قالدىڭ، يىلدىن قالدىڭ»، «كۆيدۈرسىمۇ كۈن ياخشى»، «ئاينىڭ بېشىدىن قورقمىچە بەشىدىن قورق» دېگەنگە ئوخشاش ھېكمەتلىك ماقال ـ تەمسىللەر ئەنە شۇ ھاۋا رايىنى كۆزىتىشتىن چىقىرىلغان يەكۈنلەردۇر.

بۈزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ھاۋا رايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆكتىكى پلانېتىلارنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق كۆزەتتى، بۇ جەريانداۋ ئۇلار ئاساسىي پلانېتىلارنىڭ خاراكتېرىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇلار كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىگە ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي كۆزىتىشلىرىدىن ھاسىل قىلغان ئاستىرونومىيىلىك بىلىم ـ تەجرىبىلىرىنى سىڭدۈرۈپ، قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانېتىلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي نامىلار بىلەن ئاتىدى، ھەم ئاستىرونومىيىلىك، ھەم مېتىرولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئۆكەر يۇلتۇزىنى «تۆمۈر قوزۇق» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭدىن كېچىدە يول يۈرگەندە، نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان كومپاس

سۈپىتىدە پايدىلاندى. يىل كالېندارلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنىمۇ ئەنە شۇ «تۆمۈر قوزۇق» قا قاراپ بەلگىلىدى. خەلقىمىز «تۆمۈر قوزۇق» نىڭ كۆپىيىشى بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ، دەپ قارىدى. ئەگەر ئۈكەر ئايغا يېقىنلاشسا، شۇ ئايدا بوران - چاپقۇن ئاز بولىدۇ؛ ئۈكەر يەرگە يېقىنلىسا بۇ كۆكلەم (باھار) نىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى؛ ئەگەر ئۈكەر سۇغا يېقىنلاشسا يامغۇر كۆپ بولىدۇ؛ قۇرغاق يەرگە يېقىنلاشسا قۇرغاقچىلىق بولۇپ، بوران - شامال كۆپ بولىدۇ؛ ئۈكەر تاغۇ - تاشلارغا يېقىنلاشسا پىژ - پىژ ئىسسىق بولىدۇ دەپ قارىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھېسابىچە، ماينىڭ ئاخىرى بىلەن ئىيۇننىڭ بېشىدا ئۈكەر كۆرۈنمەيدۇ، ئۇلار مانا شۇ چاغنى «ئۈكەر يەرگە چۈشتى» دەپ قارايدۇ، «ئۈكەر مۇشۇنىڭ بىلەن يەردە 40 كۈن ياتىدۇ»، بۇ يىلنىڭ ئەڭ ئىسسىق مەزگىلى بولۇپ، ئۇنى «40 كۈن چىلىك (تومۇز) كىردى» دەپ قارايدۇ، مۇشۇ 40 كۈن ئۆتۈپ، ئۈكەر قايتا كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۆسۈملۈكلەر دان تۇتۇشقا باشلايدۇ. «ئۈكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە، قۇماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە» دېگەن تەمسىل خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئۈكەر يۇلتۇزى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان. «تۆمۈر قوزۇق» نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇزنى ئۇيغۇرلار «بېلىق يۇلتۇز» ۋە «قوزا يۇلتۇز» (قازاقلار «ئاقبوزات» ۋە «كۆكبوزات» دەپ ئاتايدۇ) دەپ ئاتاپ، بېلىق قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى، قوزا باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى دەپ چۈشەندۈردى. ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشايدىغان قىزغۇچ مارس يۇلتۇز تۇركۈمىگە «يېتىكەن» (يەتتە قاراقچى) ياكى «قارا قۇش» دەپ نام بېرىپ، ئۇ كۆرۈنگەندە بالايىئاپەت ياغىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ھەممىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى «چولپان» يۇلتۇزى دەپ

ئاتاپ، ئۇنى خۇشاللىق - بەخت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن گەۋدىلەندۈردى. ئەڭ ئۈستۈن تۇرىدىغان زوھەل (ساتۇرىن) يۇلتۇز تۈركۈملىرىنى «ئاقار يۇلتۇز»، «تارازا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى. چىللە (ئىيۇل) نىڭ ئاخىرى «تارازا يۇلتۇز» نىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ ياز ئىسسىقىنىڭ قايتىشقا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مۇنەججىملەر بۇ يۇلتۇزنىڭ چېقىشىغا قاراپ، «تارازى تۇغسا تاڭ سالقىن، بۇغداي، ئارپا پىشىدۇ» دەپ ھۆكۈم قىلىشتى. ئۇلار يەنە ئاتارۇت (مېركۇرى) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «سومبىلە» («بۇغداي بېشى») دەپ ئاتاپ، «سومبىلە» تۇغقاندىن كېيىن ياز ئاياغلىشىدۇ دەپ قارايدۇ. خەلق ئارىسىدىكى «سومبىلە يېمى، قىشنىڭ غېمى» دېگەن تەمسىلنىڭ مەنىسى، سومبىلە تۇغقان مەزگىلدە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرى يىغىۋېلىنىدۇ ۋە قىشنىڭ تەييارلىقى باشلىنىدۇ دېمەكتۇر.

ئۇيغۇرلار يەنە مۇشترى (يوپېتر)نى «ئوت يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت - سائادەتكە سىمۋول قىلدى. مېرىخنى يەنە «شامال يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالامەتكە سىمۋول قىلدى، زوھەلنى «تۇپراق يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى نىسپىي ياخشىلىق، نىسپىي خۇشاللىققا تەقلىد قىلدى، ئاتارۇتنى «سۇ يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئىقبال، پاراغەتكە سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار.

خەلق ئارىسىدىكى مۇنەججىملەر يىلنىڭ ئايلىرىنى توغرا ھېسابلاش ئۈچۈن ئاينىڭ قوزغىلىش ھەرىكىتىنى ئاساس قىلدى. ئۇلار بىر يىلنى 12 ئايغا، ئاينىڭ تۇغۇلۇپ تولۇق بولۇشى ۋە يەنە يوقىلىشىغا قاراپ بىر ئاينى ئىككى مەۋسۇم (مەزگىل) گە بۆلدى ھەمدە بۇ ھالەتنى «ئاينىڭ ئونبەشى

يورۇق، ئونبەشى قاراڭغۇ» دېگەن تەمسىل ئارقىلىق ئىپادىلىدى. تۆت تەرەپنى بەلگىلەشتە چىڭقى چۈش مەزگىلىدىكى قۇياشنىڭ ئورنىغا قاراپ «كۈنچىقىش»، «كۈنپېتىش»، «ئوڭ تەرەپ»، «سول تەرەپ» دەپ ئاتىدى.

٤ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۈركىي مۈچەل يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ هاياتىدا ناهايىتى چوڭ رول ئويىنىدى. ئۇلار ۋاقىت هېسابىنى ئەنە شۇ مۈچەل يىلى بويىچە هېسابلىدى. مۈچەل هېسابى بويىچە 22 - مارتتىكى «نورۇز بايرىمى» يېڭى يىلنىڭ 1 - كۈنى بولدى. مۈچەل كالېنداردا 12 ئاي بىر يىلغا، 3 ئاي بىر توقسانغا (بىر پەسىلگە)، يەتتە كۈن بىر هەپتىگە، بىر كېچە - كۈندۈز بېر سوتكا هېسابلاندى. ئايلارنىڭ ئېتىنى ئاسماندىكى 12 بۇرج نامى بىلەن ئاتىدى. ئۇيغۇرلاردا بىر هەپتە ئىچىدىكى يەتتە كۈننىڭ خاس مىللى ئىسمى بولمىغان، چۈنكى هەپتە دېگەن ئۇقۇم ئىسلامىيەتتىن كېيىن مەلۇم بولدى. شۇڭا كۈنلەر ئەرەبچە نام بىلەن ئاتالدى.

ئومۇمەن ئالغاندا، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرىدا يەر مەركەزلىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن، ئاسماندىكى بارلىق جىسىملار (قۇياش ۋە ئاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا) ئوخشىمىغان ئوربېتىلارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ هەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغانلىقى سەۋەبلىك هاۋا رايىدا ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنى، قۇياش بارلىق پلانېتىلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان بىردىنبىر ئاسمان جىسمى بولۇپ، يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ مەنبە بولمىغاندا يەردە هاياتلىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئەمەلىي تەجرىبىلىرىدىن ئۆتكۈزگەن. خەلق ئارىسىدىكى ساددا خاراكتېرلىك ئاسترونومىيىلىك قاراشلارنى ئۇلۇغ مۇتە-

پەككۇر ۋە شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ تېخىمۇ مەركەزلەشتۈ-رۈپ ۋە ئىجادىي بېيىتىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» دېگەن بابىدا شېئىرىي تىلدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن:

131 بۇلاردىن ئەڭ ئۈستۈن سەكەنتر تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرچتا قالۇر.

132 ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالۇر بىر بۇرچتا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي.

133 ئۈچىنچى كۈرود دۇر غەزەپتە يۇرۇر،
قايان بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.

134 ئۆتىنچى قۇياشتۇر يورۇتار جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

135 بەشىنچى سەۋىتتۇر، سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرەرسەن خۇشاللىق يۈزى.

136 ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر،
ئۇ كىمگە يوقۇشسا، تىلەككە يېتەر.

137 بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،
قويا شقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولار.

يۇقىرىقى مىسرالاردا يەتتە پلانېتىنىڭ نامى ۋە ھەربىر-ىنىڭ خاسىيىتى تەرىپلەنگەن. يەنى:

1 - سەكەنتىر — زوھەل (ساتۇرن) يۇلتۇزى
2 - ئۇڭاي — مۇشتەرى (يۇپىتر) يۇلتۇزى
3 - كورۇد — مېرىخ (مارس) يۇلتۇزى
4 - قۇياش — (بىر پلانېتا قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان)
5. سەۋىت — زۆھرە، چولپان (ۋېنېرا) يۇلتۇزى
6. ئارزۇ — ئاتارۇت (مېركۇرى) يۇلتۇزى
7. يالچىق — ئاي (بىر پلانېتا ھېسابلانغان)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە خەلق ئارىسىدىكى چۈشەنچىلەرگە ئاساسلىنىپ يىلنىڭ ھەرقايسى پەسىللىرىدە ئاددىي كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان ئاسمان بوشلۇقىدىكى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنى 12 بۇرجقا يەنى زودىياك يۇلتۇز تۈركۈملىرىگە بۆلۈپ كۆرسەتكەن.

138 ئون ئىككى بۇرج باردۇر بۇلاردىن بۇلەك،
جۈپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك.

139 قوزى يازغى يۇلتۇز، كېيىن ئۈي كېلۇر
جەۋزا بىلەن سەرەتان تۇرتۈشۈپ يۇرۇر.

140 ئىرۇر قوشنا بۇغداي بېشى، ئارىسلان،
كېلەر ئارقىدىن قەۋس، ئەقرەپ، مىزان.

141 كېلۇر ئاندىن ئوغلاق، سوغا ھەم بېلىق،
تۇغۇلسا بۇلار كۆك بولغۇسى يورۇق.

بۇ مىسرالاردا بۇ ئون ئىككى بۇرجنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسمانىدا بىر - بىرى بىلەن قوشنا يۇلتۇز تۈركۈملىرى ئىكەنلىكى ۋە يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسمانىدىكى پەسىللىك

كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ھەمدە ھەربىر بۇرجنىڭ بەلگىلىك پەسىللەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن.

142 ئۇچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۇچى يازغىدۇر
قىشنىڭدۇر ئۇچى، ئۇچى كۈزگىدۇر.

143 ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنياۋۇ جۇت.

بۇ بايانداﺍ، قوزا (ھەمەل)، ئۆي (سەۋر)، بېلىق (ھوت) يۇلتۇز تۈركۈمىنى باھار بۇرجىغا، قوشكېزەك (جەۋزا)، يولۇاس (ئەسەد)، تىمساھ (سەرەتان) يۇلتۇز تۈركۈمىنى ياز بۇرجىغا، بۇغداي بېشى (سۇمبۇل)، تارازا (مىزان)، چايان (ئەقرەپ) يۇلتۇز تۈركۈمىنى كۈز بۇرجىغا، ياچاق (قەۋس)، ئوغلاق (جەدى)، كۆنەك (دەلۋە) يۇلتۇز تۈركۈمىنى قىش بۇرجىغا بۆلۈپ تۆت پەسلىنى ئايرىغان.

بۇ ئون ئىككى بۇرج ئەمەلىيەتتە ئاسترونومىيىدە زودىياك دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان قۇياشنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىكى يىللىق كۆرۈنمە ھەرىكەت يولى يەنى ئېكلىپتىكا ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى بولۇپ، ئەينى زاماندا بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ نۇرغۇنلىرىدا ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە نام قويۇلغان، شۇنداقلا ئەينى مەزگىلدە ئۇ يەنە ھەربىر ئاينىڭ نامى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغان.

دېمەك يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىلەردىن يەكۈنلەنگەن ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى دەۋر شائىستىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غايەت زور پەلسەپىۋى ئەھمىيەتكە ۋە ئىلمىي

قىممەتكە ئىگە.

كىتابخانىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈۋەندە مۇشۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئىككى پارچە سىخېما قوشۇمچە قىلىندى.

ئون ئىككى بۇرج نامىنىڭ سېلىشتۇرما سخېمىسى

مەربىر بۇرجنىڭ ئاتىلىشى			بۇرجلارنىڭ ھازىرقى كالېندار ئايلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلۇشى
ئۇيغۇرچە	قازاقچە	ئەرەبچە	
قوزا	ناۋرۇز (توقتى)	ھەمەل	مارت (3 - ئاي)
ئۆد (ئۆي)	كۆكەك (تورپاق)	سەۋر	ئاپرىل (4 - ئاي)
قوشكېزەك	ماسىر (ئەگىزدەر)	جەۋزا	ماي (5 - ئاي)
يولۇاس	ماۋسىم	ئەسەد	ئىيۇن (6 - ئاي)
تەرازا	چىللە (ئارىستان)	سەرەتان	ئىيۇل (7 - ئاي)
بۇغداي بېشى	تامىز (بىكەش)	سۇنبۇل	ئاۋغۇست (8 - ئاي)
تارازا	قىركۈيەك (مىزام)	مىزان	سېنتەبىر (9 - ئاي)
چايان	قازان (ساري چايان)	ئەقرەپ	ئۆكتەبىر (10 - ئاي)
ياچاق	قاراشا (مەركەن)	قەۋس	نويابىر (11 - ئاي)
ئوغلاق	يەلتوقسان (ئۆچكە مۈڭگۈزى)	جەدى	دېكابىر (12 - ئاي)
كۆنەك (سوغا)	قاڭتار (سۇچى)	دەلۋە	يانۋار (1 - ئاي)
بېلىق	ئاقپان (بالىق)	ھۇت	فېۋرال (2 - ئاي)

مىلادىيە، ھىجرىيە ۋە دېھقانلار كالېندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما سخېمىسى

مىلادىيە كالېندارىدىكى ئايلارنىڭ نامى ۋە كۈن سانى		ھىجرىيە كالېندارىدىكى ئايلارنىڭ نامى ۋە كۈن سانى		دېھقانلار كالېندارىدىكى ئايلارنىڭ نامى ۋە يىل نامى (مۇچەل)		مۇچەل نامى
ئاي نامى	كۈن سانى	ئاي نامى	كۈن سانى	ئاي نامى		
1 - ئاي	يانۋار 31	مۇھەررەم	30	قارا سوغۇق	قاپاق ياردى	چاشقان
2 - ئاي	فېۋرال 28،29	سەپەر	29	باش باھار	ئە گىز سۆيى	ئۆي (ئۆكۈز)
3 - ئاي	مارت 31	رەبىيەل ئەۋۋەل	30	ئويغىنش	كۈن - تۈن تەڭ	يولۋاس
4 - ئاي	ئاپرېل 30	رەبىيەل ئاخىر	29	چوكانتال	قىزىل كوس	توشقان
5 - ئاي	ماي 31	جامادىيەل ئەۋۋەل	30	باش ياز	سەرەتان	ئەجدىھا
6 - ئاي	ئىيۇن 30	جامادىيەل ئاخىر	29	ئورام	كۈن - تۈن تەڭ	يىلان
7 - ئاي	ئىيۇل 31	رەجەپ	30	باش تومۇز	تومۇز	ئات
8 - ئاي	ئاۋغۇست 31	شەئبان	29	باش كۈز	كۆزگى تېرىم	قوي
9 - ئاي	سېنتەبىر 30	رامازان	30	ئاق شەبنەم	كۈن - تۈن تەڭ	مايمۇن
10 - ئاي	ئۆكتەبىر 31	شەۋۋال	29	سۇغۇق شەبنەم	قىراۋ چۈشۈكى	توخۇ
11 - ئاي	نويابىر 30	زۇلقەئدە	30	باش قىش	سېرىق قار	ئىت
12 - ئاي	دېكابىر 31	زۇلھەججە	29	ئاق قار	كۈن - تۈن تەڭ	توڭگۈز

دېمەك، بېلىق قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى، قوزا باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى، شۇڭا شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قىش كېتىپ باھار كەلدى» دېگەن ئۇقۇمنى شائىرانە تىلدا «بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا»① دەپ كىنايە سەنئىتى بىلەن ئىپادىلىگەن.

دېھقانلار كالېندارى قەمەرىيە كالېندارى ۋە شەمسىيە كالېندارىنىڭ ۋاقىت ھېسابلاش قائىدىسىگە ئەمەل قىلىنغان كالېندار، ئۇنىڭدا بىر يىل 354 كۈن بولۇپ، 12 ئايغا بۆلۈنگەن، ئادەتتە چوڭ ئايلار 30 كۈن، كىچىك ئايلار 29 كۈن ھېسابلانغان. قايسى ئايلارنىڭ چوڭ ئاي، قايسى ئايلارنىڭ كىچىك ئاي بولۇشى تۇراقسىز بولۇپ، ھەر يىلى نۆۋەت بويىچە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. دېھقانلار كالېندارى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇچەلىسىگە يىل ھېسابىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بىر ئاي 2 مەۋسۈمگە، بىر يەسىل 6 مەۋسۈمگە، بىر يىل 24 مەۋسۈمگە بۆلۈنگەن. شۇڭا ئاينىڭ نامى ئورنىغا شۇ ۋاقىت مەزگىلى (مەۋسۈم) غا ۋەكىللىك قىلىدىغان تەبىئەت ئالاھىدىلىكى ئىشارە قىلىنغان. مۇچەللىك كالېندار (دېھقانلار كالېندارى) مەملىكىتىمىز ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان خەنزۇلار قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى كالېندار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

① «قۇتادغۇ بىلىك». مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53 - بەت.

ئون ئىككىنچى باب
مۇراسىم ۋە ھېيت - بايرام ئادەتلىرى

مۇراسىم ۋە ھېيت - بايرام پائالىيەتلىرى ئىجتىمائىي فولكلورنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. مۇراسىملار ۋە بايرام-لار ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئېڭى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ خاراكتېر جەھەتتىن خەلقنىڭ بىر خىل مەدەنىيەت پائالىيىتى. مۇراسىم ۋە بايراملارنىڭ شەكىل-لىنىشىدە ھەر خىل دىنىي ئېتىقادلار ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتە نوقۇل دىنىي پائالىيەتتىن پەرقلىنىدۇ.

مۇراسىم ۋە بايراملارنىڭ بەزىلىرى خەلقئارالىق ياكى رايون خاراكتېرلىك ئومۇمىيلىققا، يەنە بەزىلىرى روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇراسىملار ۋە بايراملار خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەچ-كە، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋىلىكى كۈچلۈك بولىدۇ.

بىز مۇراسىم ۋە ھېيت - بايرام پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن خاراكتېرىگە ئاساسەن شەرتلىك ھالدا (1) شەخسىي تۇرمۇش مۇراسىم ئادەتلىرى، (2) خەلق ئارىسىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن پەسىل خاراكتېرلىك مۇراسىم ئادەتلىرى، (3) دىنىي خاراكتېرلىك بايرام ۋە مۇراسىم پائالىيەتلىرى دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلمىز.

بىرىنچى پاراگراف شەخسىي تۇرمۇش مۇراسىملىرى

بىزگە مەلۇم، بىر ئىنسان پۈتۈن ئۆمرىدە برقانچە تۈرمۇش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتىدۇ، ئەنە شۇ باسقۇچلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تەۋەلىكىدىكى ئوزنى ۋە رولىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ئىنسان ئۆمرىدىكى ھەربىر باسقۇچ ئوخشىمىغان مۇراسىم شەكلىدە ئىپادىلىنىپ كەلگەن. شۇڭا شەخسىي تۈرمۇش مۇراسىملىرى دېگىنىمىز (بۇددا نوملىرىدا Rites de passage) ئومۇمەن ئىنسان تۇغۇلۇپ ئۆلگەنگە قەدەر ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسان ھاياتى بىلەن باغلىق بولغان مۇراسىملارنىڭ پۈتكۈل جەريانى ياش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر ئىپتك بولغىنى تۇغۇلۇش مۇراسىمى، ياشلىق مۇراسىمى، توي مۇراسىمى، ئۆلۈش مۇراسىمىدىن ئىبارەت. مۇسۇلمان مىللەتلىرىدە جۈملىسىدىن ئۇيغۇرلاردا يەتتە ياشقا كىرگەندە ئۆتكۈزۈلىدىغان «سۈننەت تويى» مۇ ئىنسان ھاياتىدىكى چوڭ مۇراسىملارنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا ياشلىق مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئادىتى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا «سۈننەت تويى» مۇراسىمىنى قويۇشقا بولىدۇ.

ئىنسان ئۆمرىدىكى پۈتكۈل مۇراسىملارنى تەخمىنەن ئۈچ خىل شەكىلگە بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئالدىنقى ھالەتتىن ئايرىلىش مۇراسىمى: شەخسىي تۈرمۇشتىكى يۇقىرىقىدەك مۇراسىملار ئومۇمەن ئالدىنقى ھالەتتىن ئايرىلىپ، ئىككىنچى بىر خىل (كېيىنكى) ھالەتكە ئۆتكەنلىكنى خاتىرىلەش شەكلىدىن ئىبارەت. بۇ مولكلور شۇناسلىقتا ئالدىنقى ھالەتتىن ئايرىلىش مۇراسىمى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىنسانىنىڭ ئانا قورسىقىدىكى مەزگىلى بولسا، بۇ بىر خىل ھالەت، ئىنسان تۇرىلىپ ئانا قورسىقىدا تۇققۇز ئاي تۇققۇز كۈن ياشىغاندىن كېيىن ۋاقتى-سائىتى توشۇپ تۇغۇلىدۇ. دېمەك، ھامىلدارلىقتىن تۇغۇلۇشقىچە بولغان مەزگىل ئىنسان ھاياتىدىكى مۇھىم بىر ئۆزگىرىش باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئەنە شۇنىڭ خاتىرىسى بولغان تۇغۇلۇش مۇراسىمى ئالدىنقى ھالەتتىن (قورساقتىكى مەزگىلدىن) ئايرىلغانلىقنىڭ بەلگىسىدۇر. يەنە مەسىلەن، ئىنسان ھايات مەزگىلىدە كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ھامان ئۆلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئالدىنقى بىر خىل ھالەتتىن ئايرىلىدۇ. بۇ ئىنسان ئۆمرىدىكى مۇھىم بىر ئۆزگىرىش بولغاچقا، ئۆلۈش مۇراسىمى (ماتەم مۇراسىمى) مۇ ئىنسانلارنىڭ ئالدىنقى ھالەتتىن (ھاياتلىق مەزگىلىدىن) ئايرىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى مۇراسىم شەكلى: ئادەم ياش جەھەتتىكى ئۆسۈش جەريانىدا بىرقانچە مۇھىم باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ باسقۇچلار شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم شەكىللىرى فولكلورشۇناسلىقتا ئۆتكۈنچى باسقۇچ مۇراسىملىرى دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، ئىنسانلار تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى بالاغەتكە يەتكىچە بولغان مەزگىل ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ، ئارىلىقتا يەنە بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك دەۋرلىرى بولىدۇ ھەمدە بۇ دەۋرلەر ئىچىدىمۇ خىلمۇ خىل مۇراسىملار (ئات قويۇش مۇراسىمى، قىرقى توي، بۆشۈك تويى، سۈننەت تويى... قاتارلىقلار) ئۆتكۈزۈلىدۇ. ياشلىق دەۋرى دېگىنىمىز، جەمئىيەت ئورتاق ئېتىراپ قىلغان مەزگىلنى يەنى 16 ياكى 18 ياشقا تۇشۇپ پۇقرالىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. تۇغۇلغاندىن تارتىپ مۇشۇ دەۋرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكۈزۈلىدىغان

مۇراسىملار، توي مۇراسىمىدىن تارتىپ تۇغۇلۇم مۇراسىمىغىچە بولغان ئائىلىقتىكى مۇراسىملارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ تۆتكۈنچى باسقۇچ مۇراسىم شەكىللىرى دەپىلىدۇ.

تۆتىنچى، يېڭى ھالەتكە كىرىش مۇراسىمى: بۇ تۆتكۈنچى باسقۇچتىن كېيىنكى مۇھىم ھايات باسقۇچىغا كىرگەنلىكنى ئىپادىلەيدىغان مۇراسىم شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، توي مۇراسىمىغا تۇخشاش.

يۇقىرىدىكى تۆچ خىل مۇراسىم تۇرلىرى ئىچىدە بىرىنچى خىلدىكى مۇراسىم شەكلى ئىنسان تۆمرىدە بىرقەدەر تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، تۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان تۆرپ-ئادەت ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بىر-بىرىگە تۇخشىمايدۇ.

ئىنسان ھاياتىدىكى بۇ خىل مۇراسىملار ئىجتىمائىي تۆرپ-ئادەت مۇراسىملىرى سۈپىتىدە ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغان، بۇ مۇراسىملار تۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىك بىلەن دىنىي ئېتىقاد ئالاھىدىلىكلىرى تۆزئارا گىرەلىشىپ مۇرەككەپ، كۆپ خىل ئېتىنىك قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىنسان ھاياتىدا بولىدىغان مۇراسىملارغا ئەگىشىپ ئىنسان تۆلگەندىن كېيىنكى روھقا سېغىنىشنى مەقسەت قىلغان ھەر خىل مۇراسىم شەكىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ئەنە شۇ دىنىي روھانىيەت ئەقىدىسىنىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت. بۇ خۇراپىي ئەقىدە بويىچە، «ئىنسان تۇغۇلىدۇ، تۆلىدۇ. ئەمما روھ مەڭگۈلۈكتۇر، ئادەم تۆلگەندىن كېيىن روھ تۆلمەيدۇ، ھاياتلىق روھنىڭ دەۋرى ئايلانمىسىدىن ئىبارەت». بۇ ناھايىتى روشەن ئىدىئالىستىك قاراش بولسىمۇ، ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان دىنىي تەربىيە تۇپەيلىدىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن تارتىپ دىنىي تۇرمۇشقىچە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. ئىنسان ھاياتىدا

دەكى مۇراسىملار بىلەن باغلىنىشلىق بولغان بۇ خىل ئېتىنىك قاراشنى تۆۋەندىكى ئاددىي سخېمىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئىنسان هاياتىدىكى مۇراسىملار سخېمىسى

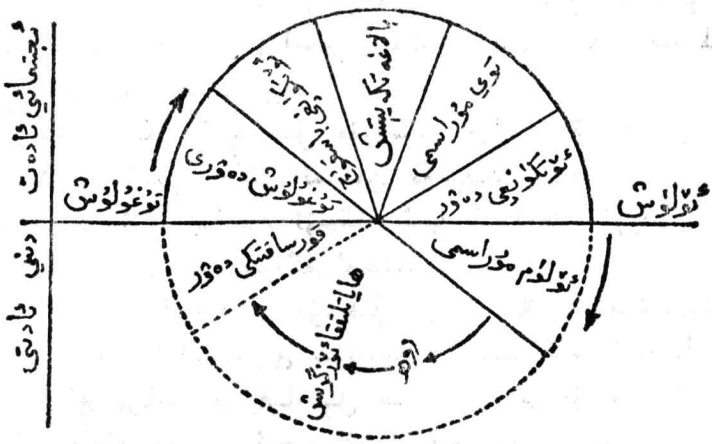

بىز تۆۋەندە كىشىلىك مۇراسىملىرى ۋە ئۇنىڭ ئادەتلىرى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

1. تۇغۇلۇش مۇراسىمى

بىر ئادەمنىڭ ئۆمرىدە تۇغۇلۇش هاياتلىقنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى هېسابلىنىدۇ. هەرقانداق بىر ئائىلە قۇرۇلمىسى قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىن تەشكىل تاپىدىغان بولغاچقا، شۇ ئائىلىدە بىر ئىنسان پۈشتىنىڭ يېڭىدىن تۇغۇلۇشى قانداشلىق نۇقتىسىدا بىر ۋارىسنىڭ پەيدا بولغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ. شۇڭا بۇنىڭغا ئاتا-ئانا ۋە بارلىق جامائەت ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر يۈرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن ۋە بۇ ئادەتلەرنىڭ هەممىسى تۇغۇلۇش مۇراسىمىغا مەركەزلەشكەن.

تۇغۇلۇش مۇراسىمى ئىنسان ھاياتىدىكى بىرىنچى چوڭ خۇشاللىق تويى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆمۈر مۇراسىملىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەمما بۇ مۇراسىم ھامىلدار بولغۇچىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنا ئالاقىدار بەزى دىنىي پەرھىزلەر سەۋەبىدىن باشقا مۇراسىملاردەك چوڭ دائىرىدە ئۆتكۈزۈلمەيدۇ.

تۇغۇلۇش مۇراسىمىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ دائىرىسىگە ھامىلدارلىق مەزگىلى ۋە تۇغۇت مەزگىلىدىكى ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى كىرىدۇ. بۇنى كونكرېتلاشتۇرغاندا مۇنداق باسقۇچلارغا بۆلۈنىدۇ: (1) ھامىلە بولۇشنى تەلەپ قىلىش ئادىتى. بۇ خىل ئادەت ناھايىتى بۇرۇن پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرى ئىچىدە ئايالىلارنىڭ ھامىلدار بولۇشىنىڭ سىرىنى چۈشەندۈرىدىغان مېفولوگىيىلىك قاراشلار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بەزى ئەپسانىلەردە ئېيتىلىشىچە، تۇغۇش ئەسلىدە ئەرلەرنىڭ ئىشىمش. يەنە بەزى ئەپسانىلەردە بولسا ئايالىلارنىڭ ھامىلە بولۇشىنى كۆك تەڭرىلىرىنىڭ كارامىتىگە باغلاپ چۈشەندۈرسە، يەنە بەزىدە ئادەمنى ئالالا سېغىزلايدىن ياساپ چىققان دەپ ھېكايە قىلىدۇ ۋە باشقىلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ھامىلدار بولۇشتىن ئىبارەت بۇ فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى تېخى تونۇپ يەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئايال تەرەپ ھامىلدارلىقنى تەلەپ قىلىپ ھەر خىل سىرلىق نەرسىلەرگە چوقۇنۇش ئادەتلىرى بولغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇغماس ئايالىلار ياكى تويى قىلىپ بىرقانچە يىلغىچە تۇغمىغان ئايالىلار پال سالدۇرۇش، داخان ـ باخشىلارغا ئوقۇتۇش، دىنىي پەرھىز تۇتۇش

قاتارلىق ئادەتلەر بىلەن ئاللادىن پەرزەنت تەلەپ قىلاتتى، ئۆتمۈشتە كۆپىنچە ئوپال رايونىدىكى «ھەزرىتى موللام مازىرى» (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى) غا بېرىپ ئاللاغا سېغىنىش بىلەن بىرلىكتە مازار ئالدىدىكى ئاجايىپ خىسلەتلىك دەرەخ — «ھاي - ھاي تېرەك» كە چوقۇنۇپ، ئۇنىڭ شاخلىرىغا ھەر خىل رەخت قۇراقچىلىرى ۋە يىپلارنى چېگىپ قوياتتى. مانا بۇ پەرزەنت تەلەپ قىلغۇچى ئاياللارنىڭ ئاشۇ سىرلىق دەرەخكە بولغان ئىلتىجاسى ئىدى. «ھاي - ھاي تېرەك» مۇشۇ ئەقىدىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە شاخلىرىغا چېگىلگەن مىڭلىغان قۇراق رەختلەر بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. پەرزەنت تەلەپ قىلىپ ھەزرىتى موللامغا زىيارەت قىلغان ئاياللار يەنە مازارنىڭ يېنىدىكى «ھەزرىتى موللام تېغى» غا بېرىپ تاغ يوچۇقلىرى ۋە كامارلىرىغا قولىنى تىقىپ، «ئەي خۇدا، سەندىن بىر پەرزەنت تىلەيمەن، ئاسانلىق بەرگەيسەن» دەپ ئىلتىجا قىلىپ، ئۇ كاماردىن قولىغا نېمە چىقسا خۇشال بولۇپ يەۋېتىدۇ (ئاغزىغا سېلىپ يۇتۇۋېتىدۇ) ياكى شۇ تاغنىڭ تويىسىنى يۈزىگە سۈرتىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ قەدىمكى ئەپسانىلەردىكى كۆز قاراشلار بىلەن ئوخشاش.

جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ تونۇشىمۇ ئاستا - ئاستا ئۆسۈشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن گەرچە تۇغۇشقا ئالاقىدار، ئەپسانىلەر تەدرىجىي يوقالغان بولسىمۇ، ئەمما دىنىي خۇراپىي ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە ھامىلدار بولۇش ناھايىتى سىرلىق ھادىسە دەپ قارىلىپ كەلدى. (2) ھامىلدارلىق مەزگىلىدىكى ئادەتلەر: ھامىلدار بولۇش خەلق ئارىسىدا ئەزەلدىن بىر خۇشاللىق ۋەقە سۈپىتىدە تەنتەنە قىلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ھامىلدار بولغۇچىنىڭ فىزىنومىيىسىدە پەيدا بولغان بىر يۈرۈش ئۆزگە-

رىشلەر نەتىجىسىدە بەزى خۇراپىي قاراشلارمۇ شەكىللىنىپ، ھامىلدارلىق مەزگىلىدىكى كۆپلىگەن ئىختىقاد ۋە پەرھىزلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئالايلۇق، ھامىلدارنىڭ فىزىنومىيىسىدە ھامىلدارلىق مەزگىلىدە (كۆپرەك ئالدىنقى ئۇچ ئايدا) ئۆزگىرىش پەيدا بولۇپ، دىلى بەزى نەرسىلەرنى تارتىدىغان ھالەت شەكىللىنىدۇ. بۇ مەزگىل خەلق ئارىسىدا «سېزىكلىك دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ. سېزىكلىكنىڭ ئىپادىلىنىشى ھامىلدارلىقنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسىدۇر. سېزىكلىكنىڭ شەكلى كۆپ خىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە يېمەك - ئىچمەك سېزىكلىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدا ھامىلدارنىڭ سېزىك بولغان نەرسىگە قاراپ تۇغۇلغۇسى بالىنىڭ تۇغۇل ياكى قىز ئىكەنلىكىگە ئالدىن ھۆكۈم قىلىدىغان ئادەت ساقلانغان. مەسىلەن، چۇچۇمەل نەرسىلەرگە سېزىك بولسا تۇغۇل، ئاچچىقلا سېزىك بولسا قىز بولىدۇ، دەيدىغان گەپ بار. ھامىلدارلىق مەزگىلىدە پەرھىز تۇتىدىغان ئادەتلەرمۇ بار، ھەر خىل ئىختىقاد ۋە ئەقىدە تۇپەيلىدىن ھامىلدارلىق مەزگىلىدە توشقان گۆشىنى يېمەسلىك ۋە توشقانغا قارىماسلىق، ناۋادا بۇ پەرھىزگە ئەمەل قىلمىسا، تۇغقان بالىنىڭ كالپۇكى توشقانىنىڭكىدەك يېرىق بولۇپ قالىدۇ؛ تۆگە گۆشى يېسە تۇغۇت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتىدۇ؛ ھامىلدار كىشىگە كۆپ سەپسېلىپ قارىسا، بالىسىنىڭ چىرايى شۇ كىشىگە ئوخشاپ قالىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش قاراشلار بار. مۇشۇ ئاساستا ھامىلدار ئايالغا ئولتۇرۇپ - قوپۇشتا دۇرۇس بولۇش، نورمال ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرۇش، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەرنى قىلماسلىق، كۆپرەك كۆڭۈلنى خۇش قىلىدىغان چىرايلىق سۆزلەرنى ۋە گۈزەل مۇزىكىلارنى ئاڭلاپ تۇرۇش، لىرىك بەدىئىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ تۇرۇش قاتارلىق تەلەپلەرمۇ قويۇلغان. قىسقىسى، خەلق ئارىسىدا ھامىلدارلىق مەزگىلىگە مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن ئادەتلەر شەكىللەنگەن، ئۇنىڭ بەزى

لمرى دىنىي ئېتىقاد خاراكتېرىگە ئىگە بولسا، يەنە بەزىلىرى ئەمەلىيەتچانلىققا ئىگە بولۇپ، ھەممىسىنىڭ مەقسەت-مۇددىئاسى پەقەت ھامىلدار ئايالىنىڭ ساغلام تۇغۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. (3) تۇغۇت ئادىتى. قەدىمدىن داۋام لىشىپ كېلىۋاتقان ئادەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇغۇت ۋاقتى يېقىنلاشقاندا ھامىلدار ئايال ئۆچۈن مەخسۇس ئۆي تەييارلاپ، ئائىلە جەمەتلىرىدىن ئايرىۋېتىلىدۇ ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنىڭغا تۇغۇت ئانىسى ھەمراھ بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇنجى تۇغۇتقا تۇغۇت مەزگىلىدىن بىر ئاي بۇرۇن (مەخسۇس بېكىتىلگەن ۋاقىت ئۆلچىمى يوق) ھامىلدارنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايال تەرەپ تۇغقانلار ياكى قوشنىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، قىزىنى يۆتكەپ كېتىشكە تىلەپ كېلىدۇ. بۇ ئادەتمۇ بىر خىل مۇراسىم تۈسىنى ئالىدۇ. ھامىلدار ئايالنىڭ قېيىن ئانىسى ئۆيىگە كەلگەن قۇدا تەرەپنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە ياخشى تىلەك-ئارزۇلىرىنى ئىزھار قىلىپ، كېلىننىڭ ئۆز ئانىسى يېنىدا كۆز يورۇشىغا رازىمەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قېيىن ئانا بولغۇچى ئادراسمان بىلەن ئىسرىق سېلىپ، كېلىننىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھامىلدار ئۆز ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيىدە كۆز يورۈيدۇ. كۆز يورۇپ بىرقانچە كۈنگىچە تۇغۇتلۇق ئۆيگە تۇغۇت ئانىسى ياكى كۆز يورۇغان ئايالنىڭ ئانىسىدىن باشقا كىشىلەرنىڭ كىرىشى مەنئى قىلىنىدۇ. باشقا كىشىلەرنىڭ ئۇقۇشماسلىقتىن تاسادىپىي كىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تۇغۇتلۇق ئۆينىڭ ئىشىكىگە قىزىل لاتا ئېسىپ قويىلىدۇ. قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇش ئادىتى ئەلۋەتتە شامان دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تۇغۇتلۇق ئۆينى پاكىز ۋە رەتلىك تۇتۇش، ئەتىگەن ۋە كەچتە ئادراسمان، ئارچا ياغ-

چى، ئالما قېقى قاتارلىق پۇراقلىق نەرسىلەر بىلەن ئېسىرىق سېلىپ تۇرۇش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئادەتلەردۇر. (4) تۇغۇتتىن كېيىنكى ئادەتلەر. ھامىلدار ئايال تۇغقاندىن كېيىنلا بۇ خۇش خەۋەر ئالدى بىلەن دادا بولغۇچى تەرەپكە يەتكۈزۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بارلىق جەمەتلىرى دادىنى مۇبارەكلىشىدۇ، ئانا تەرەپتىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ كەلگەن كىشىگە تېگىشلىك سوۋۇنچە بېرىپ يولغا سالىدۇ. بوۋاقنىڭ يېڭىدىن ئالەمگە كۆز ئېچىشى تۇغۇلۇش مۇراسىمىنىڭ ھەقىقىي باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. تۇغۇلۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان چوڭ-كىچىك مۇراسىملارنىڭ ھەممىسىدە پەقەت ھاياتقا يېڭىدىن كۆز ئاچقان بوۋاقنىڭ بەخت-سائادەتلىك بولۇشىنى تىلەش مەزمۇن قىلىنغان. تۇغۇلۇش مۇراسىملىرى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان ئات قويۇش مۇراسىمى، قىرقىنى چىقىرىش («قىرىق سۇيى» دەپ ئاتىلىدىغان 40 كۈنىۋكنى تەبرىكلەش) ۋە «بۆشۈك تويى» قاتارلىق مۇراسىملار بىر قەدەر گەۋدىلىك.

بىرىنچى، ئات قويۇش مۇراسىمى.

تۇغۇلغان بالىغا ئات قويۇش ئادىتى (ۋاقىت مەزگىلى، شەكلى ۋە مەزمۇنى جەھەتلەردە) ھەرقايسى مىللەتلەردە پەرقلىق بولىدۇ. بىز پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئات قويۇش ئادىتى ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتەيلى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇغۇلغان بالىغا ئات قويۇش رەسمىيىتى ئومۇمەن بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا بېجىرىلىدۇ (بەزى جايلاردا بالا تۇغۇلۇپ يەتتە سائەتتىن كېيىن ئات قويۇلىدۇ). ئات قويۇشتا ئومۇمەن ئۆيگە يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئىمام ياكى ئاخۇنۇم تەكلىپ قىلىنىدۇ، ئۇلار دادىنىڭ ۋە ئانىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ ئىسم

تاللانغاندىن كېيىن، ئەزان چىلاپ ئات قويۇش رەسمىيىتىنى بېجىرىدۇ ۋە يېڭى ئىسىم بىلەن بالىنى تەبرىكلەيدۇ، بەزىدە تۇغقانلىرى ۋە يېقىن كىشىلىرىنى چاقىرتىپ ئىسىم قويۇلىدۇ. يەنە بەزىدە بوۋاقنىڭ چوڭ دادىسى ياكى دادىسى بىۋاستە ئۆزى ئات قويۇش ئادىتىمۇ بار. مەيلى قايسى خىل شەكىلدە ئات قويۇش بولسۇن ئات قويۇش رەسمىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە بىرقانچە كىشى چاقىرىلىدۇ. ئات قويغۇچى تەرەت ئېلىپ ئالدىنى مېھرابقا قىلىپ جاينامازدا ئولتۇرىدۇ. ئات قويغۇچى ئادەم بوۋاقنى ئىككى قولىدا تۇتۇپ، ئايەت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، «ئەزان چىلاپ ئىسمىڭىز × × × ياكى × × × بولسۇن» دەپ، بوۋاقنى ئاۋايلاپ جايناماز ئۈستىگە دوملىتىدۇ، ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ مۇبارەكلەگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئات قويغۇچىغا ئەھۋالغا يارىشا مەلۇم سوۋغا تەقدىم قىلىنىدۇ. تارىختىن بېرى، مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن قويۇلغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىشى ئىسىملىرىنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: 1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى: بىرىنچىدىن، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئاساسەن مەنە ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ساپ ئۇيغۇر ئىلىدىكى ئىسىملارنى قويۇشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، تاش، تۆمۈر، سۈپۈرگە، پالتا، چاۋا، پاسار، كېپەك، كىچىك، چوڭ، قۇتلۇق، ئاي، چولپان، يۇلتۇز، دېڭىز، كۆك، تاغ، كۈن، بۆكە، يولۇاس، ... دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار، ئۇنىڭ ئاخىرىغا «بەگ»، «خان»، «جان»، «تېكىن» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلانغان. ئومۇمەن بۇ دەۋردىكى ئات قويۇش ئادىتىدە ئۆزلىرى ئەقىدە قىلىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان نەرسىلەرنى تاللاش ئاساس قىلىنغان؛ ئىككىنچىدىن، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە

باتۇر. ئىرادىلىك، قەيسەر بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۇرۇش يۇزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە تەققاسلاپ ئىسىم قويۇش: ئۇچىنچىدىن، بالا تۇغۇلغان ۋاقتىدا كۆزگە چېلىققان ۋە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن شۇ نەرسىنىڭ ئېتىنى ئادەمگە قويۇش قاتارلىق ئادەتلەر بولغان. قىسقىسى، بۇ دەۋرنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى ئېتىقاد ۋە ئەقىدە ئاساسىدىكى تەقلىدىي ئىسىملار بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىسىم قويۇش ئادىتى: گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئىسلامىيەتتىن كېيىن پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان بولمىسىمۇ، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە بىر قىسىم ئەرەبچە، پارسچە ئىسىملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىگە سىڭىپ كىرىپ بەلگىلىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، خالىق (ياراتقۇچى) سەمى (ئىشىتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى)، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى)، ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدانىڭ قۇلى)، ئابدۇل كېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى، قۇلى)، نەجمىدىن (دىننى يورۇتقۇچى يۇلتۇز)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزىلەتلىك بەندىسى)، نايىپ (نامازغا دالالەت قىلغۇچى) ۋە باشقىلار: مالائىكىلەر (پەرىشتىلەر) نىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، مىكائىل، ئىسرافىل، ئىسرائىل ... قاتارلىقلار)، پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، داۋۇت، ئىدرىس، مۇسا، ياقۇپ، ئەيسا، ئىلياس، سۇلايمان، يۈسۈپ، ئىبراھىم، ئىسمايىل، ئىسھاق، مۇھەممەت ... قاتارلىقلار)؛ چاھارياراڭ نىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش(مەسىلەن، ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، بۇۋى خەدىچە، ھاۋا، سارە، مەريەم، بۇۋى پاتىمە،

بۇنايشەم، ... قاتارلىقلار)؛ تارىختا تۆتكەن قەھرىمانلار، تارىخىي شەخسلەر ۋە خەلق ئەدەبىياتىدا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئىسملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، ئىسكەندەر، ھارۇن، پەردەۇن، تاھىر، زۆھرە، غېرىب، سەنەم، لەيلى، ھۆرلىقا، ... قاتارلىقلار)؛ تۇغۇلغان كۈنلىرىنىڭ كالېندارلىق نامىلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن، باھاربارات [ئىسلام كالېندارى بويىچە 3 - ئاي]، رەجەپ [7 - ئاي]، سەپەر [2 - ئاي]، قۇربان، ھوشۇر قاتارلىقلار) قاتارلىق كۆپ خىل ئادەتلەر شەكىللەندى.

3) ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىسىملار: دەۋرگە لايىق، زامانىمىزنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان يېڭىچە ئىسىملارنى قويۇش ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىسىم قويۇش ئادىتىنىڭ خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكىدۇر. مەسىلەن، ئازاد، ئەركىن، بەختىيار، ھۆرىيەت، دولقۇن، جۈرئەت، سائادەت، سالامەت، پەزىلەت، مۇبارەك، ئادالەت، ئادىل، غەلىبە، ھەقىقەت، كۆرەش، دىلشات، ... دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئىسىملىرى ئېتىمولوگىيىلىك مەنە جەھەتتىن ئىنتايىن باي بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە سىمۋوللۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا نەسەب قوغلىشىپ (ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىك ئاساسىدا) ئىسىم قويىدىغان (بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە يۆتكەش) ئادەت كۈچلۈكىرەك. بۇ، قىزنى تىلغا ئالغاندا مومىسىنى، ئوغۇلنى تىلغا ئالغاندا بوۋىسىنى ئەسلەيدىغان تۇرمۇش تىلى شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

قويۇلغان ئىسمىنى ئاتاشتىمۇ باللىق، ياشلىق، قىرانلىق، قېرىلىق دەۋرلىرى بويىچە پەرقلىق ئاتايدىغان (ئاللىگورىيىلىك ئىسىم ياكى ھەر خىل سۈپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش شەكلى

بىلەن) ئادەتتىمۇ بار. مەسىلەن. بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويۇلغاندىن كېيىنلا، ئوغۇل بولسا «پاقلىنىم»، «قوزام»، «غوجام»، «قۇرغۇيۇم»؛ قىز بولسا «مۇنچىقىم»، «گۈلۈم»، «ئالتۇنۇم»، «خان ئايىم»، ... دەپ ئەسلى ئىسمىنى ئاتىماي، ئەركىلەتمە نام بىلەن ئاتايدىغان، بالا 3 ـ 4 ياشتىن ئاشقاندىن كېيىن «توختى» «قۇندۇز» دەپ ئەسلى ئىسمىنى تولۇق چاقىرىدىغان، بالاغەت يېشىغا يەتكەندىن كېيىن «ئاخۇن»، «بەگ»، «خان»، «جان» دېگەندەك سۈپەتلەر قوشۇلغان («كېرىم ئاخۇن»، «ھېزىم بەگ»، «تىللاخان»، «ئەخمەتجان» دېگەندەك) تولۇق نامىنى ئاتايدىغان ئادەت بار.

ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىسمىنىڭ كەينىگە ياكى ئالدىغا ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ھازىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادىتى ئومۇملاشمىغان. بۇنداق ئىسىم ـ فامىلە ئورنىغا لەقەمنى قوشۇپ ئېيتىش ئادىتى بولغان. مەسىلەن، تۇراق تاڭگا، ھەمرا قويچى، مامۇت قاسساپ، سۇلايمان باخشى، تۇراپ داخان، قەييۇم سەيپۇڭ، ئابلا سوپۇنچى، قادىر باققال، تۇرسۇن پەشمەت، كېرەم ناۋاي (كەسپى لەقەم)، تۇردىيار قوڭغۇز، ھەمرا قاقۇاش، غولام كۆك (ئۇششۇق)، روزى توقماق، ئابدىرېھىم بايۇەچچى، ھەمدۇل مۆڭگەك، تۇراپ شاتراق (پىسخىك لەقەملەر)، ئابلىز قاۋان، ھاجى، تۆگە، ئەھمەت سېرىق، قاسىم داگازا، گوپەي موللاخۇن، قاسىم پىستە، ھامىت قارىلاق، ھوشۇر توشقان، ئىلاخۇن كۆك كۆز، مەمتىمىن قارىقاش، ھاشىم كۆيدۇرگە، مۇسا گاچا (فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر)، سادىر پالۋان، چىن ئۆمۇر باتۇر، ھىممەت لەقۋا، ھەمرا تادان، سېيىت نوچى (جەسۇرلۇق ياكى كەمچىلىك ـ سەۋەنلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغان لەقەملەر)، مەھمۇت قەشقەرى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مۇسا سايرامى، يۈسۈپ بالاساغۇنى، مۇھەممەت خۇارەزمى، داۋۇت

خوتەن، سامچی تۇرۇپ ئاخۇن (تۇغۇلغان يۇرتىنى لەقەم قىلىش) ۋە باشقىلار. بۇنداق لەقەم-ناملار مىراس بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن نومۇس قىلمايدۇ. بەلكى ئۇنى كىنايە، «يېغىرىغا تېگىش» بىلەن ئەمەس، ئەجدادى تەۋەررۇكى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ قەدىرلەيدۇ، داۋاملاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، قارا قۇرۇم ئاز غانسال ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلار تارىختىن بۇيان «غازىلەر»، «كاللەكلەر»، «قوڭغۇزلار»، «بورداقلار»، «توخۇلار»، «لاتىلار»، «پورلار»، «كوشاڭلار»، «توقۇناقلار» «قارنى يورۇقلار» دېگەنگە ئوخشاش ئون خىل لەقەم تۈركۈمى بويىچە ئاتىلىپ، ھەرقانداق زامان، ئورۇن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە بىر خىل ئەجدادى پەرق بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن. بۇ يەرنىڭ يىلتاش مەھەللىسىدىكى ئاھالىلەر سامچى مەھەللىسىدىكى ئاھالىلەرنى «غازىلار» دەپ ئاتىسا، سامچىلىقلارمۇ يىلتاشلىقلارنى «توقۇناقلار» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. يۇرت-مەھەللىگە ئورتاق قويۇلغان بۇنداق لەقەملەر يەنە شۇ يۇرت-مەھەللە كىشىلىرىنىڭمۇ لەقىمى ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئەجدادى، پىسىخىك خۇلق-مىجەزى، نام-ھاللىرىنى ئېگىزلىك مەنبەسى قىلىپ قويۇلىدىغان بۇنداق لەقەملەر بۇ يەردە ھەرگىز ئاداۋەت، ئارازلىشىش، كەمسىتىش ئۇقۇمىنى بەرمەيدۇ.① يۇرت لەقىمىنى شەخسىي لەقەم ئورنىدا ئىشلىتىش ئادىتى باشقا رايونلاردىمۇ ئۇچرايدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى ئېتنوگرافىيە، تارىخ، فولكلور، پسىخولوگىيە، يەر-جاي تەزكىرىلىرى، دىنشۇناسلىق، فىزىئولوگىيە ... قاتارلىق ئىلىملەر بىلەن

① ن. ھۈسەيىن: «قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى»، شىنجاڭ كېزىتىنىڭ 1987 - يىل 28 - دېكابىردىكى سانىغا قارالۇن.

زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئىككىنچى، قىرقى سۈيى ۋە بۆشۈك تويى مۇراسىمى.

بالا تۇغۇلۇپ 40 كۈن بولغاندا «قىرقى سۈيى» مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىرقى سۈيى بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە «بۆشۈك تويى» بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆتكۈزۈلىدىغان پائالىيەت بولۇپ، ئانىنىڭ سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ ئورنىدىن تۇرغانلىقىنىڭ خاتىرىسى ھېسابلىنىدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ قىرقى توشقىچە بولغان ئارىلىقتا بالىنى بۆشۈكىكە سېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۆشۈككە سېلىش بالىنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن باشلىنىدۇ (بالا تۇغۇلغاندىن كېيىنلا «كىندىك ئانىسى» بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ. «كىندىك ئانىسى»نىڭ قولى يەڭگىل بولسا بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ساقلىيىپ كېتىدۇ. بۇ «كىندىكى چۈشتى» دەپ ئاتىلىدۇ). بالىنى بۆشۈككە بۆلەش تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇ بالا چوڭ قىلىشتا ئۆزىگە خاس ئىلمىيلىككە ئىگە.

شۇڭا بالىنى بۆشۈككە سېلىش خەلقنىڭ ئۇدۇمىدا بىر خىل ئىرىملىق ئادەت قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا يېڭى بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ. بوۋاقنى تۇنجى قېتىم بۆشۈككە سېلىشتا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن، مۆتىۋەر، پېشقەدەم «بۆشۈك ئانىسى» تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەقسەت بالىنىڭ «بۆشۈك ئانىسى» نىڭ ئۇدۇمىنى ئېلىپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشمىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. خەلق ئارىسىدا «بۆشۈك ئانىسى» «ئىرىمچى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەقىدە قىلىنىدۇ. «بۆشۈك ئانىسى» بالىغا تەييارلىغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ، دۇئا - تەكبىر قىلغاندىن كېيىن بۆشۈكنى راسلاشقا

باشلايدۇ. ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۆلتۈك) نى ئورنىتىدۇ، جاكنىڭ بۆشۈككە تۇتاشقان يۈزىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ تىكىلگەن جاك تۈمىنى كىيدۈرىدۇ. ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە 15cm² چوڭلۇقتا تىكىلگەن تۆت دانە تىز ياستۇقى قويۇلىدۇ. ئۇستىگە بۆشۈكنىڭ چوڭلۇقىغا مۇۋاپىق قىلىپ تىكىلگەن «ئودا» (جاكقا ئودۇل قىلىپ تەڭشۈك قويۇپ تىكىلگەن قېلىن كۆرپە) قويۇلىدۇ. ئودىنىڭ ئۇستىگە يۆمشاق پاختىلىق كۆرپە (ئىككى پارچە بولىدۇ) سېلىنىدۇ ۋە زاكا بىلەن ئورۇلىدۇ. باش تەرەپكە كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ. ئاستى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن، «بۆشۈك ئانىسى» بوۋاقنى قولغا ئېلىپ، بەدەنلىرىنى يۆمشاق سىلاپ ئىرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ. شۇمەكنى سالغاندىن كېيىن، ئىككى پۇتىنى تۇزلەيدۇ، يۆگەك (ئەدىيال) بىلەن ئاياغنى يۆگەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىككى تىزىغا «تىزلىق» (تىزغا توغرا كېلىدىغان ئالتە چاسا كىچىك كۆرپە قويۇپ) قويۇپ «پۇت تارتقۇ(بىر سويام كەڭلىكتە ئەستەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا، ئۇنىڭ ئۇچىغا نەقىشلىك باغ بېكىتىلىدۇ) بىلەن چېگىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا يۆگەك بىلەن چۈمكىلىدۇ، ئىككى قولىنى تەكشى رۇسلاپ، ئىككى جەينىكىگە «جەينەكلىك» قويۇپ، «قولتارتقۇ» بىلەن تېڭىلىدۇ. بۆشۈكنىڭ ئۈستىگە بالىغا «كۆز تەگمەسلىك» ئۈچۈن تۇمار ئېسىلىدۇ، دوخاۋا، كىمخاب، خاڭدەن قاتارلىق ئېسىل رەختلەردىن ياسالغان «بۆشۈك ياپقۇ» يېپىلىدۇ. بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە پىچاق ۋە ئەينەك (ئوغۇل بالا بولسا پىچاق، قىز بالا بولسا ئەينەك) قىستۇرۇپ قويىدۇ (ئودىنىڭ ئاستىغا)، بۇ بالىنى «قارا بېسىپ قالماسلىق»نىڭ ئىرىمىدۇر. بالا بۆشۈككە بۆلىنىپ بولغاندىن كېيىن، «بۆشۈك ئانىسى» ئادىراسمان ياكى ئالما

قېقى بىلەن (بىر چىمدىم يىرىك تۇز قوشۇلىدۇ) ئىسرىق سېلىپ بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ، بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشىۋالىدىغان «يامان روھ»لارنى قوغلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن «بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى» ئاياغلىشىدۇ. بۇ مۇراسىمنىڭ خاسىيىتى ئۈچۈن «تۇغۇت ئانىسى» نىڭ ئالدىغا ئۈچ توقاچنىڭ ئۈستىگە بىر كىيىملىك رەخت قويۇپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئۇزىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئانا ئۆزى بۆلەيدۇ. بالىنى بۆشۈككە بۆلەشنىڭ ئەۋزەللىكى كۆپ: بىرىنچىدىن، بالىنىڭ ئورنى پاكىز بولىدۇ، چۈنكى بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە بۆلەشتىن بۇرۇن بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ: ئىككىنچىدىن، بالا ئۇخلىغاندا ئېچىلىپ قېلىپ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، بالىنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق. چۈنكى ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نۇتىغا ئوخشايدۇ. بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ، قول، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ تىڭىلغاچقا، جىسمانىي كەمتۈكلۈكنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

ئەمدى «قىرقى سۈيى» مۇراسىمىغا كەلسەك، ئۇ بىرقانچە خىل ئادەتنىڭ قوشۇلمىسىدۇر. بالىنى «قىرقى سۈيى»گە ئېلىشتىن بۇرۇن پېشقەدەم ساتىراش تەكلىپ قىلىنىپ، چېچى ئالدۇرۇلىدۇ. بۇ «باش چۈشۈرگە» دېيىلىدۇ. باش چۈشۈرگە چېچىنى خالىغانچە تاشلىۋەتمەيدۇ، بەلكى ئۇنى قىزىل دۇخاۋا ياكى تاۋارغا ئوراپ تۇمار قىلىدۇ ۋە ئۇنى بالىنىڭ پوسمىسىغا تىكىپ، ئەتىۋارلاپ ساقلايدۇ. «باش چۈشۈرگە» ئۈچۈن مەخسۇس يېڭى ئۈستۈرا تەييارلىنىدۇ. بۇ ئىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ساتىراش ئۈستامنى سوۋغا-سالام بىلەن ئۇزىتىدۇ. ئارقىدىن «قىرقى

سۈيى» باشلىنىدۇ. «قىرغى سۈيى» قۇيۇشقا تەجرىبىلىك، پىشقەدەم «قىرغى ئانىسى» تەكلىپ قىلىنىدۇ ھەمدە يەتتە ياشتىن تۆۋەن بالىلارمۇ چاقىرىلىدۇ. بۇ بالىلارغا ئاتاپ «قىرغى سۈيى توقمچى» ۋە ھالۋا تەييارلىنىدۇ. بالىنى «قىرغى سۈيى»گە ئېلىشتا يېڭى داس ياكى ئىشلەتمىگەن ساپال تەشتەك ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئىلمان سۇ قۇيۇپ، ناۋات ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئانىنىڭ ئالتۇن ئۈزۈكىنىمۇ سۇغا تاشلاپ، «ئالتۇن سۈيى» قىلىنىدۇ. ئاندىن «قىرغى ئانىسى» بوۋاقنى يالىڭاچلاپ داسقا ئولتۇرغۇزۇپ قىرغى سۈيىنى قۇيۇشقا باشلايدۇ. بۇ «ياۋاش - ياۋاش»دەپ ئاتىلىدۇ. ئەتراپتىكى بالىلارمۇ نۆۋەت بىلەن بەس - بەستە «ياۋاش - ياۋاش» قىلىدۇ (بەزى جايلاردا «قىرغى سۈيى»گە ئىسرىق سېلىشقا ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ئىرىملىك نەرسىلەرمۇ قوشۇلىدۇ)، «ياۋاش - ياۋاش» تۇغقانلىرىدىن كېيىن، «قىرغى ئانىسى» بالىنى چۈشەككە ئورايدۇ ۋە پۈتۈن بەدىنىنى ئۇپىلايدۇ (ئۆتمۈشتە ئۇپا بولمىغاچقا، سېغىزلايتتى)، «قىرغى سۈيى»گە ئاتاپ تەييارلانغان يېڭى كىيىملەرنى بالىغا كىيدۈرگەندىن كېيىن، ئانىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئۇي ئىگىسى «قىرق ئانىسى»غا ئاتىغان سۇغا - سالىمىنى تەقدىم قىلىدۇ. «قىرغى سۈيى» قۇيۇشقا قاتناشقان بالىلارنىڭ ھەر بىرىگە بىرىدىن «قىرغى سۈيى توقمچى» بېرىپ، توقاچنىڭ ئۈستىگە ھالۋا سېلىپ بېرىدۇ. «قىرغى سۈيى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۇلاپ «بۆشۈك تويى» باشلىنىدۇ. «بۆشۈك تويى»نىڭ ماھىيىتى ئەر تەرەپ سالامەت يەڭگۈالغان كېلىننى ئۆيىگە يۆتكەپ كېتىش مۇراسىمىدىن ئىبارەت. خەلق ئارىسىدا يەڭگەن ئايال 40 كۈندە سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ ئورنىدىن تۇرىدۇ دېگەن قاراش بولغاچقا، «بۆشۈك تويى» مۇ ئاشۇ ۋاقىتنى ئۆلچەم قىلغان. «بۆشۈك تويى» تۇغقۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئائىلىسىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا قېيىن ئانا

باشلىق ئايال مېھمانلار قاتنىشىدۇ. ئۇلار يەڭگىسەن كېلىنىنى تەبرىكلەپ كېلىنگە، تۇغۇلغان پەرزەنتكە، چىشى قۇدىلارغا ۋە مۇشۇ ئائىلىنىڭ جەمەتلىرىگە ئايرىم - ئايرىم كىيىم - كېچەك ياكى كىيىملىك رەخت ۋە باشقا سوۋغىلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. قىز تەرەپ بۇ مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. يىگىتنىڭ ئانىسى نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ قۇدىسىغا رەھمىتىنى ۋە مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ، كېلىننىى ياساپ جابدۇتقاندىن كېيىن بالىنىڭ بۆشۈك ۋە چۈشەكلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن كېلىننى بىرگە ئېلىپ ئۆيىگە قايتىدۇ. بۆشۈك بۇ ئۆيىنىڭ بوسۇغىدىن چىقىشتىن ئىلگىرى ھويلىغا ئىسرىق سېلىپ يېگەن بوۋاقنىڭ ۋە ئانىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ.

2. سۈننەت تويى مۇراسىمى

سۈننەت تويى ئادەتتە خەتنە تويى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۈننەت تويى پەقەت ئىسلام دىنىگە ئېتىقاد قىلغۇچى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مۇراسىمنىڭ «سۈننەت» تويى دەپ ئاتىلىشىمۇ ئۇنىڭ موسۇلمانلىق شەرتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

سۈننەت تويى ئىنسان ئۆمرىدىكى تۇغۇلۇش مۇراسىمىدىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى مۇراسىم شەكلى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇمەن يەتتە ياشقا تولغاندا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، كىچىك بالىلار يەتتە ياشقا تولمىغىچە ئۇلارنىڭ قىلمىشى پەرىشتىلەر تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنمايدۇ ئىمىش. بۇ ئەقىدىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق ئىپادىلىگەن.

293 گۆدەككە قارا. ئۇ تاپۇر ئەقىل ھەم
يېشى تولمىغۇنچە يۇرۇتمەس قەلەم①

دېمەك، «سۇنئەت تويى» مۇراسىمىنىڭ يەتتە ياش مەزگىلىدە ئۆتكۈزۈلۈشى ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى ئەقىدىدىن بولسا كېرەك. «سۇنئەت» — ئامىمۇي تەببىي قاراش بىلەن ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ بىرلىشىشىدىن كېلىپ چىققان. «سۇنئەت تويى»نىڭ جەريانى مۇنداق: ئادەتتە بالا يەتتە ياشقا تولغىچە بولغان ئارىلىقتا ئاتا-ئانا ۋە بىر تۇغقانلار ئۇنىڭ سۇنئەت تويىنى ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ خەتنە قىلىشنىڭ ئەۋزەللىكى، بۇنىڭدىن قورقماسلىق، جاسارەتلىك بولۇش ھەققىدە بالىلارغا خاس چۆچەك تېللار بىلەن «ئىدىيەۋى خىزمەت» ئىشلەيدۇ ھەمدە ئالدىنئالا باشقا بالىلارنىڭ سۇنئەت تويىغا قاتناشتۇرۇپ، خەتنە قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق بالىنىڭ «يۇرىكىنى توختىتىدۇ». بۇ تەييارلىق باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇڭاپىق پەيت تالاپ (كۆپرەك كۆز ۋە باھار پەسىللىرىدە) بالىنى سۇنئەتكە ياتقۇزىدۇ. خەلق ئارىسىدا مەخسۇس خەتنە قىلىشنى كەسىپ قىلغان ئۇستىلار تەكلىپ قىلىنىدۇ. بالىنىڭ تەڭتۇشلىرى، ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنىلىرىمۇ بۇ مۇراسىمغا قاتنىشىدۇ. بالا ئۆچۈن يېڭى يوتقان-كۆرپە ۋە بىر يۇرۇش يېڭى كىيىم-كېچەك تەييارلىنىدۇ. شۇ كۈنى بالا ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى بايرام خۇشاللىقىغا تولىدۇ. بۇ ئائىلىدە توي داستىخىنى تەييارلىنىدۇ. خەتنە قىلغۇچى ئۇستىنى ئالاھىدە ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۆتىدۇ، مېھماندارچىلىق ئاخىرلىشاي

① «قۇتادغۇبىلىك»، سىلسىلە تىلىمىز نەشرىياتىنىڭ 1984-يىل نەشرى، 101-بەت.

دېگەندە خەتنە باشلىنىدۇ. بالىنى چوڭچۇتۇپ، جەدىيە-لەشتۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن، ئۈستا 2 - 3 كىشىنى (بالىنىڭ تاغلىرى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادەمنى) ھەمراھ قىلىپ بالىنى ياتقۇزۇشقا تەييارلىغان ھۇجرىغا كىرىدۇ. خەتنە قىلىشقا لازىملىق جابدۇقلارنى بالىغا كۆرسەتمەيدۇ. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، بالىنى بىرقانچە تەكتۈش دوستلىرى بىلەن بۇ جايغا ئېلىپ كىرىدۇ. سۈننەتچى بالىنى ئەركىلىتىپ، چىرايلىق گەپلەر بىلەن كىيىملىرىنى سېلىشقا كۆندۈرىدۇ، ناۋادا بالا قورقۇپ بۇنىڭغا كۆنمىسە باشقىلار «بالام قورقما، ئۈستام سايمانلىرىنى ئۈنتۇپ قاپتۇ، بۈگۈن ياغلاپ قويىدۇ، كېلەر ھەپتە كېسىدۇ» دەپ گوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ بالىنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ، تاغىسى تۈتۈپ بېرىدۇ، بالىنىڭ دادىسى ۋە ئانىسى بۇ مەزگىلدە قوشنىلارنىڭ ئۆيىگە چىقىپ كېتىدۇ. ئۈستا ناھايىتى چاققانلىق بىلەن خەتنە رەسمىيىتىنى بېجىرىدۇ (ئادەتتە يەرلىك ئۈستۇرىدا كېسىپ، قان چىقارماسلىق ئۈچۈن ئالدىن تەييارلاپ قويغان كۆيدۈرۈلگەن پاختىنى بېسىپ قويىدۇ). بالا يىغلاپ بىسەرەمجان بولۇپ كەتمەسۇن دەپ، پىشۇرغان تۇخۇمدىن بىرنى ئۇنىڭ ئاغزىغا قاپلاپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنى ئورنىغا ياتقۇزىدۇ. مۇراسىمغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى «مۇبارەك بولسۇن» دەپ بالىنى تەبرىكلەپ، ئىختىيارىي ھالدا بالىغا پۇل تۇتقۇزىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يېڭى كىيىم - كېچەك ۋە ئويۇنچۇقلارنى سوۋغا قىلىدۇ.

خەتنە قىلىش — يەرلىك ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلغان بىر خىل ئوپېراتسىيەدىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇستىنىڭ قولى يەڭگىل بولسا، بالا بىر ھەپتىدىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ. بەزىدە قان كۆپ چىقىپ كەتكەنلىك ياكى تازىلىقتا دەققەت قىلمىغانلىق سەۋەبىدىن يۇقۇملىنىش يۈز بېرىپ، بالا خېلى ئۇزۇنغىچە ئور-

ىدىن تۇرالماي يېتىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ.

ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئازادلىقتىن كېيىن خەتنە قىلىشمۇ ئىلمىيلىشىپ بارغانسېرى ئاسانلاشماقتا. شەھەرلەردە دوختۇرخانىلارمۇ خەتنە قىلىش ئوپېراتسىيىسىنى ئىشلىمەكتە. خەتنە قىلىشنىڭ ئىلمىيلىكى ۋە ئەۋزەللىكى بارغانسېرى كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، خەتنە قىلىش غەيرىي دىندىكى خەلقلەر ئارىسىدىمۇ ئومۇملاشماقتا. ياۋروپادىكى بەزى ئەللەردە بالا تۇغۇلۇش بىلەنلا تۇغۇت بۆلۈمىدە خەتنە ئوپېراتسىيىسىنى قېلىۋىتىش ئادىتى بار.

3. ئۆيلىنىش مۇراسىمى

ئۆيلىنىش — ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى. ئۇ، تارىختىن بۇيان شەخسلەر، ئائىلە ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبارىغا ئېرىشىپ كەلگەن. ئىنسان ئۆمرىدىكى مۇراسىملارنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە داۋاملىشىشىدىن قارىغاندا، توي مۇراسىمىنىڭ شەكلى ۋە قائىدە - يوسۇنى ئەڭ مۇستەھكەم بولۇپ، ۋارىسچانلىقىمۇ ئەڭ ئۇزۇندۇر. ئىنسانىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىشى، ئائىلە جەمەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ئەنە شۇ ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، نىكاھ تويى ئائىلە جەمەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردە تىلغا ئېلىۋاتقىنىمىز ئەر - ئايالىلار ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھ تويى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار

دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە ئۇيۇشقانلىقىنىڭ، ياكى ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىيلىك دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئىنسانلارغا خاس ئىجتىمائىيلاشقان تەرەققىياتنىڭ ئەڭ ئاساسىي شەكلى ئەنە شۇ نىكاھ تويىدۇر. ئائىلە، ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىغا مۇناسىپ ھالدا، ئەر-ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى تويىنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىدا ئوخشاش بولمىغان ئۆرپ-ئادەت ۋە قائىدە-يوسۇنلار شەكىللەنگەن. بىز كىتابىمىزنىڭ 10-بابىدا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى خاراكتېر جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمىغان بىرقانچە خىل ئۆيلىنىش شەكىللىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بۇ شەكىللەرنىڭ ھەربىرى بەلگىلىك بىر تارىخىي باسقۇچقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بىز تۆۋەندە سىنىپىي جەمئىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ئەر-بىر خوتۇنلۇق تۇزۇم ئاساسىدىكى ئۆيلىنىش مۇراسىملىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆرپ-ئادەت شەكىللىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئىلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆيلىنىش ئادەتلىرى ناھايىتى كۆپ خىل بولۇپ، مەزمۇن ۋە خاراكتېر جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇنداق ئوخشاشماسلىقىنى شۇ رايون، شۇ مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەسىلەن، ئۆتمۈشتە خەنزۇلار ۋە جەنۇبىي جۇڭگودىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆيلىنىش ئادەتلىرىگە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، ئۆيلىنىشنىڭ مۇنداق شەكىللىرى كۆزگە چېلىقىدۇ:

(1) قىزنى ئېلىپ قېچىش. بۇ قەدىمكى دەۋرنىڭ ئۆيلىنىش شەكىللىرىنىڭ بىرى. بۇ، قەدىمكى ئۇرۇق، قەبىلە

سرتىدىن ئۆيلىنىش يولىغا قويۇلغان دەۋرلەرنىڭ مەسئۇلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋر ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئارىسىدا جەڭگى - جېدەل ۋە ئۇرۇشلار ئۆزلۈكسىز داۋام قىلىۋاتقانلىقى بىلەن خاراكتېر - لىنىدۇ. بۇنداق ئۇرۇشلاردا بىر قەبىلىنىڭ يىگىتلىرى قارشى تەرەپ قەبىلىنىڭ قىزلىرىنى بۇلاپ ئەسىر سۈپىتىدە ئۆز قەبىلىسىگە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ قىزلارنى مەجبۇرىي ھالدا ئۆزىگە خوتۇن قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قىز بۇلاش قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئاساسىي مەقسەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئەسلىدە ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان قىز بۇلاپ ئېلىپ قېچىش خاراكتېرىدىكى ئۆيلىنىش ئادەتتىنىڭ تەسىرى بىر قىسىم رايون ۋە مىللەتلەر ئارىسىدا يېقىنقى مەزگىللەرگىچە داۋاملىشىپ كەلسىمۇ، لېكىن مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى. ئۆزئارا نىكاھ ئەركىنلىكىگە يول قويۇلمىغان مۇستەبىتلىك فېئودالىزم دەۋرىدە ئۆيلىنىشنىڭ بۇ شەكلى فېئودالىزمغا قارشى ئىسيانكارلىق مەزمۇنىغا ئىگە بولدى. يەنى بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن قىز - يىگىتلەر - نىڭ توي قىلىش ئەركىنلىكى چەكلەنگەن. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، مۇھەببەتلەشكەن قىز - يىگىتلەر ئالدىن مەسلىھەتلىشىپ، مۇڭاپىق پەيتىنى بېكىتكەندىن كېيىن يىگىت ياخشى كۆرگەن قىزنى «بۇلاپ» باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىپ، ئاي بىلەن كۈنىنىڭ گۈۋاھچىلىقىدا نىكاھ رەسمىيىتىنى ئۆتەپ ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۆز ۋىسالىغا ئېرىشكەن. بۇ خىلدىكى ئۆيلىنىشكە يىگىت ۋە قىزنىڭ دوستلىرى يېقىنلىرىدىن ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا بەزىدە قىزنى «بۇلغان»دىن كېيىن يىگىت ئۆزىنىڭ كېلىشىپ قويغان ئاغىنىسى ياكى ئىشەنچلىك تۇغقىنىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ ياردىمىدە مەخپى ھالدا نىكاھ رەسمىيىتى

بىجىرىلگەندىن كېيىن ئۆزلىرىنى ئاشكارىلايدۇ. بۇنىڭغا گەرچە مۇھەببەتنىڭ قاتىلى بولغان فېئودالىلىق تۈزۈم يول قويمىسىمۇ، ئەمما كەڭ خەلق ئاممىسى ئۇنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن ئۆتمۈشتە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت بولغان. ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىن ئىشلەنگەن «ئانارخان» فىلىمىدىكى كەمبەغەل يىگىت قۇربان بىلەن ئۇنىڭ ياخشى كۆرگەن قىزى ئانارخان ئوتتۇرىسىدىكى توي شەكلى ئاشۇ خىل ئۆيلىنىش ئادىتىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر.

يۇنىنەندىكى بەزى ئازسانلىق مىللەتلەر ئىچىدە قىزنى بۇلاپ قېچىش خاراكتېرىدىكى ئۆيلىنىشنىڭ ئۇسۇل ۋە شەكىلىرى بىرقەدەر مۇقىملاشقان. يىگىت ياخشى كۆرگەن قىزنىڭ ئائىلىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەندە، ئەگەر قىزنىڭ ئائىلىسى رەت قىلسا، مۇڭاپىق پەيتنى تاللاپ يىگىت قىزنى ئېلىپ قېچىپ تاغلاردىكى زىچ ئورمانلىق ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قىز تەرەپ ئۇلارنى ئىزلەيدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۇچ كۈن ئىچىدە قىز بىلەن يىگىتنى تېپىۋالسا، قىزنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنلىكى سىرتىدا، يىگىت تەرەپ جاۋابكار ھېسابلىنىپ قىز تەرەپكە بەلگىلەنگەن مىقداردا جەريمانە تۆلەيدۇ، ئاۋادا ئۈچ كۈن ئىچىدە ئۇلارنى تاپالمسا، ئۇ چاغدا قانۇنلۇق نىكاھ ھېسابلىنىپ، قىز بىلەن يىگىت ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، ئۆز ئۆيىدە ئەر ـ خوتۇن بولۇپ ئۆتۈشكە ھوقۇقلۇق. بۇ شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىدە نورمال ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. ئۇمۇمەن ئالغاندا، قىزنى ئېلىپ قېچىپ ئۆيلىنىش ئادىتى ئازادلىقتىن بۇرۇن ئېلىمىزدىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا مەۋجۇت بولغان بىر خىل ئېتنىك ھادىسىدۇر. لېكىن بۇخىل ئېتنىك ھادىسە قىزنى ئېلىپ قېچىشنىڭ پۈتۈنلەي ئادەتتىكى توي مۇراسىملىرىنىڭ دائىرىسىگە كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ

بېرەلمەيدۇ. چۈنكى بۇخىل ھادىسىنى سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە بىلە فېئودالىلىق تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، ئۇ فولكلور تەتقىقاتىدا پەقەت بىر خىل سەلبى ھادىسە سۈپىتىدىلا تىلغا ئېلىنىدۇ.

(2) مەجبۇرىيەت ئۆتەش تويى. مەجبۇرىيەت ئۆتەش ئارقىلىق ئۆيلىنىشمۇ قەدىمكى نىكاھلىنىش شەكىللىرىنىڭ بىرى. بۇنىڭدا ئۆيلەنمەكچى بولغان يىگىت ئۆيلىنىشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە قىز تەرەپ ئائىلىسىگە بېرىپ بەلگىلەنگە مەجبۇرىيەتنى ئۆتەيدۇ. بۇ مەجبۇرىيەت، كۆپىنچە، قىزنىڭ ئائىلىسى بىر ئايال ئەمگەك كۈچىدىن ئايرىلىدىغانلىق بەدىلىگە يىگىتنىڭ شۇ ئائىلىنىڭ يالالانما ئەمگەكچىسى سۈپىتىدە مەلۇم مەزگىل ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشىدىن ئىبارەت. مەجبۇرىيەت ئۆتەش مەزگىلى ئالدىن كېلىشىم قىلىنغان مەلۇم ۋاقىت بىلەن چەكلىنىدۇ. مەجبۇرىيەت ئۆتەش ۋاقتى توشقاندىن كېيىن يىگىت ئالماقچى بولغان قىزنى ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كېتىشكە ھوقۇقلۇق. بۇنداق ئۆيلىنىش ئادىتىمۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن بەزى مىللەتلەر تۇرمۇشىدا ئوخشىمىغان شەكىللەردە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. لاخۇ مىللىتى ئاردىدا ئۆيلەنمەكچى بولغان يىگىتنىڭ قىز تەرەپ ئائىلىسىدە مەجبۇرىيەت ئۆتەش ۋاقتى 15 يىل بولۇپ، ئادەتتە يىگىت تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق بۇيۇملار ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئۆزى بىلەن بىرگە قىز ئائىلىسىگە ئېلىپ بارىدۇ. 15 يىل توشقاندىن كېيىن ئايالى ۋە بالىلىرىنى (يىگىت مەجبۇرىيەت ئۆتەش مەزگىلىدە ئالماقچى بولغان قىز بىلەن بىرگە بولىدۇ) ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئائىلىسىگە قايتىپ كېلىدۇ. غەربىي جەنۇب رايونىدىكى كۇسۇكلۇقلار ئاردىدا مۇنداق مەجبۇرىيەت ئۆتەش ۋاقتى 5 يىلدىن 10 يىلغىچە قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇ ئادەت شەرقىي شىمالدىكى ئېۋېنكى مىللىتى ئاردىدىمۇ مەۋجۇت.

(3) سودا خاراكتېرىدىكى توي. بۇخىل توي قەدىمكى قەبىلە سىرتىدىن نىكاھلىنىشنىڭ بىر خىل تەرەققىيات شەكلىدۇر. ئۇ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئۆيلىنىش ئادىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئەر تەرەپ زور مىقداردىكى ئىقتىساد ئارقىلىق قىزنى سېتىۋالىدۇ. شۇ ئىقتىساد بەدىلىگە قىز سېتىۋالغۇچىغا مەڭگۈ خوتۇن بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى بۇ خىل توينىڭ ئاساسىي يۆلەنچۈكى بولۇپ، ئۇ خاراكتېر جەھەتتىن پۈل ھەممىنى ھەل قىلىدىغان سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇڭا ئۆتمۈشتە قىزنى پۇلغا سېتىۋېلىش خاراكتېرىدىكى توي شەكلى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئافرىقىدىكى كۆپلىگەن رايونلاردا قىز تەرەپكە يۈز كالا، قوي بېرىش توينىڭ شەرتى قىلىنغان؛ جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى بەزى خەلقلەر ئارىسىدا «تويلۇق» ئۈچۈن 20 ئات بېرىش بەلگىلەنگەن. ئازادلىقتىن بۇرۇن قازاق خەلقىدىمۇ قىز ئۈچۈن قالىن مال ئېلىش ئادىتى بولغان. لېكىن قىزنى باھاغا سۇندۇرۇپ سېتىۋېلىش خاراكتېرىدىكى بۇنداق توي شەكلى ئادەتتە خەلقىنىڭ نورمال ئۆرپ ـ ئادىتىدىكى تويلۇق سېلىش ئارقىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان تويدىن مەلۇم جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ.

(4) نەۋرىلەر ئارا بولىدىغان توي. نەۋرىنى نەۋرىگە چاتىدىغان توي قەدىمكى قانداشلار ئارىسىدىكى نىكاھلىنىش تۈزۈمىنىڭ بىرخىل قالدۇقىدىن ئىبارەت. بۇ خىل توي ئاكا ـ ئۇكىنىڭ بالىلىرى بىلەن ئاچا ـ سىڭىلىنىڭ بالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇنىڭ قورۇلۇشىدا ئۈچ خىل ئېتنىك ئەنئەنە ئاساس بولغان: بىرى، تۇغقانلار ئارىسىدىكى مۇھىم ھېسسىيات ئاساسى؛ ئىككىنچى، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللار ئارىسىدىكى مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش تەرىپىدە

كى بەزى مۇناسىۋەتلەر: ئۇچىنچى. قەدىمكى قانداشلىق ئاڭ؛ مانا بۇ ئۇچ ئاساس ئېلىمىزنىڭ نىكاھ تارىخىدا نەۋرىنى نەۋرىگە چاتىدىغان توي شەكلىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ كېلىشىگە سەۋەب بولغان. قىسقىسى، نەۋرىلەر ئارا توي، بىر تۇغقانلار ئارىسىدىكى نىكاھ مۇناسىۋىتى سېقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش مەقسەت قىلىنغان بىرخىل قالاق قەدىمكى ئادەتتۇر. بۇ ئادەت ئۆتمۈشتە كۆپرەك بايلار ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. نەۋرىلەر ئارا توي تىببىي ئىرسىيەت تەلىپىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باللارنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي ساغلاملىقىغا خەۋپ-خەتەر يەتكۈزىدىغان، پەنگە قارشى بىرخىل نىكاھلىنىش شەكلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر ئېلىمىزدە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان نىكاھ قانۇنىنىڭ 2 - باب 6 - ماددىسىنىڭ 1 - تارمىقىدا: «بىۋاسىتە قانداشلار ۋە ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدىكى قېرىنداش تۇغقانلارنىڭ ئۆزئارا توي قىلىشى چەكلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. نەۋرىلەر ئارا تويمۇ ئەلۋەتتە مۇشۇ چەكنىڭ ئىچىگە كىرىدۇ.

(5) قايچا قۇدا بولۇش. بۇ خىل تويمۇ قەدىمكى دەۋردىكى قەبىلە سىرتىدىن نىكاھلىنىشنىڭ بىر خىل ئادەت شەكلىدۇر. ئۇنىڭدا بىر قەبىلىدىكى مەلۇم ئائىلىنىڭ ئوغلىغا باشقا قەبىلىدىكى مەلۇم ئائىلىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىشكە توغرا كەلسە، قىز بەرگەن تەرەپنىڭ ئوغلىغا قارشى تەرەپنىڭ قىزىنى ئالماشتۇرۇپ بېرىش شەرت قىلىنىدۇ، يەنى A تەرەپنىڭ ئوغلى ياكى قىزى B تەرەپنىڭ قىزى ياكى ئوغلى بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ قايچا قۇدىلىق مۇناسىۋەت شەكىللىنىدۇ. بۇنداق توي مۇناسىۋىتى ئۈچۈن ئىقتىسادىي سېلىق سېلىنمايدۇ. شۇڭا ئالماشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى توي ئادىتى ئۆتمۈشتە كەمبەغەل - نامزات ئائىلىلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن.

(6) ۋارىسلىق تـوي. بۇمۇ فېـئوداللىق ئائىلە نەسەبچىلىـ
كى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېچىنىشلىق توي شەكىللىرىنىڭ بىرى.
ئۆتمۈشتە ئېلىمىزدىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا بۇخىل
توي ئادىتى مەۋجۇت بولغان.

ۋارىسلىق توي دېـگـىنىمىز ئادەتـتە تاسادىپىي سەۋەبلەر
بىلەن ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئۇكىسىغا (تېـ
خى ئۆيلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا) نىكاھلاپ قويۇپ، ئاكىسىنىڭ
روھىغا ئۇكىسى ۋارىسلىق قىلىش، ياكى تاسادىپىي سەۋەبلەر
بىلەن خوتۇنى ئۆلۈپ كەتسە، خوتۇنىنىڭ سىڭلىسىنى ئاچىسـ
نىڭ ئېرىگە (جەزدىسىگە) نىكاھلاپ قويۇش ئادىتىنى كۆرسىتىـ
دۇ. بۇنىڭدا ئۆلۈپ كەتكۈچىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە مال ـ مۈلكى
نەزەردە تۇتۇلغاچـقا، ۋارىسـلىق توي دەپ ئاتالغان. ۋارىسـ
لىق توي بۇرۇنقى ئىككى ئائىلە (قۇدا ـ باجا) نىڭ ئارىسىدىكى
تۇغقانچىلىق ھېسسىياتىنى ساقلاپ قېلىشنى ۋە داۋاملاشتۇرۇشنى
مەقسەت قىلغان. ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق يېرى، ياش جەھەتتىكى زور
پەرق تۈپەيلىدىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە زور دەخلى ـ تەرۇز يەتـ
كـۈزىدۇ، ئائىلىدە مەنىۋى چۈشكۈنلۈك پەيدا قىلىدۇ.

(7) كۈيئوغۇلچىلاپ كىرىش. بۇنىڭ مۇھىم ئىپادىسى ئەر
بولغۇچى ئايالـنىڭ ئۆيىگە بالىچىلاپ كىرىـدۇ، ئايال ئۆز ئائىـ
لىسىنىڭ مۈلكىگە بولغان ۋارىسلىق ھـوقۇقىـنى ساقلاپ قالىدۇ.
بۇخىل توي شەكلى قەدىمكى ئانىلىق سىستېمىسىدىكى ئائىـلە
جەمەتـچىلىـك تۈزۈمـىـنىڭ قالـدۇق تەسـىرىدىن ياكـى
ئەنە شۇ تۈزۈم ئاستىدىكى توي ئادىتىـنىڭ تەرەقـقىـياتىـدىن
ئىبارەت. ئۆتمۈشتە بالا ـ چاقىسى بولماي تۇل قالغان ئاياللار
(كۆپرەك ھاللىق ئائىلە) ئائىلە ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش
نۇقتىسى قىلىپ، ئىقتىسادىي ئۆزىدىن تـۆۋەن بولغان يېتىم

ئەرلەردىن ئوغۇلچىلاپ «بېقىۋالاتتى»، ياكى ئەرسىز قالغان بۇ ئائىلىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش (ئەمەلىيەتتە ئەمگەك كۈچى بولۇش) شەرتى بىلەن ئۇنىڭغا نىكاھلىناتتى. جۇاڭزۇلار ئارىسىدا بۇنداق توي ئادەتتى خېلى كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئەر بولغۇچى ئايالنىڭ ئۆيىگە «ئوغۇلچىلاپ» كىرگەندىن كېيىن فامىلىسىنى ئايال تەرەپنىڭ فامىلىسىگە ئۆزگەرتىش شەرت ئىدى. بەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئەرنىڭ بۇ ئائىلە مۈلكىگە ۋارىسلىق ھوقۇقى بولاتتى.

(8) خوتۇنىنى گۆرەگە قويۇش. بۇ كونا جەمئىيەتتە يۇز بەرگەن سودا خاراكتېرىدىكى ۋاقىتلىق توي شەكلىدۇر. بۇخىل توي شەكلىدە ئەر تەرەپ مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىقتىسادىي قەرزگە بوغۇلۇپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا، ئامالسىزلىقتىن خوتۇنىنى ۋاقىتلىق گۆرەگە قويىدۇ. قاچانكى قەرزنى تۆلەپ بولسا، شۇ چاغدا گۆرەگە قويغان خوتۇنىنى قايتۇرۇپ ئالالايدۇ.

ئالدىنقى سۇئال دەۋرى، يۇمەن دەۋرى ۋە مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە مۇشۇ خىل گۆرەگە قويۇش توي ئادەتلىرى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئىچكى رايونلاردا بۇنىڭ قالدۇق تەسىرى ساقلانغان. ناھايىتى ئىنىقكى، خوتۇنىنى گۆرەگە قويۇش چېكىدىن ئاشقان ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ياجىئەلىك قەبىھ ئادەتتۇر.

(9) بالا تويىسى. بۇ ئىلىمىزنىڭ فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ئاستىدىكى ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى پەيدا قىلغان بىرخىل نىكاھ شەكلىدۇر. ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە نامراتچىلىق تۈپەيلىدىن باللىرىنى سېتىۋېتىش ياكى باشقىلارنىڭ بېقىۋېلىشىغا بېرىۋېتىش ئەھۋالى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇراتتى.

مۇشۇ رېئال ئەھۋال ئاشۇنداق توي شەكلىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھاللىق ئائىلىلەر سېتىۋالغان ياكى بېقىۋالغان بالىغا دەسلەپ بىر مەزگىل ئۆزىنىڭ بالىسىنى باقتۇرغان، ئارقىدىن ئەگەر قىز بولسا ئۆزىنىڭ ئوغلىغا، ئوغۇل بولسا قىزىغا نىكاھلاپ قويغان. بۇ ئادەت تېخى توي قىلىش يېشىغا يەتمىگەن بالىلىق دەۋرىدىلا يۈز بېرىدىغان بولغاچقا، «بالا توي» دەپ ئاتالغان. بۇنداق توي شەكلىنىڭ ئېزىش ۋە مەجبۇرلاش خاراكتېرى ئىنتايىن كۈچلۈك.

(10) تۇغۇلمىغان بالىلار ئارا كېلىشىملىك توي. بۇ ئادەتتە «قورساق تويى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ فېئودالىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان بىرخىل توي شەكلىدۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق بولىدۇ: ئادەتتە ئۆزئارا يېقىنچىلىقى بولغان ئىككى ئائىلىنىڭ ئاياللىرى (خانىشلىرى) ئوخشاش ۋاقىتتا ھامىلدار بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ناۋادا تۇغۇلغان بالىنىڭ بىرى ئوغۇل، بىرى قىز بولسا شۇ بالىلارنى بىر-بىرىگە نىكاھلاپ قويۇش مەقسىدە ئالدىن توي ئەھدىنامىسى تۈزۈلىدۇ. قورساقتىكى بالىلارنىڭ توي كېلىشىمىنى تۈزۈش ۋاقتىدا بۇنىڭغا گۇۋاھچى سۈپىتىدە يۇرت ئاقساقاللىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ ھەمدە ئەھدىنامىگە ھەر ئىككى ئائىلە باشلىقى تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنداق توي ئادىتى ئېلىمىزنىڭ ئالتە سۇلالە دەۋرىدە بىرقەدەر كەڭ ئەۇج ئالغان. ئۇيغۇر خەلق داستانى «غېرىب-سەنەم» دىمۇ «قورساق تويى» ھەققىدە مۇنداق بىر كېلىشىمنى ئۇچرىتىمىز؛ بىرلا ۋاقىتتا شاھى ئابباسخان بىلەن ھەسەن ۋەزىرنىڭ خانىشلىرى ھامىلدار ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان شاھى ئابباسخان: «ئەگەر تۇغۇلسا بىرى ئوغۇل، بىرى قىز، بالىغ بولغاندا نىكاھ قىلغايمىز، ئەگەر تۇغۇلسا ھەر ئىككىسى ئوغۇل، بولسۇن بىرى ئەلەم، بىرى قەلەم بىلەن مەشغۇل. ھەر ئىك

كىسى قىز بولسا مۇبادا، ھەمشىرە، ھەمدەم بولۇپ ئۆتكەي دۇنيادا. بۇ ئەھدىگە كىمدە كىم بولسا بىۋاپا ۋە ياكى خوسۇمەت بىلەن چىقارسا غوۋغا، خەلق ئالىم ئالدىدا بولغاي يۈزى قارا، رەسۋا. بۇنىڭغا جېمىكى ۋەزىر، بەگلەردىم بولغاي گۇۋاھ. قېنى، دىۋان بېگى، ئەھدىنامە يېزىلسۇن، ئىككىمزنىڭ مۆھرى بېسىلسۇن»① دەپ جاكار قىلدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ئاربىسىدىمۇ بۇنداق توي ئادىتى مەۋجۇت بولغان.

(11) روھى نىكاھ. بۇ ئېتىقادلىق خۇراپىي ئېتىقاد ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بەرخىل غايىب نىكاھ شەكلىدۇر. روھى نىكاھنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىككى خىل: بىرى، توي قىلىشقا كېلىشىپ قويغان يىگىت ـ قىزنىڭ بىرى تاسادىپىي سەۋەبلەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، قىز رازىمەنلىك بىلدۈرسە ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا ئۇنى نىكاھلاپ قويغاندىن كېيىن دەپنە قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن روھى نىكاھقا چېتىلغان قىز بىر تۈرمۇشلۇق بولغان ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى، بالىغ يېشىغا يەتكەن مەزگىلدە توي قىلىشقا ئۆلگۈرەلمەي قازا تاپقان بولسا ئۇنىڭ روھىغا نىكاھ قىلىپ قويغاندىن كېيىن ئاندىن دەپنە قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ئەگەر ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا، بىر قىزنىڭ شەكلىدە قورچاق ياساپ (ئايالچە كىيىندۈرۈپ) ئۇنىڭغا نىكاھ قىلغاندىن كېيىن، مېيىت بىلەن بىرگە گۈمبەزگە سېلىپ كۆمىدۇ. ناۋادا ۋاپات بولغۇچى قىز بولسا، ئەر شەكلىدە قورچاق ياساپ نىكاھ رەسمىيىتىنى ئادا قىلىدۇ (بۇ ئادەت ئاساسەن ئۆتمۈشتە خەنزۇلار ئاربىسىدا مەۋجۇت ئىدى). بۇ ئادەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا

① «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 - يىل نەشرى، 243 - بەت.

«روھ ئۆلمەيدۇ» دېگەن روھانىيەتچىل ئىدىيالىستىك خۇراپىي ئەقىدە مەنبە بولغان. لېكىن بۇنداق روھىي نىكاھ ئادىتى ئومۇملاشقان ھادىسە ئەمەس.

(12) كۆپ ئەرلىك ئادىتى. بۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن شىزاڭ رايونىدا ئېقىپ يۈرگەن قەدىمكى ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇق شەكلىدۇر. شۇنداقلا قەدىمكى دەۋردىكى قانداشلىق توپ نىكاھلىنىش بىلەن پونالوئال قانداشلىق توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمىنىڭ ئۆزگەرگەن بىر خىل شەكلىدۇر. بۇخىل شەكىل ئاكا ـ ئۇكىلار ئورتاق بىر خوتۇن ئالىدىغان ئالاھىدە لىككە ئىگە. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۈۋي بولغانلىقتىن كېيىن ھەممىدىن چوڭى (ئاكىسى) مەزكۇر ئايالنىڭ ئاساسىي ئېرى، كىچىكى (ئۇكىسى) ئۇنىڭ قوشۇمچە ئېرى ھېسابلىنىدۇ، تۇغۇلغان بالا بۇ ئائىلىگە ئورتاق بولىدۇ. ئەمما بالىلارنىڭ فامىلە قوللىنىشى جەھەتتە قەدىمكى شەكىلدىن پەرقلىنىدۇ. يەنى تۇنجى بالغا ئاساسىي ئېرىنىڭ فامىلىسى، 2 ـ بالغا قوشۇمچە ئەرنىڭ فامىلىسى ئىشلىتىلىدۇ. كېيىنكى بالىلىرىمۇ شۇ رەت بويىچە فامىلە قوللىنىدۇ. بۇنداق نىكاھ شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسى ئىقتىسادىي سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان. بولۇپمۇ ھاللىق ئائىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر ئائىلىدىكى ئاكا ـ ئۇكىلارغا بىر خوتۇن ئېلىپ بېرىشتەك بۇ قالاق نەسەپچىلىك تۈۋي شەكلىنى يولغا قويغان. ئازادلىقتىن كېيىن شىزاڭدا بۇ قالاق تۈۋي ئادىتىگە پۈتۈنلەي خاتىمە بېرىلدى.

(13) سىنىشىش تۈۋيى. بۇ ئۆتمۈشتە ئېلىمىزنىڭ غەربىي جەنۇب رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا داۋاملىق يولۇقۇپ تۇرىدىغان بىرخىل تۈۋي شەكلىدۇر. بۇ شەكىل رەسمىي تۈۋي قىلىشتىن ئىلگىرى تۈۋي قىلماقچى بولغان يىگىت بىلەن

قىز بىر ئۆيدە مەلۇم مەزگىل سىنىشىدۇ. بۇنىڭغا دېيىلىدىغان توي-
لىنىڭ بىرخىل بىخى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئادەت شەرقىي-جەنۇبىي
ئاسىيا بەلباغلىرىدىكى خەلقلەر ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت. ئېلىمىز-
دىكى ۋازۇ مىللىتى، يېزۇ مىللىتى، نۇزۇ مىللىتى ۋە بۇلاڭزۇ
مىللىتى قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ بۇنداق توي ئادىتىنىڭ
ئوخشىمىغان شەكىللىرى مەۋجۇت. بۇلاڭزۇ مىللىتى ئارا-
سىدا سىنىشىش تويىنىڭ شەكلى ناھايىتى ئاددىي؛ ئادەتتە
ئەر تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە چاي، تاماكا، يېمەكلىك، كۆكتات
ۋە مەلۇم كۈمۈش تەڭگە سوۋغا قىلىدۇ ھەمدە يىگىت ئۆزى-
نىڭ ئالماقچى بولغان قىزى بىلەن سىنىشىش تويى ئۆتكۈ-
زۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇقداشلىرى قوشۇلۇپ
تەستىقلىغاندىن كېيىن، رەسمىي توي ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنداق
تويغا قىزنىڭ ئىختىيارىيلىقى شەرت قىلىنىدۇ.

(14) ئىختىيارىي تەي. بۇ خىل توي يىگىت بىلەن قىز-
نىڭ بىر-بىرىگە بولغان مۇھەببىتىنى ئاساس قىلغان ئەركىن
توي شەكلىدۇر. ئۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش،
ھېسسىيات ۋە باشقا تەرەپلەردىكى باراۋەرلىكىنى ئۆلچەم قىلى-
دۇ. بۇنداق تويغا تاشقىي كۈچلەر ئارىلىشالمايدۇ. ئىختىيارىي توي
ئادىتىمۇ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۆتمۈش فېئو دالىزم دەۋ-
رى ئائىلە باشلىقىنىڭ رۇخسىتىسىز بۇنداق ئىختىيارىي تويغا يول
قويمىغاچقا، بىر-بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن قىز-يىگىتلەر ئارىسىدا
داۋاملىق مۇھەببەت پاجىئەلىرى يۈز بېرىپ تۇراتتى. ئۇز
ۋاقىتلىرى يولدا ئاخىرغىچە كۈرەش قىلغان ۋاپادار
ئاشىق-مەشۇقلەرنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تېما قىلى-
نغان «تاھىر-زۆھرە»، «غېرىب-سەنەم»، «پەرھات-شېرىن»،
«رابىئە-سەئىدىن» قاتارلىق مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى
ئاشۇنداق تۇرمۇشنىڭ بەدىئىي كارتىنىسىدۇر.

مەلۇمكى، ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئىلگىرىلەتكۈچ كۈچىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىختىيارىيلىق پرىنسىپى ئاستىدىكى توي جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان، ئىنسان ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان ھەر خىل نامۇۋاپىق توي شەكىللىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى بويىچە، ئىختىيارىي تويدىن باشقا ئۆتمۈشتىكى ھەرخىل نامۇۋاپىق توي شەكىللىرىنىڭ قانۇنىي ھالدا چەكلىنىشى بىزگە ئەنە شۇ ھەقىقەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى توي ئادىتى ۋە ئۇنىڭ جەريانى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

توي ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، تۇرمۇشى، مەدەنىيىتى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، مىللىي ئېڭى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەڭ تىپىك، ئەڭ قىزىقارلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە ئادەتتۇر.

توي بىرخىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولغاچقا، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە دىنىي قاراشلار توي ئادەتلىرىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، شامانىزم دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي بولسا ئۆيلىنىدىغان يىگىت ۋە قىزلار ئاتلىق ئىككى سەپ بولۇپ توي مەيدانىغا يىغىلاتتى. مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئارچا ياغىچىدىن گۈلخان ياقاتتى. شامان (قام) بۇ يەرگە كېلىپ ئەتراپقا قىمىز چاچاتتى، توي قىلغانلارغا مۇۋەپپەقىيەت ۋە بەخت ـ سائادەت تىلەيتتى. ئارقىدىن توي قىلغۇچى يىگىت بىلەن قىز ئاتلىق گۈلخاندىن ئاتلايتتى. شۇنىڭ بىلەن توي رەسمىيىتى ئادا بولغان بولاتتى.

ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ توي

ئادەتتىدىن قارىغاندا، نىكاھلىنىش دائىرىسى ئومۇمەن ئۆز مىللەتى بىلەن چەكلىنىدۇ. تۇغقانلار ئارا تۇي قىلىشقا تۇغرا كەلسە قانداشلىق جەھەتتىن ئۇچ ئەۋلاد يىراق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ (ئەمما ئۆتمۈشتە كۆپرەك بايلار ئارىسىدا ئىمتىياز بولمىسلا نەۋرىلەر ئارا نىكاھلىنىشقا يول قويۇلغان. ھازىر ئېلىمىزنىڭ يېڭى نىكاھ قانۇنىغا ئاساسەن، بۇ ئادەت يوقالماقتا). مەيلى ئەر، ياكى ئايال ۋاقىتسىز قازا تاپقاندىن كېيىن، تۇل قالغان تەرەپ قايتا تۇي قىلىشنى ئىختىيار قىلسا ئۇنىڭغا يول قويۇلىدۇ. لېكىن ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئاز دېگەندە 100 كۈن ئىددەت تۇتۇش شەرت قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بۇرۇن ئومۇمەن ئوغۇللار 16 - 17 ياشلاردا، قىزلار 15 - 16 ياش ئۆيچۆرىسىدە تۇي قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارالغان. لېكىن ھەرقايسى رايونلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئوخشىمىغاچقا، ئوغۇل - قىزلارنىڭ يېتىلىشىمۇ ئوخشىمايدۇ. شۇڭا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ھاۋا ئىسسىق بولغاچقا ئەرلەر 11 - 12 ياشتا، قىزلار 9 ياشتا بالىغ بولىدۇ ۋە شۇ مەزگىلدىن باشلاپ تۇي قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنىي سىڭىپ كىرگەندىن كېيىن ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ مۇشۇ ئۆلچىمى بەزى رايونلارغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ، كىچىك تۇي قىلىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. ئازادلىقتىن كېيىن تۇي قىلىش يېشى نىكاھ قانۇنىنىڭ ياش بەلگىلىمىسىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن 18 ياشقا تولماي تۇي قىلىدىغان كونا ئادەتلەر چەكلەندى.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قىز بىلەن يىگىتنىڭ تويى ئومۇمەن تۆۋەندىكى باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

1. ئەلچى كىرگۈزۈش: ئەلچى كىرگۈزۈش ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى، قىز بىلەن يىگىت تۇي قىلىشقا مەسلىھەتلەشـ

كەلدىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىنىڭ رايىنى سىناش ئۈچۈن ئەۋەتىلەدىغان ئەلچى. بۇنداق ئەلچى قىز بىلەن يىگىتنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ. يەنە بىرى، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئالغان ساۋچى (III تۇم، 211 ـ بەت) (قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بىرىپ كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان كىشى) ۋە ئارقۇچى (I تۇم، 191 ـ بەت) (تۇيىدا قىز تەرەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يۈرىدىغان ئەلچى) دىن ئىبارەت. بۇنداق ئەلچىنى ئالدى بىلەن ئوغۇل تەرەپ تەيىنلەپ، ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە قىز تەرەپكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ قىز تەرەپكە بىرىپ دەسلەپكى قەدەمدە ئوغۇل تەرەپنىڭ مەقسىتىنى ناھايىتى سىلىق ـ سىپايىلىق ۋە ھۆرمەت ـ ئىكرام بىلەن يەتكۈزىدۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بۇنىڭغا قوشۇلۇش ياكى قوشۇلماسلىق ھەققىدە ئىپادە بىلدۈرىدۇ، ياكى مەلۇم ۋاقىت ئويلىشىپ جاۋاب بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تاكى ئېنىق جاۋاب ئالغىچە ئەلچى قىزنىڭ ئۆيىگە بىرىپ تۇرىدۇ. قۇدىلار يۈزمۈيۈز ئېيتالمايدىغان گەپ ـ سۆزلىرىنى ۋە تەلەپلىرىنى مۇشۇ ئەلچى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇشىدۇ. «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەن ماقال مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. ئەلچى ئىككى تەرەپنى توي قىلىشقا كېلىشتۇرگەندىن كېيىن قىز تەرەپكە «چاي ئەكىلىش» ۋاقتى بەلگىلىنىدۇ. «چاي» قىز تەرەپتە بولىدۇ. ئەر تەرەپتىن يېقىن تۇغقانلار ۋە قوشنا ـ قولۇمدىن بىرقانچە كىشى ۋەكىل بولۇپ، تىرىكچىلىكىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە تېگىشلىك داستىخان ئېلىپ قىز تەرەپكە بارىدۇ. ئۇلار قىز تەرەپنىڭ مېھمانلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. قىز تەرەپ ئۇلارنى ئەھۋالغا ياراشا مېھمان قىلىدۇ. شۇ كۈنى ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئايرىم ئۆيگە چىقىپ، قىزنىڭ تويلۇقى ۋە يىگىت تەرەپنىڭ قىز

تەرەپكە بېرىلىدىغان «ئاش سۈيى» توغرىسىدا كېڭىشىپ بېكىتىدۇ. ئەگەر قۇدىلار ئۆزئارا يېقىن بولۇپ، تويلۇقنى ئۆزئارا يەكئ ئىچىدە كېلىشىۋالغان بولسا، قايتا مەسلىھەت قىلىشنىڭ ھاجىتى تۇغۇلمايدۇ (ھازىر «كىچىك چاي»، «چوڭ چاي» دەپ ئاتىلىدىغان يۇزلەپ مېھمان چاقىرىپ ھەشەم قىلىدىغان، قىزنىڭ تويلۇق جابدۇقلىرىنى مېھمانلار ئالدىدا كۆرگەزمە قىلدىغان ھەشەمەتچىلىك ئادىتى پەيدا بولماقتا. بۇ ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تويى شەكلىدە يوق ئادەتلەر). ئۇيغۇرلاردا قىز تەرەپكە «قالىن مال» تۆلەش ئادىتى يوق. لېكىن ئۆتمۈشتە تويلۇقنى پۇلغا سۈندۈرۈپ قىز تەرەپكە «سۈت ھەققى» بېرىش ئادىتى بولغان.

چوڭ چايدا توينىڭ كۈنى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، تويدىن بىر كۈن بۇرۇن ئوغۇل تەرەپتىن بېرىلىدىغان توينىڭ «ئاش سۈيى» قىز تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. «ئاش سۈيى» ئادەتتە ئوتۇن، گۈرۈچ، ياغ، گۆش (كۆپىنچە تىرىك مال) چاي، تۇز، كۆكتات (سەۋزە) قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىبارەت. تويدا مال ئۆلتۈرۈش ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا، «ئاش سۈيى» ئىچىدە بېرىلىدىغان قوينىڭ مۆڭگۈزىگە قىزىل تاۋارنى چىگىپ ئوغۇل تەرەپنىڭ ۋەكىلى يېتىلەپ قىز تەرەپنىڭ ۋەكىلىگە تەقدىم قىلىدۇ. قىز تەرەپمۇ توينىڭ «ئاش سۈيى»نى ئېلىپ كەلگەنلەرنى قۇرۇق يولغا سالمايدۇ. ھەر ئىككى تەرەپتە توي قازىنى ئېسىلىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئالدىغا مېھمان چاقىرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تويى ناخشا ـ مۇزىكىسىز ئۆتمەيدۇ. توينىڭ جەريانلىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ھالدا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

نىكاھ قىزنىڭ ئۆيىدە توي كۈنى قىزنى يۆتكەشنىڭ

ئالدىدا بېجىرىلىدۇ. يىگىتنىڭ دادىسى مەخسۇس نىكاھ ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان يۇرتنىڭ ئىمام - مەزىنلىرىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. يىگىت ۋە قىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ قولداشلىرى بىلەن بىللە نىكاھ مەيدانىغا ھازىر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نىكاھ مۇراسىمى باشلىنىدۇ. نىكاھنى يىگىت بىلەن قىز تولۇق ئاڭلىشى شەرت. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قىز ۋە يىگىتنىڭ رازىلىقى ئېلىنىدۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئالدىن شاكارا‌پقا چىلاپ تەييارلاپ قويۇلغان ئىككى بۇردا نان قىز بىلەن يىگىتكە يېگۈزۈلىدۇ. بۇ، ئۇيغۇرلاردا تۇزغا بولغان ئېتىقادىنىڭ كۆچلۈكلۈكىنى، تۇز يىگىت بىلەن قىزنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتىدۇ دېگەن ئەقىدىنىڭ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يۆتكەشكە كەلگەن يىگىتنىڭ دوست - بۇرادەرلىرى بەس - بەس بىلەن يىگىتنى ئورۇنلاشتۇرۇپ «ئالىلاۋلا» توۋلاپ ئۆينى قاينام - تاشقىنلىققا تولدۇرۇۋېتىدۇ. قىزنى يىگىتنىڭ دادىسى ياكى يىگىتنىڭ تاغىسى ئۇستىگە توي يوپۇقى سېلىنغان ئاتنىڭ ئارقىسىغا مىندۈرۈپ ئۆز ئۆيىگە يۆتكەيدۇ. قىزنىڭ يەڭگىسى ۋە بىر قىسىم تۇغقانلىرىمۇ قىزغا ھەمراھ بولۇپ قىز يۆتكىگەنلەر بىلەن يىگىتنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. قىز يۆتكىگەندە يولغا مەلۇم ئارىلىق تاشلاپ گۈلخان يېقىلىدۇ ۋە مەھەللىگە كىرگەندە شۇ مەھەللىنىڭ ياشلىرى توي توسۇيدۇ. توي سارقىتىلىرىنى ئۇلارغا تەقدىم قىلغاندىن كېيىنلا يول بېرىدۇ. يىگىتنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە، قىزنى پايانداز‌غا دەسسىتىپ ئىشىك ئالدىغا يېقىلغان گۈلخانىنىڭ ئۈستىدىن ئايلاندۇرۇپ، ئۇدۇل قىزنىڭ ھۇجرىسىغا ئېلىپ كىرىدۇ. يىگىت بىلەن قىزنى گۈلخاندىن ئاتلىتىش زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كېلىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، كېلىن بە-

شىددىكى رومال بىلەن يۇزىنى ئەتكەن ھالدا ھۇجرىغا ئىلىپ كىرىلىدۇ. قېيىن ئاتا بولغۇچى كىرىپ، ئۇنىڭ بېشىدىكى رومال نى ئېلىۋېتىپ يۇزىنى ئاچىدۇ ۋە باشقا بىر رومال سېلىپ قويىدۇ.

2. توي كۈنىدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى: يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك توي كۈنى يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى، «يار - يار» ياكى «يۆلەن» ناخشىسى ئېيتىشتىن ئىبارەت. «يار - يار» قوشاقلىرى قىزنى ئۇزىتىش ناخشىسى مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىنغان ھالدا كۆپچىلىك تەرىپىدىن بىرلىكتە كۈيلىنىدۇ. «يار - يار» قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن قىز ئۆستۈرگەن ئاتا بىلەن دادىنىڭ ئارزۇلىرى، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ مەدھىيىسى، گۈزەللىكى، چېۋەرلىكى، قىزغا تۇرمۇش ھەققىدىكى نەسىھەتلەر، ئۇنىڭ بەختلىك بولۇش ھەققىدىكى تىلەك - ئارزۇلاردىن ئىبارەت. شۇنداقلا ئۇنىڭدا يەنە فېئودالزمنىڭ چىرىك قانۇن - تۈزۈملىرى تۈپەيلىدىن ئەركىنلىك ھوقۇقى پايمال بولغان، ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىغان بىچارە ئاننىڭ غەمكىن، مۇڭلۇق ھەسرەت - نادامەتلىرى، قىزنىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىشى ئىپادىلىنىدۇ.

تاكچىدىكى قاچىنى،
چاڭ بېسىپتۇ، يار - يار.
كېلىنچەكنىڭ ئانىسىنى،
غەم بېسىپتۇ، يار - يار.

ھاي - ھاي يۆلەن، ھاي - يۆلەن،
بىر باغ باخال، يار - يار.

يىگىتىگە قارىساڭ،
پاخمال ساقال، يار - يار.

ئاپئاق - ئاپئاق توشقانلار،
سايدا تولا، يار - يار.
ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر،
تويدا تولا، يار - يار.

هاي - هاي يۆلەن، هاي - يۆلەن،
قار كېلىدۇ، يار - يار.
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ،
يار كېلىدۇ، يار - يار.

«يار - يار» قوشاقلىرى ئارقىلىق قىزنى ئۇزىتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن. ناۋائى «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق يىرىك داستانىدا قەدىمكى تويلاردا ئېيتىلىدىغان مۇنداق بىر كۇبلېت «يار - يار» قوشمىنى يېزىپ قالدۇرغان:

مۇغەننى تۇزۇپ چاڭ ۋەزىندە چاڭ،
ناۋا چەكتى «هاي - هاي ئۆلەڭ - جان ئۆلەڭ».
دېسەڭ سەنكى قۇرداشىم يار - يار،
مەن ئەيتايكى، مۇڭلۇق باشىم يار - يار.

توي كۈنى يىگىتلەر قىز تەرەپكە بارغاندا ئېيتىدىغان يەنە بىر ناخشا «چۈن - چۈن سالۋات» دۇر. بۇ ناخشىدا ئاساسەن، تويىنى تەبرىكلەش، كۈيئوغۇلنىڭ ئۆتەشكە

تېگىشلىك ۋەزىپىسى، ئەدەب ـ قائىدە قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنىشتىن تاشقىرى، توي مەرىكىسىگە تېخىمۇ قىزغىن تۈس بېرىش ئۈچۈن چاقچاق ۋە ھەزىل خاراكتېرلىك قوشاقلارمۇ ئېيتىلىدۇ. «چۈن ـ چۈن سالۋات» ئېيتىش ئاساسەن ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي مەرىكىلىرىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

تويدا قىزنىڭ ھۇجرىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «ھۇجرا كېچىسى»، «قىزلار مەجلىسى»، «لەپەر كېچىسى» دەپ ئاتىلىدىغان مۇراسىملاردا لەپەر (ئۇسسۇللۇق ئېيتىشىش) ئوينىلىدۇ. بۇ مۇراسىمدا قىز ۋە يىگىت تەرەپتىن ئىككى كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ لەپەرنى باشلاپ بېرىدۇ، لەپەر ئويۇنى خۇددى مەشرەپلەردىكى پۈتا ئويۇنىغا ئوخشاش قىزغىن كەيپىياتقا تولىدۇ. لەپەر ئارقىلىق قىز ۋە يىگىتلەر بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشىدۇ، قائىدە بويىچە لەپەرنى ھەم ئۇنىڭ ناخشىلىرىنى يىگىت تەرەپ باشلايدۇ. بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۆزىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ئاۋۋال باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس،
قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خۇشلىماس.

سالامغا بېرىش ۋە سالامغا كىرىش توي كۈلىنىڭ ئەتىسى بولىدىغان ئىش، يىگىت قېيىن ئاتا ـ قېيىن ئانىسىغا سالام بېرىش ئۈچۈن ئۆز قولدىشى بىلەن قىزنىڭ ئائىلىسىگە بارىدۇ. بۇ ئائىلە كۈيئوغۇلىنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، كۈيئوغۇل ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. يىگىتنىڭ قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا كىيىم ياكى رەخت قويىدۇ.

شۇنداقلا شۇ كۈنىمۇ يېڭى كېلىن قىز قولدىشى بىلەن

قهيمن ئاتا ۋە قهيمن ئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ. قهيمن ئانىمۇ يېڭى كېلىن بىلەن قىز قولىدىشىنى ئوبدان كۈتۈۋېلىپ، ئالدىن تەييارلاپ قويغان كىيىم - كېچەك، نەرسە - كېرەكلەرنى قويۇپ رازى قىلىدۇ. سالامغا بارغان ۋە سالامغا كىرگەنىدە، قىز ۋە ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىلىرى (ئادەتتە يېگىتنى ئەرلەر، قىزنى ئاياللار كۆپرەك قوبۇل قىلىدۇ) ۋە يېقىن تۇغقانلىرى قىز - يېگىتنىڭ ياخشى ئۆتۈشى ئۈچۈن ئۇمىد - ئارزۇلىرىنى ئىزهار قىلىشىدۇ.

توي بولغان كۈننىڭ ئەتىسى قىز تەرەپ يېگىت تەرەپكە ئىسسىقلىق تاماق ئېلىپ كېلىدۇ، ئىسسىقلىقنىڭ تۈرى ھەرخىل بولىدۇ. ئىسسىقلىق تاماقنى قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە ئەلۇم - قوشنىلىرى ئېلىپ بارىدۇ. ئىسسىقلىق تاماقنا يېگىت بىلەن قىز ۋە يېگىت تەرەپ ئائىلىسىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ. ئىسسىقلىق ئېلىپ كەلگۈچىلەر قايتىدىغان چاغدا ئىسسىقلىق سېلىپ كەلگەن تاۋاقلارغا ئۆز لايىقىدا كىيىملىك رەختلەر سېلىنىدۇ.

چىللاق بۇمۇ تويىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ سانىلىدۇ. چىللاقنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى: توي بولۇپ بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاۋۋال ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپتىكى قۇدىلار (ئاساسەن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە يېقىن تۇغقان، قوشنىلىرى) نى، ئاندىن قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپتىكى قۇدىلار (ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە يېقىن تۇغقانلىرى) نى چىللايدۇ. چىللاق تويىنىڭ داۋامى تەرىقسىدە، قۇدىلار ئۆز ئارا بىر - بىرلىرىدىن ھاردۇق سوراشنى ھەمدە ئىككى تەرەپتىكى قۇدىلار، ئۇرۇق - تۇغقانلار بىر - بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقىلار ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۆيلىنىش تويلىرىدىكى مۇھىم ئەنئەنىۋى ئادەتلەردىن ئىبارەت.

«ئىز» رومانىدا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئادەتلىرى

مۇنداق بايان قىلىنغان: ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەر ئارىسىدا ئىككى تەرەپ ماقۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كىيىملىك رەخت، توققۇز تۈياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىك گۈرۈچ، توققۇز جىك ياغ، توققۇز شىرە مېۋە - چېۋە، يېتەرلىك ئوتۇن - كۆمۈر، چاي - تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ھارۋىلارغا سېلىپ، قىز تەرەپكە داغ - دۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. تويىنىڭ بىرىنچى كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلاتتى، بۇ «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى. شۇ كۈنى سۇلتان يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن نىكاھقا كېلەتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر «قىز كۆركى» نى قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقى بىلەن توسۇۋالاتتى. يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۆچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئالال مىسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر «ئالالمىغانلار» دەپ چۇقان كۆتۈرۈپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلاتتى. شۇڭا، ئادەتتە يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا ئادەم كېلەتتى. نىكاھدىن كېيىن بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ كېتىپ، ئارغامچا بىلەن ئېگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قويىاتتى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. نىكاھ ئاساسلىق مېھمانلار جايلاشقان ئۆيدە ئوقۇلاتتى. نىكاھ ئوقۇلىدىغان چاغدا سۇلتان يىگىت تۆت - بەش ھەمراھى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. نىكاھدىن كېيىن، قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخت قويىاتتى، بۇ «كۆيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر نىكاھدىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۇلتان يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرى ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ «چاچ چۇشۇرگە» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر كۈن بويى ئويۇن - تاماشا قىلاتتى، ئولتۇرۇش

ئاياغلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخت قويياتتى. كەچ كىرىگەندە، توي مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخت، بىر قوي ۋە بىرمۇنچە مېۋە ـ چېۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ «پاششاپلىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئەگەر «پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يېرىم كېچىگىچە مەشرەپ ئويىنىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىڭغا لارنىڭ كىيىم ـ كېچەكنى سالدۇرۇپ ئالاتتى ـ دە، ئەتىسى ھەر بىرىگە بەش شىگدىن بۇغداي جەرىمانە قويۇپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەر كىشى قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز قېتىم تازىغا باراتتى. توققۇزىنچى قېتىملىق تازىدىن كېيىنلا، قىزنى ھارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ماڭاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىر قانچە جايدا ئارغامچاتۇتۇپ يول توسۇيتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان بىر ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا، يولنى ئېچىپ بېرەتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىپ، ئاندىن ھۇجرىغا ئەكىرىشەتتى.

تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، ئەللە ـ مەھەللىسىنى تويغا چاقىراتتى. بۇ «يۈز ئاچقۇ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تويغا سويۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قويۇپ، ئىسسىق پېتى ئەپكىلەتتى. ئارىلىق يىراق بولۇپ

سوۋۇپ قالغان بولسا، قايتىدىن ئىسسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۇپلەپ، ئۇنىڭ هورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېهمانلار يانغاندىن كېيىن، يۇزىگە پۇركەنمە سېلىنغان قىزنى ئايال مېهمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئۇغۇلنىڭ ئانىسىمۇ ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاققىنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۇغۇن گۈل ساقلىدىم.
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل ـ خالايىق تولا كەلدى
هېچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەجلەر ئارىسىدىن
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

بالا قىلسىلا ئايەككىنە،
بويى قىرچىن تالەككىنە.
كىشى كۆرسە گۈلەككىنە،
خىزمەت قىلار قۇلەككىنە.

ئوغۇل تەرەپ:
بىزمۇ ئوغۇل چوڭ قىلدۇق ـــ
موللا ـ ئالىم.
جېنىم بالام تولۇن ئايىم

كېچه - كۈندۈز تىلمۇيدۇق،
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا،
يۇقىرىقى مەلىدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قارىغاينىك يىلىمىدەك
يېپىشىپ قالار.

ئاندىن يەڭگە ئاياللار قىزغىن كۈلكە ۋە ئويۇن - چاقچاق-لار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن پۈركەنجىنى ئالاتتى - دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلىغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم - كېچەك ياكى كىيىملىك رەخت ۋە زىبۇ - زىننەتلەرنى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئاياللاردىن بىر - ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ تويىنى مۇبارەكلەپ بەيىت ئېيتاتتى. قالغانلارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەكرارلىشىپ بېرەتتى.

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۆگىلۈك ئاچار بولغاي،
توققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي،
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئېغىلدا كاللىق بولغاي.

ئۇچى ئۇزارغاي، تۇۋى يېيىلغاي،
قۇدۇقتا تاش چۈشكەندەك بولغاي،
قاچۇرا① يېلىمىدەك يېپىشقاي،
خۇدايىم مارەك قىلغاي.

تويىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ «چىللاشقا» دەپ ئاتىلاتتى. تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىكى مەقسەت كۈيئوغۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.②

يۇقىرىقى پارچىدا كۆرسىتىلگەن ئادەتلەر ئۇيغۇر تويلىرىنىڭ بىرقەدەر بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى شەكلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

دەرۋەقە، ئۆيلىنىش تويى ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم باسقۇچ بولغاچقا، ئۇنىڭ مۇراسىم شەكىللىرىمۇ كۆپ خىل ۋە مۇرەككەپتۇر. فولكلور تەتقىقاتىدا ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ توي مۇراسىم ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىش شۇ خەلقنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرى

ئۆلۈم (ماتەم) مۇراسىمى ئىنسان ئۆمرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دالالەت بېرىدىغان مۇراسىم ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر

---

① قاچۇرا — قارىغاي.

② ئا. ئوتكۇر: «ئىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرى، 307 - 312 - بەتلەر.

تۇغۇلۇش مۇراسىمى ئىنسانلىنىڭ جەمئىيەتكە كىرگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولسا، ئۇ چاغدا ئۆلۈم مۇراسىمى شۇ كىشىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا جەمئىيەتتىن ئايرىلغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۆلۈم مۇراسىمىنى خەلق ئارىسىدا «ئۇزىتىش مۇراسىمى» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۆلۈم مۇراسىمىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئۆلگۈچىگە تەزىيە بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. قەبرىلىق ياكى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆلۈش ھامان تەبىئەتنىڭ ئوبىيېكتىپ قانۇنىيىتىدۇر. بىر ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، ھايات قالغانلار ماتەم ھېسسىياتى بىلەن ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۈرۈش پۈتۈنلەي نورمال ھەرىكەتتۇر. ئەمما مەسىلە بۇنداق ئاددىي ئەمەس، ئۇزاقتىن بۇيان، ئەنئەنىۋى قاراش ۋە ئادەت تەسىرى ئاستىدا، ئۆلگۈچىنىڭ تېنى بىلەن روھى ئاجرىتىپ قارىلىپ، ئادەم گەرچە ئۆلسىمۇ، روھى ئۆلمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭ روھى تېنىدىن ئايرىلىپ ئىنسانلار ئارىسىدا يەنە زىچ ئالاقە پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ، دەيدىغان بىر خىل قاراش شەكىللەنگەن. كۆپلىگەن دىنلاردىكى «جەننەت» ۋە «دوزاخ» ئېتىقادىمۇ ئەنە شۇ روھانىيەتچىل (روھ مەڭگۈلۈك) قاراشلاردىن كېلىپ چىققان. قەدىمكى مىسىر دىنى (مىلاددىدىن بۇرۇنقى 3000 - يىللىرى بىلەن مىسىرنىڭ ۋىنرانىيە ھاكىمىيىتى تەرىكىبىگە كىرگەن مىلاددىدىن كېيىنكى IV ئەسىر ئارىسىدىكى دەۋرلەر) دىمۇ ئاخىرەت ئىشەنچىسى بار ئىدى. ئۆلۈش بىلەن تەڭ بەدەندىن ئايرىلغان روھنىڭ يەر ئاستىدىكى ئۆلۈم تەڭرىسى تەرىپىدىن سوراق قىلىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىلەتتى. يامان روھلار ئازاب چېكىپ، ياخشى روھلار ئاسمانغا چىقىپ كېتىدۇ دەپ ھېسابلىناتتى. روھلار تەنگە قايتىدىن كىرىدۇ دەپ بىلىپ جەسەتلەرنىڭ بۇزۇلۇپ كەتمەستىن ساقلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش تەلەپ قىلىناتتى. ئېھتىمال مۇشۇ ئەقىدە جەسەتنى مومىيالاپ كۆمۈشتەك

دەپنە ئادەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسا كېرەك. بۇنداق قاراش باشقا دىنلار ئۇچۇنمۇ ئومۇمى بولۇپ، بۇنداق خۇراپىي ئەقىدە تۈپەيلى، خەلق ئارىسىدا ئۆلگۈچىنىڭ روھىنى يوقلاش، سېغىنىش خاراكتېرىدىكى كۆپلىگەن غەلىتە ئادەتلەر پەيدا بولغان. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى، دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن خىلمۇ خىل دەپنە قىلىش مۇراسىملىرى شەكىللەنگەن. دەپنە قىلىش شەكلى مېيىتنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە مېيىتنى بىر تەرەپ قىلىش شەكلى ھەرخىل بولۇپ، ھەرقايسىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇقىم دەپنە قىلىش ئادەتلىرى بار. بەزى مىللەتلەردە، جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى باشقا ئامىللارغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ دەپنە قىلىش شەكلىدىمۇ كۆپ قېتىم ئۆزگىرىشلەر بولغان. ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىدىكى بىرقەدەر كەڭ تارقالغان شەكىللەر كۆككە (ھاۋا-غا) دەپنە قىلىش، سۇغا دەپنە قىلىش، ئوتتا كۆيدۈرۈش، يەرگە دەپنە قىلىش، غار-ئۆڭكۈرلەرگە دەپنە قىلىش، ئېگىز جازىلارغا دەپنە قىلىش، تۈر (چۇقا) غا دەپنە قىلىش، ئىككى قېتىم دەپنە قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئاللىقاچان ئەمەلدىن قالغان.

1. ئوتتا كۆيدۈرۈش بۇ نىسبەتەن قەدىمكى دەپنە قىلىش شەكلىنىڭ بىر خىلى. بەزىلەرنىڭ تونۇشچە، مېيىتنى كۆيدۈرۈش ئادىتى ئەڭ بۇرۇن قەدىمكى ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، كېيىن بۇددا دىنى ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن.

«رەۋزە تۇسسەپا» ① نىڭ I توم، 23 - بەتتىدە: «تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ يىراق تارىخىي زامانلاردىكى ئەجدادلىرى ۋە قانداشلىرى بولغان خەزەرلەر بۇنىڭدىن 5860 يىللار بۇرۇن ئۆلۈكنى دەپنە قىلىش ئىشىدا مۇنداق ئادەت - رەسىمىيەتنى قوللىناتتى: ئارىلىرىدا كىشىلەر ۋاپات بولسا، جامائەت يىغىلىپ جەسەت ئەتراپىدا سازلار چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، جەسەتنى ئوتتا كۆيدۈرەتتى. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇزاق زامانلار داۋام قىلدى» دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. شامانىزم دەۋرىدىمۇ تۈركىي خەلقلەر جەسەتنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى ساپال كومزەككە قاچىلاپ كۆمىدىغانلىقى مەلۇم. بۇنى ھەرنايىسى جايلاردىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. 1976 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسىدىن ئۇچ دانە چېدىر شەكىللىك ساپال كومزەك تاپقان. بۇ كومزەك تاغ باغرىدىكى توپا قاتلاملىرىدىن چىقىقان بولۇپ، ئىچىگە قەدىمكى ئادەملەرنىڭ جەسەت كۈلى قاچىلانغان. بۇ كومزەكنىڭ قاپقىسىغا سىزىلغان نېلۇپەر نۇسخىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ بۇددىزم دەۋرىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ (بۇددىزمدا نېلۇپەر گۈلى پاك بولمىغان لاتىقىدىن پاك - پاكىز بولۇپ ئۇنۇپ چىققان پاكلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارىلاتتى). «بۇ كومزەكلەر مىلادى VI - VII ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۈركىلەرنىڭ ئۆلۈكنى دەپنە قىلىش شەكىللىرىنىڭ بىر خىلى ئىدى. بۇ دەۋر لەردە ئاقسۇ رايونى غەربىي تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى مەركىزى بولۇپ، ئەينى زامانىدا تۈركلەر «جەسەتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە

---

① پارىسچە يېزىلغان يەتتە تومۇلۇق ئەسەر بولۇپ، ئاپتورى مۇھەممەد ئىسمى ھاۋەلەشاھ ئىبنى ماھمۇت سىرخاۋەلە.

قىلاتتى».① جەسەت كۆلى قاچىلانغان كومزەكلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چادار» دەپ ئاتىلىدۇ (بۇ سۆزنىڭ خېتىنى «چادىر» ياكى «چېدىر» دەپمۇ تىرانسكرىپسىيە قىلىشقا بولىدۇ). «چېدىر» دېگەن سۆز «چاغاتاي تىلى» دەپ نام قويۇلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي (XII-XIV ئەسىرلەر) تىلىدا يېزىلغان قول يازمىلاردا «چدر» دەپ يېزىلىدۇ. بۇ سۆز «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «چاتىر» دەپ يېزىلغان. X—XI ئەسىرلەردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددىزم ئەسەرلىرىدە «چادار» دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز ئۆز نۆۋىتىدە «كومزەككە قاچىلانغان جەسەت كۆلى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن.② بۇ ئەينى زامانداجەسەت كۆلى قاچىلايدىغان كومزەكلەرنىڭ چېدىر ئۆي شەكلىگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، مېيىتنى كۆيدۈرۈپ كۆلىنى دەپنە قىلىش ئادىتى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ بولغان. ھەتتا ئايرىم جايلاردا ئىسلامىيەتكىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئوتتا كۆيدۈرۈش ئادىتى ئېلىمىزدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەردە ئوخشىمىغان يوسۇنلار بىلەن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. شىزاڭدىكى بىر قىسىم زاڭزۇلار، چىڭخەيدىكى تۇزۇ مىللىتى ۋە يۈگۇ مىللىتى ئارىسىدىمۇ ئوتتا كۆيدۈرۈش ئادىتى بار. ئەمما دەپنە قىلىش شەكلى بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. «سۇڭنانە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سۇڭ دەۋرىدىلا ئوتتۇرا تۆزلەڭلىك رايونىدا ئوتتا كۆيدۈرۈش بىر خىل ئادەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ئەقىدە

---

① ق. ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرى، 245 - بەت.

② ق. ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرى، 247 - 248 - بەتلەرگە قارالسۇن.

جەھەتتىن ئوتتا كۆيدۈرۈش جەننەتكە كىرىشنىڭ بېشارىتى دەپ قارالغان.

2. يەرگە دەپنە قىلىش: بۇ قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزدە ئوتتاق قوللىنىلغان دەپنە قىلىش شەكلىدۇر. مېيىتنى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرەتلىكلىرىنى قوشۇپ ساندۇققا سېلىپ يەرگە كۆمۈپ دەپنە قىلىش خەنزۇلار، ھونلار، تۈركىي خەلقلەر قاتارلىق كۆپلىگەن قەۋملەرنىڭ قەدىمكى ئادەتلىرىدىن بىرى. ساندۇققا سېلىپ كۆمۈش ئادىتى بەزى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

3. سۇغا دەپنە قىلىش: بۇ ئادەت ئېلىمىزدە كۆزگە كۆپ چېلىقمايدۇ. يەقەت دېڭىز بويلىرىدا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردە بۇ ئادەت بار ئىدى. سۇغا دەپنە قىلىش سۇغا ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. كېيىنچە بۇ ئادەت دەريا سۇلىرىنىڭ بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاچقا، مېيىتنى سۇغا دەپنە قىلىش ئاستا-ئاستا ئەمەلدىن قالغان.

4. كۆككە دەپنە قىلىش: بۇ ئادەت ئېلىمىزدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ، ئۇسۇل جەھەتتىن خىلمۇ خىل. چىڭخەي، شىزاڭ ئېگىزلىكىدە ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا، ئادەتتە كىشى ئۆلسە، كىيىملىرى سالدۇرۇلۇپ، سېرىق ماي تەقدىم قىلىنىدۇ، لاما دۇرۇت ئوقۇپ «روھ تامىقى» يېگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئاتقا ئارتىپ بۇتخانىغا ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئۇ يەردىكى مەخسۇس ئۆلۈك پارچىلايدىغان تاختا ئۈستىگە قويۇپ، جەسەتنى ئۇششاق پارچىلاپ قۇشلارغا يېگۈزىدۇ. بۇنى خۇراپىي ئېتىقاد بويىچە «كۆككە دەپنە قىلىش» دەپ ئاتايدۇ. شەرقى شىمالدىكى ئېۋېنكي خەلقى ئۆلۈكنى تۇرمانلىققا ئېلىپ بېرىپ، ئېگىز ياغاچنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ قويىدۇ.

بۇ ئۇلارنىڭ قارىشىدا «شامالغا دەپنە قىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

5. مەيىتنى مومىيالاش: بۇ مەيىتنى يەرگە دەپنە قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشىمايدىغان ئۆلۈكنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى قەدىمكى ئۇسۇلدۇر. بۇ خوددى قەدىمكى مىسىرنىڭ جەسەتنى چىرىماي ئۇزاققىچە ساقلىشى ئۈچۈن مومىيالىغىنىغا ئوخشاش بولۇپ، بۇ ئادەت شىزائىنىڭ بەزى رايونلىرىدىمۇ بولغان. ئۇلارنىڭ مەيىتنى مومىيالاپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلى ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلار مەيىتنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن ئالاھىدە ئىشلەنگەن پۇراقلىق ماتېرىيالىنى ئۆلۈكنىڭ بەدىنىگە سۈرتىدۇ، ئاندىن تۈزلاپ، ئاپتاپتا قاقلايدۇ (قۇرۇتىدۇ). بۇنىڭدا كۆزلەنگەن مەقسەت مەيىتنىڭ چىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدا «روھ ئۆلگەن كىشىنىڭ تېنىگە يەنە قايتىپ كېلىدۇ» دەيدىغان خۇراپىي ئېتىقاد يېتەكچى ئىدىيە بولغان. تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش مۇراسىم ئادەتلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ھەممىگە ئايانكى، ئۇيغۇرلار تارىختا كۆپ خىل دىنغا ئېيتىقاد قىلغان، بۇ دىنلار ئوخشىمىغان تارىخىي باسقۇچلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا ۋە مەدەنىيىتىگە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىپ، دەپنە قىلىش ئادىتى جەھەتتىمۇ كۆپ خىللىقنى شەكىللەندۈرگەن. بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىنى ئۇمۇمەن ئىككى دەۋرگە بۆلىمىز.

بىرىنچى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەپنە قىلىش ئادىتى.

ئۇيغۇرلارنىڭمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە كىشى ئۆلسە، جەسەتنى ئوتتا كۆيدۈرىدىغانلىقى ھەققىدە يۇقىرىدا ئېيتقان ئىدۇق. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈش ئادىتى زادى قاچان مەيدانغا كېلىشكەنلىكى ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

چۈنكى ئۇرخون ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرىدىن خېلى بۇرۇنقى تارىخنى خاتىرىلەردە، ئومۇمەن كىشى ئۆلسە يەرگە (تۇپراققا) دەپنە قىلىدىغانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار بار. بۇنى قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان كۆپلىگەن جەسەتلەر تولۇق تېسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇلار ئۆلۈككە يېڭى كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ، گۆر كولاپ گۆر ئىچىدە چىرايلىق سۇپا تەييارلاپ، ئۇنىڭغا قومۇشتىن توقولغان يېڭى بورا سېلىپ بورا ئۈستىگە جەسەتنى قويغان. مېيىتنى دەپنە قىلىشتىن ئاۋۋال ئۇرۇق ۋە قەبىلە بويىچە داغدۇغىلىق دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. گۆرنىڭ ئەتراپىغا ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلىدىغان قەسىدە ۋە مەرسىيەنامىلەرنى ئويۇپ خاتىرە تاش ئورناتقان. «قاغان ئۆلسە خاتۇنى بىلەن دەپنە قىلىناتتى. ئۇيغۇرلار مۇسىبەت بولغاندا ئات، كالا ئۆلۈتۈرۈپ ئەزىر-چىراق ئۆتكۈزەتتى، ئۆلۈك ياتقان چېدىرنى يەتتە ئايلىناتتى ۋە پىچاق بىلەن چېكسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، قان-ياش ئاققۇزۇپ ھازا قىلىشاتتى» («ئەلىنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى»، 247-جىلد).

مىلادى 518-يىلى خەنزۇ سەيياھى خۇي سىڭ، سۇنيوگلار لويانىدىن يولغا چىقىپ 519-يىلى ئودۇن (خوتەن) غا كەلگەن. ئۇ كۆرگەنلىرى ھەققىدە يازغان «لوياڭ ئىبادەتخانا خاتىرىلىرى» نىڭ 5-بابىدا ئودۇن (خوتەن) نىڭ دەپنە-مۇراسىملىرى توغرىسىدا سۆزلەپ «ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتى ئوتتا كۆيدۈرۈلۈپ كۈلى يەرگە دەپنە قىلىنىدۇ، خاتىرىلەپ تۇرۇش ئۈچۈن يېنىغا بۇت ئورنىتىلىدۇ. ھازىرلار ماتەم ھېسابىغا چېچىنى قىرقىپ، يۈزىنى مورلايدۇ، پەقەت پادىشاھنىڭ جەسىتى كۆيدۈرۈلمەي تاۋۇتقا سېلىنىپ يىراق دالىغا دەپنە قىلىنىدۇ. ھەممىسە ئەسلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، قەبرە يېنىغا بوتخانا سېلىنىپ

دۇ»① دەپ يازغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئاخبۇلوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلىدى.

1959 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قەدىمىي نىيە شەھىرى (ھازىرقى خوتەنگە قاراشلىق نىيە ناھىيىسى) خارابىسىغا بېرىپ تاۋۇتقا سېلىنغان خەن دەۋرىگە تەئەللۇق بىر جۈپ ئەر - ئايال جەسەتنى قېزىپ چىققان (بۇ جەسەت ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا). 1964 - يىل 9 - ئايدا خوتەن بوزاق يېزىسىدىكى «ئىمام مۇسا كازىم مازىرى» دا تاۋۇتقا سېلىنىپ دەپنە قىلىنغان بودۇسىتلارنىڭ جەسىتى تېپىلغان ئىدى. جەسەت سېلىنغان تاۋۇت سۈگەت ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ، كىرىشلىرى يۇلغۇن مىخ بىلەن مىخلانغان. تاۋۇتنىڭ سىرتىغا يولۇاسنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇددىزىمنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە تاۋۇتنىڭ سىرتىغا ئەجدىھا، يولۇاس، باش - ئايىغىغا قىزىل قۇشقاچ، تاشپاقا قاتارلىق تۆت رەڭلىك سىزما سۈرەت سىزىلغان تاۋۇتلار خوتەن رايونىدىن يەنە كۆپلەپ تېپىلدى. ھەرخىل ئېتىز-ئېرىق قۇرۇلۇشلىرى ۋە سانائەت قۇرۇلۇشلىرى ئېھتىياجى بىلەن قېزىلغان يەرلەردىن تېپىلغان جەسەت كۆلى قاچىلانغان ئېدىش - كومزەكلەرنىڭ سانى چەكسىز. ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مۇزېيلاردا ساقلانماقتا. 1983 — 1984 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيە سەنپول يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى «سايۇاغ» قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن جەمئىي 52 قەبرىنى قېزىپ، تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ قەبرىلەر ئۇچ خىل

① «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق 1 - سان، 156 - بەت.

شەكىلدە تۆزۈلگەن.

(1) تىك تۆت چاسا شەكىللىك قەبرە يولى بار قەبرە-لەر: بۇ خىلدىكى قەبرىلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى 2 مېتر، شەرقى تېمى 4.9 مېتر، غەربىي تېمى 4.1 مېتر، شىمال ۋە جەنۇب تامىلىرى ئوخشاشلا 4.5 مېتر كېلىدۇ. قەبرە تاملىرىغا يانداپ 10 — 20 گىچە ئالتىدىن قوزۇق قېقىلىپ، سىرتىدىن قومۇش-لارنى قوزۇققا تال بىلەن باغلاپ، قومۇش سىرتىغا 20 — 30 س.م قېلىنلىقتا بوغداي پاخىلى قىستۇرۇلغان. قەبرىنىڭ تۆت بۇلۇڭى ۋە تاملىرى ئوتتۇرىسىغا يانداپ بىردىن تۆۋرۈك (دە-ئامبىرى 60 — 70 س.م) قويۇلغان. مۇشۇ چوڭلۇقتىكى قەبرە-گە 133 جەسەت قويۇلغان (موزېيدىكى بۇ قەبرىنىڭ نومۇرى 84H.L.S.mol). جەسەتلەر ئىچىدە ئوتتۇرا ياشلىقلار كۆپرەك بولۇپ، 70% نى، قېرىلار ۋە ياشلار 30% نى ئىگىلەيدۇ.

(2) تىك - ئۇزۇنچاق - چاسا قەبرە: بۇنىڭدا قەبرە تىك-ئۇزۇنچاق - چاسا كولىنىپ، ئىچىگە ساندۇق قويۇلغاندىن كې-يىن ئۈستىگە لىم، بادرىلارنى قويۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىنى قومۇش بىلەن يېپىپ، ئاندىن توپا بىلەن كۆمگەن. ساندۇق قاپقىقى ئۈستىگە ئېچىلىدۇ. ساندۇق ئىچىگە 4 — 8 گىچە جەسەت سې-لىنغان. جەسەتلەرنىڭ قويۇلۇش تەرتىپىدىن قارىغاندا، ئۇلار بىرلا ۋاقىتتا دەپنە قىلىنغان بولماستىن، ئىلگىرى-ئاخىر دەپنە قىلىنغان.

(3) يالغۇز كىشىلىك قەبرە: ئۇنىڭ يۇقىرىقى قەبرىلەر-دىن پەرقلىق يېرى شۇكى، قەبرە ناھايىتى ئاددىي ۋە تېيىز كولانغان. بەزى قەبرىلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئاران ئىككى مېتر-غا يېتىدۇ. يالغۇز كىشىلىك قەبرىلەر دەپنە قىلىنىش شەكلى جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ خىل پەرقلەرنى تۆۋەندە-كى تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: 1) جەسەت ئۈستىگە ئولاق

(ئىچى ئويۇپ ئېلىۋېتىلگەن يېرىدىم توغراق ياغىچى) ياكى تەڭنە يېپىپ دەپنە قىلىش. بۇ خىل ئۇسۇلدا گۆر كولانغاندىن كېيىن ئاستىغا قومۇش ياكى يىمەن سېلىنىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە جەسەت قويۇلىدۇ. ئاندىن جەسەت ئۈستىگە ئولاق ياكى تەڭنە يېپىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە قومۇش ياكى يىمەن ئوراپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شاخ ـ شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمۈلگەن. 2) گۆر ئىچگە ساندۇق سېلىنغاندىن كېيىن ئۈستىگە شاخ ـ شۇمبا باستۇرۇپ توپا بىلەن كۆمۈش. 3) جەسەتنى سوغا (ياغاچتىن ياسالغان تۇڭ) ئىچگە سېلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شاخ ـ شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمۈش. 4) يىمەن ياكى قومۇشقا يۆگەپ كۆمۈش. يالغۇز كىشىلىك قەبرىلەردىكى بۇ خىل جەسەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى سەبى بالىلاردىن ئىبارەت.

سەنىۋۇلا قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يالغۇز كىشىلىك قەبرىلەر ئىچىدە يەنە جەسەتلەر بىلەن كۆمۈلگەن ئىككى ئاق بوز ئات (نومۇرى M16.M1) مۇ بار. بۇ ئاتلارنىمۇ ئادەملەرنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش گۆر كولاپ، ئۈستىدىن شاخ ـ شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمگەن. ھەر ئىككى ئاتنىڭ بېشىغا قۇشنىڭ پېيى قىستۇرۇلغان (M16 نومۇرلۇق)، ئات ئىگەر، توقۇم توقۇلغان ھالەتتە كۆمۈلگەن. ئىگەر تېرە قاپلانغان ياقۇت باشلىق بولۇپ، توقۇمى ئۇچ قەۋەت ئاق كىگىزدىن تۆت چاسا قىلىپ تىكىلگەن. ئىگەر ئۈستىگە 73 × 76.5 س.م چوڭلۇقتىكى گىلەم يېپىلغان. گىلەمنىڭ تۆت بۇرجىكىدە چۈچىلىرى بار. بۇنى تەبىئىيكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتنى توتېم قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش مۇمكىن.

سەنىۋۇلادىن قېزىۋېلىنغان بۇ قەبرىلەر شۇ رايوندا ياشىغۇچى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. دەپنە قىلىش يوسۇنى جەھەتتە، كۆپ كىشىنى بىر

قەبرىگە دەپنە قىلىش، تەر - خوتۇننى بىللە دەپنە قىلىش، بىر ئائىلە ياكى بىر ئۇرۇقنى بىللە دەپنە قىلىش، چوڭلار ۋە كىچىكلەرنى ئايرىم دەپنە قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلغان. بۇ جەسەتلەر بىلەن بىرلىكتە يەنە ئۇلارنىڭ ئىشلەتكەن بۇيۇملىرى، كىيىم - كېچەكى قاتارلىقلاردىن تاشقىرى، ھەر خىل بۇيۇملار، ساپال قاچا - قۇچىلار، يۇڭ توقۇلمىلار، ھەرخىل - ھەر رەڭدىكى رەخت، گىلەم، كىگىز، يۇڭ پالاس، شايى، مەشۇت، ئوقيا، مىس ئەينەك، ئۇرچۇق، يىنك، تۆمۈر ئورغاق، ياغاچ گۈرجەك، تارغاق - سۈزگۈچ، يەلپۈگۈچ، ھاسا، مارجان، مىس ھالقا، ئىپار، ئۇپا قاتارلىق كۆپلىگەن نەرسىلەر بىللە كۆمۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە پاقلان، ئوغلاق گۆشلىرىنى پارچىلاپ بېشى بىلەن قوشۇپ ياغاچ تەڭنە، ياغاچ تاۋاقلارغا سېلىپ، جەسەتنىڭ ئاياغ تەرىپىگە قويغان. جەسەتنىڭ ئىككى پۇتى ئارىلىقىغا پاقلان، ئوغلاقلارنىڭ تۆشى قويۇلغان. جەسەتنىڭ باش تەرىپىگە بۇغداي ۋە تېرىق يارمىسى سېلىنغان تېرە خالتىلار، ساپال كومزەك، ياغاچ ئاياغ قويۇلغان. جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بۇنەرسىلەرنىڭ ھەممىسىدە روشەن دەۋر خوسۇسىيىتى ۋە ئۇيغۇرلارغا خاس مىللىي ئالاھىدىلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئىلمىي ئۇسۇلدا تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ يادىكارلىقلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرى III ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى III ئەسىرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. دۆلەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىدارىسى، مەدەنى يادىكارلىقلارنى قوغداش پەن - تېخنىكا ئورنىنىڭ بۇ قەبرىگە بېكىتكەن قومۇش - ياغاچلارنى كاربون 14 ئەسۇابى بىلەن ئۆلچىشى بويىچە ئۇنىڭ مۇتلەق يىلى دەۋرى 2290 ± 68، دەرەخنىڭ يىل ھالقىسى 2295 ± 75 يىل بۇرۇن ئىكەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلدى.

سەنپۇلادىن قېزىۋېلىنغان جەسەتلەرنىڭ كۆپچىلىكىگە

پورمه پوچاقلىق رەڭدار يوڭ ئىشتان كىيىدۈرۈلگەن بولۇپ، ئىشتاننىڭ سول پوچقىغا چىرايلىق بىر ئادەمنىڭ سۈرىتى ئەقىشلەنگەن. رەختنىڭ تېگى ئەت رەڭ، ئادەمنىڭ قاشلىرى قارا، ئاغزى قىزىل، كۆزلىرى ھال، قارىچۇقى كۆك رەڭلەردە كۆپتۈرمە شەكلىدە توقۇلغان. (4HLSSMoI نومۇرلۇق قەبرە) بۇ سۈرەت بىزگە «ئوغۇزنامە» ئىپوپىيىسىدىكى ئوغۇز خاقانىنىڭ قىياپىتىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇنىڭدا ئوغۇزخان تۇغۇلغاندا «ئۈك چىراي كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچ ۋە قاشلىرى قارا، پەرىلەردىنمۇ چىرايلىقراق ئىدى» دەپ تەسۋىرلەنگەن.

سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بۇ جەسەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ بوددىزم دەۋرىدىكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىمۇ مۇشۇ ئۇسۇلدا دەپنە قىلىنغان جەسەتلەرنىڭ تېپىلىشى بۇ پىكرىمىزنى تېخىمۇ دەلىللەيدۇ. مىڭ يىللاپ بوددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، گەرچە دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن بوددىزم دەۋرىدە ئۆلگەن ئەجدادلىرىنىڭ كۆمۈلگەن قەبرىستانلىقلىرىنى پۈتۈنلەي تاشلۇۋەتكىنى يوق. نەتىجىدە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قەدىمكى بۇددا جەسەتلىرى ئىسلام دىنىغا كۆچكەن ئەۋلادلىرىنىڭ جەسەتلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا ھازىرقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مازار ۋە قەبرىستانلىقىدىن قەدىمكى بوددا رەسمىيىتى بويىچە دەپنە قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ چىقىشىدىن ئەجەبلەنگىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى پەيدىنپەي قوبۇل قىلغان-دىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئىسلام تەلىماتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتسەپ، دەپنە مۇراسىملىرىدا كۆپ ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەنئەنىۋى تارىخىي مىللىي ئادەتلىرىنى ئىزلىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتمىغان. شۇ سەۋەب-تىن قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار زىچ ماكانلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كورلا رايونلىرى ھەمدە تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق رايونلاردىكى قەبرىستانلىقلار ئۆستىدە قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ ئىزلىرىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بەزى جايلاردا تۈپۈراق شارائىتىنىڭ يار بەرمەسلىكى (قۇم، شېغىل، شورلۇق ياكى زەيلىك قاتارلىقلار) سەۋەبلىك جەسەتنى ياغاچ ساندۇق ياكى تالدىن توقۇلغان مەخسۇس سېۋەتكە سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. ھەتتا ئايرىم جەت جايلاردا (لوپنۇرنىڭ تەكلىماكان ياقىسىدىكى قارچۇغۇ يېزىسىدا) ھايات-لىقىدا ئۆزى ئۆچۈن نىشانلاپ بەلگە قويغان چوڭ تۇغراقنىڭ غولىدىكى پورنى ئويۇپ ئېلىۋېتىپ جەسەتنى شۇ كاۋاكچىغا قويۇپ، ئۈستىنى مۇۋاپىق ياغاچ بىلەن ئېتىۋېتىدىغان ئادەتمۇ بارلىقى مەلۇم. شۇنىسى ئېنىقكى، ئىسلامىيەت ئادىتى بويىچە كىيىم بىلەن كۆمۈش يوقالغان بولۇپ، ئۆلۈكنى پاكىز يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن «كېپەن» گە ئوراپ دەپنە قىلىش ئۇمۇملاش-قان. ئايرىم جايلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدىكى ئۆزگىچىلىكنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە ئىشى شەرئىەت بويىچە جەسەتنى يەرگە كۆمىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يېقىن ئەتراپتا بولسىلا، ۋاپات بولغۇچى كىشى قوندۇرۇلماي شۇ كۈنى دەپنە قىلىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ قارايدۇ. ئايرىم رايونلاردا (تېمپېراتۇرىسى سالقىن بولغان قەشقەر قاغىلىق

ناهىيسىنىڭ چوپان رايونىدا) ئۆلگۈچىنىڭ يىراق - يېقىنىدىكى تۇغقانلىرى تولۇق يېتىپ كېلەلمىسە، تاكى 2 - 3 كۈنگىچە دەپنە قىلماي ساقلايدۇ. باشقا رايونلاردا جەسەتنى ساقلاش ۋاقتى ئومۇمەن بىر كۈندىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. يەنە ئۆلگۈچى جان ئۈزۈش ئالدىدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى دۇئا قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىدۇ. يالا - چاقىلىرى ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى ئاڭلايدۇ. يەنى ئۆلگۈچى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئەل - جامائەت ئارىسىدا رازىلىق ئېلىش ۋە رازىلىق بېرىش رەسمىيىتى بولىدۇ. يۇرت ئاقساقىلى ياكى ئىمام ئاخۇنۇم شاھىتلىق ئۈچۈن مۆھۈر باسىدۇ، جان ئۈزگەندىن كېيىن ئاخۇنۇم دىمىدە قىلىپ، جەسەتنىڭ ئاغزىغا تېمىتىپ ئۇنىڭ جەننەتكە كىرىشىنى تىلەيدۇ. يۇغۇچى (ئۆلۈكنى) پاكىز سۇ بىلەن جەسەتنى يۇيىدۇ، يۇيۇشقا زاۋۇت سوپۇنى ئىشلىتىلمەي، شۇ جايىنىڭ يەرلىك سوپۇنى ئىشلىتىلىدۇ. يۇيۇشتىن ئىلگىرى جەسەتنى ئوڭدا، دۇم قىلىپ تولۇق تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. جەسەتنى يۇغۇچىلاردىن تاشقىرى، جەسەت ئىگىلىرىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر كىشى يۇيۇشقا قاتنىشىدۇ. بەزى چەتئەل رايونلاردا كىشىلەر بۆرە ئوشۇتى ياكى باشقا ئېتىقاد قىلىدىغان نەرسىلەردىن تۇمار ياساپ قولتۇقىغا ئېسىۋېلىشقا ئادەتلەنگەن بولغاچقا، ئەنە شۇ تۇمارنى يادىكار قىلىش ئۈچۈن ئۆلگۈچىنى يۇغاندا كۆپرەك يالا - چاقىلىرى ئۈستىدە تۇرىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچى ئايال بولسا، شۇ يەردىكى بۇۋى ياكى ياشانغان ئاياللار يۇيىدۇ. ئۇچ قېتىم پاكىز يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن (ئادەتتە بەدەنىدە موي دىدارى قويماي تازىلاش شەرت)، ئەرنى ئۇچ پارچە، ئايالنى بەش پارچە بۆز ماتا بىلەن كېپەنلەيدۇ (ھازىر شەھەرلەردە بولسا، زاۋۇتتا توقۇلغان ئاق خەسە ۋە باشقا ئاق رەخت ئىشلىتىلمەكتە). كېپەن تۆمۈر يىڭنە بىلەن تىكىلمەيدۇ. مۇۋاپىق

ئۇسۇلدا كېپەنلىك رەختىنىڭ ئۆزىدىن يىپ سۇغۇرۇپ، ئاشۇ يىپ بىلەن يوناپ چېگىپ قويۇلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى يۇغۇچى كىشىگە يادىكار قىلىنىدۇ. تارغاق - سۈزگۈچلىرى ۋە چاچلىرى بالىلىرىغا يادىكار بولۇپ قالىدۇ. كېپەنلەش جەريانىدا ئېڭەكنى تاڭىدۇ. ئىككى لېپەكنى ھەمدە ئىككى بارمىقىنى بىر - بىرىگە چېتىپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن جەسەتكە ئەتىر چېچىپ، ئۇنى تاۋۇتقا سالىدۇ. ئۆلگۈچى كېپەنلىنىپ تاۋۇتقا سېلىنىشتىن بۇرۇن ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقىلىرى ئۆلگۈچى بىلەن ۋىدالىشىدۇ. ئۆلگۈچى ئەر بولسا ئايالى، ئۆلگۈچى ئايال بولسا بىرى ۋىدالىشىشقا قاتناشمايدۇ. چۈنكى، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە جان چىققاندىن كېيىن نىكاھ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلىدۇ-دە، ئەر، ئايال بىر - بىرىگە نىسبەتەن نامەھرەم بولىدۇ. تاۋۇت ياغاچتىن ياسىلىدۇ. تاۋۇت ئۈستىگە يىپەك گىلەم ياكى كۆركەم ئەدىيال يېپىپ، ئەرلەر كۆتۈرۈپ شۇ يەردىكى مەسچىتكە ئېلىپ بارىدۇ. تاۋۇت ئالدىدا ھازىدارلار (ئاساسەن ئەر ھازىدارلار ۋە بالاغەتكە يەتمىگەن قىز ھازىدارلار) يىغا - زارە قىلىپ ماڭىدۇ. ھازىدارلار بېلىگە ئاق باغلايدۇ. ئايال ھازىدار بېلىگە ئاق باغلاشتىن تاشقىرى، بېشىغا ئاق رومال ئورايدۇ. ئۆلگۈچى كىشىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈشتىن بۇرۇن «ئىسقات» تارقىتىپ، ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئادا قىلالمىغان مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلىدۇ. ئەر ئۆلسە «ئىسقات» ئۈچۈن پۇل، سەرەڭگە ۋە نان قاتارلىقلارنى، ئايال ئۆلسە يىپ - يىڭنە، يىلىم، قول ياغلىق قاتارلىقلارنى تارقىتىدۇ. بالاغەتكە يەتمىگەن سەبىي بالىلار ئۆلسە، «ئىسقات» تارقىتىلمايدۇ. چۈنكى سەغىرىلەر پاك بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مەسچىت ئىمامى نامىزىنى چۈشۈرىدۇ ۋە ئەل - جامائەت جەسەتنى زاراتگاھلىققا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئەرلەر ئۈچۈن يەتتە گەز

(ئىككى مېتر ئەتراپىدا)، ئايالالار ئۇچۇن بەش گەز، كەئىلىكى ئۇچ گەز كېلىدىغان تاش يەرلىك كولاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىچ يەرلىك قېزىلىدۇ. جەسەت ئىچ يەرلىككە قويۇلىدۇ. گۆرگە قويغاندىن كېيىن چېگىپ قويۇلغان ئىككى، لېپەك ۋە پۈت بارماقلىرىنى يېشىۋېتىپ، يېنىچە ياتقۇزۇپ يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىدۇ. جەسەتنى يەرلىككە قويۇش ئۆلگەن كىشىنىڭ يېقىن دوستلىرى ياكى كېپەنلەپ گۆرگە قويۇش رەسمىيىتىنى بىلىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن بېجىرىلىدۇ.

جەسەت گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىر كىشى ئالدى بىلەن گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يەرلىك بېشىدا سەپ تارتىپ ئولتۇرغان جاما-ئەت ئىچىدىن مەسچىتنىڭ ئىمامى ياكى بىرەر قارىي قۇرئان تىلاۋەت قىلىشقا باشلايدۇ. توپراق بېشىغا بارغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىر سەمىدىن توپا ئېلىپ، قۇرئان تىلاۋەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بىر ئادەم ئارقىلىق گۆر ئەتراپىغا چېچىپ، ئۆلگۈچىنىڭ ياتقان يېرى جەننەتتە بولۇشىنى تىلەيدۇ. دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە شەددە (شادا) قاداپ قويۇلىدۇ. ئەر كىشى بولسا يوغان قوشتارنىڭ مۈڭگۈزى ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا بېكىتىلىپ قادىلىدۇ. ئايال كىشىنىڭ شادىسىغا ھەرخىل قۇراقتىن ئۇچ بۇرجەك تۇغ قىلىپ قاداپ قويۇلىدۇ. مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇلمايدۇ. بەزى جايلاردا يەرلىك-نىڭ ئۇستىگە تاش باستۇرۇپ قويۇلىدۇ. ئادەتتە تاشنىڭ سانى ئوخشاشمايدۇ. بۇ تاش ئۆلگۈچىنىڭ ھاياتلىقىدىكى ئىجتىمائىي ئورنى ۋە ئەلگە كۆرسەتكەن خىزمەت تۆھپىسىگە قاراپ ئورنىتىلغان بەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىر كۆپرەك خاتىرە تاش تىكلەش ئادىتى ئومۇملاشماقتا. ھازىر شەھەرلەردە ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلاردا

مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇش ئادەتتى بولۇپ، يەككە قەبرە ۋە كۈمبەزلىك شامگۆر (بىر ئائىلە ئۇچۇن تەييارلانغان) ياسىلىدۇ. ئەر - ئاياللارنىڭ قەبرىسى پەرقلىق بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ.

ئۇيغۇر زاراتگاھلىقلىرى ئادەتتە يول بويلىرىدا بولىدۇ.بۇنىڭ سەۋەبىئۆتكەن - كەچكەنلەر ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ تۇرسۇن دېگەندىن ئىبارەت.

مەن ئۆلەرمەن، مەن ئۆلەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چۆلدە قويماڭلار مېنى.

دېگەن قوشاق مانا مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىقان. زاراتگاھلىق ئۇچۇن سۇ كىرمەيدىغان بىخەتەر توپلىق تاللىنىدۇ.

زاراتگاھلىق ئىچىگە دەل - دەرەخ قويۇپ، باغچە قىلىپمۇ كەتمەيدۇ. مال قوتىنى بولغان يەرلەر ۋە جەڭ بولغان جايلارنى زاراتگاھلىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا كۆپرەك يۇرت ۋە ئۇرۇق ئەۋلادىنىڭ قەبرىستانلىقى ئايرىم - ئايرىم بولىدۇ. ناۋادا بىر ئۇرۇققا تەئەللۇق كىشىلەر باشقا يۇرتلاردا تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ جەسىتىنى ياكى سۆڭىكىنى يۆتكەپ كېلىپ، ئەسلى نەسەبىي قەبرىستانلىقىغا قويۇش، غايىب جەسەت نامىغا تۇپراق قاتۇرۇپ قويۇش ئادەتلىرى بار. شۇنداقلا شېھىتلارنىڭ زاراتگاھلىقى ئايرىم بولۇپ، «ئون مېيىتتىن بىر شېھىت ئەلا» دېگەن ئەقىدە بويىچە شېھىتلارنىڭ زاراتگاھلىقىدىن مەدەت تىلەش ئادىتى بار.

تۇچىنچى، نەزىر - چىراغ ئادەتلىرى

تۆلگۈچى دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تۇچ كۈنگە چە تۈپراق بېشىدا كېچىسى قۇرئان تىلاۋەت قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا بىر تەرەپتىن، تۆلگۈچىنى تۇچ كۈنگىچە يالغۇز قويماسلىق نەزەردە تۇتۇلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تۇنۇك ئىمانىغا دۇئا قىلىپ، جەننەتكە كىرىشىنى تىلەش مەزمۇن قىلىنغان. ھەتتا بەزى رايونلاردا (قەشقەرنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى چوپان يېزىسىدا) جەسەت دەپنە قىلىنىپ 40 كۈنگىچە ئىچ يەرلىك نىڭ ئاغزىنى بېكىتمەي تاش يەرلىك ئىچىدە ئولتۇرۇپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىچ يەرلىكنىڭ ئاغزى مەھكەم بېكىتىلىپ، گۆر ئاغزى كۆمۈلىدۇ ۋە شەددە ياغاچ بېكىتىلىدۇ. ئادەتتە تۇچىنچى كۈنى كەچتە، ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى جەم بولۇپ، پوشكال، نان، تاماق تەييارلاپ (كۆپرەك سۇيۇق تاماق) مەسچىتنىڭ ئىمام - مەزىنلىرىنى، يۇرت پېشقەدەملىرىنى ۋە تۆلگۈچىنى يۇيۇشتا قاتناشقان كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ تۇچ نەزىرسىنى بېرىدۇ. تاماق تارتىلىپ قۇرئان تىلاۋەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن جەسەتنى يۇيۇشقا قاتناشقانلارغا تۆلەگۈچىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدىن بەزىلىرىنى يۇيۇپ دەزمالاپ سوۋغا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جامائەت تارقايدۇ. بۇ «تۇچ نەزىر» دەپ ئاتىلىدۇ. يەتتە كۈن بولغاندا تۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسى ئالاھىدە تەييارلىق كۆرۈپ كەڭ جامائەتنى تەكلىپ قىلىپ «يەتتە نەزىر» تۆتكۈزىدۇ. «يەتتە نەزىر» گە نان، پوشكال، قۇيماق ۋە پولۇ ئاش تەييارلىنىپ، ئەر - ئايالار تۆز رېتى بىلەن كۆتۈلىدۇ. نەزىرگە كەلگەن ئايالار تۆز لايىقىدا داستىخان تەييارلاپ (كۆپرەك نان، پوشكال ۋە باشقا قويۇق تاماق) سوۋغا ئالغاچ كېلىدۇ (ئاساسەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، يېقىن قولۇم - قوشنىلىرى

ۆه دوست-يازەنلىرى). «يەتتە نەزىر» ئاخىرلاشقاندا تەكلىپ بىلەن ئەرلەرنىڭ بىلىدىكى ئاق بەلباغ، ئايالىلارنىڭ بېشىدىكى ئاق رومال ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

ۋاپات بولغۇچىغا 40 كۈن بولغاندا، «قىرق نەزىر» ئۆتكۈزۈلىدۇ. «قىرق نەزىر» مۇ ئاساسەن «يەتتە نەزىر» دەرىجىسىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. «قىرق نەزىر» دە ۋاپات بولغان كىشىنىڭ بالا-چاقىلىرى ۋە بۇاستىتە تۇغقانلىرى ئۆز ئارا رەخ تەقدىم قىلىشىپ، بىر-بىرىنىڭ «قارىسى» نى ئوشتۇيدۇ (سۈندۈرىدۇ). ئەر ھازىدارلار چاچ-ساقاللىرىنى ئالدۇرىدۇ. ئايال ھازىدارلار بىر بىرىنىڭ چاچلىرىنى تاراپ قويۇشىدۇ (چۈنكى ۋاپات بولغۇچى كىشى ئۆچۈن ھازىدار بولغان بالا-چاقا ۋە ئۇرۇق توغقانلىرى 40 كۈن توشقىچە ئەرلەر ساقال-لىرىنى ئالدۇرماسلىق، ئايالىلار چاچلىرىنى تارىماسلىق ئادىتى بار). ئۆلگۈچىنىڭ ۋاپاتىغا بىر يىل توشقاندا، «يىل نەزىرىسى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغىمۇ كەڭ جامائەت (ئەر-ئايال) تەكلىپ قىلىنىدۇ. «يەتتە نەزىر» گە ئوخشاش تاماق تەييارلىنىدۇ. بەزى ئۇيغۇر رايونلىرىدا (خوتەنده) يۇقىرىدا سۆزلەنگەن «ئۆچ نەزىر»، «يەتتە نەزىر»، «قىرق نەزىر» ۋە «يىل نەزىر» لەرنى بېجىرىشتىن تاشقىرى، «يىگىرمە نەزىر» ئۆتكۈزۈش رەسمىيىتى بولسا، يەنە بەزى جەت تاغلىق رايونلاردا جەسەتنى ئۆيدىن چىقارماي تۇرۇپ (دەپنە قىلىش ئالدىدا) چوڭ نەزىر ئۆتكۈزۈش ئادىتىمۇ بار. مۇنداق نەزىرگە مەخسۇس جامائەت تەكلىپ قىلىنمايدۇ. بۇنىڭدا مۇسىبەتتىن خەۋەر تاپقان يىراق-يېقىندىكى يۇرت-جامائەت (ئەر-ئايال) ئۆزلۈكىدىن كېلىپ بۇ نەزىرگە داخىل بولىدۇ. ئۇنىڭغا تەييارلانغان تاماقنى «ئاق ئاش» دەپ ئاتايدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئەۋلادىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئاشنى

يەپ ئولتۇرۇپ مەرسىيە قوشاقلىرىنى ئېيتىشىپ يىغا-زار قىلىشىدۇ.

تۇپراق بېشىنى يوقلاش. ئۈيغۇرلاردا ئۆلگۈچىنىڭ تۇپرىقىنى داۋاملىق يوقلاش ئادىتى بار. ئادەتتە ئۇچ نەزىرسىگىچە ھەركۈنى ئەتىگەندە ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئۇنىڭ قەبرىسى بېشىغا چىقىپ، دۇئا-تىلاۋەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق ھالدا ھەر پەيشەنبە كۈنى ھەمدە ھېيت-ئايەم كۈنلىرىدە ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تۇپراق بېشىغا چىقىدۇ. 40 كۈنگىچە داۋاملىق ئارتىش ياغمىچىدىن ئىسرىق سېلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا مەدەت تىلەيدۇ. بەزى جايلاردا تۇپراق بېشىغا ئوت قالاپ گۈلخان يېقىش ئادەتلىرىمۇ بار. بارات ئايلىرىدا تۇپراق بېشىغا چىقىپ ياغ قاپقى كۆيدۈرۈلىدۇ. يەنى 7-8 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بادىرا ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغقا تويۇنغان قاپاقنى بىكىتىپ ئۇنىڭغا ئوت يېقىلىدۇ، تاكى ئۇ يالقۇنجاپ كۆيۈپ بولغۇچە بۇ مۇراسىمغا قاتناشقان ياشلار ۋە بالىلار مەرۋازىنى چاقىرىش مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلارنى كوللېكتىپ ھالدا ئېيتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ بارات ئېيىدا يۇرت-مەھەللە بويىچە قەبرىستانلىققا بېرىپ، ئۆز ئەجدادىنىڭ تۇپراق بېشىغا قاران ئېسىپ «ياغ پۇرۇتۇپ» بىر كېچە تۇنەك قىلىدۇ. ھېيت-ئايەم كۈنلىرى پوشكال-قۇيماق پىشۇرۇپ تەڭلىگە ئېلىپ زاراتگاھلىق ئالدىدا قويۇپ قويىدۇ. رامىزانغا 15 بولغاندا بىر كېچە يۇرت-مەھەللە بويىچە تۇپراق بېشىدا رامىزان قوشاقلىرىنى ئېيتىپ، ئۆز ئارا بىر بىرىنى يوقلىشىدۇ. مۇبادا دادىسى ۋاپات بولۇپ كەتكەن يىگىت توي قىلماقچى بولسا، ئالدى بىلەن مەرھۇم دادىسىنىڭ تۇپرای بېشىغا بېرىپ، دۇئا-تىلاۋەت قىلىپ كەلگەن

دىن كېيىن، نىكاھ رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ. ئائىلە باشلىقى ۋاپات بولغان ئۆيدە ئادەتتە بىر يىلغىچە تىوي-تۆكۈن مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە مۇراسىملىرى ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىر قەدەر ئاددىي ۋە تېجەشلىك ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئۆلگۈچىنىڭ ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيە ناملىر (ھازا قوشاقلىرى) ئارقىلىق مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە ئۆزلىرىنىڭ جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مەرسىيە قوشاقلىرى ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشاش بولمىغان قائىدە-يوسۇنلار بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەرسىيە نامىلەر بەزى رايونلاردا پەقەت مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى تەرىپىدىنلا ئېيتىلسا، يەنە بەزى جايلاردا پۈتۈن يۇرت-مەھەللە جامائەتلىرى تەرىپىدىن ئورتاق ئېيتىلىدۇ. بۇنداق مەرسىيەنامىلەردە مەرھۇمنى سېغىنىش، ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىش، مەرھۇمغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش تۇيغۇلىرى ئىپادىلىنىشتىن تاشقىرى، يەنە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى نەمۇنىلىك ئىش ئىزلىرى ۋە ياخشى خىسلەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ روھىي ئەۋلادلىرىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

يەنە بەزى رايونلاردا (مەسىلەن، قارلۇقلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان قەشقەر ئاتۇش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار) مەخسۇس ھازا قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلىدىغان ۋە ئوقۇيدىغان ھازىچى (يىغىچى) كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن يېشى چوڭراق پېشقەدەم ئاياللاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرت ئارىسىدىكى ئىناۋىتى يۇقىرى بولۇپ، شۇ يۇرت

ئىچىدە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ يىغىچى ئايالغا خەۋەر بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىشى بىر قولىغا ھاسا ئېلىپ، ماتەم ئۈچۈن تىكىلگەن ئۇزۇن توننى تەتۈر كىيىپ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە توقۇلغان ھازا قوشاقلىرىنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ئېيتىدۇ. بۇ مەرسىيەنامىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە يۇرت جامائەتلىرى ئېغىر مۇسىبەت تۇيغۇسىغا چۆمىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچى شۇ يۇرتتىكى ھۈرمەتكە سازاۋەر ئاتاقلىق مۆتىۋەر زاتلار، خەلق ئىچىدىكى تەسىرگە ئىگە قەھرىمانلار ياكى تۇيۇقسىز بالا-قازاغا يولۇقۇپ ۋاقىتسىز قازا تاپقان نارەسىدىلەر بولسا، ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئۈزۈلمەي بىرقانچە كۈن، ھەتتا «قىرق نەزىر» گىچە داۋاملىشىدۇ، مۇنداق مەرسىيەنامىلەر كۆپىنچە داستان خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ.

ماتەم مۇراسىمىدا مەرسىيەنامىلەرنى ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىنتايىن ئۇزۇن تارىختا ئىگە. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىرگە تەۋە ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى خەلق ئىچىگە تارالغان مەرسىيەنامىلەرنىڭ بەزى نەمۇنىلىرىنى مىسال كەلتۈرگەن. يەنى ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

alp ərtona əldimu
əsiz azun Kaldimu
əzlək əqin aldimu
əndi yürək yirtilur

(«تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1981-يىل ئۈرۈمچى، 1-توم، 58-بەت).

yaoɣi otin əqürgən
toydun ani kəqürgən
ixlar uzup Kəqürgən
təgdi oki əltürü

(«تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1981 - يىل ئۇرۇمچى، 1 - توم، 677 - بەت).

«دىۋان» دا مۇشۇ مەزمۇندىكى مەرسىيەنامىلەر خېلى كۆپ بولۇپ، بۇ مەرسىيە قوشاقلىرى رىۋايەتلەردىكى ئىران شاھى كەيخسراۋ بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان ئۇيغۇر خاقانى ئالپ ئەرتوڭا (ئافرا - سىياپ) شەنىگە بېغىشلانغان لىقى مەلۇم.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ خېلى كۆپچىلىكىدە قەھرىمانلار نامىنى يادلايدىغان مەرسىيەنامىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن تارخىي قەھرىمان ئابدۇراخمانخان شەنىگە بېغىشلانغان «ئابدۇراخمانخان پادىشاھ»، XX ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمان پەرزەنتى سېيىت نوچى (قەشقەردە ئۆتكەن) ۋە تۆمۈر خەلىپە (1907 - يىلىدىن 1913 - يىلغىچە قۇمۇلدا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى) تۇغرىسىدىكى مەرسىيەنامىلەر داستان تۈسىنى ئالغان بولۇپ، تاكى ھازىرغىچە ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە (شۇ ناملىق داستانلارغا قارالسۇن).

ئۆتمۈشتە يارىتىلغان بەزى مەرسىيە قوشاقلىرىدا مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىغا سەۋەب بولغان فېئودالىلىق تۈزۈم ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ:

قارا كىگىز جىنازا،
ئۆزى ئېگىز جىنازا،
كۆرۈۋالاي قىزىمنى
توختاپ تۇرغىن بىر ھازا.
ئاھ ھەسرىتا، ۋاھ ھەسرەت،
بىزگە كەلگەن بۇ قىسمەت.
سېنى ئاسقان ئېگىز دار
ئۆرۈلمىدى قېپ قالدى،
تەڭشەلمىگەن بۇ زامان
چۆرۈلمىدى قېپ قالدى.
ئاھ ھەسرىتا، ۋاھ ھەسرەت،
باشقا چۈشتى مېنىڭ قىسمەت.

بۇ مەرسىيەنامە فېئودال - بايلار تەرىپىدىن بېھۇدە ئۆلتۈرۈلگەن يېتىم قىز سەلىمەم (خوتەن كېرىيە ناھىيىسىدىن) شەنىگە ئاندىسى تەرىپىدىن توقۇلغان.

ھەمبەرنىسا بىر گۈل ئىدىڭ،
شوخ سايرىغان بۇلبۇل ئىدىڭ.
ئېچىلمىغان غۇنچە ئىدىڭ،
بويىنۇمدىكى ئۇنچە ئىدىڭ.

ئاسماندىكى ئايىم ئىدىڭ،
ئۆسكەن نۇۋەر تالىم ئىدىڭ.
نۇر چاقنىغان يۈلتۈز ئىدىڭ،
سۈمبۈل چېچى قۇندۇز ئىدىڭ.
جېنىم بالام ھەمبەرنىسا
چاقتى سېنى يىلان - چايان.

قىستى سېنى بۇ تار زامان،
قىسمەتلىرىڭ بولسۇن ئايان.
ئاڭلا جاھان، ئەيلەي بايان،
كەچمىشلىرىڭ بولسۇن ئايان...

(بۇ ئاتۇشتا ئۆتكەن قەمبەرنسا ئاتلىق بىر يېتىم قىز-نىڭ شەنگە ئانىسى تەرىپىدىن توقۇلغان مەرسىيە نامىنىڭ بىر قىسمى).

مۇنداق ئىجتىمائىي تۈس ئالغان مەرسىيەنامىلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ.

يەنە بەزى مەرسىيەنامىلەرمۇ باركى، ئۇنىڭدا مەرھۇم-نىڭ ۋاپاتى ۋە پۈتۈن دەپنە قىلىنىش جەريانلىرى ناھايىتى ئوبرازلىق ۋە جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن:

ئانام سەكراتقا چۈشكەندە
خورەك تارتتى دەپتىمەن.
كۆزلىرى يۇمۇلغاندا
ئۇخلاپ قالدى دەپتىمەن.
ئېگىلگىلى تېگىلغاندا
رومال ئارتتى دەپتىمەن.
غوسلە سۈيى قۇيۇلغاندا
تەرەت ئالدى دەپتىمەن،
كېپەنلىك تىكىلگەندە
كۆڭلەك كىيدى دەپتىمەن.
جىنازىغا سالغاندا
مەپىگە چۈشتى دەپتىمەن.
خەلق ئالەم يىغىلغاندا
توي بولدىغۇ دەپتىمەن.
.....
يېتىپ باردۇق مازارغا

كىرىپ كەتتى سارايغا.
قاراپ قالدۇق كامارغا
يېتىم قالدۇق تالادا.
ۋاي ئانام، ئانام
جېگىرىم ئانام.....

مۇشۇ خىلدىكى ھازا قوشاقلىرىغا خەلقىمىزنىڭ غايە-ئۈمىدى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ بىرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇيغۇر مەرسىيەنامىلىرىنىڭ ئادەتتىكى قوشاقلاردىن پەرقى شۇكى، ئۇ بىر پۈتۈن ئىدىيۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ، ئۆزىگە خاس مۇكەممەل مۇزىكىلىق ئاھاڭغا ئىگە، شەكلى جانلىق ۋە خىلمۇ خىل بولۇپ، كىشىلەرنىڭ يۇرەك سادالىرىنىڭ مۇزىكىلىق ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازا قوشاقلىرى باي ۋە ھېسسىياتقا لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ مۇزىكا سەنئىتى بىلەن خېلى كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەرھۇمنى ھازا قوشاقلىرى (مەرسىيەنامە) ئارقىلىق دەپنە قىلىش ئادىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بارغانسېرى تارىيىۋاتقان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى بولغان دەپنە قىلىش مۇراسىملىرىنى ئۆگەنگەندە، مۇقەررەركى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازا قوشاقلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ۋە ئۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.

خۇلاسە: ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە مۇراسىملىرى شۇ خەلقنىڭ مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ماددىي

شارائىت نەتىجىسىدە تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە بەلگىلىك ئۆزگىرىشكە ئىگە بولغان. مەلۇمكى، ئۆرپ-ئادەت شەكىللەنگەن ھامان ئۇ نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس. بەلكى مىللەتلەر ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي شارائىت ۋە تارىخىي شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ھامان يا بالدۇر، يا كېيىن ئۆزگىرىدۇ. مۇنداق مىللىي ئۆرپ-ئادەتلەر بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى ۋە پسىخولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ھەرخىل دەرىجىدە ئىپادىلەپ بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇ مىللەتنىڭ بىر خىل بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىللىي ئۆرپ-ئادەت مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە مەدەنى تۈزۈمۈشىنىڭ بىرخىل ئىنكاسى. شۇڭا ئۇ رېئال ئىجتىمائىي تۈزۈمۈش شارائىتىغا ئۇيغۇن كەلمىسە، مۇقەررەر ھالدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش ياسايدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش قانداقتۇر بىرەر سىياسىي تەشەببۇس ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمىغان ھالدا ئەبىنىي يۇز بېرىدۇ. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان دەپنە قىلىش مۇراسىملىرىدىكى مىللىي ئادەتلىرىگىمۇ ئەنە شۇ نۇقتىدىن مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى پاراگراف ئەنئەنىۋى بايرام ۋە مۇراسىملار

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى بايرام مۇراسىملىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان ئادەت شەكىللىرىمۇ خىلمۇ خىللىققا ئىگە. ھەرقانداق بىر بايرام ۋە مۇراسىم ئۇنىۋېرساللىققا ئىگە بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت

ھەققىدىكى ئىدىئالنىرىنىڭ مەركەزلەشكەن تىپىك كۆرۈنۈشى. گەرچە ئۇ ۋاقىت خاراكتېرىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىپادىلىگەن مەزمۇن دائىرىسى شۇ ۋاقىت ياكى بوشلۇق بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئەكسىچە، بەزى چوڭ بايراملار مۇئەييەن بىر خەلق توپىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش (كىيىنىش، يېمەك - ئىچىمەك، ئولتۇراقلىشىش ...)، دىنى ئېتىقاد، سەنئەت، ئىجتىمائىي ئالاقە، مىللىي پسىخىكا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇنىۋېرسال ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا خەلق ئارىسىدىكى بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈش فولكلور تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىلىنسكىي: «بايرام ۋە ئويۇن — مېھنەت پەرزەنتى»① دېگەنىدى. بۇ سۆزدىن مەلۇم بولىدۇكى، بايرام ۋە مۇراسىملار خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن پەيدا بولغان. لېكىن كونكرېت بىر مۇراسىم ئادىتىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، بەزىلىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ. چۈنكى بىر خىل بايرام شەكىللىنىش جەريانىدا ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن، بۇ جەريانىدا شۇ بايرام تارقالغان جايدىكى كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكى، مەدەنىيەت زوقى (ئىشتىياقى)، مىللىي پسىخىكىسى، تۇرمۇش شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىغان. بۇنىڭ بىلەن بەزى بايراملار ئومۇمىي خاراكتېر ئېلىپ خەلقئارا ئورتاقلىققا ئىگە بولسا، بەزىلىرى مەلۇم بىر رايون، مىللەت، ئۇرۇق ياكى قەبىلە دائىرىسى

① ر. رەھمانوۋ: «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت، 1974 - يىل، ئۆزبېكچە، 19 - بەت.

بىلەنلا چەكلەنگەن. بۇ ھال بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى ئەڭ كەڭ خەلقچىللىققا ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ھەرقايسى خەلقلەر ئاردىسىدىكى ئەنئەنىۋى بايرام ۋە مۇراسىملارنى مەزمۇن خاراكتېرىگە ئاساسەن شەرتلىك ھالدا ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرى، كىلىپ چىقىشى جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان يىل پەسىللىرىگە بېغىشلانغان ئامىمىۋى بايرام ۋە مۇراسىملار؛ يەنە بىرى، كېلىپ چىقىشى جەھەتتە مۇئەييەن بىرخىل دىنىي ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان دىنىي خاراكتېرلىك بايراملار ۋە مۇراسىملار. لېكىن بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بىزگە مەلۇم بولغان ھەرقانداق بىر ئەنئەنىۋى بايرام ۋە مۇراسىمنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە مۇئەييەن بىر ئېتنىقاد ۋە ئەقىدىنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن باغلانغان بايرام ۋە مۇراسىملاردىمۇ دىنىنىڭ تەسىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك دىنىي خاراكتېرلىك بايراملارغىمۇ خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى قاراشلىرى، ئارزۇ-غايىلىرى سىڭىپ تېخىمۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى دىنىي خاراكتېرىدىن ئايرىلىپ خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمىغا ئايلىنىدۇ. بىز تۆۋەندە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىكى ئىككى خىل خاراكتېرلىك بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

1. ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايرام ۋە مۇراسىملار: ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئۆزلىرىنىڭ مېھنەت پائالىيىتىدە ئىستېتىك سەزگۈنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپادىلىنىشلىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. بۇ ئىستېتىك

سەزگۈ ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەت-لىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەر خىل بايرام ۋە مۇراسىملار-نى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر قەدىمىي بولغانلىرىدىن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغىنى «ئۇۋچىلىق مۇراسىمى» بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان.

بۇ مۇراسىم ئۇۋغا چىقىش ئالدىدا ۋە ئۇۋدىن قايتقان-دىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇ ئاساسەن ھايۋانلارغا سېغىنىش ئاساسىدىكى تۇتېمىزم ۋە ئانېمىزملىق تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا پەيدا بولغان. ئۇۋچىلىق دەۋرىنىڭ خاراكتېرى ئۇۋ غەنىمەتلىرىدىن پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى تەڭ بەھرىمەن بولۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇۋغا چىقىشتىن ئىلگىرى پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى بىر سورۇنغا جەم بولۇپ، ئۇۋنىڭ ئۇنۇملۇك بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئايرىم ھايۋانلارنىڭ ھەربىرىگە ۋە ئۇۋ جەريانىغا تەقلىد قىلىنغان ھەر خىل ئۇسسۇللارنى ئويناپ، ھايۋان نەقابىدىكى پانتومىم تىياتىر نومۇرلىرىنى تەييارلاپ كۆرسەتكەن. ئۇۋدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ تەشكىلاتچىلىقىدا يەنە مۇشۇ خىل مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ ھەرخىل نەقابلىق ئۇسسۇللار ۋە ئۇۋ قوشاقلىرى ئارقىلىق ئۇۋ غەلىبىسى تەنتەنە قىلىنغان.

قىسقىسى، «ئۇۋچىلىق مۇراسىمى» — ئۇۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەمگەك فۇنكسىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەنئەنىۋى بايرامىلارنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى مۇنۇ بىر كۆپلىت قوشاق بۇنى دەللىلەپ بېرىدۇ:

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتكۈ
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ
قۇلان كەيىك ئاۋلاتۇ
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالم①

(يەشمىسى ــ يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتىۋېرىپ، قۇلان ـ كىيىك ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى.) دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىمۇ قەدىمكى «ئوۋچىلىق مۇراسىمى» نىڭ ئىزلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بەزى تاغلىق رايونلاردا باھارنىڭ باشلىنىش مەزگىلىدە يۇرت ئارىلاپ ئويناىدىغان «يولۋاس ئويۇنى»، «ئات ئويۇنى»، «بۆركۈت ئويۇنى» قاتارلىق نەقابلىق ئويۇنلار ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «دولان مەشرىپى» نىڭ پائالىيەت جەريانلىرىدىمۇ ھەرخىل ھايۋان نەقابىدىكى ئويۇن شەكىللىرى بار. «دولان ئۇسسۇلى» ئىچىدە ئوۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ پائالىيەت جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مانا بۇلار ئۇيغۇرلاردا ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئالاھىدە بىر مۇڭەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنده، ئەر ـ ئايال جەم بولۇپ، مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە قىلىش ئادىتى بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىككە كۆچۈش ئارقىسىدا يىل پەسىللىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك مۇراسىم ۋە بايراملار ئۆتكۈزۈش ئادىتىگە كىردى. بۇ بايرام ۋە مۇراسىملار ئەينى دەۋردە جامائەت ئىشلىرىنى تەشكىللەش

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 توم، 388 ـ بەت.

بىلەن ئالاقىدار بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تىجارىتىمانىي ۋە تەربىيەۋى ئەھمىيىتى بولغانىدى.

باھاردا تەبىئەتنىڭ ئويغىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ ۋە دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملاردىن بىرى «نوروز» بايرىمى بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندا كەڭ تارقالغان. بۇ بايرام قەدىمدىن باشلاپ شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە يىل ئاخىرلىشىپ، يېڭى يىل كىرىش كۈنى (مىلادىيە كالېندارى بويىچە 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) يەنى كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن باھارنىڭ 1 - كۈنىدە ئۆتكۈزۈلگەن.

«نوروز بايرىمى» ئەسلىدە يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بۇ ئەنئەنىۋى بايرام ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئىنتايىن چوڭ تەسىرگە ئىگە.

«نوروز» نىڭ زادى قاچاندىن باشلاپ بايرام تۈسىگە كىرگەنلىكى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا، نوروزنىڭ جەمشىت دەۋرىدە بايرام دەپ ئېلان قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايرامنى شائىر تۆۋەندىكىچە تەرىپلەيدۇ:

جاھانغا زىيا نۇر چاچار پادىشاھ
بۇ نوروز كۈنى بولدى تەخت ئۆزرەجا،
يىغىلدى ئۇلۇغلار بارى شادۇ - خۇش،
مەيۇ، ئۇسسۇل، چالغۇ تېپىپ كۆپ خورۇش. ①

بۈيۈك مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ ئۆزىنىڭ «چاھاردىۋان» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە، يۇرۇشلەشكەن ئەنئەنىۋى مۇقام ئىسىملىكلىرى قاتارىدا «نوروز مۇقامى» نى

① «سوۋېت ئۆزبېكستانى»، 1963 - يىل، 21 - مارت 76 - سان.

تىلغا ئالغان، شۇنىڭدەك «نورۇز مۇقامى» نىڭ «نورۇز بۇزرۇك»، «نورۇز ھۇسەيىن»، «نورۇز كۆجەك»، «نورۇز بوسىبلىك»، «نورۇز راست»، «نورۇز سۇلتانى» قاتارلىق نەغمە ۋارىيانتلىرى بولغانلىقى مەلۇم.① تاڭ دەۋرىدىكى تارىخشۇناس خۇيلىن ئۆزىنىڭ «مۇزىكا تەپسىرى» دېگەن كىتابىدا، نورۇز مۇراسىمىدا ئوينىلىدىغان ئويۇنلار ھەققىدە توختىلىپ، «تۇلپار ئۇستىدە ئوينايدىغان خونتۇ ئۇسسۇلى»، «سالما تاشلاش ئۇسسۇلى»، «كۇسەن ئۇسسۇلى»، «يولۋاس ئويۇنى»، «قىش بوۋاي ئويۇنى» قاتارلىق گرىملىك ئويۇنلار ئوينىلاتتى. بۇ يەرلىك تىلدا «سۇ - مۇز» ئويۇنى دەپ ئاتىلاتتى② دەپ يازغان. شاڭدا ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدىمۇ «نورۇز بايرىمى» ھەققىدە خاتىرىلەر بار. ئۇنىڭدا «سۇ - مۇز» ئەسلىدە غۇز تىلى دېيىلگەن ھەمدە بۇ نام نورۇز قوشاقلىرىنىڭ مەپئىلىنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە پارس تىلىدا يېزىلغان «شەمسۇللۇغەت» ناملىق كىتابتىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى نورۇز بايرىمى ھەققىدە توختىلىپ، «نورۇزنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن بەيگە، ئوغلاق تارتىش، چېلىشىش، ئەلنەغمە، قالۇن چېلىش قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ» غانلىقى بايان قىلىنغان.③

دېمەك، «نورۇز بايرىمى» خىلمۇخىل ئويۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تىياتىرلەشكەن ئۇسلۇبتا ئېلىپ بېرىلىدۇ ھەمدە ئىنتايىن جۇشقۇن كەيپىياتتا ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدا قوشاق ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش، ساز - مۇزىكىلار چېلىشتەك

---

①② ئا. مەمتىمىن: «ئۇيغۇر كلاسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»،
③ «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1988 - يىل 8 - مارت سانىغا قارالسۇن.

ئاممىۋى سەنئەت پائالىيەتلىرى كەڭ جارى قىلىنىدۇ، قەدىمىي پىسخولوگىيلىك ئويۇنلار كۆرسىتىلىدۇ. ئەڭ قەدىمكى نورۇز مۇراسىملىرىنىڭ XI ئەسىرگىچە يېتىپ كەلگەن شەكىللىرى توغرىسىدا ئەرەب ئالىمى ئەل خىسراۋنىڭ مەلۇماتلىرى يۇقىرىدىكى پىكىرنى تەستىقلايدۇ. ئۇنىڭ ھېكايە قىلىشىچە: «...نوۋرۇزدا بىگىرمە بەش كۈن ئالدىن ساراي ئىچىدە خىش تىن ئون ئىككى سۇپا ياسىلىدۇ، ئۇلاردىن بىرىگە بۇغداي تېرىلىدۇ، باشقىلىرىغا ئايرىم-ئايرىم ئارپا، شال، ماش، قوناق، لوبيا، نۇقۇت، كۈنجۈت،... تېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھوسۇلىنى يىغىشتا ئەشۇلە (ناخشا-قوشاق) ئېيتىلىدۇ، ساز چېلىنىدۇ ۋە ئوسۇل ئويناپلىدۇ ... بۇ نورۇزنىڭ 6-كۈنى ئىدى. دان يىغىپ بولغاندىن كېيىن ئۇلارنى مەيدانغا چىچىپ تاشلىدى. بۇ دانلارنى پەقەت پال ئېچىش ئۈچۈن چاچتى، ئەگەر ياخشى ئۇنسە بۇ يىلقى ئېكىنلەرنىڭ ئۈسۈشى ھەم ياخشى بولىدۇ... پادىشاھ قېشىدا ئۇنىڭغا ئاتاپ باھار قوشىقى ۋە ئۇنىڭ زەبەردەست قەھرىمان ئوغۇللىرى ھەققىدە، يامغۇر ۋە يۇلتۇزلار ھەققىدە... قوشاقلار ئېيتىلىدۇ...»① باھار خۇشال لىقىغا تولغان نورۇز بايرىمى كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئىزچىل ھالدا داۋاملىشىپ كەلگەن. ئالىم كىرىتېر XIX ئەسىردە ئۆزى كۆرگەن بىر نورۇز بايرىمى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «كىشىلەر يېڭى كىيىملەر كىيىپ، ياسىنىپ قالپاقلىرىنى قەغەز گۈللەر بىلەن بېزەكلەيدى، ئۇلار شەھەر ئەتراپىدىكى ئەڭ ئېگىز جايغا بارىدى. ئۇ يەردە ناغرا، سۇنايى ۋە باشقا مۇزىكا ئەسۋابلىرى چېلىنىپ، ھەممە جاي ھەر خىل ئويۇنلارنىڭ شاۋقۇنى بىلەن تولغانىدى».②

---

①، ②م. رەھمانوۋ «ئۆزبېك تىياتىرى»، ئاشخابات، 1975 - يىل 54 - بەت.

نوروز مۇراسىمىدا ئويىنلىدىغان ئويۇنلار ھەققىدە ئۇنىڭ غا بېغىشلانغان نوروز قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش - زىمىستاننى قوغلاش، ئاساياشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى خۇشاللىقىنى كۈيلەش، ئىلىم - مەرىپەتكە ئۇندەش قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىپتىدا قىلدۇق نوروزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
شا تاۋاردا تون كىيىپ، جۈۋا تۈماقنى تاشلىدۇق،
سايىلاردا ئولتۇرۇپ، نەغمە ناۋانى باشلىدۇق،
ئات مىنىپ، ئوغلاق ئالىپ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۇر بۇ كۈن.

كەلدى نوروز يىل باشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،
نوروز دىبان كېلۈرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇركۈنى،
گۈللەر قىسۇر قىز - ئوغۇل، ئەگرى قويار بۆركىنى،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر، ئاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى،
قايغۇ - مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۇر بۇ كۈن.①

نوروز بايرىمى ئۆتكۈزۈشنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئادەتلىرى مۇنداق: نوروز كىرگەن كۈنى كىشىلەر يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە، ئەنئەنىۋى بايرام كىيىملىرىنى كىيىشىپ، كەلگەن كەتكەن مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا ئالدىن تەييارلىغان تۇرلۇك ئويۇنلارنى ئويناپىدۇ، خەلق قوشاقچىلىرى نوروزغا بېغىشلانغان ھەر خىل شېئىر - قوشاقلارنى ئوقۇشىدۇ، ئۇسسۇل ئويىنىشىدۇ، مەددالار خەلق داستانلىرىنى، ھېكايە - قىسسىلەرنى كۈيلىشىدۇ، بىر تەرەپتە ئوغلاق

① شائىر سەئۇبەر شاھنىڭ «نوروزنامە» سىدىن ئېلىندى.

تارتىش، ئات بەيگىلىرى بولىدۇ، دارۋازلار ئېگىز دار ئۈستىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىدۇ. قىسقىسى، ھەركىم ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. نورۇز مۇراسىملىرىغا ھەتتا مەكتەپ بالىلىرىمۇ كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار سەپ - سەپ بولۇپ، گۈللۈك تاختىلارغا يېزىلغان «نورۇزنامە» لىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئۈنلۈك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ، نورۇز مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن يىغىش قىلىپ «نورۇز ئېشى» (كۆپىنچە بۇغداي كۈچىسى) تەييارلىنىدۇ، بۇ نورۇز ئېشىغا ھەممە كىشى ئېغىز تەگكۈزىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار قانغۇچە كۆڭۈل ئېچىپ ياخشى تىلەك - ئارزۇلار بىلەن ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ.

«مەي شاراب بايرىمى». مىلادىدىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك خېلى تەرەققىي تاپقانىدى. باغۋەنچىلىكتە ئاساسەن ئۈزۈمچىلىك ئاساس قىلىناتتى. ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق سەيياھى جاڭ چيەن مىلادىدىن ئاۋۋالقى II ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈزۈمچىلىك ۋە ۋىنۇچىلىق ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنىڭ گۇۋاھچىسى بولغانلىقى مەلۇم. سوۋېت ئامپېلوگرافلىرى تەرىپىدىن ئۈزۈمنىڭ دۇنيادىكى تۈرلىرىنى ئېنىقلاش ساھەسىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۈزۈم تۇنجى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆستۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ناھايىتى كۆپ تۈرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا رايونلارغا تارقالغان. يەرلىك ۋىنۇ (مەي - شاراب) نىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى ئۈزۈم بولغاچقا، بۇ رايوندا ئەۋزەل شارائىتتىن پايدىلىنىلىپ، ئۈزۈم ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق تەبىئەتكە تەسىر كۆرسىتىش مەزمۇن قىلىنغان «مەي - شاراب بايرىمى» نىڭ بولغانلىقى شەك - شۈبھە تۇغدۇرمىسا كېرەك. بۇبايرام دەسلەپكى يىلدا ئىككى قېتىم، يەنى تەك (ئۈزۈم تېلى) ئېچىلىدىغان باھار مەزگىلىدە ۋە

ئۇزۇم هوسۇلى يىغىپ ئېلىنىپ مۇسەللەس سۇزۇلگەن كەچكۈز مەزگىلىدە ئۆتكۈزۈلگەنلىكى مەلۇم. دېھقانچىلىق ۋە ئۇزۇمچىلىك رايونلىرىدا ئۆتىدىغان بۇ بايرام مۇزىكا، ئۇسسۇل، قوشاق ۋە تۇرلۈك ئويۇنلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بۇ ئويۇنلاردا تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆلۈشى ۋە قايتا تىرىلىشى ھەققىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچە ئىپادىلەنگەن. بۇ ئۆز خاراكتېرى بىلەن قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ «دىئونىس مۇراسىمى»غا ئوخشايدۇ. دىئونىس قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ مەي ۋە ئەيش - ئىشرەت خۇداسى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭ شەرىپىگە ئاتالغان بۇ بايرام يىلدا ئىككى قېتىم ھەر خىل نەقابلىق ئويۇنلار بىلەن ئاجايىپ - غارايىپ بىر تۈستە ئۆتكۈزۈلەتتى. يۇنانلىقلارنىڭ بۇ دىنىي مۇراسىمى مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۇنان ئىستېلاسى بىلەن كىرىپ، كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ يەرلىك مەي - شاراب بايرىمى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى مەلۇم. ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسىدە تېپىلغان كۆپلىگەن ساپال ئىدىشلاردا دىئونىس مۇراسىمى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن «مەي - شاراب بايرىمى»نىڭ شاھانە سەھنىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى تەسۋىرلەنگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى قوشاقلارمۇ قەدىمكى زامانلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيادا يۇنداق بايرامنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ:

كۆكلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئۇرۇق ئىدىش تىزىلدى.
سانسىز ئۇزۇم ئۇزۇلدى
قالگىل ئامول ئويىنالىم.

ئىۋرىق باشى فازلايۇ
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ
ساتمىچ قوزى كىزلەيۇ
تۈن كۈن بىلە سەۋنەلىم①

بۇ مۇراسىم كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۆزگىرىپ مۇقىم بايراملىق هالەتتىنى يوقاتقان بولسىمۇ، بەزى رايونلاردا (ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناهىيىسىدە) ئۇنىڭ ئىزلىرى هازىرغىچە ساقلانماقتا.

قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى دېهقانچىلىق رايونلىرىدا دېهقانچىلىق زىرائەتلىرى يېغىپ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام ۋە مۇراسىملاردىن بىرى ــ «مەلىس بايرىمى»، «مايسا مەشرىپى» ئۇنىڭ نەمۇنىلىرى هازىرغىچە يېتىپ كەلگەن، قۇمۇل رايونىدا بۇ «كۆك مەشرىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. «كۆك مەشرىپى» پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بۇ 11 ـ ئايدا باشلىنىپ كېلەر يىل ئەتىيازغىچە داۋاملىشىدۇ. تۇنىڭ ئۇزارغان ۋاقىتلىرىدا بۇ ئويۇن تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

«كۆك مەشرىپى» ــ قۇمۇل مەشرەپلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر. «كۆك مەشرىپى»نىڭ جەريانى مۇنداق: دېهقانچىلىق هوسۇلى يېغىپ ئېلىنغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاردىسالدى ۋاقتىدا بىر قاچىدا بۇغداي ياكى ئارپا ئۇنۇرۇلىدۇ. بۇغداي ئۇنۇپ مايسا بولغاندا كىشىلەر ئۇنىڭغا هەر خىل گۈل چېچەكلەرنى سانجىپ، خۇددى ساهىبجامال قىزغا ئوخشىتىپ، ئۇنى خالىغان بىر ئائىلىگە تەقدىم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مايسىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ئايال «كۆك مەشرىپى» نى باشلاپ بېرىدۇ.

① «تۇركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 135 ـ بەت.

مەشرەپ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن «كۆك» تىكىمىچى بىر ئائىلىگە، ئۇچىنچىسىگە ... شۇنداق دەۋرىي قىلىپ تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغىچە داۋاملىشىدۇ. «كۆك مەشرىپى»دە قوشاق ۋە بېيت ئېيتىش، ھەر خىل قىزىقچىلىق ئويۇنلارنى ئويناش، ھېكايە، رىۋايەت، داستان، قىسسىلەر سۆزلەش قاتارلىق پائالىيەتلەر بولىدۇ. «كۆك مەشرىپى»نىڭ شەنىگە بېغىشلانغان قوشاق «كۆك بېيتى» دېيىلىدۇ:

قىشلىقى ئۇندۇرىدىلەر بىردانە بۇغداينى،
سۇغىرغىلى ئەر بارمىكىن شۇ دانە بۇغداينى،
سۇغىرغىلى ئەر بولسىكىن شۇ دانە بۇغداينى،
كېچە - كۈندۈز يات قىلۇرمىز ئۇستۇن خۇدانى،
چىللى زىمستاندا ئۇنەر سەبزە بىسارنىڭ ئەگىلى،
ياخشىلارنىڭ خىسلىتىدىن سەبزە ئۇندى قىشلىقى،
قىشلىقى ئۇنگەن چېچەكنىڭ تەرىپى نازۇك تۇرۇر،
سۇغىرىپ گۈل چاچقىلى ئالغان كىشى ئاشىق تۇرۇر،
تام چېچەك، تام سۇچېچەك، تامدىن ئېگىز بارمۇ چېچەك،
كۆرگىلى كۆكلۈك چېچەك، كۆتۈرگىلى ئېغىر چېچەك،
بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى موم بىلەن نام ئەيلىدۇق،
بۇ چېچەكتىن ئۆزلىرىگە بىزمۇ سۇۋغا يوللىدۇق.

.....

نەغمىچى لازىم بولۇر، ھاپىزلارنى راسلىسلا،
ئۇسسۇلچى لازىم بولۇر، جۇگانلارنى راسلىسلا،
غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز، ھەممىنى تەڭ راسلىسلا،
بۇ ئويۇنىنىڭ شەنىگە گازىر - پۇرچاق، مېۋە - چېۋە راسلىسلا.

«گۈلسۇرۇخ بايرىمى» (گۈل سەيلىسى)، بۇ، گۈل - چېچەك پەسىللىرىدە قەرەللىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى ئەنئەنىۋى

پائالیيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ يېقىنقى يىللارغىچە خەلقىمىز ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ياشاش شارائىتىغا ئاساسەن، قەدىمدىن تارتىپ، چوڭ - كىچىك بولۇپ ھەر يىلى ئۈچ قېتىم گۈل سەيلىسى پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇپ كەلگەن.

بىرىنچىسى، قىزىل گۈل سەيلىسى: بۇ ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن كېيىن ئەمگەكنىڭ ھاردۇقى سۈپىتىدە، گۈل - چېچەك پەسلى — 5 - ئايدا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئىككىنچى، باغ سەيلىسى: بۇ يازلىق مېۋە - چېۋە پىشقان، بۇغداي پىشىشقا ئاز قالغان مەزگىللەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى «ئۈجمە سەيلىسى»، «ئۆرۈك سەيلىسى» قاتارلىقلار باغ سەيلىسىنىڭ خىللىرىدۇر.

ئۈچىنچى، قوغۇن سەيلىسى: بۇ يازلىق زىرائەتلەر يېغىلىپ، كۈزگى تېرىلغۇنىڭ ئالدىدا — قوغۇن پىشقان مەزگىلدە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ھەربىر سەيلىنىڭ ۋاقتى ئومۇمەن بىر ھەپتىدىن ئۈچ ھەپتىگىچە داۋاملىشىدۇ.

سەيلىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، بەزى تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئىپتىدائىي دەۋرلەردىمۇ ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە ئۈچ قېتىم (باھار، ياز، كۈز) ئۇيۇشتۇرۇلغانلىقى مەلۇم. بۇ سەيلىلەردە ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بولغان، شۇنداقلا قەبىلە باشلىقلىرى سەيلە مۇراسىمىنى ئۇرۇق - قەبىلە ھاياتىغا ئائىت چوڭ ئىشلارنى ئۇقتۇرىدىغان، ھەر خىل قارارلارنى ماقۇللايدىغان ئىجتىمائىي سورۇنغا ئايلاندۇرغان.

سەيلىلەر ئىچىدە گۈل سەيلىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار، يەنە سەيلە باشلىنىش بىلەنلا قىز - يىگىتلەر يېڭى ئېچىلغان گۈللەردىن گۈلدەستە تەييارلاپ بىر - بىرىگە

تەقدىم قىلىشىدۇ، قىزىلگۈلنى ئەركىن مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ، گۈلدەستىلەر ئارىسىغا قىزىلگۈلنى مەدھىيىلەيدىغان ھەرخىل «پىراقنامە» لەرنى قىستۇرۇپ، يارغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. قىزىلگۈل سەيلىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى سۈپىتىدە، خەلق داستانلىرىنىڭ ئىپىزوتىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «غېرىب ـ سەنەم» داستانىدا سەنەمنىڭ قىزىلگۈلگە بولغان تەشنالىقى، غېرىبنىڭ ئەۋەتكەن گۈل دەستىسىنى كۆرۈپ، سەنەمنىڭ بىتاپلىقتىن قۇتۇلۇپ، خۇش چاغ بولۇشى... قاتارلىق ئىپىزوتلار قىزىلگۈل گۈل سەيلىسىنىڭ ئەنئەنىۋى مەزمۇنلىرى ھېسابلىنىدۇ.

«قارلىق ئويۇنى» ھەر يىلى تۇنجى ياغقان قارنىڭ شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئۇ ئادەتتە:

يېڭى قارنى ياغدى دەپ،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق.
كۆكلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن،
بىز بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.

دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلار يېزىلغان «قارلىق» تاشلاش بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنىۋى پائالىيەتنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى «ئاق» قا سىغىنىش، «ئاق» نى ئۇلۇغلاش مەزمۇن قىلىنغان نەپىسىدائىي دىنىي قاراشلار ۋە ئاق ياخشىلىقنىڭ، بەختنىڭ سىمۋولى بولۇشتەك ئىدىيىۋى ئىشەنچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ خەلق ئارىسىدا يىللىق تەرىقچىلىقنى يىغىشتۇرۇپ بولۇپ، ھاردۇق ئېلىش، تۇرمۇش

كۆلپەتلىرىنىڭ ئازابىنى روھى جەھەتتىن يېڭىش، قىشتىن ئامان ـ ئېسەن چىقىپ، كېلەر يىللىق تېرىقچىلىقىنىڭمۇ ئاساينىش لىق بولۇشىنى، كۆڭۈللىرىنىڭ قارىدەك ئاق ۋە تازا بولۇشىنى ئۈمىد قىلىشىنىڭ سىمۋولى بولۇپ ئىپادىلىنىپ كەلدى.

بۇ ئويۇننىڭ جەريانى مۇنداق: دەسلەپكى ياغقان تۇنجى قاردا بىر قانچە كىشىلەر ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ كۆڭلى خالىغان بىرىنىڭ ئۆيىگە «قارلىق» تاشلايدۇ. «قارلىق» شېئىرىدىي يول بىلەن يېزىلىدۇ، قارلىق تاشلىغۇچىلار بۇ قارلىق خېتىدە قارلىق تاشلىنىدىغان كىشىنى ياكى شۇ ئائىلىنى يېڭى قار بىلەن قۇتلايدۇ. ئاندىن كونكرېت تەلەپلەرنى بايان قىلىپ، قارلىق شەرتى بويىچە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. قارلىق تاشلانغان كىشى «قارلىق» نى دەل ۋاقتىدا سېزىۋالالمىسا، ياكى قارلىق تاشلىغۇچىنى بەلگىلەنگەن قەرەل ئىچىدە تۇتۇۋالالمىسا، يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ ـ دە، ئۇنىڭدىن «قارلىق»تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەجبۇرىيەتنى ئۆتەش تەلەپ قىلىنىدۇ، ناۋادا قارلىق تاشلىغۇچى ئۆزى تۇتۇلۇپ قالسا، قارلىق خېتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرتلەرنى ئورۇندىش مەجبۇرىيىتى ئۇنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىدۇ، يالغۇز بۇلا ئەمەس، يەنە تۇتۇلۇپ قالغۇچىنىڭ يۈزكۆزىنى بويىاپ، سازايى قىلىدۇ. قارلىق ئولتۇرۇشىدا ھەر كىم ئۆزى بىلگەن ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ. شېئىر ۋە بېيتلار ئوقۇلىدۇ، نەغمىلەر بولىدۇ، ھېكايە ـ رىۋايەتلەر سۆزلىنىدۇ. قارلىق ئويۇنى ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا، بولۇپمۇ مەكتەپ بالىلىرى ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

2. دىنىي تۈس ئالغان بايراملار ۋە ئۇنىڭدىكى ئادەتلەر: دىنىي بايراملار ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى، ئىپتىدائىي دىنىي بايراملار، يەنە بىر خىلى، ھازىرقى زامان دىنىي بايراملىرىدىن

ئىبارەت. گەرچە بۇ ئىككى خىل بايرامنىڭ ھەممىسى دىنىي خاراكتېرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىكى ئادەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئىپتىتدائىي دىن باشلانغۇچ كومۇنىزم دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ھەر خىل سېھرىي پائالىيەتلەر-دىن ئىبارەت بولۇپ، كېيىنچە ئاستا-ئاستا بىرقەدەر مۇكەممەل ھالەتكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. ئەمما يەنىلا چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش، تۇتېمغا چوقۇنۇش ۋە ئەجدادلارغا چوقۇنۇش دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىگەن. قىسقىسى، گوركىي ئېيتقاندەك: «خەلق ئۆزلىرىنىڭ بالىلىق چاغلىرىدا ئۆزىنى ساقلاشنىڭ تەبىئىي ھېسسىياتى بىلەن ياشاپ، قۇرۇق قوللىرى بىلەن تەبىئەتكە قارشى كۈرىشىپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ۋەھىمە يەپ، ھەيران بولۇپ، خۇشال بولۇپ يۇرۇپ ئاخىر دىنىنى ئىجاد قىلدى. دىن خەلقنىڭ پوئىزىيىسى ئىدى.»① دەرۋەقە، ئىپتىتدائىي دىن بىر خىل ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىدىكى ھەرىكەت ئىدى. ھەر بىر ئۇرۇق قەبىلە ئەزالىرى تولۇپ تاشقان ساددا، پاك ھېسسىيات بىلەن تەبىئەتكە، تۇتېمغا، ئەجدادلارغا چوقۇناتتى. ھەر يىلى بەلگىلىك بىر پەسىلدە نەزىر-چىراغ پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزەتتى. كېيىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىپتىتدائى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئومۇم خەلق خاراكتېرىدىكى مۇقىم خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى مۇراسىملىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتلەر خەلق ئارىسىدىكى ئۆرپ-ئادەت ئەنئەنىسى شەكلىدە داۋاملىشىپ كەلدى. بۇنداق ئىپتىتدائىي دىنىي بايرامىلار ۋە

① گوركىي. «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 376 - بەت.

تۇنۇش ئادەتلىرى ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئومۇمىي مۇزلۇك مەۋجۇت. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇگۈنكى كۈندە خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى ئادەتلىرى تۈسىدە كۆزگە چېلىقمىدۇ.

ھازىرقى زامان دىنىمىزنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ (سەپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىنكى قويۇق ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان دىن نەزەردە تۇتۇلمىدۇ) تۇنۇشقا مۇناسىپ ھالدا بارلىققا كەلگەن بايرام ئادەتلىرى بىلەن ئېتىقادىي دىنىي بايرام ئادەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك ئوخشىماسلىق پەيدا بولدى. مەسىلەن، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى، داۋجياۋ دىنى قاتارلىق دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئايرىم بايرام-مۇراسىملىرى بولۇپ، بۇ بايراملارنىڭ كۆپچىلىكى دېگۈدەك ئاشۇ دىننى يارىتقۇچىلارنىڭ ئىش ئىزلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇنداقلا بۇ بايرامlar ناھايىتى روشەن ھالدا شۇ دىنىنىڭ ئەھكاملىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان.

مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە خىل دىنىي بايراملار ۋە مۇراسىملار بارلىققا كەلدى. ئالايلۇق:

روزى ھېيت: ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ھەر يىلى ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇش ئىياغلاشقاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان ئۇچ كۈنلۈك بايرامدۇر. روزى تۇتۇش ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزىنىڭ بىرى قىلىپ بەلگىلەنگەن. روزى ھېيت بايرىمى ئەنە شۇ ئىسلامىيەت شەرتىنى ئورۇندىغانلىقنىڭ تەنتەنىسى ھېسابلىنىدۇ.

روزى تۇتۇش ھەر يىلى رامزان ئېيىدا باشلىنىدۇ، خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ شەرىپىگە «رامزان ئېيىتىش» ئادىتى شەكىللەنگەن. ئاشۇ مەزگىلدە كىشىلەر (ئاساسەن بالىلار ۋە ياشلار)

ئىپتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ، ھەر بىر ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ، خۇددى كوللېكتىپ خور شەكلىدە «رامزان قوشاقلىرى» نى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ بەدىلىگە ئۆي ئىگىسى ھەر خىل يېمەكلىكلەرنى سوۋغا قىلىدۇ. رامزان قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى كۆپىنچە كىشىلەرنى روزى تۇتۇشقا ۋە سەدىقە بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن تاشقىرى، مەلۇم دەرىجىدە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ:

روزىنىڭ ئون يەتتىسى قادىر كۈنى
روزىنىڭ زاكاتىنى ئايرىڭ قېنى.

نەقرات { رامزان ئاللامۇ شەيرى رامزان
خۇش مۇبارەك كەلدىغۇ بۇ رامزان.

رامزان ئېيتىپ كەلدۇق مۇغالىدىن①
نانلىنى خىللاپ چىقىڭ يوغانلىدىن.

ئاق توخۇ ئاپئاق توخۇ نان تاتىلا
ئاغىچام نان بېرىپتۇ خام قاتىلا

(نىقرات)

روزى ھېيت ئوتتۇز كۈن روزىدىن كېيىنكى بىرىنچى كۈنى مەسچىتتە ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىپ ئۈچ كۈن داۋام قىلىدۇ. روزى ھېيتنىڭ تۈپ مەنبەسى گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇ مىللىي ئۆرپ-ئادەتكە، ئاممىۋى بايرامغا ئايلىنىپ كەتتى.

---

① مۇغال — يۇرت ئىسمى.

قۇربان هېيت: ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قۇربان هېيت مىلادىدىن ئىلگىرىكى XII ئەسىردە ياشىغان ئىبراهىم خەلىلۇللادىن باشلانغان. ئىبراهىم پەيغەمبەرنىڭ چۈشىدە خۇدا ئۇنىڭغا ئۆز ئوغلى ئىسمائىلنى (12 ياشتا) قۇربانلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈشنى تاپشۇرغان. ئۇ ئەتىسى ئەتىگەندە، ئوغلى ئىسمائىلنى مەككىدىكى مىنا تېغىغا ئېلىپ چىقىپ بوغۇزلىماقچى بولغاندا، ئاللا «قۇربانلىققا قوبۇل بولدى» دەپ، پەرىشتە ئارقىلىق بىر كۆك قوچقارنى كەلتۈرۈپ بەرگەن. ئىبراهىم خەلىلۇللا ئوغلى ئىسمائىلنىڭ ئورنىغا هېلىقى قوچقارنى قۇربانلىق قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ كۈن قۇربان هېيت كۈنى قىلىپ بەلگىلەنگەن.

قۇربانلىق قىلىش ۋاقتى هەر يىلى هېجرىيە كالېندارى بويىچە 12 - ئاينىڭ (زۇلهەججىنىڭ) 10 - كۈنى مۇهەممەت پەيغەمبەر مەككىدىن مەدىنىگە كۆچكەن كۈنى يەنى دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلاردىن هەرمىگە بارغانلار مەككىدە هەج قىلغان كۈنى بولىدۇ، شۇ كۈنى دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمانلار ئۆز جايلىرىدا هېيت قىلىدۇ. سەھەردە چوڭ جامە ۋە دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرىغا يىغىلىپ قىبلىگە قاراپ قۇربان هېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. نامازنى تۈگىگەندىن كېيىن جامائەتلەر بىر بىرى بىلەن قول ئېلىشىپ «ئايەملىرىگە مۇبارەك بولغاي» دەپ كۆرۈشىدۇ. كەمبەغەل غېرىب-غۇرۋالارغا سەدىقە بېرىدۇ، ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن قۇربانلىققا ئاتاپ قويغان مالىلىرىنى سويۇپ قۇربانلىق قىلىدۇ.

قۇربان ھېيتتا قولۇم-قوشنا، تۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ، ئادەتتىكى چاغلاردا ئۆزئارا ئارازلىشىپ قېلىپ، بىر-بىرىگە ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ ھېيت، مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزئارا كۆرۈشۈپ يارىشىپ قالىدۇ. روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلار ئەسلىدە بىر دىنىي بايرام بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاللىقاچان ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام تۈسىنى ئالدى ھەمدە دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق ۋە ئۆزئارا چۈشىنىش بايرىمى بولۇپ قالدى.

«ئوردام» مۇراسىمى: ھازىرغىچە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا ھەرقايسى يۇرت، رايونلاردىن نەچچە ئونمىڭ كىشى قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسى بىلەن يېڭىشەھەر ناھىيىسى ئارىسىدىكى «ئوردام» قوملۇقىغا توپلىنىپ «ئوردام» نى تاۋاپ قىلىدۇ. بۇ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆلىمى چوڭ بىر مۇراسىم. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوردام»نى شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى تاۋاپ قىلىپ كېلىشىنىڭ چوڭقۇر تارىخىي سەۋەبلىرى بار.

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خانى سۇتۇق بوغراخان (مىلادى 920-يىلىدىن 956-يىلىغىچە خان بولغان) ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ، قاراخانىلارنىڭ خانلىرى ئىسلام دىنىنى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىتىش ئۈچۈن غازات باشلىغان. نەتىجىدە بۇددىست ئۇيغۇرلار سۇتۇق بوغراخان دەۋرىدىن تارتىپ، مۇسا ئارسلانخان (مىلادى 956—958-يىللىرى)ۋە سۇلايمان بوغراخان (مىلادى 958—978-يىللىرى) نىڭ زامانىسىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە ئاساسەن مۇسۇلمان بولۇپ بولغان، سۇلايمان بوغراخان مىلادى 960-يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغاندى. لېكىن خوتەنىنىڭ بۇددىست

ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىماي، قاراخانىلار بىلەن خېلى ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ ئۇرۇش بولۇپمۇ ئارسلانخان تېكىن (سۇتۇق بوغراخاننىڭ نەۋرىسى. مىلادى 978 — 998 - يىللار) زامانىسىدە ئىنتايىن كەسكىنلەشكەن. مىلادى 998 - يىلى ئارسلانخان تېكىن باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن خوتەنلىك بۇددىست ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئەنە شۇ «ئوردام» چۆلىدە قاتتىق توقۇنۇشۇپ، قانلىق جەڭ يۈز بەرگەن، ئۇرۇش ئۇدا بىرنەچچە كۈن داۋام قىلغان، ئۇرۇش داۋامىدا ئارسلانخان تېكىن شېھىت بولغان. بېشى قەشقەرغە ئېلىپ كېلىنىپ، دۆلەتبېگ بېزىسىغا دەپنە قىلىنغان. (كېشىلەر ئۇنىڭ قەبرىگاھىنى «ئارسلانخېنىم» دەپ ئاتايدۇ).

دېمەك، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەر مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيغۇرلار ھەر يىلى ئارسلان تېكىن شېھىت بولغان جاي ۋە مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق جەڭدە شېھىت بولغان مۇسۇلمان سەركەردىلىرىدىن ئەسكەرلەرنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان كوللېكتىپ قەبرىستانلىق — «ئوردام» غا بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەھرىمان بوۋىسى ۋە ئىسلام ئېچىش يولىدا غازات قىلغان باتۇر قېرىنداشلىرىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزىدىغان بولغان. «ئوردام» سەيلىسى بىر يۇرۇشلۇق بولۇپ كېشىلەر ئالدى بىلەن «ئوردام» نى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن قەشقەرغە كېرىپ «ئارسلانخېنىم» نى ۋە ئاتۇش مەشھەتتىكى «ھەزرىتولتوئوم» (سۇتۇق بوغراخاننىڭ قەبرىگاھى) نى تاۋاپ قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن «ئوردام» پائالىيىتى ئاخىرلىشىدۇ.

«ئوردام» پائالىيىتى ئەسلىدە چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پائالىيەت بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى مەزگىللەردە

ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل خۇراپىي ئادەتلەر (ئىشانلىق، رەمبالىلىققا ئوخشاش ئالدامچىلىقلار) ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ خىل ھەر-كەتلەردىن بەزىلىرى تا ھازىرغىچە قىسمەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلىنىشلىق بولغان مۇراسىملار ئىچىدە بارات ئېيى كېچىلىرى ئايەمنى قۇتلاپ ئۇتكۈزىدىغان مۇراسىملارمۇ بار. بۇ خەلق ئىچىدە «ۋەش-ھەمسى تووۇلاش» دەپ ئاتىلىدۇ.

IV بۆلۆم

ئیستقاد ئادەتلەری

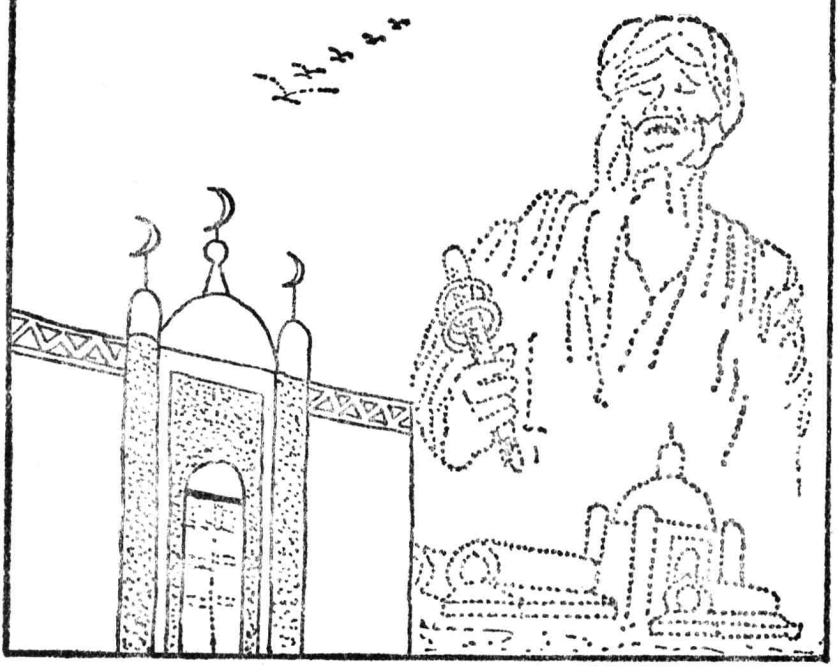

ئون ئۇچىنچى باب
ئېتىقاد ئادەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

بىرىنچى پاراگراف ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ دائىرىسى

خەلق ئىچىدىكى ئېتىقاد خاراكتېرلىك ئادەتلەرنى ئادەتتە مەنىۋى ئادەت دەپمۇ ئاتايمىز. چۈنكى ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ئىنسانىنىڭ مەنىۋى (روھى) دۇنياسىدا شەكىللىنىدىغان ھادىسە دۇر. شۇڭا مەنىۋى ئادەت ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرە ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن دىنىي ئادەتلەر، ئېتىقاد (ئېتىنىك ئەقىدە)، سېھىر، رەمىباللىق، ئەخلاق، مۇراسىم، خىلمۇ خىل پەرھىزلەر ھەمدە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى (ئەپسانە، رىۋايەت، ھېكايە ـ چۆچەكلەر، قوشاق، ماقال ـ تەمسىل ۋە تېپىشماق قاتارلىقلار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەنىۋى ئادەت ھادىسىلىرى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا بىر-خىل شەكىلسىز پىسخىك مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. شۇڭا ئۇنىڭ دائىرىسىدىكى ئېتىنىك ھادىسىلەر كۆچلۈك پىسخىك ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەيدۇ. ئاشۇ سەۋەبتىن فولكلور تەتقىقاتىدا، بەزىدە ئۇنىڭ نامى «ئېتىقاد ئادىتى»، «پىسخىك ئادەت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مەنىۋى ئادەتلەرنى تەتقىق قىلىش فولكلور تەتقىقاتىدىكى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان بىر ساھە. ئۆۋەتتە مەنىۋى ئادەتلەرنى

تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا شۇ نەرسە ھېس قىلىنىدۇكى، مەنىۋى ئادەتلەر داۋاملىق ھالدا ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ ئادەتلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. شۇنداقلا ئىقتىسادىي ئادەتلەر ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرمۇ ھەمىشە دېگۈدەك مەنىۋى ئادەت تۈسىدە ئىپادىلەنگەن. قىسقىسى، ئۇنىڭ ئىچىدە بۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇ بار. بۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مەنىۋى ئادەتلەر ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرنىڭ ئەكس ئېتىشى، ياكى ئۇ جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بىلەن ئۇرمۇش شەكلىنىڭ ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن شەكىللىرىدىن بىرى.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر باسقۇچىدا، ئومۇمەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى ھەمدە مەنىۋى ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە يوقىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مۇشۇ ئالاھىدىلىكنى ئىگىلىگەندىلا، خىلمۇ خىل مەنىۋى ئادەت ھادىسىلىرىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇغىلى ۋە باھالىغىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، مەنىۋى دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسى دەپ ئىبارەت. بۇ يەردىكى دىن ئۇقۇمى تەبىئىي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىن ۋە ئىنسانلار ئۆچۈن يارىتىلغان ئىجتىمائىي خاراكتېردىكى ھازىرقى زامان دىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فولكلور دىن ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ئىپتىدائىي دىن ۋە ئۇنىڭ ئېتىقاد تەرەپلىرىنى ئاساسىي نۇقتا قىلىدۇ. ھازىرقى زامان دىنىغا ئاساسەن يانداشمايدۇ. مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر»①

① ماركس - ئېنگېلس: «دىن توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ۱۹۶۰ - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، ۱۵۹ - بەت.

كىشىلىك جەمئىيەتنى ۋە دىننى تەڭرى ياراتقان ئەمەس، ئەكسىچە ھەرقانداق تەڭرى ۋە دىننى ئىنسان ياراتقان بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى.

دىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە سىستېمىسىز، مەزمۇنى ئاددىي، گەۋدىسى مۇكەممەل بولمىغان، كۆپ خۇدالىق ستېخىيىلىك دىنلار بارلىققا كەلگەن بولسا، سىنىپىي جەمئىيەتكە كەلگەندە سىستېمىلىق، بىر پۈتۈن مەزمۇنغا ئىگە، ئىجتىمائىي خاھىشچانلىقى كۈچلۈك بولغان بىر خۇدالىق سۈنئىي دىنلار بارلىققا كەلدى. دىن كۈچلۈك مىللىيلىققا ئىگە، بولۇپمۇ ئىپتىدائىي دىنلار تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى، «كونا، ستېخىيىلىك ھالدا پەيدا بولغان قەبىلىۋى دىنلار ۋە مىللىي دىنلار تارقالمايتتى».① بۇنىڭدىن شۇ نەرسە بايقىلىدۇكى، ئىپتىدائىي ستېخىيىلىك دىن ۋە ئۇنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن كېيىنكى ئىجتىمائىيلاشقان سۈنئىي دىن ۋە ئۇنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى خاراكتېر جەھەتتىن بىربىرىگە ئوخشىمايدۇ. لېكىن سۈنئىي دىنلار ئەنە شۇ ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەرەققىياتىدىن بارلىققا كەلگەن. بۇ ھەقتە ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «بىراق، بۇ خۇدانىڭ ئۆزى ــ ئۆزاق مۇددەتلىك ئابستراكتلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ مەھسۇلى. ئىلگىرىكى ئۇرغۇنلىغان قەبىلىۋى خۇدالار ۋە مىللىي خۇدالارنىڭ توپلانمىسىنىڭ جەۋھىرى. بۇنىڭغا خاس ھالدا بۇ خۇدادا ئەكس ئەتكەن ئادەممۇ رېئال ئادەم بولماستىن، ئوخشاشلا ئۇرغۇنلىغان رېئال ئادەملەرنىڭ جەۋھىرى، ئابستراكت ئادەم، شۇڭا

① «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى». 1985 - يىللىق 4 - سان، 11 - بەت.

ئۇنىڭ ئۆزى پىكىردىكى ئوبراز.»① دېمەك، فولكلور تەتقىق قىلىدىغان ئېتىقاد ئادەتلىرى ئەنە شۇ ئىپتىدائىي ستېخىيىلىك دىن قاراشلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، خەلق ئارىسىغا كەڭ يېيىلغان ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشقا سىڭىپ كەتكەن ئېتىقاد ھادىسىلىرىدۇر.

بىز ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاتېزملىق قاراشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى خۇراپاتلىققا تەۋە ئىكەنلىكىنى، پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ئىجتىمائىي پىسخىك ئامىلغا ئايلانغان ئاممىۋى ئادەتنىڭ تەركىبىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىمىز كېرەك.

دەرۋەقە، خۇراپاتلىق بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا سىڭىپ كەتكەن ئاممىۋى ئىشەنچ (ئەقىدە، ئېتىقاد) ئوخشاشلا دىنىي ئېتىقادتىكى ئېتنىك ھادىسىلەردۇر. ھەر ئىككىسىنىڭ قۇرۇلۇش شەكلىمۇ بىر بىرىگە ناھايىتى يېقىن، لېكىن خاراكتېرى بىلەن ئۇسۇلىدا چوڭ پەرق مەۋجۇت. خۇراپاتلىق ھەرخىل ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى بۇرمىلانغان تونۇش ۋە كۆز قاراش بىلەن چۈشەندۈرىدۇ، ياكى ئۇنى ئىنتايىن سىرلىق ئۇسۇللار بىلەن بۇرمىلاپ بىرتەرەپ قىلىدۇ. شۇنداقلا ئۇ ئىنتايىن قويۇق ستېخىيىلىككە ۋە قاراملىققا ئىگە بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىخودلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. ئالايلۇق، ئادەمنىڭ كېسەلگە گىرىپتار بولۇشىنى تىببىي ئىلىم فىزىئولوگىيە ياكى يېمەكلىكلەر تازىلىقى، يۇقۇملىنىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەردىن ئىزدەيدۇ؛ ئەكسىچە،

① ئېنگېلىس: «نيودۇنگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» سىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، 122 - ، 123 - بەتلەر.

خۇراپمي ئېتىقاد، قەدىمدىن تارتىپ، كىشىلىك سەۋەبىنى. يامان روھلارنىڭ چاپلىشىۋالغانلىقى، جىن - ئەرۋاھلارنىڭ ئۇرغانلىقى، ئەجدادلار روھىنىڭ يېنىغا تارتقانلىقى دېگەندەك ئوخشاش سەۋەبنى ئەرسلەرگە باغلاپ، بۇرمىلاپ چۈشەندۈرىدۇ. نەتىجىدە ئىلىمدە كىشىلىنى داۋالاشتا، دىئاگنوزغا قاراپ دورا ئىشلىتىشتىن ئىبارەت ئىلمىي ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ؛ ئەكسىچە، دىنىي ئېتىقاد ئادىتى رەم بېقىش (پال ئېچىش)، داخان - باخشىلارغا ئوقۇتۇش، پېرى ئويىنتىش، «ئوت كۆچۈرۈش»، ئەرۋاھلار روھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىشقا ئوخشاش روھانىي ئۇسۇلغا تايىنىدۇ. ئەمما جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشى، ئىلىم-پەننىڭ يۇكسىلىشى، خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بەزى خۇراپىي ھادىسىلەر تارقىلىش جەريانىدا ئەسلىدىكى تۇسىنى ۋە سىرلىق كۆچىنى ئاستا - ئاستا يوقىتىدۇ. كىشىلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بەزى مۇۋاپىق ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىپ، خۇراپاتلىق كىشىنىدىن ئازاد بولىدۇ ھەمدە بىرخىل ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ھەربىر ئادەتتە، ئېغىزدا ياكى پىسخىكىدا ساقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى تۇرمۇش مەقسىتىگە بىۋاستە خىزمەت قىلىدۇ. مانا بۇ فولكلورىدا تىلغا ئېلىنىدىغان ئاممىۋى ئېتىقاد ئادەتلەردۇر. ھۇنداق ئادەت خۇراپاتلىققا ئوخشىمىغان ھالدا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ، بەلكى مەزكۇر كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسىدا ئۆزىنىڭ بەلگىلىك ئاكتىپ رولىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، فولكلور تەتقىق قىلىدىغان ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن دىنشۇناسلىق تەتقىق قىلىدىغان دىنىي ئېتىقاد ئۇسسىتىدە ئاددىيلا سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش ناھايىتى زۆرۈر.

خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن ئىنسانلار ئۈچۈن يارىتىلغان دىنىي ئېتىقاد، ئومۇمەن ئالغاندا، تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردىن پەرقلىنىدۇ:

1) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ مۇقىملاشقان تەشكىلىي ئاپپاراتى بولمايدۇ. ئەكسىچە، كىشىنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزلىرى بەلگىلىگەن مەخسۇس دىنىي تەشكىلاتلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى، ئىسلام دىنى جەمئىيىتى، بۇددا دىنى جەمئىيىتى دېگەندەك ئوخشاش تەشكىلاتلار ئەنە شۇ دىنىي ئېتىقادنى تەشكىللەيدىغان مۇقىم ئاپپاراتلاردۇر.

2) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئادىتىدە ئېتىقاد قىلىدىغان ياكى چوقۇنىدىغان بەلگىلىك ئوبيېكتى بولمايدۇ، ئەكسىچە، دىن ئېتىقادىنىڭ ھەرقايسىسىدا ئالاھىدە بەلگىلەنگەن چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولىدۇ، خۇددى خرىستىئان دىنى تەڭرى (ئاسمان) غا، ئىسلام دىنى «ئاللاھ» (خۇدا) غا، بۇددا دىنى «بۇددا» (بۇت) غا چوقۇنغانغا ئوخشاش.

3) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئابرويلۇق ياراتقۇچىسى بولمايدۇ، ئەكسىچە، كىشىنكى دىنلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىجادچىسى ياكى پەيغەمبىرى بولىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ مەنبەسى قەدىمكى ئىپتىدائىي دىن بولۇپ، ئۇ خەلق كوللېك-

تىپىنىڭ ستېخىيلىسىڭ ئىجادىيىتى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىجادچىسىنى زادى تاپقىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە، دىن ئۇنىڭغا ئوخشىمىغان ھالدا، ھەر بىرىنىڭ مەخسۇس ياراتقۇچىسى بار. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنىڭ ياراتقۇچىسى مۇھەممەت پەيغەمبەردۇر (ئۇ ئەرەبلەرنىڭ قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولۇپ، مىلادى 571-يىلى ئۇغۇلۇپ، 632-يىلى ۋاپات بولغان)؛ خرىستىئان دىنى مىلادى 1 ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادچىسى ئەيسادۇر؛ بۇددا دىنىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 485 يىل ئىلگىرى تۇغۇلغان ساكيامۇنى ئىجاد قىلغان (ئۇ قەدىمكى ھىندىستاننىڭ «ساكيا» قەبىلىسى «گاۋتاما» جەمەتىدىن كېلىپ چىققان، ئۇنىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى ئىسمى سىددا ئارتا [سانسكرىتچە مەنىسى ــ ھەممىگە قادىر]، ساكيامۇنى ساكيالاردىن چىققان ئەۋلىيا دېمەكتۇر).

4) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد (ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد)تا ھېچقانداق دىنىي مەزھەپ شەكىللەنمىگەن. كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەرقايسىسىدا ئوخشىمىغان مەزھەپلەر مەۋجۇت. مەسىلەن، بۇددا دىنى شىزائىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئۇ يەردە لاما دىنى بولۇپ شەكىللەندى. لاما مەزھىپىدە يەنە «نىڭما مەزھىپى»، «زاجا مەزھىپى»، «گېلۇ مەزھىپى» قاتارلىق كۆپلىگەن مەزھەپلەر شەكىللەندى؛ خرىستىئان دىنىدىمۇ «كاتولىك مەزھىپى»، «ئوردوكس مەزھىپى»، «پروتستانتلىق مەزھىپى» قاتارلىق ئۇچ چوڭ مەزھەپ بار؛ ئىسلام دىنى بىرقەدەر چوڭ سەككىز مەزھەپتىن تەشكىل تاپقان، بۇلار: سۇننىي (ھەنەفىيە، شافىي، مالىكى، ھەنبەلى)، شىئە (زەيىد، جەفىرى، ئىسمائىلى، ئالەۋى)، خاۋرىجى، باخائى، ئەخمەدى، دروزى، يەزىدى ۋە ساباتائىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىچىدە سۇننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپىنىڭ تەسىرى بىرقەدەر چوڭ.

5) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭباشقا دىنىي ئېتىقادلار-
غا ئوخشاش مۇكەممەل سىستېمىسى يوق، كېيىنكى دىنلارنىڭ
ھەممىسى ئۆزىگە خاس ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى مۇكەممەل سىس-
تېمىغا ئىگە. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى
«قۇرئان كەرىم» (114 سۈرە، 6247 ئايەتتىن ئىبارەت).
خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىنجىل» دۇر.
بۇددا دىنىنىڭمۇ ھەرخىل بۇددا نوملىرى بار.

6) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ قەتئىي ئەمەل قىلىشقا
تېگىشلىك مۇئەييەن قائىدە-قانۇنلىرى بولمايدۇ، كېيىنكى
دىنلارنىڭ ئېتىقادىدا شۇ دىن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن دىن
ئەھكاملىرى ۋە قانۇنلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنىڭ
ھۆكۈملىرى ئۈچ بولۇپ، ئۇلار (1) ئېتىقاد ھۆكۈملىرى، (2) ئەمە-
لىي ھۆكۈملەر، (3) ئەخلاقىي ھۆكۈملەردىن ئىبارەت. ھەربىر
ھۆكۈمنىڭ مۇتلەق ھالدىكى كونكرېت مەزمۇنلىرى بولۇپ، ئۇنى
ئەينەن ئورۇنداش مۇسۇلمانلىقنىڭ تۈپ شەرتى قىلىنىدۇ.
باشقا دىنلارمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش.

7) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ مەخسۇس ھۆكۈمانى
ياكى كەسىپى دىندارى بولمايدۇ، كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسى-
نىڭ مەخسۇس دىننى كەسىپ قىلغان دىن تەشكىلاتچىسى بار.
مەسىلەن، بۇددا دىنىدىكى دالاي، لاما، راھىب قاتارلىق ئۇلار-
مالار؛ ئىسلام دىنىدىكى دامولا، ئىمام، مەزىن،قارىي قاتار-
لىقلار مەخسۇس دىندارلار بولۇپ، شۇ دىنىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى
ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، ئىپتىدائىي دىنىنىڭمۇ خەلق ئارىسىدىكى
ئېتىقادلىرىنى دەسمايە قىلغان داخان، باخشى، رەمبال
(پالچى) قۇرئانداز لىرى بار. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى
سودا خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئالداشچىلىق بىلەن پۇل
تېپىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش

تىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتمىگەن بولۇپ، ئۇلاردا كېيىنكى دىن ھۆكۈمالىرىغا ئوخشاش دىن شەرىئەتلىرىنى يۈرگۈزۈش ۋە تەشكىللەش ھوقۇقى بولمايدۇ.

8) خەلق ئارىسىدىكى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم مەيدانى بولمايدۇ، ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم ئىستىقامەت ئورۇنلىرى بار. مەسىلەن، ئىسلام دىنى جامە، مەسچىت، خانىقالارنى؛ بۇددا دىنى بۇتخانىلارنى؛ خرىستىئان دىنى چېركاۋلارنى مەخسۇس دىنىي پائالىيەت ئورنى قىلىدۇ.

9) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئالاھىدە بەلگىلەنگەن ئىستىقامەت مۇراسىملىرى، دىنىي كىيىم-كېچەك ۋە قوراللىرى، ئىبادەت قىلىشنىڭ تەرتىپ-نىزاملىرى بولمايدۇ، ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىستىقامەت مۇراسىملىرى، بەرقلىق دىنىي كىيىمى ۋە قورال-سايمانلىرى (چېركاۋ قوڭغۇرىقى، بۇتخانا دۇمبىقى، مەسچىت جايىنامىزى ... قاتارلىقلار) بولىدۇ. بۇلار شۇ دىنلارنىڭ ئېتىقاد بەلگىسىدۇر.

10) خەلق ئارىسىدىكى ئىپتىدائىي دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئاڭلىق ھالدىكى ئېتىقاد ئېڭى يوق. ئۇلار ئەزەلدىن ستېخىيىلىك ھالدا قارىغۇلارچە ئىش ئېلىپ بارىدۇ، ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئاڭلىق ئېتىقاد ئېڭىغا ئىگە. يەنى ئۇلار ئۆزىنىڭ قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى ئىنتايىن ئېنىق بىلىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى پەرقلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرى ناھايىتى روشەن ھالدا تەبىئىي ھالەتكە ۋە ستېخىيىلىك ھالەتكە ئىگە، مانا بۇ خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئىنتايىن چوڭ سىرلىقلىقى، كۆپ خىللىقلىقى، كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلمىلىقى، كونسېرۋاتىپلىقى

ۋە خەلق تۇرمۇشى بىلەن ھەمنەپەسلىكىدەك بىر قاتار ئالاھىدە لىكلىرىنى بەلگىلىگەن.

دەرۋەقە، خەلق ئارىسىدىكى بۇخىل ئېتىقادلار مۇكەممەل پەلسەپە ۋە ئەخلاق سىستېمىسىنى ئۆزىدە ھازىرلىمىغاچقا، ئۇنىڭ ۋارىسلىق خۇسۇسىيىتى ھامان ئۆزگەرمەي قالمايدۇ. ئىلمي كومموئىزمنىڭ ماتېرىيالىستىك تەلىماتلىرى، پەننىي بىلىملەر خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقانسېرى، خەلق ئامىسى تەبىئىي ھالدا ئاشۇ خىل ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ئادەتلىرىدىن قول ئۈزۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلمي بولغان يېڭى شەكىللەرنى تۇرغۇزىدۇ. لېكىن بۇ خىل ئېتىقاد ئادەتلىرى خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر سىڭگەن روھىي پىسخىك ھادىسە بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىغا تارىخىي ھالدا مۇئامىلە قىلىش لازىم.

تۆۋەندە، خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن، بۇخىل ئېتىقادنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتى ۋە ئۇنىڭ ئۇسۇللىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇچىنچى پاراگراف ئېتىقادنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىرى

ئېتىقاد ئادەتلىرى ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىسىنىڭ بىرخىل ئەنئەنىۋى شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىشتەك تارىخىي جەريانلىرى بولىدۇ. ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان، ئۇ ئەينى مەزگىلدە بىرخىل ئىپتىدائىي

دىن بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد مۇھىمى تەبىئەتكە ۋە روھقا ئېتىقاد قىلىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇ كېيىنكى ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئاساسىي مەنبەدۇر.

1. تەبىئەتكە چوقۇنۇش

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ «ھەممە نەرسىدە روھ بولىدۇ» دەيدىغان ئەقىدىسىگە ساددا قارىشىدىن كائىناتتىكى جىسىملەر ۋە ھادىسىلەرگە قارىتا چوقۇنۇش ۋە ئېتىقاد قىلىش كېلىپ چىققان. بۇ، ئىنسانلار ئۆزىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر بىلەن ئارىلاش بىر گەۋدە دەيدىغان خاتا، نادانلارچە قاراشتۇر. قىسقىسى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆزلىرىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان بارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى «ئىلاھىيلاشتۇرۇپ» تەسەۋۋۇر قىلغان. ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ گۈزەلكىلىك دەۋرىدە تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ سىرىنى بىلىشتىن مەھرۇم بولغاچقا، تەبىئەت ئالدىدا ئاجىزلىق قىلغان. نەتىجىدە تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇش كېلىپ چىققان. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار تەبىئەتتىكى ھەرخىل ھادىسىلەرنى، يەنى ئاسمان، يەر، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، ھەسەن-ھۈسەن، تاغ، ئورمان، كېچە، كۈندۈز، قار، يامغۇر، چاقماق، يەر تەۋرەش، بوران - چاپقۇن، كەلكۈن ... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «ئىلاھ» نىڭ ئوبرازى دەپ چۈشىنەتتى. بۇ «ئىلاھ» شۇنىڭ ئۈچۈن بىرخىل ئاڭ فورمىسى بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنى بېقىندۇرىدىغان سىرتقى كۈچنىڭ

ئىنسانلار مېڭىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسى. ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا ھېسسىياتىدا ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبراز ھېسابلىناتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈمىدىنى ئاشۇ ئىلاھلارغا بېغىشلاپ، تەبىئىي ھالدا تەبىئەتكە ئېتىقاد قىلىش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

كۆككە (ئاسمانغا) چوقۇنۇش: بۇ، ئەڭ قەدىمكى ئېتىقاد شەكلى بولۇپ، كۈن، يۇلتۇز، بۇلۇت، بوران، شامال، يامغۇر، قار، چاقماقلارغا بولغان ئېتىقادنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆككە بولغان ئېتىقاد قۇياش تەڭرىسىگە مەركەزلىشىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان تەبىئىي ھادىسە ــ كائىناتنى «تەڭرى» دەپ ئاتىغان ۋە ئۇنى «يورۇقلۇق ئالەم» دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغان. مانا بۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان ئەڭ قەدىمكى ئېتىقاد ئىدى.

«تەڭرى» ئاتالغۇسى ئەسلىدە ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ تىلى بولۇپ، «كائىنات»، «كۆك» (ئاسمان)، «ساما» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى، بارا ـ بارا «خۇدا» (ئاللا) مەنىسىنى بېرىدىغان «ئىلاھ» نامى بولۇپ قالغان. «تەڭرى» دېگەن بۇ نام مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىلا ھون تىلىدا مەۋجۇت ئىدى («تارىخنامە ھون تەزكىرىسى» گە قارالسۇن). «تەڭرى» دېگەن ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىش ھونلاردىمۇ بار ئىدى. ئۇلار بۇ ئىلاھنى جەمئىيەتكە تەدبىقلاپ، ئېتىقاد ساھەسىدە بىرمۇنچە لەرۋاھ «(روھىنات) لارنى يارىتىقان ۋە ئۇنىڭغىمۇ ئىلاھ

سۇپىتىدە ئېتىقاد قىلغان. «ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 4.000 — 6 000 يىللار بۇرۇن قۇياشنى تەڭرى قىلغان. كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قۇملۇقتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3 000 يىل بۇرۇنقى ‹نۇر چاقناپ تۇرغان قۇياش› شەكىللىك قەدىمكى قەبرىلەر ھەمدە چەرچەننىڭ تۇزلۇققاش قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان قۇياش سىمۋوللۇق مەشئەللەر»① ئەنە شۇ قۇياشقا بولغان ئېتىقادنىڭ كونكرېت ئىپادىسى. كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ قۇياشقا ئېتىقاد قىلىش ئەنئەنىسى تۈپەيلىدىن بۇددا دىنىنىڭ ئىلاھى — «بۇددا» نى «تەڭرى بۇرخان» دەپ ئاتىغان؛ مانىي دىنىنىڭ ئىلاھى — «مانىي» نى «تەڭرى مانىي بۇرخان» دەپ ئاتىغان. زارۇ ئاستى دىنىنىڭ ئىلاھى — «ئەزرو» نى «ئەزروئا تەڭرى» ياكى «ئەزروئا تەڭرى بۇرخان» دەپ ئاتىغان؛ ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھى — «ئاللا» نى «تەڭرى» ياكى «بايات»، «ئىدى» دەپ ئاتىغان. ② بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان ئىلاھ — «تەڭرى» بولۇپ قەدىمكى ئالتاي ئەپسانىلىرىدە بۇ تەڭرىنىڭ «قاراخان» دېگەن خاس ئىسمىمۇ بولغان. ئۇ خۇددى قەدىمكى يۇنان مېفلىرىدىكى قۇياش خۇداسى — ئاپوللوغا، ئىران مېفلىرىدىكى قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى — مىتراغا ئوخشاش ئىنسانلارغا يورۇقلۇق ۋە بەخت ئاتا قىلغۇچى بۇيۇك تەڭرىدۇر.

ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ ئەڭ بۇيۇك تەڭرىسى — «قاراخان» نىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى بولغان «ئۆلگېن» تەڭرىدۇر. «ئۆلگېن» سۆزى «ئۇلۇگۈن» (ulugün) سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن

①② ق. ۋەلى «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى دىن - ئېتىقادلىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە»، ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتىنىڭ 1986 - يىل 12 - ئايىنىڭ 5 - كۈنىدىكى سانى.

ھەكىلى ئىكەنلىكى مەلۇم. ھەر ئىككىسى قەدىمكى تۈركىي تىللىدا «بۈيۈك»، «ئۇلۇغ» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. A. ئانوخىن تەرىپىدىن خاتىرىلەنگەن رىۋايەتكە قارىغاندا، «ئۆلگىن» ئاي بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدا، يۇلتۇزلارنىڭ ئۈستىدە ياشارمىش. ئۇنىڭ ھۆزۈرىغا كىرىشقان يولدا يەتتە (بەزى رىۋايەتلەردە توققۇز) توسۇق بار ئىكەن. بۇ توسۇقلار ئەركەك شامانلار (قام) كەلگەندە ئېچىلىدىكەن، بەشىنچى توسۇق تۆمۈر قوزۇق (ئالتۇن قوزۇق) يۇلتۇزىغا تۇتىشىدىكەن. «ئۆلگىن» نىڭ ساريىدا ئالتۇندىن تەخت بار ئىكەن. ئۇنىڭ تېنى ئىنسانغا ئوخشايدىكەن. شامان دۇئالىرىدا ئۇنىڭ نامى «ئاق ئاياز»، «ئايازخان»، «ياراتقان» (ياراتقۇچى)، «يىلدىرىمچى» دەپ تەۋسىپلىنىدىكەن، كۆكتىن تۆكۈلىدىغان رەھمەت يامغۇرلىرى ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاققان شال ئىكەن. «ئۆلگىن» نىڭ يەتتە ئوغلى، توققۇز قىزى بار ئىكەن. ئوغۇللىرىنىڭ نامى قارشىت، بوغراخان، يىشىلخان، بۇرچاخان، قارا قۇش (قارتال)، بەختىخان، ئەركانىم بولۇپ، ئۇلارمۇ كۆكتە تۇرىدىكەن. «ئۆلگىن» نىڭ قىزلىرىغا خاس ئىسىملار توشمايدۇ، ھەر بىرى «ئاق قىزلار» ياكى «قىيان»لاردىندۇر. بۇ قىزلار شامانىنىڭ ئىلھام پەرىلىرىدۇر. «ئۆلگىن» نىڭ خىزمەتىدە يەنە باشقا روھلارمۇ بار ئىكەن، بۇلاردىن يورۇق، شولا، قار قاتارلىقلار بولۇپ، يورۇق ئىنسانلار بىلەن ئۆلگىن ئارىسىدىكى «ئالاقىچىدۇر». ① ئومۇمەن «ئۆلگىن» ئاتا تەڭرى سۈپىتىدە كۆكتەكى بارلىق ئىلاھلارنى باشقۇرىدىكەن. كۆك تەڭرىسى قاتارىدا يەنە ئايال روھلاردىن «ئۇماي ئىلاھ» مۇ قەدىمكى تۈرك ئېتىقادىدا ناھايىتى مەشھۇردۇر. قەدىمكى ئالتاي ئەپسانىلىرىدە ئىنسانىي

① «قەدىمكى تۈرك دىنىي تارىخى»، ئىستامبول، 1976 - يىل، تۈركچە، 20 - 22 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئاتا تەڭرى «ئۆلگېن» بىلەن ئانا تەڭرى «ئۇماي» ياراتىقان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ كېيىنكى ئادەم ئاتام بىلەن ھاۋا ئانامدىن ئىنسان يارالغان دېگەن ئەپسانىۋى قاراشقا ئاساس بولغان.

ئانا تەڭرى ــ ئۇماينىڭ نامى قەدىمكى تۈركىي خاتىرىلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ① نىڭ 38 - قۇرىدا «تەڭرى، ئۇماي، مۇقەددەس يەر - سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ. بىز (يەنە) نېمىشقا تېزىپ كېتىمىز» دېگەن جۈملە بار.

«كۈلتېكىن مەڭگۈ تېشى» ② نىڭ شەرق تەرىپى 31 - قۇرىدا «ئۇمايدەك ئانام خانىشنىڭ دۆلىتىدە ئىنىم كۈلتېكىن ئەر ئاتالدى» دېگەن جۈملە بار؛ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «ئۇمايقا تاپىنسا ئوغۇل بولۇر» ③ دېگەن ماقال بار. ئېتنوگراف كاتانوۋ تەرىپىدىن توپلىنىپ رادلوۋنىڭ «تۈرك خەلق ئەدەبىياتى» توپلىمىنىڭ 11- جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن خاتىرىلەر ئىچىدە ئۇماينىڭ نامى ئۈچ يەردە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىدە ئۇماينى «ھاۋا ئانام» دەپ تىلغا ئالىدۇ. موڭغۇللار ۋە ياقۇتلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئۇماي ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرى ساقلانغان. ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان «يامغۇر تىلەش مۇراسىمى» دا كىشىلەر «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۈندۇق» دەپ كۆككە قاراپ

---

① بۇ مەڭگۈ تاش مىلادى 712 - 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان. 1897 - يىلى ئولانباتۇر شەھىرىدىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتىكى بايىن - چوقتۇ دېگەن جايدىن تېپىلغان.

② بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 732 - يىلى كۈلتېكىن ۋە بىلگە خاقاننىڭ جىيەنى يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. 1889 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ كۆكتىن ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىكى خوشۇ - سايدام دېگەن جايدىن تېپىلغان.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 167 - بەت.

ئەگەرمگە ئىلتىجا قىلىش ئادىتى بار.

خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ «ئايال ئىلاھ ئۇماي» ھەققىدە خېلى كۆپ خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىكى ئەپسانىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئالەمنىڭ ئوستى ياراتقۇچىسى ئىگە — تەڭرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، ئۇ ئۇرلۇق، پارلاق ماكاندۇر. ئوستۇنكى پارلاق ماكان بىلەن ئاستىنقى قاراڭغۇ ماكاننىڭ ئارىسىدا ئۇماي ئانا بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارغا ئوپراق ۋە سۇ مەنبەلىرىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (idog) دەپ ئاتىلىدۇ.

دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيلىرى 423-كېمىردىكى تەسۋىرى سۈرەتتە قەمكى رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان شەرقىي ئىلىگىنىڭ ئۇچقۇر ئەجدىھاغا مىنىپ، كوئېنلۇن تېغىغا بېرىپ، ئۇماي ئانا بىلەن كۆرۈشكەنلىكى، ئۇماي ئاننىڭ سۇمرۇغقا مىنىپ شەرقىي ئىلىگىنى كۆتۈۋالغانلىقىغا دائىر كۆركەم مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن. خەنزۇچە ماتېرىياللاردا رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، شۇ زامانلاردا شىياۋىنىڭ ئوجىياڭ دەرياسىنىڭ شەنبا بوغۇزىنى تىزگىنلەپ خەلقنى قۇتقۇزۇپ كەلتۈرۈش ئۈچۈن جاپالىق ئەمگەك قىلغانلىقىغا غەربىي ئۇماي ئاننىڭ 12 قىزى ئىنتايىن قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇغان، ئۇمايىنىڭ قىزلىرى ئۆزلۈكسىدىن ئوجىياڭ دەرياسى بويىغا بېرىپ، شىياۋىگە يارەملەشكەن، كېيىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئۇماي ئانا، يولۇچىلارغا نىشان بەلگىلەپ بېرىش ئۈچۈن، قىزلىرىنى خادا تاشقا ئايلاندۇرۇۋەتكەن، بۇ خادا تاشلار ھازىرغىچە بارمىش.

يۇقىرىقىدەك قەدىمكى تەڭرى ئېتىقادى ستېخىيىلىك ھالدا ھازىرغىچە خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئىچىدە مەر ھىل شەكىللەر بىلەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بىز كۆككە چوقۇنۇش (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق) نىڭ

خەلق تۇرمۇشىدىكى ئىزلىرى ھەمدە ئۇنىڭدىن كېيىن چىققان خەلقنىڭ ئاستروئومىيلىك قاراشلىرى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ 10 - بابىدا توختالغانىدۇق.

يەر (تۇپراق) گە چۈقۇنۇش: تۇپراق ئېتىقادىمۇ تەڭرى ئېتىقادىغا ئوخشاش، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىدىن بىرى. بۇ ئېتىقادنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ تۇپراقتىن ئىبارەت ماددىي ئاساسقا تايىنىپ ھايات كەچۈرگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىلىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇچ چوڭ تەڭرىنىڭ بىرى يەر تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نامى «ئىدۇق يەر -سۇب» (مۇقەددەس يەر -سۇ) دەپ ئاتالغان. «ئىدىقۇت» دېگەن نام ئاشۇ ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان (ئىدىقۇت — قۇت بەرگۈچى خۇدا دېمەكتۇر).

دۇنيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي مېفلىرىدا «ئىنسانلار توپىدىن يارالغان» دېگەن ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر مىستېمىسى ئەكس ئېتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى «ئۆرۈپ -ئادەتلەر خاتىرىسى» قاتارلىق كۆپلىگەن مەنبەلەردە ئايال ئىلاھ نويۇانىڭ سېرىق توپىدىن ئادەم ياسىغانلىقى، قومۇش كۆلى بىلەن توپان بالاسىنى توسۇپ قالغانلىقى ھەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلەر بار. «تەۋرات» تىكى «دۇنيانىڭ يارىلىش خاتىرىسى» دە، يەۋرىيلەرنىڭ خۇداسى ياخۋې (yahve) نىڭ توپىدىن ئادەم ياراتقانلىقى ھەققىدە بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن، قەدىمكى مىسىر رىۋايەتلىرىدىكى بۆرە باشلىق مىرنوم دېگەن ئىلاھمۇ لاي - توپىدىن ئادەم يارىتىپ، ئۇنىڭغا روھ بەرگەن قەدىمكى گرېك ئەپسانىلىرىدىكى «خۇدالار دەرگاھىنىڭ شاھىنشاھى» زېۋىسمو لاي - توپىدىن ئادەم يارىتىپ، كېيىن جان ۋە ئەقىل كىرگۈزگەن، ئاجايىپ قۇدرەت

كه ئگه پرومىتى (prometheus) مۇ پىششىق لايدىن قۇش، هايۋان، قۇرت ـ قوڭغۇزلارنى ياساپ، يەنه ئىلاهنىڭ ئىرادىسىگه ئاساسەن ئادەم قىلىپ ياراتقان، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلار ئارىسىدا كەڭ زېمىننى ياراتقان خۇدا قىزىل، قوڭۇر توپىنى لاي قىلىپ، ئاندىن ئەڭ دەسلەپكى ئىنسان ــ بىر جۈپ ئەر ـ ئايالنى ياراتقان، دەيدىغان ئەپسانە تارقىلىپ يۈرمەكته. پارسلارنىڭ قەدىمكى «ئاۋىستا» كىتابىدىمۇ تۇنجى ئادەم ــ ئۇدرەتلىك كىۋۇمارسنىڭ سېرىق توپىدىن ياراتىلغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ نامى «تۇپراقشاه» (گىلشاه) دەپ ئاتالغانلىقى مەقتىده ئەپسانىلەر بار ۋە باشقىلار. ناهايىتى ئېنىقكى، «ئادەمنىڭ يارىلىشى» هەقىدىكى بۇنداق ئەپسانىلەرنىڭ هەممىسى ئەنه شۇ يەر ئېنىقادىدىن كېلىپ چىققان، تۇپراق ئېتىقادى هەرقايسى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا خىلمۇ خىل ئېتىقاد ئادەتلىرىنى پەيدا قىلغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ تۇپراق ئېتىقادىنىڭ ئىزلىرى هازىرغىچه داۋاملىشىپ كەلمەكته. ئۆلگەن ئادەمنى يەرلىككه قويغاندىن كېيىن، نامىزىغا داخىل بولغان كىشىلەر قولىغا بىر سىقىم توپا ئېلىپ (بۇ «ئىخلاس توپىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) دۇرۇت ئوقۇغاندىن كېيىن، بۇ «ئىخلاس توپىسى» نى يىغىپ مېيىتنىڭ ئۇستىگه چېچىپ قويىدۇ، مۇسۇلمانلار ئېتىقادىدا يەنه «گۆرگه يەتته كەتمەن توپا تاشلىغاندىن كېيىن ئۆلۈك قايتىدىن تىرىلىدۇ» دەيدىغان ئەقىدىمۇ بار. يەنه خەلق ئارىسىدا تۇپراق هەممىدىن پاك، سۇ بولمىغان يەردە تەرەت ئېلىشقا توغرا كەلسه توپا بىلەن تەيەممۇم قىلسا بولىدۇ، دەپ توپا بىلەن تەرەت ئالىدىغان ئادەتمۇ بار. قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەنده «يەر ئۇرسۇن!» دېيىش ئەڭ چوڭ قەسەم هېسابلىنىدۇ. ئىككى تەرەپ سودا قىلىشقاندا يەرلىك

تادەت بويىچە سودىدا پۈتۈشكەن ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك ئاساسىدا سۆزلەشتۈرگەن. بۇ مۇقەددەس تاغلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئېگىز چوققىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 5445 مېتىر كېلىدۇ. بۇ يەر ئىلاھىنى گۈزەللىقتا تارتقانلىقتىن بەلگىلىدۇر.

دېمەك، بۇنداق تادەتلەرنىڭ ھەممىسى يەر ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان. يەر ئېتىقادى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تاغ ئىلاھى، سۇ ئىلاھى، ئورمان (دەل ـ دەرەخ) ئىلاھى قاتارلىق روھلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولغان.

مۇقەددەس تاغلارغا چوقۇنۇش: يەر ـ سۇ روھلىرىنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋەكىلى تاغدۇر. تاغلارنىڭ يۇكسەك ھەيۋىتى قەدىمكى دەۋرلەردە ئىككى خىل تونۇشنى پەيدا قىلغان: بىر خىلى، تاغ تەڭرىلەرنىڭ يولى بولۇپ، ئىلاھىي كۈچكە ئىگە، دەپ قاراش؛ يەنە بىر خىلى، تاغلار خىيالىي روھلارنىڭ (ياكى روھىي ئەرۋاھلارنىڭ) ماكانى دەپ قاراش. مانا شۇ ئىككى خىل تونۇشتىن تاغلارنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئېتىقادى كېلىپ چىققان. خۇددى قەدىمكى گرېكلار ئولۇمپۇس (ئولىمپىك) تېغىنى «خۇدالارنىڭ دەرگاھى» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانغا ئوخشاش. قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرمۇ ئۆتۈكەن، خانتەڭرى (تىيانشان)، ئۇلۇغ تاغ (يەتتە سۇ ۋىلايىتىدە) قاتارلىق ئۇچ تاغنى «خۇدالار دەرگاھى» دەپ، ئولۇمپۇس تېغىغا تەڭلەشتۈرگەن. بۇ مۇقەددەس تاغلارغا بولغان ئېتىقاد تۈپەيلى، ھون، كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانداناللىقلىرى ئۆتۈكەننى ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلغان. «ئاقساقاللار كېڭىشى» ۋە «دۆلەت مەجلىسى» لىرىنى ئاشۇ مۇقەددەس تاغلارنىڭ ئۇستىدە ئۆتكۈزگەن. تىيانشان تاغلىرىنىڭ قەدىمكى نامىنىڭ «تەڭرىتاغ» دەپ ئاتىلىشى، ئۇنىڭ كۆپكۆك مۇزلۇق چوققىلىرىنىڭ «خانتەڭرى»، «مۇزتاغ ئاتا» دەپ ئاتىلىشىمۇ ئەنە شۇ تاغلارنى مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى «هون قوشىقى» ئىچىدىكى،

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەن ① تاغىدىن،
ئاۋۇماس بوپ قالدى چارۋا-مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى ② تاغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

دېگەن مىسرالارمۇ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاغلارغا بولغان ئېتىقاد تۇيغۇلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن ئومىدىنى مۇقەددەس تاغلارغا بېغىشلىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

سۇ ۋە ئوتقا ئېتىقاد قىلىش: سۇ ۋە ئوتقا بولغان ئېتىقاد چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىككى خىل ئىپتىدائىي شەكلىدۇر.

سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغانلىقى مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ پاكلىقى، بەزىدە كەلكۈن، بەزىدە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرىنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە «سۇ ئىلاھى» نىڭ كارامىتى دەپ قارالغان. ئەتىجىدە سۇ (دېڭىز، دەريا، كۆل، بۇلاق، يامغۇر...) نى مۇقەددەس بىلىپ، كۆپ خىل سۇ ئىلاھلىرىنى ياراتقان. قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە، ئوغۇز خاقانىنىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئوغۇلغان بىر ئوغلىغا «دېڭىز» دەپ ئات قويغانلىقى سۆزلەنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «يېرىل تاش» («يېرىلىك تاشىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا ئۆگەيلەنگەن يېتىم قىزنىڭ سىڭلىسى «سىرلىق سۇ» ئىچىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، كېيىكىگە ئايلىنىپ قالغانلىقى، يېتىم قىز «سۇ ئىلاھى» نىڭ ياردىمىدە دۈشمەنلىرىنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

① تىلەن — چىلەنگەن تېنى.
② ئالچى — يەنجىلگەن تېنى.

«سەرلىق سۆ» نى ئىچىپ قويسا كىيىك ياكى بۆرىگە ئايلىنىپ قېلىشتەك سەرلىق ھادىسە خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى «مۇقەددەس سۆ» ئېتىقادى بىلەن باغلىنىدۇ.

شۇنىڭدەك خەلقىمىز ئاردىدا يەنە، سۆ ئۆزۈپ چۈش كۆرسە، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ۋە بەختلىك بولىدۇ، «سۆ يەتتە يۆمىلانسا ھالال»، سۆغا تۆكۈرسە گۇناھ بولىدۇ، ھالال ھايۋانلاردىن كالا، قوي، ئات، ئۆچكە قاتارلىقلار ئىش ۋاقىتلىرىدا دەريالارغا چۆكۈپ كېتىپ، مۆز ئېرىگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا ئۇنى قايتا پىچاق سۈرۈپ ئىستېمال قىلىش ھالال بولىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش ئېتىقاد ئادەتلىرى ساقلانغان. سۆ ئېتىقادى تۆپەيلىدىن ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خاقانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى سۆ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى دەپ ھېسابلاپ، ئىسمىنىڭ بېشىغا «كۆل» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشقانىدى. مەسىلەن، «كۆل ئەركىن»، «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان»، «كۆل بىلگە قاغان»، «كۆلتېكىن»، «بىلگە كۆل قەدىرخان»، «كۆل تارقان» قاتارلىق ئادەم ئىسىملىرى، «يېتىم بۇلاق»، «ئويماد-بۇلاق»، «شور بۇلاق»، «يانبۇلاق»، «بايىنبۇلاق» «مارجاد-بۇلاق»، «نوروز بۇلاق»، «قىزىلسۇ»، «ئاقسۇ»، «توقسۇ»، «يەتتىسۇ»، «ئونسۇ»، «ياماق سۇ» قاتارلىق يەر-جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۆ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر.

ئوت ئېتىقادىمۇ ئىنسانلار ئاردىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. ئىنسانلار بىلەن ئوتنىڭ زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىتىن مەدەنىيلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار ئوتنى بايقاپ ئۇنى

ئىشلىتىش ئۇسۇللىرىنى كەشپ قىلغانلىقى ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيىتى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ناھايىتى سىرلىق بولغاچقا، ئۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد تۈسى بىلەن تولۇپ تاشقان. شۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن قەدىمكى دىنلاردا مەخسۇس ئوت ئىلاھى (ئاتەش ئىلاھى) بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى يۇنان ئەپسانىلىرىدە يارىتىلغان «ئولۇمپوس تېغىدىكى 12 خۇدا» نىڭ بىرى ھېفىستاس بولۇپ، ئۇ ئوت خۇداسى ئىدى. قەدىمكى بىراھما دىنىدىكى ئاگنىمۇ ئاتەش ئىلاھى ئىدى.

ئوت ئېتىقادىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بەزى ئەپسانىلەر سۆزلىنىدۇ. قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئىي مېۋىلەر ۋە ئوت - چۆپ يىلتىزلىرىنى ئوزۇقلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئوتقا ئېھتىياجى چۈشمىگەن ئىكەن، تەڭرى ئۇلارغا ئەت (گۆش) يېيىشنى ئەمىر قىلغاندىن كېيىن ئوتقا ئېھتىياجى چۈشۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاسمان تەڭرىسى ئۆلگېن كۆكتىن بىرى قارا، بىرى ئاق ئىككى تاش ئەۋەتىپتۇ. بۇ تاشلار يەرگە چۈشۈشى بىلەن بىر - بىرىگە سۈركىلىپ ئوت ئاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار ئوتنى بايقاپ، گۆشنى ئوتتا پىشۇرۇپ يېيىشكە ئادەتلىنىپتۇ ھەمدە ئۇلار بۇ ئوتنى «ئۆلگېن ئاتىمىزنىڭ قۇدرىتى» دەپ بىلىپ، چاقماق تېشىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بوپتۇ. ① بۇ ئەپسانە قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوت ئېتىقادىنىڭ خېلى كەڭ يېيىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەدىمكى ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلانغان: توي - تۆكۈنلەردە قىزنى

① «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، ئىستامبول، 1976 - يىل، تۈركچە، 42 - بەتكە قاراڭ.

كۆچۈرۈش ۋاقتىدا گۈلخان يېقىپ، ئوتنىڭ ئۈستىدىن ئاتلىتىدۇ، قىزنى ئېلىپ ماڭىدىغان يولغىمۇ بىرقانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىپ قويىدۇ (شەھەرلەردە ھازىرقى زامان تويلىرىدا قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەندە، بوسۇغىغا قىزىل تاۋاردىن پاياندازسېلىپ قىزنى شۇ پاياندازغا دەسسىتىپ ئۆيگە ئېلىپ كىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى توي ئىشتراكچىلىرى تەۋەررۈك قىلىش ئۈچۈن ئۆزئارا تالىشىپ، پارچە-پارچە قىلىپ يىرتىپ ئېلىشىدۇ. بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسىدۇر) .ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىمۇ گۈلخان يېقىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇسسۇل ئوينايدىغان ئادەت بار؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپىقىنى ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن، ئېگىز ئۆگزىلەرگە چىقىپ، قوشاقلار بىلەن «ۋەششىمسى» توۋلايدىغان ئادەت بار. قاپاق كۆيدۈرۈش دەپ ئاتالغان بۇ ئادەتتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقاد ئەكس ئېتىدۇ.

2. ھايۋانات ۋە دەل - دەرەخلەرگە چوقۇنۇش

ھايۋانات ۋە دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىش ئېتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولغان تەبىئەتتىن يىغىپ، توپلاش باسقۇچى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ باسقۇچتا ئىنسانلار پەقەت دەل - دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە ۋە ئوۋ غەنىمەتلىرىگە تايىنىپ ياشىغان، ئۇلار بۇ ھايۋان ۋە دەل - دەرەخلەرنى روھقا ئىگە بولغان نەرسىلەر دەپ قارىغان. مۇشۇ قاراش نەتىجىسىدە ئۇ نەرسىلەرگە بولغان ئېتىقاد كېلىپ چىققان.

ھايۋانلارغا چوقۇنۇش: ھايۋانلارغا ئېتىقاد قىلىش دۇنياۋى ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان ئېتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئېتىقادىدا ئوخشىمىغان شەكىلدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى

ئەپسانىلىرى توپلىمى «شەنخەيجىك» دىكى يېرىمى ئادەم، يېرىمى ھايۋان سۈرەتلىك ئوبرازلاردىن ئېلىنمىزدە ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ كەڭ يېيىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ھەممىگە تونۇش بولغان نويۋا بۇ جەھەتتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە «ئادەم يۇزلۈك، يىلان تەنلىك» ئايال ئىلاھتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا «شەنخەيجىك»دە يەنە يۇزى ئادەمگە، تېنى ئەجدىھاغا، ئاتقا، كالىغا، چوشقىغا، قۇشقا ئوخشايدىغان تىلسىملىق ئوبرازلار ئاز ئەمەس.

قەدىمكى مىسىر، يۇنان، رىم، ھىندى ئەپسانىلىرىدىمۇ ھايۋانلار ئېتىقادى ھامان گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. قەدىمكى مىسىر ئەپسانىلىرىدىكى ئادەم ياراتقۇچى چوڭ ئىلاھ مىرىنوم بۆرە باشلىق، ئادەم تەنلىك قىلىپ سۈرەتلەنگەن. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخان «پۈتى بۇقا پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۇرىسى قارا بولغۇن مۇرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى، پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقانىدى» دەپ ھايۋان سۈپەتلىك قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. قەدىمكى ھىندىستاننىڭ «ھىندۇئىزم» دىنىدا كالىنى «خۇدا» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شۇڭا ھىندىستاندا بىر كالىنى ئۆلتۈرۈپ قويۇش بىر ئىراھىمنى ئۆلتۈرگەندەك ئەپۇ قىلىنمايدىغان گۇناھ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھىندىستاندا ھازىرغىچە كالا ئادەمدىنمۇ ئېتىبارلىق ياشاپ كەلمەكتە.

ھايۋانلارغا بولغان ئەنە شۇنداق يۈكسەك چوقۇنۇش ئاساسىدا تۇتېم (تۇتېمىزم) پەيدا بولغان. ھايۋانلارغا چوقۇنۇش بىلەن تۇتېمىزم پۈتۈنلەي بىر نەرسە ئەمەس. چۈنكى ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان ئاھايىتى

كەڭ چۈشەنچىدۇر، تۈتەمىزم بولسا، ئۇرۇق دەپ ئاتالغان ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ (جەمئىيەت) ئەزالىرىنى مۇقەددەس سانالغان بەزى مەخلۇقلارغا ياكى شەيئىلەرگە باغلىغان ئەڭ قەدىمكى ئېتىقادىي دىنلاردىن بىرى. ئەنە شۇ دىنلاردىن تۈتەم ئېتىقادى كېلىپ چىققان. تۈتەم (Totem) شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ تىلى بولۇپ، مەنىسى «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. بۇ سۆز قەدىمكى تۈركىي تىلدا «ئۇنىگۈن» دېيىلىپ، «ئوزۇق بولسۇن»، «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن.

تۈتەم — بىر ئۇرۇقنىڭ ئۆزىگە ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان بەزى مەخلۇقاتلار ۋە نەرسىلەردىن ئىبارەت. بۇلار بەزىدە بىر ھايۋان، بەزىدە بىر ئۆسۈملۈك، بەزىدە دېڭىز، يامغۇر ۋە يۇلتۇزلار بولاتتى. ئومۇمەن ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆز تۈتەملىرىنى ئېتىقاد سىمۋولى سۈپىتىدە چېدىرلىرىغا، قالقانلىرىغا، بايراقلىرىغا ... سىزىشاتتى. قەدىمكى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ھەر بىردە بىرى شەخسىي، يەنە بىرى ئومۇمىي (ئورتاق) بولۇپ ئىككى تۈتەم بولاتتى. كۆپلىگەن ئالىملار تۈتەمغا چوقۇنۇش ئېتىقادىي جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن دەپ قارايدۇ.

ئېتىقادىي ئىنسانلارنىڭ نەزەردە تۈتەملار ئىنسانلارغا قارىغاندا ناھايىتى زور ئىقتىدارغا ئىگە بولغاچقا، ياكى ئىلاھ دەپ قارالغاچقا، ئۇلارغا چېقىلىش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. بۇ ناھايىتى سىددا چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن ئەينى تارىخىي شارائىتتا ئېتىقادىي ئۇرۇق ئەزالىرى بۇ خىل خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ باشقا ئۇرۇق كوللېكتىپىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن.

يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا قارا-
ماندا ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگۈچى قەدىمكى ھەر-
قايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەردە تۇتېم ئېتىقادى چۈشەنچىسى كەڭ
تارقالغان. «ۋېي نامە» ھونلار تەزكىرىسى» دە: «ھون قىزى
بىلەن بۆرىنىڭ ئالاقىسىدىن تەڭرىقۇت تۇغۇلغان» دېيىلە-
دۇ. «جۇ نامە» تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركلەرنىڭ باي-
رىقىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، نۆۋەتچىلەر
قولى (ئۇيغۇرچە بۆرە) دەپ ئاتالغان. بۇ بۆرە دېگەنلىك،
ئۇلار ئەسلى بۆرىدىن تۇغۇلغان دېگەن سۆزدۇر. شۇڭا بۇ،
ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانى قىلىنغان» دېيىلگەن.
«يېڭى تاڭنامە» تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «ئوردىنىڭ ئىشە-
كى ئالدىدىكى ياغاچقا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ سۈرە-
تى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ئېسىلغان، ئۇلار شەرقتە قاراپ ئول-
تۇرىدۇ»، «خاقان تەختكە ئولتۇرىدىغان چاغدا... ئالدى
بىلەن بۆرە بېشى تۇغىغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئاندىن
ئولتۇرىدۇ»① دېيىلگەن. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى تاشقى
موڭغۇلىيە تەۋەسىدىن بىر بۇتخانا خارابىسىنى قازغاندا،
بىر كەمەر تېپىلغان، كەمەر توقىسىغا بىر چىشى بۆرىنى
تۆت تۈرك ئۇغۇل بالا ئېمىپ تۇرغان كۆرۈنۈش چۈشۈ-
رۈلگەن؛ 1957 - يىلى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئارخېئولوگى
دورومجاسولو مىلادى 570 - يىلى تۈرك قاغانى مويونچۇر-
نىڭ ئورناتقان بىر ئابىدىسىنى تاپقان، مۇشۇ ئابىدىگە بىر
كۆك ئانا بۆرىنىڭ ئېمىپ تۇرغان بىر بالىنىڭ سۈرىتى
ئويۇلغان. خەنزۇچە يازما ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلار-

① جاڭ يۈي: «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى»، خەنزۇچە، 1985 - يىللىق، 2 - سان، 113 - بەت.

لىك ئەجدادلىرىغا ئائىت ئەپسانىلەردە بۆرىدىن تادىم تۇغۇل ھانلىقى، «ئاشىنا» ناملىق چىشى بۆرىنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرىدىن بىرى ئۆزىگە فامىلە قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. «ئوغۇزنامە» دە كۆك تۆكلۈك، كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرىنىڭ قوشۇنغا يول باشلاپ ماڭغانلىقى، شۇنداقلا ئوغۇز-خاننىڭ «بۆرە بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن» دېگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىدا قۇرت (بۆرە) بەخت تەگرىسىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى بۆرە تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەڭ چوڭ توتېمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا كەلگەندە، كىشىلەرنىڭ ھايۋانلار ھەققىدىكى تونۇشىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېم ئېتىقادىمۇ ئۆزگەرگەن. لېكىن ئەجدادلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك بۆرىگە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ھازىرغىچە ساقلانغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار: «ئوغۇل تۇغدىمۇ، قىزمۇ» دېگەن سوئالىنىڭ ئورنىغا «بۆرىمۇ، تۈلكىمۇ» دېگەن مېتافورانى ئىشلىتىدۇ، يەنى ئوغۇلنى بۆرىگە، باتۇرلۇققا سىمۋول قىلىدۇ. كىشىلەر پېشكەللىكتىن ساقلايدۇ دەپ، سەپەرگە چىققاندا بۆرىنىڭ ئوشۇقىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرۈيدۇ، ئارزۇلۇق ئوغۇلنىڭ بۆشۈكىگە بۆرە ئوشۇقىنى ئېسىپ قويىدۇ. بەزى كىشىلەر يەنە بۆرە ئوشۇقىنى تۇمار قىلىپ قولتۇقىغا ئېسىپ يۈرۈيدۇ، ئايالالار كۆز يورۇغاندىن كېيىن بۆرىنىڭ تېرىسىگە ياتقۇزۇلىدۇ. بەزى ئۇستىكارلار ياغاچ چۆمۈچىنىڭ سېپىغا ماھىرلىق بىلەن بۆرىنىڭ بېشىنى ئويۇپ چىقىرىپ قويىدۇ. گەرچە بۇ ئادەتلەر قىسمەنلىك بولسىمۇ، ئۇنى ئەنە شۇ

قەدىمكى بۆره ئېتىقادىنىڭ خەلق ئۇرمۇشىدىكى ئىزلىرى دېيىش مۇمكىن.

ئات قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەردە ئالاھىدە ھايۋان دەپ قارىلاتتى. چۈنكى، ئات قولغا كۆندۈرۈلگەندىن باشلاپ لا، خەلق خوجۇلۇقىدا ئىنتايىن زور رول ئويناغاندى. ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاتقا تايىناتتى؛ قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا غەلبە قىلىش-قىلالماسلىق ئات بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەنە شۇ ئوبيېكتىپ رېئاللىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېڭىدا ئاتقا بولغان سېغىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم ئۇرۇق-قەبىلىلىرى ئاتنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ، ئۇرۇش تەڭرىسى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغان. ئەپسانىلەردە ئېيتىلىشىچە، ئاق ئاتقا ئۇرۇش ئىلاھى مىنىپ يۈرەرمىش. بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرىنىڭ بىرىدە، كۆپلىگەن ئاتنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر ئاتنىڭ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئوقچۇپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. تەتقىقاتچىلار ئۇنى ئالتە مىڭ يىل بۇرۇنقى بالبال دەپ قىياس قىلىشماقتا. دەرۋەقە، تارىخىي خاتىرىلەرگە كۆرە، قەدىمكى ئۇرۇشلاردا (جۈملىدىن چىڭگىزخان ئۇرۇشىدا) ئات ئۇرۇش تەڭرىسى سۈپىتىدە قارىلىپ، قوشۇنىنىڭ ئالدىدا بىر ئاق ئات قوماندان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا ئادەم مىنمەيدۇ. پەقەت ئۇرۇش بايرىقى سۈپىتىدە ئۇچ تۇغ ئاتنىڭ ئېگىرىگە بېكىتىلىدۇ. بۇ ئات ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ئۇرۇش ئىلاھى مىنىدىغان ئات. شۇڭا ئۇ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلايدۇ، قوماندان يېنىدا مەخسۇس بېقىلىدۇ. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا: كۆلتېكىن ئىلگىرى تۇققۇز قېتىم ھەرخىل رەڭدىكى ئاتلارنى مىنىپ جەڭگە قاتنىشىدۇ. پەقەت

ئاق ئاتقا مىنىپ قىلغان جەڭلەردە غەلىبە قىلىدۇ، باشقا رەڭدىكى ئاتلارنى مىنگەندە مەغلۇپ بولىدۇ، دېيىلگەن.① قەدىمكى ساكلار داغدۇغىلىق مۇراسىملاردا ئاتنى قۇربانلىق قىلغان. چۈنكى، ئۇلار ئات ئىلاھلار ئارىسىدا ئەڭ تېز سۈرئەتلىك بولۇپ، «قۇياشقا ھەمكارلىشالايدۇ» دەپ تونۇغان. «ئىرق پۈتۈك»نىڭ 71 - قۇرىدا مۇنداق بىر چۈش تەبىرى بار: «ئەر ئۆمىلەپ بېرىپ تەڭرىگە دۇچ كېلىپ، بەخت - سائادەت سوراپتۇدەك. (تەڭرى) قۇت - بەخت بېرىپ، ئېغىلىڭدا يىلقىڭ بولسۇن، ئۆزۈڭ ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك بول، دەپتۇدەك، بىلىڭلاركى، بۇ ئەزگۈ». بۇ يەردە ئات تەڭرى دەپ تىلغا ئېلىنغان. «ئات — ئەرگە قانات» دېگەن ھېكمەتلىك ماقالمۇ مۇشۇ مەنىدە ئېيتىلغان. يەردىن قېزىۋېلىنغان كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە قەدىمكى پادىشاھلار، باتۇر سەركەردىلەر، ئاتاقلىق جامائەت ئەربابلىرى ئۆلگەندە ئۇنىڭ ھاياتلىقىدا مىنگەن ئېتى بىلەن قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماددىي پاكىتلار تېپىلدى. دەرۋەقە، خەلقىمىز ئارىسىدا ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قەبرىسىگە ھەمدە ئوخشىمىغان زىرائەت ئېتىزلىرى ۋە ئۈزۈم تاللىرىغا «كۆز تەگمىسۇن» دەپ، ئارزۇلاپ ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى ئېسىپ قويىدىغان ئادەت ساقلانماقتا. يۇقىرىقىلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ قارىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

كالا — ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىززەتلىگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى. تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن دۋەن چىڭشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تارقالغان مۇنداق بىر رىۋايەتنى تىلغا ئالىدۇ: تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ساك

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى، 84 - 85 - بەتلەرگە قارالسۇن.

دۆلىتىدە بارلىققا كەلگەن. نىشىدو ۋاقتىغا كەلگەندە، ئۇ ئىككى خوتۇن ئېلىپ تۆت پەرزەنت كۆرگەن. ئۇلاردىن بىرى ئاق غازغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، ئۇ ئۇچۇپ كېتىش ۋاقتىدا ئۈچ ئوغلىغا: «سىلەر گۇدەن (古舫) دېگەن كىتابنى كۆرۈڭلار» دەپتۇ. ئۇ كىتابتا كالا ھەققىدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۈچ ئوغۇل كالىغا ئەگىشىدىغان بوپتۇ.

سوۋېت تىلشۇناسى باسكاكوپ «ئوغۇز» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە توختىلىپ: «بەزىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق بىر خىل قارىشى بار. ئۇلار ئوغۇز — ügüz دېگەن سۆز ئۆكۈز — hüküz دېگەن سۆزدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. بۇ كالىنى تۇتىم قىلغان قەبىلىنى بىلدۈرىدۇ»① دەيدۇ. «ئوغۇزنامە» نىڭ 2 - قۇرىدا بىر كالىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بۇغا، قېئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۈرىتىمۇ بار. ئەلۋەتتە، بۇ مەقسەتسىز ھالدا سىزىلغان رەسىم ئەمەس.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە شىر (ئارسلان)، تۆگە (بوغرا) ۋە ئەجدىھاغا چوقۇنۇپ ئۇلارنى تۇتىم قىلىغان ئۇرۇق - قەبىلىلەرمۇ بولغان.

ئەجدىھا بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگونىڭ سىمۋولى. بۇ قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ ئەجدىھانى تۇتىم قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئەجدىھاغا چوقۇنۇش ئېتىقادى بولغان. بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە يازما خاتىرىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ياش ئارخېئولوگ قۇربان ۋەلى «ئەجدىھاغا چوقۇنۇشنىڭ كىتاب مەنبەسى» ناملىق ماقالىسىدە بۇ ھەقتە ئەتراپلىق مەلۇمات

① «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1982 - يىلىق 3 - سان، 74 - بەت.

بېرىدۇ. كۇچالىق مەشھۇر بۇددىزم ئۇستازى كۇماراجىۋا (مىلادى 344 — 413 - يىللاردا ئۆتكەن) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «مايترىيا ۋىياكارانا» (مايترىنىڭ دۇنياغا كېلىشى) ناملىق بۇددا دىنى كىتابىدا ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن مىلادى 250 — 200 - يىللاردا شىنجاڭلىق راھىبلار تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان «مايترىيا پراپرچچا» (مايترىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى) ناملىق بۇددا دىنىي كىتابىدا رىۋايەت قىلىنىشچە، ساكيامۇنىنىڭ ئانىسى «ماھامايا» ئۆلگەندىن كېيىن، «ئەرش» تىكى ئاتالمىش كېچە بولمايدىغان يورۇقلۇق، شاد - خۇراملىق دۇنياسىنىڭ «سۇكھاۋاتى» (بەخت ۋادىسى) ناملىق بىر قورۇسىغا چىقىپ كەتكەنمىش. شۇنىڭدىن كېيىن مايترى ناملىق يەنە بىر ئەۋلىيا شۇ قورۇدا تۇغۇلغانمىش، ئۇ ئەۋلىيا تۆت مىڭ يىلدىن كېيىن يەر يۈزىگە چۈشۈپ «ناگا» (سانسكرىت تىلىدا مەنىسى ئەجدىھا) دەرىخىنىڭ تۈۋىدىن ئادەمزات بولۇپ يارىلارمىش...

بۇ دىنىي ئەپسانە بىزگە، قەدىمدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان رايونلاردا مايترى بۇددانىڭ چوقۇنىدىغان بىر دىنىي مەزھەپنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى چۈشىنىشىمىزگە بىۋاستە ياردەم بېرىدۇ. دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەپسانىگە ئاساسەن، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئىچىدە كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان مايترى بۇددانىڭ چوقۇنىدىغان بىر دىنىي مەزھەپ شەكىللەنگەن. ئۇلار مايترى بۇددانىڭ ئەگىشىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەجدىھا ھەيكىلى ياسىتىپ ياكى ئەجدىھا رەسىملىرىنى سىزغۇزۇپ، ئۇنى دائىم ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلغان. ھەتتا مايترى بۇددانىڭ چوقۇنىدىغان كىشىلەر ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ جەسەت كۈلى قاچىلانغان كىچىك ياكى جەسەت ساندۇقىغا ئەجدىھا رەسىمىنى سىزىپ ياكى

نەقش قىلىپ ئويدۇرۇپ بىللە دەپنە قىلغان. قەدىمكى كۇچا رايونىدا دەل مۇشۇ دىنىي مەزھەپ تەرەققىي قىلغان.

ھەممىگە مەلۇمكى، بۇددا دىنى دۇنياغا كەلگەن بۇرۇن تارىيانلار (ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسيا يايلاقلىرى بولۇپ، كېيىن بۇنىڭدىن بۇرۇنقى 5000 - يىللاردا بىر بۆلۈكى ھىندى ۋادىسىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى مىللەت) تارىخىدا ئىجاد قىلىنغان. ئەجدىھا ئوبرازىنى ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىدىغان بۇندىق قەدىمكى ئۆرپ - ئادەتمۇ ئەڭ بۇرۇن تارىيانلار تارىخىدا پەيدا بولغان. شۇنداقلا ئۇ بۇددىزم بىلەن بىللە باشقا رايونلار ۋە باشقا مىللەتلەرگە تارالغان، ھەتتا راۋاجلاندۇرۇلۇپ «ئەجدىھا ئويىنتىش» دەپ ئاتىلىدىغان ئاممىۋى سەنئەت شەكىللىرىمۇ بارلىققا كەلگەن.

«بۇددا دىنى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە تارىم ۋادىسىغا، كېيىن شىنجاڭ تارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان. ئەجدىھا ئوبرازىنى ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىدىغان بۇندىق ئۆرپ - ئادەتنىمۇ ئالدى بىلەن تارىم ۋادىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداد - لىرى قوبۇل قىلغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن، بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزخارابىلاردىن ئەجدىھا نۇسخىلىق مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ تېپىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ».① ئەجدىھاغا چوقۇنۇش ئادىتى شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي ھالدا يوقالغان.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدا بەزى ھايۋانلارغا چوقۇ- نۇش ئېتىقادىدىن باشقا، يەنە قۇشلارغا سېغىنىش چۈشەنچە- سىمۇ بولغانلىقى مەلۇم. بەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا،

---

① ق. ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرى 232 - 235 - بەتلەر.

ئاق قۇ، شۇڭقار، قارلىغاچ قاتارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇرلار نەزىر-
دە سىرلىق بولغان ئالاھىدە قۇش ھېسابلىناتتى. نەتىجىدە
بۇ قۇشلارغا سېغىنىش، ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسى پەيدا بولغان.
يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاق قۇنى ئالاھىدە
تەسۋىرلەيدۇ. نەسىردىن رابغوزى «قىسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق
يىرىك ئەسىرىدە قارلىغاچنىڭ «ئىنسانلارنى چۆچۈپ - خەتەردىن
قۇتۇلدۇرغان ھاياتلىق ئەلچىسى» ئىكەنلىكى ھەققىدە رىۋايەت
قىلىدۇ. دەرۋەقە، ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «قارلىغاچنى
ئۆلتۈرسە قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دەيدىغان
ئەقىدە بار. ئاشۇ ئەقىدە تۈپەيلى، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ
مېھمانلىق ئۆيىگە ياكى پېشايۋىنىغا قارلىغاچقا ئاتاپ ئالاھىدە
ئۇۋا سېلىپ بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ھېچكىم چېقىلمايدۇ، «قارلىغاچ
ئۇۋا تىزغان ئۆيگە بەخت قونىدۇ» دەپ قارايدۇ.

دېمەك، ئېپتىدائىي ئىنسانلار ھايۋانلارنىڭ سىرىنى، ئالا-
ھىدىلىكىنى (بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى) ئىلمىي جەھەتتە
چۈشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزىگە جىددىي مۇناسىۋەتلىك،
ئالاھىدە تەبىئەتلىك ھايۋانلارنى ئىلاھىي قىياپەتتە كۆرۈپ
ئۇلارغا چوقۇندى، ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە پاناھلىق تىلىدى.
بۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ھايۋان ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ
قىلىش، ئۇلاردىن مەدەت تىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى.

دەل - دەرەخلەرگە چوقۇنۇش: دەل - دەرەخلەرگە چوقۇ-
نۇش ئادەتىمۇ، ئېپتىدائىي ئېتىقاد ئىچىدىكى ھايۋان ئېتىقا -
دىغا ئوخشاش، ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى تەبىئەتتە
يېغىپ، توپلاش پائالىيىتىنىڭ نۆۋىتى ئالاھىدىلىكى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك. گەرچە دەل - دەرەخلەر خۇددى ھايۋانلارنى
ئوۋلاشتا ئوخشاش ئىنسانلار تۇرمۇشى بىلەن بىۋاستە باغلىنىد-
ىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئېپتىدائىي ئېتىقادتا

دەل ـ دەرەخلەردىمۇ ھايۋانلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل ـ دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەرەخ (ئۆسۈملۈك) كە چوقۇنۇش ئەقىدىسى كېڭ ئومۇملاشقان. يۇەن دەۋرىدە ئورنىتىلغان «ئىدىقۇت قوچۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق بىر ئەپسانە بار: «...ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى، تۇخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى، شولىڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ. ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ. ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن ـ بۆگۈ خاقان ئىكەن. قەددى قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ».①

XII ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق پارىس تارىخچىسى جۇۋەينى يۇقىرىقىغا ئوخشاش يەنە بىر رىۋايەتنى يېزىپ قالدۇرغان: «بالىلار تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى سوراپتۇ، كىشىلەر ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ... (ھېكايە قىلىنىشىچە بۇ بالىلار ئەنە شۇ ئىككى تۈپ دەرەختىن تۇغۇلغان ئىكەن) بالىلار دەرەخنىڭ قېشىغا كېلىپ خۇددى ئاتا ـ ئانىسىغا ھۆرمەت قىلغاندەك ئۇلارغا چوقۇنىدىغان

① قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىل نەشرى، «مۇقەددىمە» 12 ـ بەت.

بولۇپتۇ. ئىككى تۈپ دەرەخ تۈيۈقسىز ئادەمدەك سۆزلەپ كېتىپتۇ: «پەزىلەتلىك ياخشى بالىلار، بۇ يەرگە دائىم كېلىپ تۇرۇڭلار، مېھرى-شەپقەت، ۋاپانى ئېسىڭلاردىن چىقىرىپ قويماڭلار، سىلەرنىڭ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشىڭلارنى، نامىڭلارنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەسلىكىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەپتۇ.» ① مەشھۇر تارىخچى رەشىددىن بۆگۈخان ھەققىدە توختالغاندا، «(ئۇ) قەدىمكى دەۋردە ئۆتكەن ئۇلۇغ خاقان بولۇپ، ئۇنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ناھايىتى كۆپ قەبىلىلەر ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇلار ئۇنى دەرەختىن تۇغۇلغان دەپىشىدىكەن» ② دەيدۇ. ئىتالىيىلىك ئاتاقلىق سەياھ ماركوپولو شىنجاڭدىن ئۆتكەندە، بۇ يەردە كىشىلەر تارىخىدا تارقالغان دەرەختىن ئىنسان تۇغۇلىدىغانلىقى ھەققىدىكى قىزىقارلىق ئەپسانىلەرنى خاتىرىلىۋالغان. ئۇ: «ئۇلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئېيتىشىچە، ئۆزلىرىگە ئەڭ بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغان خاقان ئادەمدىن تۇغۇلمىغانىكەن،...(ئۇ) «esca» دەپ ئاتىلىدىغان بىر دەرەختىن تۇغۇلغانىكەن»③ دەيدۇ.

«ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخانىنىڭ دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى گۈزەل بىر قىزغا ئۆيلەنگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. خىۋە خانى ئوبۇلقاسىم باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدىمۇ دەرەخ كاۋىكىدا تۇغۇلغان بالىغا «قىپچاق» دەپ ئات قويۇلـ

① جۇۋەينى: «تارىخى جاھان كۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 - يىل خەتلۈچە نەشرى، 1 - قىسىم، 63 - بەت، 69 - بەتتىكى ئىزاھاتقا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

② جۇۋەينى: «تارىخى جاھان كۇشاي» ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 - يىل خەتلۈچە نەشرى، 1 قىسىم، 68 - 69 - بەتتىكى ئىزاھاتقا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

③ «يىمەك يۈرتىدىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل، 92 - بەت.

ھانلىقى ھەققىدە بىر رىۋايەت بار. دوساڭنىڭ «موڭغۇللار-نىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابىدىمۇ دەرەختىن ئۈيغۇرلار خاقانى ۋە ئۇنىڭ ئاكىلىرى تۇغۇلغانلىقى ھەققىدە بىر رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. كۆنچى دەريا-سى ۋادىسىدىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 6470±4000 يىل بۇرۇنقى جەسەتنىڭ يېنىدىن بىر باغلام چاكاندا چىققان. ئۈيغۇر ئېتنىك تەركىبىنى شەكىللەندۈرگۈچى قەدىمكى ساكلار ئۆسۈملۈكنى بەك ئىززەتلىگەن. ئۇلار قەبرىگە بارسا ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان ئۆسۈملۈك يوپۇرمىقىنى بىرگە ئېلىپ يۇرىدىكەن① دېمەك، يۇقىرىقى ئالامەتلەرنىڭ ھەممىسى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردە دەل-دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەرگە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىر ئۈيغۇرلار ئارىسىدا بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئەقىدىسى يەنىلا ساقلانماقتا.

خۇراپىي پېرىخۇنلۇق ئادىتىدە، تۇغ باغلىغاندا، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ، باخشىنىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا، ئالما يامان روھلاردىن خالى بولغان تىلسىملىق دەرەخ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن دەپ ئالما پوستى يېكى ئالما قېقى ئىسرىق سېلىشتا ئىشلىتىلىدۇ، ئۈيغۇرلار قەبرى، يالغۇز دەرەخلەرنى كەسمەيدۇ. ھەتتا بۇنداق قەبرى دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ئاتلىق بولسا ئاتتىن، ئېشەكلىك بولسا ئېشەكتىن چۈشۈپ شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەھمۇت قەشقەرى تىككەن دەپ رىۋايەت قىلىنىپ كېلىۋاتقان قەشقەر ئوپالدىكى «ھاي-ھاي تېرەك»

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1985-يىللىق 2-سان، 127-بەت.

ئازكەم مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى كىشىلەر ئۇنىڭغا تاۋاپ قېلىپ كەلمەكتە. ئادەتتە چوڭ كىشىلەر ئوتۇننىڭ ئۇۋۇقىنى ناننىڭ ئۇۋۇقى بىلەن باراۋەر قارايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا «ئۈجمە قويۇش ساۋابلىق» دېگەن ئەقىدە بولغاچقا، ھەربىر ئائىلىدە، ھېچبولمىغاندا بىر مەھەللىدە بىر تۈپ ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش (جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا) ئادەت بولۇپ كەلگەن.

خەلق ئارىسىدا يەنە ئۆسۈملۈك ۋە زىرائەتلەرنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىمۇ خېلى كۈچلۈك. ئۇيغۇرلار بىر قىسىم ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇرۇقىنى يىغىپ تۇمار ياساپ بۆشۈككە ئېسىپ قويىدۇ، ياكى بالىلار ھەتتا چوڭ كىشىلەرمۇ بۇ تۇمارنى بوينىغا ۋە قولتۇقىغا ئېسىپ يۈرۈيدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە بۇ تۇمار يامان كۆزلەردىن ساقلارمىش.

مەلۇمكى، زىرائەتنىڭ ماھىيىتى داندا، شۇڭا دان ۋە شۇنىڭدىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر ھەممىدىن ئۇلۇغلانغان. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە خېمىر باتۇر ھەممىدىن ئۇلۇغ، ھەممىدىن كۈچلۈك قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ («خېمىر باتۇر» ناملىق چۆچەككە قارالسۇن). نان— ئۇيغۇرلار ئەڭ ئەتىۋارلايدىغان زىرائەت مېۋىسى. شۇڭا ناننىڭ ئۇۋۇقىنىمۇ يەرگە تاشلاش چوڭ گۇناھ دەپ قارىلىدۇ. بىرەر ئىشتا قەسەم ئىچمەكچى بولسا «نانغا دەسسەپ بىرەي»، «نان ئۇرسۇن» دېسە، بىراۋ باشقىلارنى قاغىماقچى بولسا «نان كور قىلىدىغان» دەيدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ئۆسۈملۈكنىڭ دەل ئۆزىگە چوقۇنۇش بىلەن كېيىنچە ئۆسۈملۈك ئىلاھىغىمۇ چوقۇنۇش چۈشەنچىسى پەيدا بولغان. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېۋىسى، مەھسۇلاتىنىڭ مول ياكى ئاز بولۇشى ئۆسۈملۈك ئىلاھىنىڭ كىشىلەرگە قىلغان شەپقىتى ياكى غەزىپىگە باغلىق دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۆسۈملۈكلەرنى باشقۇرىدىغان

ئىلاھىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى ئاڭ شەكىللەنگەن.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ يۇقىرىقىدەك خىلمۇ خىل ھايۋان، دەل-دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەرگە چوقۇنۇشىنىڭ بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئاساسى ۋە چوڭقۇر ئىدىيىۋي مەنبەسى بار.

ھايۋان ئىنسانىيەت ئەڭ بۇرۇن ئىستېمال قىلغان ئوزۇقلۇق مەنبەسى. فېيېرباخ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:«ھايۋانلار ئادەم ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان زۆرۈر نەرسىلەر-دۇر؛ ئادەم ئۆزى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ھايۋانغا تايىنىشى كېرەك. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ھاياتى ۋە مەۋجۇت بولۇشىدا تايانغان نەرسىسى بولغاچقا، ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىلاھ ئىدى».① دەسلەپتە ھايۋانات كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەچكە، كىشىلەر ئۇنىمۇ ئۆزىدەك ھېس قىلىپ،سىرلىق روھنات دەپ قارىغان، نەتىجىدە كىشىلەرنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. كېيىنچە ھايۋاننىڭ تېنىدىكى تەبىئىي خۇسۇسىيەت—گۆشى، تېرىسى، سۆڭىكى ۋە باشقىلار كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىدى. ئوۋچىلىق ئەمگىكى شەكلەن ھالدا ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تونۇشىغا ياردەم بەردى. لېكىن بۇ «تونۇش» يەنىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە ئورتاق بولغان تايىنىش خاراكتېرىدىكى ئىدى. نەتىجىدە بەزى يىرتقۇچ ھايۋانلار (يولۋاس، بۆرە، يىلپىز، ئېيىق، يىلان قاتارلىقلار) نىڭ زىيان-زەخمىتىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن، ھامان ئۇلارغا يېلىنىشكە توغرا كەلدى، ئەكسىچە، يەنە بەزى ھايۋانلارنىڭ ئادەمدىن ئۆستۈن تۇرىدىغان سىر لىق ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە مەدەت بەرگۈچى نەجاتكار دەپ قارىدى. بۇلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھايۋانلارغا چوقۇنۇش بىر خىل مۇرەكـ

① «فېيېرباخ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتىنىڭ 1962 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 438 — 439 - بەتلەر.

كەپ روھىي ھادىسە بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ۋە روھىغا چوقۇنۇش ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ھايۋان تۇنجى قېتىم دۇئا - تىلاۋەت ئوبيېكتىغا ئايلانغان. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «مۇقەددەسلىك قاراشلىرىنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكىگە كەلسەك، بۇنى ئاتالمىش ئىپتىدائىي قەبىلىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ بەكمۇ قىزىقارلىق مۇقەددەس نەرسىلەرنى ئەڭ دەسلەپتە ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئالغانمىز... يەنى بۇ مۇقەددەس نەرسە ھايۋان ئىدى»①.

ھايۋان دەسلەپ يەككە ئىلاھىلاشتۇرۇلغان بولسا، كېيىنچە، يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋان قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ نوقۇل ھالدىكى ھايۋانغا تەبىئىي چوقۇنۇشتىن ئادەم قىياپىتىنى ئالغان ئىجتىمائىي ئىلاھقا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى ھالەت ھېسابلىنىدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆسۈملۈككە چوقۇنۇش ئېتىقادىمۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن كېلىپ چىققان.

ئادەم بىلەن ھايۋان دەۋرنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۆلۈپ تۈگەيدۇ. بىراق دەل - دەرەخلەر ئۇنىڭغا ئوخشىمىغان ھالدا، ئىنسانلار بىلىپ بولالمايدىغان دەرىجىدە ئۇزاق ياشايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەرەخلەر ناھايىتى كۈچلۈك كۆپىيىش ئىقتىدارىغا ئىگە، ئىپتىدائىي ئىنسانلار دەرەخلەردىكى بۇنداق ئادەمدىن ئۈستۈن كۈچنى كۆرۈپ، ئۇنى بىر سىرلىق ھادىسە دەپ قاراپ، ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن دەرەخكە مۇراجىئەت قىلغان، ئاخىرى چوقۇنغان. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى ئۆسۈملۈكلەر تۇرمۇش ماتېرىيالى بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭغا تايىنىشقا بولىدىغان بەزى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بارلىقىنى چۈشەنگەن.

---

① «ئېنگېلسنىڭ ماركقا يازغان خېتى»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 35 - توم، 121 - بەت.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئورمان ھاياتى بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئادەم ئۆچۈن شىپالىق رولى بارلىقىنى تونۇتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سەۋەبىنى تولۇق بىلمەسلىكى تەبىئىي ئىدى. بۇنى پەقەت شۇ ئۆسۈملۈكتىكى سىرلىق روھ، سېھرىي كۈچنىڭ كارامىتى دەپ ھېس قىلىدى-دە، ئۇنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان ئىلاھ قىلىۋالدى.

ئۆسۈملۈك دەسلەپ يەككە ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولسا، كېيىنچە يېرىم ئادەم، يېرىم ئۆسۈملۈك قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. بۇنداق ئىككىنى قوشۇپ بىر ئىلاھ قىياپىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۆسۈملۈككە تەبىئىي چوقۇنۇشتىن ئادەملىك قىياپەت تۇزگەن ئىجتىمائىي ئىلاھقا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى ھالەت ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئادەم ئەڭ بۇرۇن چوقۇنغان ئۆسۈملۈك ئادەملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇ خىل ئادەملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئۆسۈملۈك ياكى ئىلاھىي ئۆسۈملۈكنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مەلۇم بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ ئىلاھىلىشىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن ئەھۋال.

3. ئانىمىزم ئېتىقادى

ئانىمىزم — تەبىئەتتىكى شەيئىدە ئىنسان روھىغا ئوخشاش روھلارنىڭ بارلىقىنى قوبۇل قىلغان قاراشنىڭ نامى، ئۇ بىر ئىپتىدائىي دىن سۈپىتىدە بولۇپمۇ دا، جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ ئامازونكا رايونىدا، بەزى ئافرىقا نېگىرلىرى ۋە ئىسكىموسلار ئارىسىدا ئۇچرايدۇ. ئانىمىزمنى باشقا ئىپتىدائىي دىنلاردىن كەسكىن پەرقلەندۈرۈش مۇمكىنچىلىكى يوق. مەسىلەن، تۆتەمىزمنىڭ بەزى قاراشلىرى ۋە پىرىنسىپلىرى ئانىمىزمدىمۇ

ئۇچرايدۇ. ھەر ئىككىسى دېگۈدەك تەبىئەتكە سېغىنىش، ناتونۇش كۆرۈنگەن ھادىسىلەرگە تايىنىش، مەۋھۇم روھنى ھەممىنىڭ ئۈستىگە قويۇشتەك ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن ئىبارەت. ئەگەر تۇتېمزمدىن ئانىمزمغا پەرقلەنىدۇرۇشكە توغرا كەلسە، ئانىمزم پۈتۈنلەي دېگۈدەك غەيرىي روھلارغا چوقۇنۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇشنى ئۆزىگە باش پرىنسىپ قىلغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قارىشىچە، روھ بەدەنگە، بەدەننىڭ بەزى قىسىملىرىغا، بولۇپمۇ بۆرەكلەردىكى ياغ قەۋەتلىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىكمىش، روھ خالىغان ۋاقىتتا بەدەندىن ئايرىلىپ، يەنە خالىغان ۋاقىتتا بەدەنگە قايتىپ كېلەرمىش، ئانىمزمنىڭ قارىشىچە، ئۆلگەنلەر يەنە ياشايدۇ، ئۆلۈكلەر دۇنياسى ھاياتلار دۇنياسىنىڭ ئەكسى، بىزنىڭ كېچىمىز ئۇلارنىڭ كۈندۈزى، ئۇلارنىڭ كۈندۈزى بىزنىڭ كېچىمىز، شۇ سەۋەبتىن يەر يۈزىدىمۇ كېچە بولىدۇ. ئانىمزمدا، ئۆلۈش بىلەن بەدەندىن ئايرىلغان روھلار «پاك روھلار»، «يامان ۋە ئەسكى روھلار» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئاتىلار (ئەجدادلار) روھىنى پاك روھ ھېسابلاپ، ئاتىلار روھىغا ئىبادەت قىلىشقا باشلىغان ئانىمزمدا ئەپسۇن ئوقۇش مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ ۋە شۇ يول بىلەن تەبىئەتكە تەسىر قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

ئانىمزم XIX ئەسىردە ئۆتكەن ئەنگلىيەلىك ئىبتنوگراف تىلور ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە توختالغاندا ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالغۇ بولۇپ، لاتىنچە «ھەممە نەرسىدە روھ، جان بولىدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن روھقا ئىشەنگەن.

ئىنسانلارنىڭ ئابستراكت تەپەككۇرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئانىمىزم قاراشلىرى بارلىق ئىپتىدائىي ئېتىقادلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر خىل دىنىي تەركىبكە ئايلاندى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆز بەدىنىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئازراقمۇ چۈشەنمەيتتى، ئۇلار چۈشىدە ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى كۆرەتتى، ئۆلۈكلەر روھىنىڭ ئۇرۇق كوللېكتىپىدە ئايلىنىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرەتتى. قىسقىسى، چۈشىدە كۆرگەن خىيالىي روھلاردىن ئۇلاردا بىر خىل ئاجايىپ - غارايىپ خىياللار، تەلپۈنۈش، ھۈرمەت، سۆيۈنۈش ياكى قورقۇش پەيدا بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆرگىلى بولمايدىغان غۇۋا، خىيالىي مەنزىرىلەر نامايان بولۇپ، بۇ مەنزىرىلەردە ئادەم بەدىنىنىڭ كۈچىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان كۈچ - قۇدرەت بارەك تۈيۈلاتتى. ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان يەك (جىن - شەيتان) لار ۋە روھقا ئالاقىدار ئۇقۇمنىڭ پەيدا بولۇشى مانا شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «يىراق قەدىمكى زامانلاردا كىشىلەر ئۆزىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى پۈتۈنلەي بىلمىگەنلىكى ھەمدە چۈشىدىكى نەرسىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، قىسقا، ئۇلاردا، تەپەككۇرىمىز بىلەن تۇيغۇمىز تېنىمىزنىڭ ھەرىكىتى ئەمەس، بەلكى بىر تۈرلۈك ئالاھىدە بولغان، تەنىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىدىغان جانىنىڭ ھەرىكىتى ئىكەن، دەيدىغان ئىدىيە بارلىققا كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىشىلەر مۇنداق جانىنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان مۇناسىۋىتى ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزىدىغان بولدى. ئەگەر جان ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىپ داۋاملىق ھايات تۈرۈۋېرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئۆلىدىغانلىقىغا توغرىسىدا بىرەر تەسەۋ-

ۋۇرنىڭ بولۇشىغا ئاساس قالمايدۇ؛ مۇنداق ئىدىيىنىڭ شۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا ۋۇجۇدقا كېلىشى ھەرگىز بىر تۈرلۈك تەسەللى ئەمەس، بەلكى قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان بىر تۈرلۈك تەقدىر ئىدى ... شەخسنىڭ ئۆلمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى تېتىقسىز ئۈيدۇرمىنىڭ ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولۇشىغا دىنىي جەھەتتىكى تەسەللىنىڭ ئېھتىياجى ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك نادانلىقتا تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا مەۋجۇت دەپ قارالغان جاننى تەن ئۆلگەندىن كېيىن زادى نېمە قىلىشنى بىلمەسلىكى سەۋەب بولغانىدى.»①

دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلاردىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە ئانىمىزملىق ئېتىقاد بولغان. ئۇلار ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىلا روھ، يەك (جىن - شەيتان) لارغا ئىشەنگەن. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە كۆپلىگەن قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن ئۆلۈكنىڭ يېنىغا قويۇپ قويغان ئوقيا، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچىمەك (ئاشلىق) قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى تېپىلدى. بۇ ئۆلگەن ئادەم قايتا تىرىلىپ (روھى قايتىپ كېلىپ) ئاشۇ نەرسىلەرنى ئىشلىتىدۇ دەيدىغان ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئانىمىزملىق ئېتىقادىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تۇرکىي خەلقلەرنىڭ ماكانلىرىدا ئادەم شەكلىده ياسالغان ناھايىتى كۆپ بالبال تىكلەنگەن. بۇ ئەجدادلىرى ئۆچۈن تۇرغۇزۇلغان روھىي ھەيكەلدۇر. بۇ خىل روھ ئېتىقادىنىڭ ئىزلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا مەلۇم دەرىجىده ساقلانغان. مەسىلەن، سىده، قارىياغاچ قاتارلىق دەرەخلەرده جىن بولارمىش، ئەسكى ئۆي، مازارلىق، يار، جىلغىلار جىننىڭ ماكانمىش، كېسەللىك يامان روھلارنىڭ

① ۋ.ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تالالانما» (پەلسەپە قىسمى)، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، ۹۹ - 100 - بەتلەر.

(جمن) چاپلىشۇالغانلىقىدىن پەيدا بولارمىش ۋە باشقىلار. مۇشۇ ئېتىقاد تۈپەيلى، كىچىك بالا ئاۋاق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالسا، جىن چاپلىشۇاپتۇ دەپ قاراپ، بۇنى داۋالاشتا جىنكەشلەرگە تايىنىپ جىننى قاچۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

ھېيت - ئايەم، نەزىر - چىراغ كۈنلىرى ئالاھىدە ياغ پىشۇرىتىپ، ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، ئۆلۈپ كەتكەن بىراۋ توغرۇلۇق گەپ قىلماقچى بولسا، ئالدى بىلەن «×××» نىڭ روھى قوروۇنمىسۇن دەپ بولۇپ باشلايدۇ، ھەر قېتىملىق تاماقتىن كېيىن دۇئا قىلغاندا «×××» نىڭ روھىغا تەگسۇن دەيدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ روھى قاراڭغۇدا قالمىسۇن دەپ ھېيت چىققان ئۆيگە قىرىق كۈنگىچە ئۇزۇلدۇرمەي چىراغ يېقىپ قويىدۇ. شۇنداقلا مۇنداق جايدىن ئۇزۇنغىچە كۆچۈپ كېتىشكە بولمايدۇ، كۆچۈپ كەتسە ئۆلگۈچىنىڭ روھى غېرىپ سىنىپ قالىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئانىمىزملىق قاراشنى رەسمىي دىن دېيىشكە بولمايدۇ، كېيىنكى دەۋردە تەڭرىگە چوقۇنۇش ئېتىقادى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئىپتىدائىي دىنىي شەكىللەرنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ كەتتى. ئانىمىزملىق قاراشلارنىڭ كېيىنكى دىنىي ئېتىقادلارنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك رولى بولدى. ئېنگېلس سۈنئىي دىنلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى چۈشەندۈرگەندە، ستېخىيىلىك دىنلارنىڭ قوشقان تۆھپىسىنى مۇۋاپىق باھالىغانىدى: «بىراق، بۇ خۇدانىڭ ئۆزى — ئۇزاق مۇددەتلىك ئابستراكتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىنىڭ مەھسۇلى. ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان قەبىلىۋى خۇدالار ۋە مىللىي خۇدالارنىڭ توپلانمىسىنىڭ جەۋھىرى. بۇنىڭغا ماس ھالدا بۇ خۇدادا ئەكس ئەتكەن ئادەممۇ رېئال ئادەم بولماستىن، ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان رېئال ئادەملەرنىڭ جەۋھىرى

ئابستراکت ئادەم. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزى پىكىردىكى ئوبراز»⑴
دەرۋەقە، ئانىمىزم ۋە تۇتېمىزمنىڭ ئاساسىي قاراشلىرى تەسىرىدە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئېتىقاد سىستېمىسىغا ئىگە بولغان شامانىزم بارلىققا كەلگەن. لېكىن شامانىزمنىڭ ئېپتىدائىي دىن ئىدى. چۈنكى شامان دىنىدىكىلەرنىڭ يا ئىبادەتخانىسى، يا مۇقەددەس كىتابلىرى بولمىغان، ئەمما دىنىي كۆز قارىشى شەكىللىنىپ بولغان.

شامانىزم «يامان روھلارنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى قايتۇرۇش ۋە ياخشى روھلارنىڭ ياخشىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش» تىن ئىبارەت ئاساسىي پىكىر ئۇستىگە قۇرۇلغان. شامانىزمنىڭ قارىشىچە، دۇنيا (كائىنات) ياخشى ۋە يامان روھلار بىلەن تولغان، شامان (قام، كاھىن) دەپ ئاتالغان دىن ئادىمى (شامانىزمدىكى ئىلاھ) نىڭ ۋاستىسى بىلەن يامان روھلار قوغلىنىدۇ، ھەتتا قوغلىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بۇلار دۇشمەن ئۇستىگە بالا-قازا تەرىقىسىدە ئەۋەتىلىدۇ، ياخشى روھلارنىڭ ياخشىلىقلىرى داۋام قىلدۇرۇلىدۇ. شامانىستلار ئالەمنى ئۈچكە يەنى جەننەت ــ پەرىشتىلەر ماكانى، پانىي دۇنيا (يەر ئۇستى) ــ بەندىلەر (ئادەم) ماكانى، جەھەننەم (يەر ئاستى) ــ جىن-شەيتانلار ماكانى دەپ بۆلگەن. دىنىي ئىمتىياز جەھەتتە شامان (پېرىخۇن، باخشىلار) ھەممىگە قابىل سىز دېيىشىدۇ. ئۇلار يامان روھلارنى (جىن-شەيتانلارنى) قوغلاپ، بىمارلارنى داۋالىغاندىن سىرت، پال ئېچىش، سېھىر قىلىش ئارقىلىق ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدۇ. ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇلار شامانىزم دەۋرىدە ئەپسۇن (ئەرۋاھ) ئوقۇش، رەمباللىق ۋە سېھىرگەرلىك جەھەتلەردە كامالەتكە يەتكەن.

⑴ ئېنگېلس: «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، مىلەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، 122 - 123 - بەتلەر.

شامانىزم ئالدى بىلەن ئورال - ئالتاي قەۋملىرى ئارىسىدا پەيدا بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى مۇشۇ رايوندىكى خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزاق داۋاملاشقان. ھەتتا ھازىرغىچە ئورال - ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا ياشىغۇچىلار ھەم بەزى موڭغۇل قەبىلىلىرى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلارمۇ تارىختا ئۇزاق ۋاقىت (بەزى مەنبەلەردە 2000 يىلدىن ئارتۇق دەپ كۆرسىتىلىدۇ) ئېتىقاد قىلغان دىن شامانىزم بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى خەلقىمىز ئارىسىدا خېلىقويۇق. يەنى ئىپتىدائىي ستېخىيىلىك دىنلارنىڭ تەسىرى شامان دىنىغا سىڭىپ، شۇ دىن ئارقىلىق خەلق تۇرمۇشىدا بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان، ساپ ئىسلام مۇھىتىدا ياشاپ، ئىجاد قىلغان مەھسۇلات قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا شامان دىنىغا ئائىت 40 تىن ئارتۇق ئىبارىنى ئىزاھلاپ، ئىسلام دىنى شارائىتىدىمۇ خەلق تۇرمۇشىدا شامانىزم تەسىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا گۇۋاھلىق بەرگەن (بۇ ھەقتە «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) نىڭ 1987 - يىلى 3 - سانىدىكى «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دىن شامان دىنىغا بىر نەزەر» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن). دېمەك، روھقا سېغىنىشنىڭ تەرەققىياتى بولغان ئەجدادلار روھىغا سېغىنىشتىن كېلىپ چىققان ئالاھىدە ئېتىقاد شەكىللىرى بىلەن تۇتىمىزملىق ئېتىقاد ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەممىسى تەبىئەت ئېتىقادىنىڭ ھەر خىل ئىپادىلىرىدۇر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىن كېلىپ چىققان.

تۆتىنچى پاراگراف ئېتىقادنىڭ مۇھىم شەكىللىرى ۋە ئۇسۇلى

خۇراپاتلىق (SuperstitionAberglaule) ئىپتىدائىي

ئېتىقادىتىن قالغان ئاڭ ۋە ئۇسۇل بولۇپ، ئۇ يالغۇز نەرسە ۋە ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنى بۇرمىلايدىغان بىر خىل تونۇش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پەنگە زىت ھالدا ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ھەرىكەتتۇر.

ئىنسانلار تۇرمۇشىغا ئېغىر پاجىئەلەرنى ئېلىپ كېلىدىغان مۇنداق خۇراپاتلىقنىڭ خەلق ئارىسىدا بىر خىل ئېتىقاد ئادىتى شەكلىدە ساقلىنىپ داۋاملىشىدا مۇنداق ئىككى خىل ئاساس بار: بىرى، ئىپتىدائىي ئېتىقادتىن داۋاملىشىپ كەلگەن خىلمۇ خىل ئاڭ ۋە پائالىيەتلەر ئۆزىدىن كېيىنكى ئەۋلادلار ئىچىگە سىڭىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىدۇ، ئەتىجىدە ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھەر خىل خۇراپىي ئادەتلەرمۇ شۇ دىنىنىڭ كونتروللۇقىدا ھىمايىگە ئېرىشىپ، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ سۇنئىي فۇنكسىيەسىگە ئىگە بولىدۇ؛ يەنە بىرى، ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ ستېخىيىلىك خاراكتېرى خۇراپىي ئادەتلەرنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىغا تەبىئىي سىڭىپ كېتىشىگە ئاساس بولىدۇ. قىسقىسى، خۇراپىي ئادەت، بىرى، سۇنئىي يول بىلەن (دىنىي ئىدىئولوگىيىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن)، يەنە بىرى، ستېخىيىلىك (تەبىئىي) يول بىلەن خەلق ئارىسىدا ساقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. فولكلورشۇناسلىق دائىرىسىدە پەقەت كېيىنكى شەكىل بىلەن ساقلانغان خۇراپىي ئادەتلەر تەتقىق قىلىنىدۇ، بۇنى تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت ھەرگىزمۇ بۇنداق خۇراپىي ئادەتلەرنى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئورگانىك قىسمى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا جەمئىيەتتىن تېگىشلىك ئورۇن بېرىش ئەمەس، بەلكى ئۇنى تەنقىدىي ھالدا كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئىنسانلار بېسىپ ئۆتكەن مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلارنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي

تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىلىق، ئىلىم-پەننىڭ مىسلىسىز قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىشتىن ئىبارەت.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، دىننىڭ مۇتلەق كونترول قىلىش ئىقتىدارى خەلق ئىچىدىكى خۇراپىي ئادەتلەرنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىدىكى تايانچتۇر.

ئېلىمىزدە ئۇزاق مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىزم دەۋرىدە ھەرقايسى مىللەتلەر گەرچە ئوخشىمىغان دىنلارنىڭ كونتروللۇقىدا بولسىمۇ، ئۇ دىنلار خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان خىلمۇ خىل خۇراپىي ئادەتلەرنى ئاجىزلاشتۇرالمىدى، بەلكى ئۇنىڭ تېخىمۇ ئەدەپ كېتىشىگە ياردەم بەردى. چۈنكى نادانلىقتىن كېلىپ چىقىدىغان خۇراپاتلىق فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ ئىجتىمائىي مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەنە شۇ فېئوداللارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھەر خىل شەكىلدىكى خۇراپاتلىق ئادەتلىرى فېئودالىزم جەمئىيىتىدە تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. شۇڭا ئۇ فېئودال خۇراپاتلىق ئادەت دەپ ئاتالغان.

تۆۋەندە ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىپ، فېئودالىزم دەۋرىدە تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن خەلق ئارىسىدىكى خۇراپىي ئادەتلەرنىڭ مۇھىم شەكىللىرىدىن بىرقانچىنى كۆزدىن كەچۈرىمىز.

سېھرىي ئادەتلەر: ئېتنوگرافىيە، ئانتروپولوگىيە ۋە فولكلورشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتىدا، ئومۇمەن سېھرىي ئادەتلەر (خەلق تىلىدا سېھىرگەرلىك دېيىلىدۇ) ئىپتىدائىي دىننىڭ بىر خىل شەكلى دەپ قارىلىدۇ. دەرۋەقە، سېھرىي ئادەتلەر بىلەن ئىپتىدائىي دىن زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە. ئەمما سېھىرلەش پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىپتىدائىي دىن ئەمەس، شۇڭا سېھرىي ئادەتلەرنى ئىپتىدائىي دىن ئورنىغا دەسسىتىش تازا مۇۋاپىق ئەمەس.

سېھرلەش ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ۋە ئېتىقادى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئېپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە كىشىلەرنىڭ تونۇش سەۋىيىسى بىرەكلىككە ئىگە. ئەينى ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن، ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئەكسىچە، ئۇلار تەبىئەتنىڭ قۇلى ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى دۇنيامۇ چۈشەنگىلى بولمايدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە ئىدى. بۇ خىل كۈچ ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئىشلەپچىقىرىشقا، جەمئىيەتكە، ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە خەۋپ ـ خەتەر پەيدا قىلىدۇ دەپ قارىلاتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئېپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ۋە ئېپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىمۇ سېھرىي ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مەنبۇي ئاساس بولدى. بۇ خىل ئېپتىدائىي تەپەككۇر ئوبيېكتىپ ماددىي دۇنيا بىلەن ئۇنىڭ سىرتىدىكى رېئاللىق (تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك، بەلكى تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان نەرسە ھۆ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتتۇر دېگەن قاراشقا مەركەزلىشەتتى. ئۇلار ئەنە شۇ «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ» كە سېغىنىش، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق غەيرىي تەبىئەت كۈچلىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش خىيالىدا سېھرگەرلىكنى ئىجاد قىلدى. مۇشۇ نۇقتىدا، سېھرگەرلىكنى ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ» تىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشتىكى بىر خىل تېخنىكىسى ۋە ئارزۇسى دەپ ئېيتىممىز.

دېمەك، سېھرگەرلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ئېپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىدار

بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ھالدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ بىر قىسمى.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قارىشىچە، سېھىرلەشنىڭ دا-ئىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، سېھرىي كۈچمۇ چەكسىزدۇر. ئادەمنىڭ كېسەلگە گرىپتار بولۇشى، ئۆلۈشى، بەختكە ئېرىشىشى ياكى بەختسىزلىككە ئۇچرىشى، ئوۋنىڭ نەتىجىلىك بولۇش-بولماسلىقى، ئۆسۈملۈك، دەل-دەرەخلەرنىڭ كۆكلىشى ياكى قۇرۇپ كېتىشى، قىسقىسى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتە پەيدا بولىدىغان بارلىق ئوڭۇشلۇق ياكى ئوڭۇشسىزلىقلارنىڭ، خۇشاللىق ياكى قايغۇلۇق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە سېھىر رول ئوينايدۇ، شۇڭا ئۇنى پەقەت سېھىرگەرلىك يولى بىلەنلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇنداق سېھىرلەش كۈچى شامانغا، باخشى، داخان، رەمبال، پېرىخۇنلارغىلا مەنسۇپ. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قارىشىدا بۇنداق سېھىرگەرلەر ئىنتايىن سىرلىق ۋە تىلسىملىق بولىدۇ، ئۇلار ئەنە شۇ «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ» لارنى بويسۇندۇرغۇچىلار، ياخشى ۋە يامان روھلار (ئەرۋاھلار) نى باشقۇرغۇچىلار ھېسابلىناتتى.

ئەڭ دەسلەپكى سېھرىي ھەرىكەتلەر ھامان كوللېكتىپلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىن بايقالغان كۆپلىگەن قىيا تاش ۋە ئۆڭكۈر سۈرەتلىرى قەدىمكى ئۇرۇق، قەبىلە كوللېكتىپىنىڭ سېھرىي ھەرىكىتىنىڭ ئىسپاتى ھېسابلىنىدۇ. ئېتنوگرافلار، ئىنسانشۇناسلار ۋە ئارخېئولوگلار ئەنە شۇ قىيا تاش سۈرەتلىرىدىكى ئاجايىپ-غارايىپ ھايۋانلارنىڭ ئوبرازلىرىنى ئوۋچىلىقتىكى سېھرىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىماقتا. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قىيا تاش سۈرەتلىرىنى ئىجاد قىلىشتىكى مەقسىتى ھەرگىز ئېستېتىك

زوقلىنىش ئەمەس، بەلكى ئوۋچىلىق ئېھتىياجى يەنى ئوۋچىلىقتا غەلبە قىلىش مەقسىتى ئۈچۈندۇر. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ قارىشىدا، قىيا تاش ۋە ئۆڭكۈرلەرگە سىزىلغان ئۇنداق ھايۋانلار ئوبرازى ھەرگىز ئابىستراكىت (مەۋھۇم) نەرسە بولماستىن، بەلكى ئۇ رېئال ھايۋانلارغا ئوخشاش ئەمىلىي كۈچكە ئىگە، ياكى ئىنسان تەپەككۇرىدىكىسى سېھرىي ھايۋان. شۇڭا بۇ سۈرەتلەرمۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس سېھىرگەرلىكنىڭ ئەمىلىي نەتىجىلىرى ھېسابلىناتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى خەلقلىرى ئىچىدە غەلىتە ھايۋان نىقابىدىكى ئويۇن ۋە مۇراسىملار ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان. ئۇلار ھايۋان تېرىسىگە ئورىنىپ، باشلىرىغا تاش باغلاپ، غايەت ۋەھشىيانە بىر تۈستە پانتومىملىق (سېھرىي) ئويۇنلارنى ئۇيۇشتۇرغان. بۇ خىل سېھرىي ھەرىكەتلەر بىلەن ئوۋچىلىقنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا توسالغۇلۇق قىلىدىغان يامان روھلار قوغلىناتتى.

قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىمۇ سېھىرلەشنىڭ ئۈرلىرى ناھايىتى كۆپ خىل بولغان. بۇ ھەقتە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ: مەسىلەن، «قۇلباق» تۈركلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قارا تاشقا «tanri kuli kulbak» دەپ يازسا، ئاق بولۇپ چىقىدىكەن، ئاق تاشقا يازسا قارا بولۇپ چىقىدىكەن. ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن.①

يادا — بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) ياردىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن

① م. قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 620 - بەت.

كۆردۈم، ئۇ يەردە بىر ياغىن بولغاندا يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى. خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى.① «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ روھىغا تەسىر ئۆتكۈزۈش» ئۈچۈن ئوقۇلىدىغان ئەپسۇنلارنىڭ بىرى «يادا تاش» ئەپسۇنى بولۇپ، «يادا تاش» سېھرى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يادا تاش» ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل - يۇرت بويىچە «زاراخەتمە» نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان «يامغۇر-تىلەش» ئادىتى بارلىققا كەلگەن. ئەلىشىر ناۋايى «ۋاقىدۇل كىبەر» ناملىق ئەسىرىدە «يادا تاش سېھرى» نى تىلغا ئېلىپ مۇنداق يازغان:

«يادا تاشقا قان تەگكەچ ياغىن ياققۇدەك، ئەي ساقى، ياغار يامغۇردەك ئەشكىم چون ئۆرسىراپ ئالۇد». ② مەھ-مۇت قەشقەرىنىڭ مەلۇمات بېرىشچە، «يادا تاش ئەپسۇنى» ئارقىلىق سېھرىلەش ئادىتى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھا-يىتى كەڭ ئۇچ ئالغان، ھەتتا «يادا تاش» سېھرىگەرلىرىنىڭ «yəlviqi» دەپ مەخسۇس تۈركچە ئىسىمىمۇ بولغان. isrik — بالىلارنى جىن - ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز، ئىس-رىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۈزىگە تەككۈزۈلۈپ «ئىسرىق، ئىسرىق — isrik، isrik — ھەي جىن، كۆچ - كۆچ!» دېيىلىدۇ.③

abaki قارانچۇق — كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتات-لارغا قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق. ④

kuwuq جىن تەگكەنلىك ئەسىرى. بۇنداق ئادەمنى

---

① م. قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III - توم 2 - بەت.

② «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، 1976 - يىل. ئىستامبول، تۈركچە، 135 - بەت.

③④ م. قەشقەرى: «تۈركىي تىللا دىۋانى»، I توم، 134—184 - بەتلەر.

داؤالاشتا يۇزىگە سوغۇقسۇ سېپىپ «kuvuq kuwuq» دېيىلىدۇ. ئادەتتە ئاسمان ۋە ئۇد ھىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ. بۇ سۆز «kaq kaq ــ ھەي جىن! قاچ، قاچ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. ①

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن يۇقىرىقىدەك سېھرىي ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. خەلق ئارىسىدىكى داخان، باخشى، پېرىخۇن، پالچى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۇدۇملۇق سېھىرگەرلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتالمىش جىنكەشلىك سېھرى ھەرىكىتى ناھايىتى سىرلىق ۋە مۇرەككەپ بولغاچقا، ئېلىم ـ پەن تەرەققىي تاپمىغان ئۆتمۈش زامانلاردا خېلى بازار تاپقان. مەسىلەن:

«ياندۇرۇش» ئادىتى: بالا تۇغۇلۇپ بىر ياشقا كىرگىچە كۆزى ئەلەس بولۇپ قالغان ئەھۋال ئاستىدا سېھىرچى ئەرۋاھ (ئەفسۇن) لىگەندىن كېيىن بۆرە ئۇلىتۇرگەن ئادەمنىڭ پىچىقى بىلەن بالىنىڭ ئەلەس كۆزىدىن باش تەرەپكە ئارقىغا ياندۇرىدۇ. بۇ كۆزگە چاپلاشقان يامان روھنى قوغلاش سېھرى دېيىلىپ، ئادەتتە «ياندۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. «ياندۇرۇش» تىن كېيىن 2 ـ 3 ئاي ئىچىدە بالىنىڭ ئەلەس كۆزى تۈزىلەرمىش.

«توزلاندۇرۇش» ئادىتى: بالاغاتكە يەتمىگەن بالىلار تۇيۇقسىز ئورۇقلاپ ئاۋاق بولۇپ قالسا «توزلاندۇرۇش» سېھرى ئىشلىنىدۇ. بۇنىڭدا يەتتە تۇغمەنگە (تۇغمەندە جىن-ئالۋاستىلار كۆپ بولارمىش) بىرىپ تۇغمەن توزىنى يىغىپ ئەكىلىدۇ. توزلايدىغان مەخسۇس سېھىرگەر بۇ توزنى ئاۋاق بالىنىڭ بەدىنىگە ھەر چارشەنبە كۈنى بىر قېتىمدىن جەمئىي يەتتە نۆۋەت سۈرتىدۇ ۋە «توزلاندۇرۇش ئەفسۇنى» ئوقۇپ،

① ق. قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، 223 ـ بەت

هۆرۈيدۇ. ياكى ئاشۇ تـوزنى خېمىر قـىلىپ نـېپىز يايـىدۇ. ئاندىن ئۇنى «ئاۋاق» نىڭ پۈتۈن بەدىنىگە چاپـلايـدۇ. بۇمۇ يەتتە قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ «توزلاندۇرۇش» دېـيىلىدۇ.

«ئاۋاق ئېشى»: تـۈيـۈقسىز ئاۋاق بولۇپ قالغان بالـىغا چاپـلىشىۋالـغان «جـىن» نى قـوغـلاش ئۈچـۈن مەخـسـۇس «جىن قورچىقى» ياسايدۇ. بىر تۇرمۇشلۇق بولغان يەتتە ئائـىلىدىن «قۇرۇقئۇنلۇق» سوراپ ئۇنى خېمىر قىلىپ ئاش يايىدۇ، ئۇششاق كېسىپ، چامغۇر، تۇزدىن باشقا نەرسە ئارىلاشتۇرمايلا سۈيقاش ئېتىدۇ، ئاش پىشقاندا ھېلىقى ئاۋاق بالـىنى يالـاپ چاچلاپ، ئۇستىنى پۈتۈن ئەزايى كۆرۈنمەيـدىغان دەرىـجىدە ئەدىيال ياكى رەخت بىلەن چۈمكەپ، ھور چىقىۋاتقان قازانـنىڭ ئۈستىگە مىندۇرۇپ، ھورلاندۇرىدۇ. ئارقىدىن شۇ ئاشتىن بىر قاچا ئېچكۈزىدۇ. قالغىنىنى ئىشلىتىلمىگەن يـېڭى تاۋاقنا ئېلىپ، يېڭى ياغاچ قوشۇق سېلىپ، يولنىڭ يەتتە دوقمۇشىغا قويۇلغان ياغاچ قورچاق ئالدىغا قويۇپ قويىدۇ. بۇنى بېجىرگۈچى «ئاۋاق ئېشى» بىلەن قورچاقنى ئورنىغا قويۇپ بولۇپ، ھەرگىز ئارقىسىغا قارىماي يۈگۈرگەن پېتى ئۆيىگە قايـتىپ كېلىدۇ. ئەگەر بۇ «ئاۋاق ئېشى» بىرەر ھايۋان تـەرىـپىدىن ئىچىلگەن بولسا ئاۋاقنا چاپلىشىۋالغان «جـىن» قـوغـلانغان بولارمىش.

«چاچراتقۇ سېلىش»: تـۈيۈقـسىز يـۈز - كـۆزنـى يارا قاپلاپ كەتسە «چاچراتقۇ» سېلىنىدۇ، ياكاقتەك چوڭلۇقتىكى ئۇچ پارچە خېمىرنى ئەيلەپ بىرلەشتۈرىدۇ، ئۇنىڭغا سۈپـكۆچ (ئارۇاشتى) قىلىپ قوقاس ئوتقا كۆمىدۇ. سېھىرگەر داخـان ئوچاققا ھۆرۈپ ئەپسۇن ئوقۇپ ئولتۇرىدۇ. بىرئازدىن كېيىن ھېلىقى خېمىر «پوك» قىلىپ ئېتىلىپ، تـەرەپ - تـەرەپـكە چېچىلىدۇ. بۇ «چاچراتقۇ سـېھىر» نىڭ كـۆچـى بىلەن يارا

ساقىيارمىش.

ئوت كۆچۈرۈش: سېھرىي ئۇدۇمغا ئىگە بولغان ئايال-لار تەرىپىدىن قورساق ئاغرىقىغا قىلىنىدىغان ئىرىمدۇر. بۇنىڭدا ئوت كۆچۈرگۈچى چاۋا - چاتقال، نانىنىڭ كۆيۈكى، كېپەكنى ئالقىنىغا ئېلىپ «سۈپكۆچ» قىلغاندىن كېيىن، ھېلىقى ئاغرىقنىڭ دۈمبىسە، قورساقلىرىنى مۇجۇپ تۇرۇپ «چىقىساڭ چىقتىڭ، چىقمىساڭ بورا يۆگەپ ئوت قويۇپ بېرىمەن» دەپ «جىنغا خىتاب» قىلىدۇ. راسا قاتتىق ئەسنەپ تۇرۇپ، ئاغزىدىن ئوت (ئىسسىق) چىقىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ كېسەلدىكى «ئوت» نى كۆچۈرۈۋېتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «تۇمار پۈتۈش»، «ئاشلاش»، «قان قىلىش»، «يامان روھلار» (جىن - شەيتانلار) نى تۇپلاش، «قەستلەش سېھرى» قاتارلىق كۆپلىگەن جىن-كەشلىك ئادەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەخسۇس داخان، باخشىلار تەرىپىدىن بېجىرىلىدۇ. بۇ خۇراپىي ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شامان ئېتىقادىدىكى روھىناتلار (ئەرۋاھلار) چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان جادۇگەر، يەتتە باشلىق يالماۋۇز، پىشانىسىدە بىرلا كۆزى بار غارايىپ تىلسىملىق مەخلۇقاتلار، «كۈيىقاپ» تىكى «ئەرەم باغ» لارنى ماكان قىلغان ھۇر - پەرىلەر... نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سېھرىي ئوبرازلاردۇر. بۇ سېھرىي ئوبرازلار ئايال جىنسىلىق بولۇپ، بەزىدە ئىجابىي، بەزىدە سەلبىي قىيافەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، تېگى تەكتىنى ئالغاندا ئانىمزملىق قاراشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

سىنىپىي جەمئىيەت ۋە ھازىرقى زامان دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئىپتىدائىي سېھرىي ئادەتلەر ئەنە شۇ سۈنئىي دىنلار بىلەن بىرلىشىپ، ئەزگۈچى سىنىپلار تەرىپىدىن پاي-

دىلىنىدىغان قورالغا ئايلاندى. شۇڭلاشقا بۇگۈنكى كۈندە كۆزگە چېلىنىدىغان خىلمۇ خىل سېھىرگەرلىك ھەرىكەتلىرى ئىككى تەرەپلىمىلىك خاراكتېرگە ئىگە: بىرى. ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىكنىڭ ئەنئەنىۋى داۋامى؛ يەنە بىر خىلى، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ بەزى شەكىللىرى ئۆزگىرىپ كۆپلىگەن يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن خاراكتېر جەھەتتە، ئۇ ئۆزىدىكى ئىپتىدائىي ماددىي تەركىبتىن ئايرىلىپ، دىنىي خۇراپاتلىق تەركىبى قوبۇقلىشىپ كەتتى. فولكلور تەتقىقاتىدا ئەلۋەتتە بۇ ئىككىسىنى پەرقلەندۈرۈپ قاراش لازىم.

پېرىخۇنلۇق ئادىتى: پېرىخۇنلۇقمۇ خاراكتېر جەھەتتىن سېھىرگەرلىكنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئىپتىدائىي شامان ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان خۇراپىي ئادەتتۇر. ئۇ ئەفسۇنچىلىق ئىچىدىكى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئېتىقاد ئادىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە، ئۇرۇق - جەمەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى (جۈملىدىن ئىپتىدائىي سەنئەت ۋە دىن) تەشكىللىگۈچى ۋە باشقۇرغۇچى مەخسۇس ئاقساقاللار بولغان. ئۇنىڭ نامى پېرىخۇن ياكى باخشى دەپ ئاتالغان. «باخشى» ئاتالغۇسى شامانىستلىرىنىڭ تىلىدا «ئۇستاز»، «سەنئەت ئەربابى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. موڭغۇل تىلىدا ھازىرمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. دەرۋەقە، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق مۇقامچىلىرى، سازەندىلىرى، ئۇسسۇلچىلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇرۇق - جەمەتنى يامان روھلاردىن قوغدايدىغان، «يامان روھلارنىڭ چاپلىشىۋالغانلىق» تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدىغان ئاغرىقلارنى ئەفسۇن ئوقۇش يولى بىلەن «ساقايتىدىغان» سېھرىي «تېۋىپ» لار ئىدى. «پېرىخۇن» دېگەن نام ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدە سەنئەتنىڭ پىرى دەپ سانالـ

ھان «پىرجەڭگى» دىن كېلىپ چىققان. دېمەك، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئىچىدە پېرىخۇن، باخشىلار يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن سۇنئىي دىنلارنىڭ خۇراپىي ئېتىقادلىرى بىلەن بىرلىشىپ، خۇددى سېھىرلەشكە ئوخشاش خەلقنى ئالداش ۋە بىخۇدلاشتۇرۇشتىكى مەنىۋى قورال بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى پېرىخۇنلۇقنىڭ ئادەتتىكى قائىدىسى مۇنداق: پەقەت بىرلا تۈڭلۈكى بار چوڭ قاراڭغۇ ئۆيگە تۇغ باغلايدۇ. يەنى يۇڭ ئارغامچىنىڭ بىر بېشىنى تۈڭلۈككە، يەنە بىر بېشىنى بەرگە قېقىلغان قوزۇققا باغلايدۇ. ئارغامچىنىڭ تۈڭلۈككە تۇتىشىدىغان يېرىگە «يۇرۇن — ژۇرۇن» دەپ ئاتىلىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى رەخت پارچىلىرىنى (قۇراق) ۋە ئالما ياكى قارا سۆگەت نوتىلىرىنى چېگىپ قويىدۇ. پېرىخۇنغا كۆرۈنگۈچى كېسەل شۇ تۇغنى مەھكەم تۇتۇپ ئولتۇرىدۇ. ئۈچ ياكى بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان باخشىلار پېرىخۇنلۇق كىيىملىرىنى كىيىشىپ (خىلمۇ خىل رەخت قۇراقلىرىدىن تىكىلگەن جەندە) سۇرلۇك قىياپەت بىلەن تۇغ ئەتراپىدا يېرىم چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ. ئۈچ باخشى داپ چالىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى باش پېرىخۇن بولۇپ، قولىدا يامان روھنى قوغلايدىغان تاياق ياكى بىر تۇتام قارا سۆگەت نوتىسىنى تۇتقان ھالدا ئەفسۇننى باشلايدۇ، ئارقىدىن مەخسۇس ئاھاڭغا سېلىنغان پىر مۇناجىتى كوللېكتىپ ھالدا داپقا تەڭكەش قىلىنىپ ئوقۇلىدۇ ۋە كېسەلنى تۇغ ئەتراپىدا ساما سېلىپ چۆگىلەشكە دەۋەت قىلىدۇ. باش پېرىخۇنمۇ ساماغا چۈشىدۇ. كېسەلنىڭ ساما سالغۇدەك ھالى قالماي ئولتۇرۇۋالسا ياكى يېتىۋالسا باش پېرىخۇن قولىدىكى «ئەفسۇن تايىقى» بىلەن ئۇرۇپ مەجبۇرىي ئورنىدىن تۇرغۇزىدۇ. باخشىلارنىڭ جەرىسى

بارهانسېرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدۇ. بەزىدە كېسەل هالسىزلىنىپ هوشىدىن كېتىدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ. هوشىدىن كېتىش پېرىخۇنلارنىڭ ئەزەردە كېسەلگە چاپلاشقان جىن-شەيتانلارنى ئەگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. تۇغ باغلاشمۇ ئاسماندىكى ياخشى روهلارنى چاقىرىش، يامان روهلارنى يەرئاستىغا (جەهەننەمگە) قوغلاش مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. پېرىخۇنلۇق كۆپىنچە ئىشىق سەۋداسىدىن نېرۋا كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار ياكى تۇيۇقسىز روهىدا ئۆزگىرىش بولغان كىشىلەر (كۆپىنچە ئاياللار)نى ئېتىقادىتىن پايدىلىنىپ «داۋالاش» نى مەقسەت قىلىدۇ، بۇ ماهىيەت جەهەتتىن پۈتۈنلەي خۇراپىي ئادەت بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى دەۋرلەردە بەلگىلىك رول ئويناغان. بۇ روهىي ئادەتنىڭ بەزى كېسەللەرگە «داۋا» بولغانلىقىغا كەلسەك، بۇنى ئىلمىي جەهەتتىن مۇهاكىمە قىلغاندا هېچقانداق ئەجەبلىنەرلىكى يوق. بۇ يەردە رول ئويناۋاتقان نەرسە، بىرىنچىدىن، هەرىكەت (هازىرقى زامان تىلى بويىچە ئېيتقاندا چېنىقىش هەرىكىتى ئارقىلىق نېرۋىنى غىدىقلاش)، ئىككىنچىدىن، سەنئەتنىڭ مەنىۋى دۇنياغا بولغان ئىجابىي تەسىرى (ئېستېتىك سېزىم ئارقىلىق روهلاندۇرۇش)، ئۇچىنچىدىن، ئەنئەنىۋى ئېتىقادنىڭ روهىي هالەتكە كۆرسىتىدىغان ئابستراكت تەسىرى، بۇ ئۇچ خىل «كۈچ» ئايرىم كېسەللەرگە نىسبەتەن مەلۇم «داۋالاش» رولىنى ئويناغان. لېكىن تىبابەتچىلىك تەرەققىي تاپقان بۈگۈنكى زاماندا ئۇنىڭ هېچقانداق ئىلمىيلىكى بولمىغان بىرخىل خۇراپىي ئېتىقاد ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن ئايان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلار دۇنيا قارىشىنى ئەكىس ئەتتۈرگەن.

رەمبالىق (پالچىلىق): رەمبالىقمۇ ناهايىتى كونا بىر خىل خۇراپىي شەكىلدۇر. ئۇ قەدىمكى

دەۋرلەردە ئىنتايىن كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ھەتتا خان ئۇرۇ-
دىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەكتەپلىرى تەسىس قىلىنغان.
پالچىلار (قورئەندازلار) خان، شاھلارنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپە-
تىدە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولغان.

پالچىلىقنىڭ تۇرى ۋە شەكلى كۆپ بولۇپ، چۈشكە
ئەبىر بېرىش، تەپسىر ئېيتىش، ئاسمان جىسىملىرىغا قاراپ
پال ئېچىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شۇ دائىرىگە كىرىدۇ.
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە چۆچەكلىرىدە دائىم دېگۈدەك
ئاپتاق ساقلىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان بىر غايىبىي دانىش-
مەنىنىڭ ئوبرازى ئۇچرايدۇ. بۇ ئوبراز شۇ ئەسەردە تەسۋىر-
لەنگەن قەھرىمان قېيىن ئەھۋالغا دۇچ كېلىپ، چىقىش يولى
تاپالماي گاڭگىراپ يۇرگەندە ئۇيۇقسىز غايىبتىن پەيدا
بولۇپ، قەھرىمانغا يول كۆرسىتىدۇ، ئەقىل ئۆگىتىدۇ ۋە كەلگۈ-
سى ئىشلاردىن بېشارەت بېرىدۇ. بۇ ئوبراز ئۇيغۇر تىلىدا
«قورئەنداز» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، پالچىلىقنىڭ
خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئىنكاسىدۇر. قەدىمدىن باشلاپ پالچىلىق-
نىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىسى (پالنامە) بولىدۇ. مىلادى IX
ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇر رونىك يېزىقىدىكى (يەنى ئورخۇن
يېزىقىدىكى) «ئىرق پۈتۈك» (پال كىتابى ياكى تەبىرنامە)
پالنامىلارنىڭ بىرقانچە چوڭ ھەجىمدىكىلىرىنىڭ بىرى.

«ئىرق پۈتۈك» قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجتىما-
ئىي تۇرمۇشى، دۇنيا قارىشى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق
قىلىشتا زور قىممەتكە ئىگە. «ئىرق پۈتۈك» تە بايان قىلىنغان
«ياخشىلىق» (ئەزگۈلۈك) ۋە يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ بىر-
مۇنچىسى تا مۇشۇ كۈنگىچە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە شۇ پېتى
ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، چۈشىدە پادىشاھنى كۆرسە
بەخت-سائادەتكە ئىگە بولىدۇ، چۈشىدە قارا قۇش كۆرسە، ئامە-

مى كېلىدۇ. چۈشىدە ئورۇق ياكى ئاغرىق ئات مىنسە كۆڭۈلسىز-لىك يۈز بېرىدۇ، چۈشىدە سېمىز ئات مىنسە ئىشى ئوڭىدىن كېلىدۇ، سېمىز تۆگە مىنسە مۇرادىغا يېتىدۇ، چۈشىدە قوي پادىسى كۆرسە ماي بولىدۇ، ئاسماندا ئۇچۇپ چۈش كۆرسە پايدا ئالىدۇ، چۈشىدە يامغۇر كۆرسە تۇرمۇشى بايلىشىپ بولىدۇ، چۈشىدە بۇغا كۆرسە بالا - قازادىن قۇتۇلىدۇ، دېگەن-دەك ئېتىقادلار ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋام قىلىپ كەلمەكتە. «ئىرق پۈتۈك» ئاساسەن پالچىلىقنىڭ چۈشكە تەبىر بېرىش تۈرىگە مەنسۇپ.

پالچىلىق خەلق ئارىسىدا برخىل كەسىپ تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئۇ سېھىر خاراكتېرگە ئىگە. پالچىلىقنىڭ ئاساسىي مەزمۇن ماھىيىتى شامانىزمنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى بىلەن سۇغۇ-رۇلغان. ئاشۇ ئېتىقاد ۋە ئادەت تۈپەيلىدىن كىشىلەر پالچى-لارنىڭ خىيالىي تەبىرىنى مۇتلەق ھەقىقەت دەپ بىلىپ، كەل-گۈسى ھايات قىسمەتلىرىگە پال ئارقىلىق جاۋاب تاپقان ۋە تەلىيىنى سىنىغان. پالچىلىق گەرچە ئىسلام ئەقىدىسىگە زىت دەپ قارالسىمۇ، ئۇ بىر خىل ئېتىقاد ئادىتىگە ئايلانغاچقا، ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز رولىنى يوقاتماي، خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. بىز سەلبىي ماتېرىيال سۈپىتىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىرقەدەر كەڭ ئەۋج ئالغان «ئۇستۇرلاپ پالنامىسى» (پالچىلىقنىڭ بىر خىل شەكلى) نىڭ جەريانىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

پالچىلارنىڭ پىرى — دانىيال ئەلەيھىسسالامدۇر. شۇڭا پال سېلىشتىن بۇرۇن دانىيال ئەلەيھىسسالامنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ. ئارقىدىن پال سېلىشنى باشلايدۇ. سەرەڭگە تېلىدەك چوڭلۇقتىكى ئۇزۇن - قىسقا ياغاچلارنى (بەزىدە ئۇششاق تاش، مارجانمۇ ئىشلىتىدۇ) تۆت قۇر قىلىپ تىزىدۇ (ھەربىر قۇرى

بەتتىدىن يۇقىرى، 12 دىن ئاشماسلىق شەرت قىلىنىدۇ)، ئانە دىن ھەربىر نۇقتىنى بىر - بىرىگە جۈپلەيدۇ. تاق قالغان نۇقتىلارنى ئۆلچەم قىلىپ بىر - بىرىگە ئوخشىتىغان 16 خىل شەكىل ياسايدۇ. ھەر بىر شەكىلنىڭ پالچىلقتا بېكىتىلگەن مۇقىم نامى بولىدۇ.

بىرىنچى شەكىل «⚌». ئۇ «لەھيان» دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىرى: مۇشتەرى يۇلتۇزىغا تەئەللۇق، كۈنى پەيشەنبە، ئوت يۇلتۇزلۇق بولۇپ، ھەركىمنىڭ پالىغا بۇ شەكىل كەلسە، بەخت - سائادەت ۋە ياخشىلىقتىن بىشارەت تۇر. بۇ «ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» دۇر.

ئىككىنچى شەكىل «⚍». ئۇ قەبزە داخىل دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىرى: شەمس (قۇياش) قا تەئەللۇق، يۇلتۇزى شامال، كۈنى يەكشەنبىدۇر. بۇ «ئىدرس ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، نۇسرەت ۋە بەخت قۇشىدىن دالالەت بېرىدۇ.

ئۈچىنچى شەكىل «⚎»، ئۇ قەبزە خارج دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى موررىخ، يۇلتۇزى ئوت، كۈنى سەيشەنبىدۇر. بۇ «نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، غەم - قايغۇ ۋە كۈلپەتتىن بىشارەت بېرىدۇ.

تۆتىنچى شەكىل «⚏». ئۇ جامائەت دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىرى: ئۈپراق يۇلتۇزلۇق، كۈنى چارشەنبىدۇر. بۇ «ھەزرىتى ياقۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، ئارىلاشما بەخت (نىسپىي خۇشاللىق) دىن بىشارەت بېرىدۇ.

بەشىنچى شەكىل «⚌». ئۇ پەررۇخ دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى زۆھرەدۇر، شامال يۇلتۇزلۇق، جۈمەكۈنگە تەئەللۇق، بۇ «ھەزرىتى ئىبراھىم خەلىلوللانىڭ پالى» بولۇپ، ياخشىلىق ۋە ئامەتتىن بىشارەت بېرىدۇ.

ئالتىنچى شەكىل «⚍». ئۇ ئەقەلە دەپ ئاتىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى ئاتاروت، ئۈپراق يۇلتۇزلۇق، شەنبە كۈنگە تەئەللۇق،

بۇ «ھەزرىتى گريا ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، پېشكەللىك ۋە خاپىلىقتىن بېشارەت بېرىدۇ.

يەتتىنچى شەكىل « ». ئۇ ئەنكىس دېيىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى زوھەل، تۆپراق يۇلتۇزلۇق، شەنبە كۈنگە تەئەللۇق، بۇ «ھەزرىتى ئايۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، پالاكەت ۋە مالامەتتىن بېشارەت بېرىدۇ.

سەككىزىنچى شەكىل « ». ئۇ ھومرە دېيىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى مەررىخ، شامال يۇلتۇزلۇق، سەيشەنبىگە تەئەللۇق، بۇ «ھەزرىتى ھود ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، يامانلىق ۋە خاپىلىقتىن بېشارەت بېرىدۇ.

توققۇزىنچى شەكىل «». ئۇ بەياز دېيىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى قەمەر، سۇ يۇلتۇزلۇق، دۈشەنبىگە تەئەللۇق. بۇ «ھەزرىتى سەئىدئالىم سەللەللا ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، مۇتلەق خۇشاللىق ۋە سائادەتتىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئونىنچى شەكىل «». ئۇ ھەزرىتى خارچ دېيىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى شەمىس، ئوت يۇلتۇزلۇق، يەكشەنبىگە تەئەللۇق، بۇ «ھەزرىتى يۇسۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، تاشقى بەخت (سىرتتىن كېلىدىغان بەخت) تىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئون بىرىنچى شەكىل « ». ئۇ نۇسرەت داخىل دېيىلىدۇ. تەبىرى: مۇشتەرى سائەتلىك، سۇ يۇلتۇزلۇق، پەيشەنبىگە تەئەللۇق. بۇ «ھەزرىتى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، ئىچكى بەختتىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئون ئىككىنچى شەكىل «». ئۇ ئەتەبەخارج دېيىلىدۇ. تەبىرى: سائىتى زۆھەل، ئوت يۇلتۇزلۇق، شەنبىگە تەئەللۇق، بۇ «ھەزرىتى يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، تاشقى ئەس (سىرتتىن كېلىدىغان پېشكەللىك) تىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئون ئۈچىنچى شەكىل «ـٖ». ئۇ نەقيولخەد دېيىلىدۇ.
تەبىرى: سائىتى مررىخ، شامال ياكى سۇ يۇلتۇزلۇق، شەنبىگە تەئەللۇق، بۇ «موسا ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، بىر-بىرىگە ئالمىشىدىغان ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئون تۆتىنچى شەكىل «ـٗ». ئۇ ئەتەبە داخىل دېيىلىدۇ.
تەبىرى: سائىتى زۆھرە، شامال يۇلتۇزلۇق، جۈمە كۈنگە تەئەللۇق. بۇ «ھەزرىتى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، ئىچكى بەختتىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئون بەشىنچى شەكىل «ـ٘». ئۇ ئىجتىما دېيىلىدۇ.
تەبىرى: سائىتى ئاتاروتتۇر، شامال يۇلتۇزلۇق، چارشەنبىگە تەئەللۇق. بۇ «دانىيال ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» بولۇپ، ئارىلاشما بەختتىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئون ئالتىنچى شەكىل «ـٙ». ئۇ تەرىق (يول) دېيىلىدۇ.
تەبىرى: سائىتى قەمەر، سۇ يۇلتۇزلۇق، دۈشەنبىگە تەئەللۇق. بۇ «ھەزرىتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ پالى» بولۇپ، ئىقبال، پاراغەتتىن بېشارەت بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، پالچىلىقنىڭ مەزمۇن ماھىيىتى پەنگە زىت بولغان خۇراپاتلىق قارىشىدىن ئىبارەت. بو-لۇپمۇ پالچىلارنىڭ «ئوت كۆچۈرۈش دۇئاسى»، «قوقاق دۇئاسى»، «كۆز تېگىش دۇئاسى»، «ئال دۇئاسى»، «قۇرنامىلىك دۇئاسى»، «قەسىدىچىلىك دۇئاسى» (تۇمار پۈتۈش دۇئاسى)، «قەست دۇئاسى» قاتارلىقلارنىڭ دىنىي خۇراپاتلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇ مەنىۋى جەھەتتىن نادان كىشىلەرنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالغان. قىسقىسى، خەلق ئارىسىدىكى «پالغا ئىشەنمە، پال-سىز يۈرمە» دېگەن ماقال پال ھەققىدىكى ئومۇمىي قاراشلارنى يەكۈنلىگەن.

دەرۋەقە، خەلق ئارىسىدىكى دىنىي خۇراپاتلىق ئادەتلەر-
نىڭ يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن شەكىللىرى بار. ئەل-
ۋەتتە، بۇنداق دىنىي ئەنئەنە ۋە خۇراپىي ئادەتلەرنى خەلقنىڭ
ھەقىقىي ئەنئەنە ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە تەڭلەشتۇرۇشكە بول-
مايدۇ. ماركس: «سوتسيالىزم قانچىلىك تەرەققىي قىلسا، دىنمۇ
شۇنچىلىك يوقىلىدۇ» ① دەپ تەلىم بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن
ئېيتقاندا، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ خەلق ئىچى-
دە ئومۇملىشىشى ھەرخىل دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرنىڭ يوقىلى-
شىدىكى تۈپ ئاساستۇر. شۇڭا فولكلور تەتقىقاتىدا خەلق
ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ مىللىي ۋە ئىنتېرناتسىئونال-
لىق دىنالېكتىكىسىنى يېشىپ بېرىش پەقەت نەزەرىيىۋى
ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن زور
ئەمەلىي ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە.

① «ئوتتۇرا ئاسىيا تەبىئىي ماتېرىيالىزمى»، 1985 - يىللىق، 2-سان، 41 - بەت.

سرشت فولکلوری

ئون تۆتىنچى باب
ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ۋە باشقىلار

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى ئاغزاكى فولكلور دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ فولكلور تەتقىقاتىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر ساھەسى. فولكلور ئىلمىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، بۇ پەن پەيدا بولغاندىن باشلاپلا، ھەرقايسى ئەل فولكلورشۇناسلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى باشتىن-ئاخىر ئۆز تەتقىقاتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەزمۇنى قىلىپ كەلدى. بۇ نۇقتىنى ئۇلارنىڭ فولكلور ئادەتلىرىنى تۇرلەرگە بۆلۈشىدىن روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. غەربىي ياۋروپا، ياپونىيە ۋە ئېلىمىزنىڭ فولكلورشۇناسلىرى فولكلور ھادىسىلىرىنى تۆت ياكى ئۇچ تۈرگە بۆلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىككى ياكى بىر تۈرنى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، بارلىق فولكلورشۇناسلار ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ناھايىتى چوڭ ئورۇن بەرگەن.

ئۆزۈمنىڭ فولكلورشۇناسلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يەنىلا فولكلورنىڭ مۇھىم بىر تەشكىلىي قىسمى سۈپىتىدە تەتقىق قىلماقتا. بىراق، ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە، مەيلى قانداق پەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىلىش جەريانىنى ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇ-

رۇپ باردۇ (فولكلور دەل مانا شۇنداق تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى جەريانىدا، ئىنسانشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر بىلەن سېلىشتۇرۇش جەريانىدا مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلانغان). خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئۇرغۇن ئالىملار ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ، ھەتتا ئۇنى فولكلورنىڭ كەم بولسا بولماسلىقىدىن تەشكىلىي قىسمى دەپ تونۇيدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە، كۆپ لىگەن ئوبيېكتىپ پاكىتلار تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. بىراق فولكلور تەتقىقاتىنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشى ۋە تەتقىقات دائىرىسىنىڭ بارغانسېرى كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىمۇ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ فولكلور بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ سېلىشتۇرۇلۇشى،ھەرقايسىسىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى، ئوبيېكتى، ئۇسۇلى ۋە نەزەرىيە قۇرۇلۇشى كۇندىن-كۇنگە سىستېمىلاشتى. ئەڭ ئاخىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلاندى. ئىككى خىل پەننىڭ مۇشۇنداق ئايرىلىشى بىلەن فولكلور تەتقىقاتىنىڭ ئالدىغا يېڭى مەسىلىلەر قويۇلدى: خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يەنىلا فولكلور تەتقىقاتىنىڭ دائىرىسىگە كىرەمدۇ-يوق؟ فولكلور بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ فولكلور ئۆز تەتقىقاتىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىدۇ؟ بۇ مەسىلىلەر ئوستىدە مۇشۇ بابتا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۆتىمىز.

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىدىن باشقا، ھەرقايسى مىللەت لەرنىڭ يەنە بىرمۇنچە سەنئەت ئادەتلىرى بولۇپ، بۇلارنىمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، خەلق مۇزىكىسى، گۈزەل سەنئەت، ئۇسسۇل، ھەرخىل ئاممىۋى تەنھەرە-

كەت ماھارەتلىرى، ئويۇن - تاماشا قاتارلىقلار. بۇ خىل ئادەت ھادىسىلىرىمۇ خۇددى ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىگە ئوخشاشلا خەلقنىڭ ماددىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلىرى بىلەن باغلانغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن مۇزىكا، ئۇسسۇل، قول ھۈنەر - سەنئىتى (رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق)، ماھارەت كۆرسىتىش سەھنە مُستى ۋە باشقا ئويۇنلارنىڭ گەرچە ماددىي ئىپادىلىنىش شەكلى بولسىمۇ، لېكىن تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئۇلار يەنىلا بىر خىل مەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدۇر. شۇڭا بۇ بابتا ئۇلار ھەققىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى پاراگراف خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىر خىل ئالاھىدە ئەدەبىيات

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكىنى ئېنىقلاپ ئۆتىش زۆرۈر. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى فولكلورنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ ھەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش قىيىن.

ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدە شۇنداق دەپ قارىلىدۇكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ بىر خىل ئەدەبىيات، شۇڭا ئادەتتىكى ئەدەبىياتتا بولىدىغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىيات ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىلىرىنىڭ بىرى، ئۇ باشقا ئاڭ فورمىلىرىغا ئوخشاشلا ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ تۈرمۇشنى بىلىش ۋە ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈش

ئۇسۇلى باشقا ئاك فورمىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى، بىرىنچىدىن، تۇرمۇشنى ئىستېتىكىلىق بىلىش ۋە ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشتۇر. ئىككىنچىدىن، ئەدەبىيات تۇرمۇشنى ئىستېتىكىلىق بىلىش ۋە ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتتە باشقا ئاك فورمىلىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، بىراق بۇ ئالاھىدىلىك ئۇنى باشقا سەنئەت تۈرلىرىدىن پەرقلەندۈرەلمەيدۇ. چۈنكى مۇزىكا، ئۇسسۇل، رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق قاتارلىقلانىڭ ھەممىسى تۇرمۇشنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ناھايىتى روشەنكى، ئەدەبىيات بۇلاردىن ئوبراز يارىتىش ماتېرىيالى جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. يەنى ئۇ تىل ئارقىلىق ئوبراز يارىتىدۇ. تىل (ئەدەبىي تىل ۋە جانلىق ئىبغىز تىلى) ئەدەبىياتنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە ئوبراز يارىتىش ۋاستىسى. ئۇچىنچىدىن، تىل ئارقىلىق ئوبراز يارىتىدىغان سەنئەت (ئەدەبىيات) باشقا سەنئەت تۈرلىرىگە ئوخشاش بىۋاستە ھالدا ئەمەس، بەلكى ۋاستىلىك ھالدا ئوبراز يارىتىدۇ ۋەھاكازا. يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەر بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۈچۈن ئورتاق بولۇپ، خەلق ئىبغىز ئەدەبىياتىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ئەمما بىز ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا يەنە شۇنى كۆزىمىزكى، خەلق ئىبغىز ئەدەبىياتى ئالاھىدە بىر خىل ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇنى يازما ئەدەبىيات بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىجاد قىلىنىش، تارقىلىش، ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇن قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئىجاد قىلىنىش جەھەتتىن ئالىدىغان بولساق، يازما ئەدەبىي ئەسەرلەر مەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىدۇ. خەلق ئىبغىز ئەدەبىياتى بولسا بىر پۈتۈن كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىدۇ. يازغۇچىلار يېزىق تىلى ئارقىلىق ئىجادىـ

يەت ئېلىپ بارىدۇ. خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى بولسا ئاغزاكى تىل ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىدۇ. تارقىلىش جەھەتتىن ئالساق، يازما ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىق ئارقىلىق كىتاب قىلىنىپ تارقىتىلىدۇ. خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى بولسا ئىغىزدا سۆزلىنىپ كۆڭۈلدە خاتىرىلىنىش ئارقىلىق تارقىتىلىدۇ. يازما ئەدەبىياتتا ئاپتورلۇق ھوقۇقى بولىدۇ. باشقىلارنىڭ ئۆز مەيلىچە ئەسەرنى ئۆزگەرتىشىگە يول قويۇلمايدۇ. خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىدا ئاپتورلۇق ھوقۇقى بولمىغاچقا تارقىلىش جەريانىدا دائىم زور ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلىپ تۇرىدۇ. ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن ئالساق، يازغۇچىلار جانلىق تىل ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كىتابىي تىل ياكى بىر خىل قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىلنى قوللىنىدۇ. خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ قوللىنىدىغىنى جانلىق ئىغىز تىلى. يازغۇچىلار ئۆز ئىجادىيىتىدە بايان، تەسۋىر قاتارلىق ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىدۇ. يازغۇچىلار ئەدەبىياتىدىكى شېئىر، نەسىر، پروزا قاتارلىقلار خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىدىكى قوشاق، ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك قاتارلىقلار بىلەنمۇ ئوخشاشمايدۇ. تېما جەھەتتىن ئالغاندا، يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى نىسبەتەن ئەركىن بولىدۇ. خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى بولسا ئاساسلىق بايان قىلىش ۋە كۆيلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆز ئەتراپىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇاستە ھېسسىياتىنى ئىپادە قىلىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇستەقىل خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا يازما ئەدەبىياتقا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

فولكلور تەتقىقاتىدا خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنى فولكلورنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشتىكى ئەڭ ئاساسلىق

سەۋەب خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاد قىلىنىش ۋە تارقىلىش جەريانىدا ئاغزاكىلىق، كوللېكتىپچانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىقتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىدۇر. چۈنكى بارلىق فولكلور ھادىسىلىرى كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى تىلى ۋە ھەرىكەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ۋە تارقىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كوللېكتىپچانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بولۇپمۇ بۇ خىل ئالاھىدىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىنتايىن روشەن گەۋدىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەنىدىن فولكلور ئىلمىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىدۇ.

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى بىر خىل كوللېكتىپ ئىجادىيەت ۋە ئەنئەنىۋى پائالىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەمىلىكتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت ۋە ھەرقايسى رايونلاردا ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخى بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى ئەدەبىياتنىڭ بۇلىقى ۋە سۈت ئانىسى بولغان، بۇ خىل ئىجادىيەت ئەڭ دەسلەپ بىر خىل ئۆرپ-ئادەت شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان. «شېئىرنامە»خەنزۇلارنىڭ تۇنجى شېئىر-قوشاقلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 15 «گۇفېڭ» ۋە «شياۋيا» نىڭ بىر قىسمى خەلق ئاربىسىدىكى ناخشىلاردىن كەلگەن، ئەگەر ئۆز ۋاقتىدا خەلق ئاربىسىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈرەك ئارزۇسىنى ئىپادە قىلىدىغان ناخشا ئېيتىش ئادىتى بولمىغان بولسا ۋە ئەدىبلەر بۇ خىل ناخشا ئېيتىش ئادىتىگە ئەھمىيەت بەرمىگەن بولسا، «شېئىرنامە» نىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «شېئىرنامە» نىڭ مەيدانغا كېلىشى بىزگە يەنە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۆز ۋاقتىدا قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى تەرەققىي قىلىپلا قالماستىن، ئۇنى يېتەرلىك

توپلاش ئادىتىمۇ ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان. قەدىمكى كىتابلاردا دائىم بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. خەن، ۋېي، ئالتە سۇلالىلەر دەۋرىدە ھۆكۈمەت يەنە «يۆفۇ» مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس خەلق قوشاقلىرىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا نۇرغۇنلىغان ئەدىبلەر خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىگە باشتىن-ئاخىر ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن گو مۇچىڭ «يۆفۇ شېئىرلىرى توپلىمى»نى تۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئالدىنقى چىن دەۋرى قوشاقلىرى، خەن سۇلالىسى يۆفۇ قوشاقلىرى ۋە تاڭ سۇلالىسى خەلق قوشاقلىرىنى كىرگۈزگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ياڭ جىڭنىڭ «قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى يوسۇن قوشاقلىرى»، «قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ماقال - تەمسىللەر»، فىڭ مۇڭلۇڭنىڭ «قوشاقلار»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى دياۋيۈەننىڭ «قائىدە-يوسۇن»، دۇ ۋېنلەننىڭ «قەدىمكى قوشاق ۋە تەمسىللەر»، فەن يەننىڭ «تارقىلىپ يۈرگەن ماقال - تەمسىللەر» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى تارىختىن بۇيانقى خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن قوشاق ۋە ماقال - تەمسىللەرنى توپلاش ئارقىلىق تۈزۈلگەن ئەسەرلەردۇر. ناخشا - قوشاقلارنى كۈيلەش ئادىتىدىن باشقا يەنە مەدداھچىلىق (ھېكايە سۆزلەش) مۇ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ بىرى. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بىرمۇنچە ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، داستان، قىسسە قاتارلىقلارنى يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىدە دائىم خاتىرىلەپ قالدۇرغان. خەنزۇلارنىڭ «شەنخەيجىڭ»، «غەربكە ساياھەت»، «سۇ بويىدا»، «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «لياۋجەي

رىۋايەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەدداھچىلىق ئەدەبىياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا-قوشاق ئېيتىش ۋە مەدداھىلىق ئادەتلىرىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بىز قەدىمكى كىتابلاردا ساقلىنىپ قالغان «ھون قوشۇقى»، «بەگقۇلى ھەققىدىكى قوشاق»، «قالدىم ھەسرەت ئىچىدە»، «تۇرا قوشىقى» قاتارلىقلاردىن مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولالايمىز. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى بۇرۇنلا ناخشا-قوشاق ئىجادىيىتىگە ۋە مەدداھىلىق ئادەتلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ۋە ئۇنى توپلاپ قالدۇرغان. مەسىلەن، قەدىمكى دەۋردىكى ئەپسانىۋى قەھرىمان ئوغۇز خاقان توغرىسىدىكى داستان، «چاستانى ئىلىكبەگ»، «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «شۇ» «قۇلباق»، «ئەرگىنە قۇن»، «دەدەقۇرقۇت» قاتارلىق مۇھىم داستان ۋە رىۋايەتلەر بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا خاتىرىگە ئېلىنغان. قەدىمكى دەۋرلەردىكى خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىنى توپلاپ قالدۇرۇشتا، بولۇپمۇ ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يۇرتلارنى كېزىپ چىقىپ، ئۇلار ئارىسىدا تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئاغزاكى ئەل ئادەتلىرىنى توپلىدى ۋە ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىگە 300 كۆپلىتقا يېقىن قوشاق، 200 دىن ئارتۇق ماقال-تەمسىل، نەچچە ئونلىغان ئەپسانە، رىۋايەت ۋە خەلق داستانلىرىنىڭ پارچىلىرىنى كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن XI ئەسىردە ياشىغان ئەدىب نەسىردىن رابغۇزىمۇ پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى كۆپلىگەن ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى ۋە ھەر قىسىم خەلق چۆچەك-مەسەللىرىنى توپلاپ «قىسسەئى رابغوزى» ناملىق ئەسىرنى تۈزدى. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش

كېرەككى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىلىملىك كىشىلىرى ئىچىدە، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتقان مەددادىلىق ئەدەبىياتىنى توپلاپ قالدۇرۇش بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە باشتىن-ئاخىر داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى كۆپ داستان-قىسسىلىرى ۋە چۆچەك-ھېكايىلىرى، ئەنە شۇلارنىڭ قايتا-قايتا يېزىپ قالدۇرۇشى نەتىجىسىدە دەۋردىن-دەۋرگە ئۆتۈپ كەلگەن. مەسىلەن، قەدىمكى دەۋرلەرنى قويۇپ تۇرۇپ يېقىنقى دەۋردىكى ئەھۋالنىلا ئالساق، 1849- يىلى موللا سەنجار ئىبراھىم قەشقەرى خەلق ئارىسىدىكى ھېكايە-چۆچەكلەرنى توپلاپ «جامىئۇل ھېكايەت» نى تۈزۈپ چىققان. 1878- يىلى موللا مۇھەممەت تۆمۇر «ھۆرلىقا-ھەمراجان» داستانىنى، موللا ئابدۇرەھىم «يۈسۈپ-ئەخمەت» داستانىنى، ھاجى يۈسۈپ «پەرھات-شېرىن» ۋە «بەختىيارنامە» داستانلىرىنى رەتلەپ كۆچۈرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنغان «يۈسۈپ-زۇلەيخا» (ھىجرىيە 1290)، «سەيفۇلمۇلۇك» (ھىجرىيە 1293)، «غېرىب-سەنەم» (ھىجرىيە 1290)، «مالىك ئەجدەر» (ھىجرىيە 1290)، «مېھىر ۋە ماھى»، «تاھىر-زۆھرە» قاتارلىق داستانلارنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن. يۇقىرىقى داستان ۋە قىسسىلەر تارىختىن بۇيان ئۇرغۇنلىغان كىشىلەر تەرىپىدىن قايتا-قايتا كۆچۈرۈلۈپ كەلگەن. بۇ خىل ئەسەرلەرنى توپلاپ قالدۇرۇش ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئۈچۈن بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان. ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرىنۇ ناھايىتى روشەن بولغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە بۇيۇك داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئۆز ۋاقتىدىكى ئاغزاكى تىل ئادەتلە-

رىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا تەرغىب قىلىنغان بىلىمنىڭ ئەھمىيىتى، ئادالەت ۋە گۈزەل ئەخلاق توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ئۆز ۋاقتىدىكى خەلق ئاڭ رىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ماقال-تەمسىل ۋە قۇشاقلاردىمۇ كەڭ تۈردە ئىپادە قىلىنىپ تۇراتتى.① ئەلىشىر ناۋايىنىڭ پۈتۈن جاھانغا تونۇتقان «خەمسە» ناملىق ئەسەردىكى داستانلار، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى «پەرھات-شېرىن»، «لەيلى-مەجنۇن» داستانلىرى بىۋاستە خەلق ئاڭرىسىدىكى قىسسە-داستانلارنى تېما قىلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ناۋايىدىن كېيىن داستانچىلىق ساھەسىدە يەنە بىر قېتىم ئاجايىپ نەتىجىلەرنى قازانغان ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان داستانلىرى ئىچىدە «رابىئە-سەئىدىن» دىن باشقىسى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ھېكايە-رىۋايەتلەرنى ئاساسىي ماتېرىيال قىلغان.

ئەلۋەتتە، يازما ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى، ئىجاد قىلىنىش ۋە تارقىلىش ئالاھىدىلىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئوخشىمايدۇ. شۇڭا بارلىق ئەدىبلەرنىڭ ھەممىسى ئاغزاكى تىل ئادىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەتكەن ئەمەس. ئەمما بىز ئەدەبىيات تارىخىدىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، ئۇلۇغ ۋە مەشھۇر يازغۇچى-شائىرلارنىڭ ھەممىسى فولكلور مەدەنىيىتىنى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش تۈپرىقى قىلغان، ياكى ئېغىز ئەدەبىياتىدىن تېما ۋە مەزمۇن قوبۇل قىلغان.

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى قەدىمدىن تارتىپ مەملىكىتىمىز-

① بۇ ھەقتە «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن خەلق قوشاقلىرى ۋە ماقال-تەمسىللەرگە قارالسۇن.

دىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەت ھادىسىلىرى ئىچىدە ئىنتايىن جانلىق ئاممىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ئۇرغۇن مىللەتلەردە ناخشا-قوشاق ئېيتىش ۋە مەددادھلىق بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئاساسىي ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشى ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ھەرگىزمۇ ئايرىلالمايدۇ. ھەتتا بەزى مىللەتلەردە ئەنئەنىۋى ناخشا ئېيتىش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈش ئادىتى بار. مەسىلەن، گۇاڭشىدىكى جۇاڭزۇ-لارنىڭ ناخشا يەرمەنكىسى، بەيزۇلارنىڭ شىباۋشەندە ئۆتكۈ-زىدىغان ناخشا ئېيتىش مۇراسىمى، گەنسۇ-چىڭخەيدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈل سەيلىسى، قازاق خەلقىدىكى ئاقسۇن ئېيتىشىش مۇراسىملىرىغا ئوخشاش. ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى كۆپ-لىگەن پائالىيەتلەرنى ناخشا-قوشاقلار ئارقىلىق ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر خىل ھېيت-ئايەم، توي-تۆكۈن، نەزىر-چى-راغ، مەشرەپ-سەيلە ۋە دىنىي ئېتىقاد پائالىيەتلىرىنىڭ ھەم-مىسى ناخشا قوشاقلاردىن ئايرىلالمايدۇ. ئەگەر ناخشا-قوشاقلار بولمىسا بۇ خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى ئويۇشتۇرۇش ۋە ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولى-دۇكى، ئاغزاكى ئىل ئادەتلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا تۇتقان ئورنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇ فولكلورنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدە ئەدەبىيات ھېسابلىنىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم سەۋەب شۇكى، ئۇ ئىنسانشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، جەمئىيەتشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، قانۇن، پسىخولوگىيە، شۇنداقلا تەبىئىي پەنلەرنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، يېزىق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى

ئاھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر ئىچىدە ھەر خىل ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەن بىلىملىرى مۇستەقىل پەن سۈپىتىدە ئەمەس، پەقەت ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدىلا ئوتتۇرىغا چىققان ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا تارقىلىپ كەلگەنىدى. شۇڭا قەدىمكى جەمئىيەتتە پەيدا بولغان ئەپسانە، رىۋايەت، ئېپوس، ۋە كېيىنكى چاغلاردىكى بىر قىسىم قوشاق، ماقال-تەمسىللەر ئەنە شۇ ھەر خىل ئاڭ فورمىلىرى ۋە ئىلىم-پەن بىلىملىرىنى ئۆزىگە بىۋاسىتە مەزمۇن قىلدى. مەسىلەن، ئەپسانىلەر قەدىمكى جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ دىنىي چۈشەنچە ئېتىقادلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ ئىپتىدائىي دىن بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. رىۋايەتلەر بولسا قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە تاريخىكى رېئال ۋەقەلەرنى مۇبالىغە شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى، شۇڭلاشقا ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخ بىلىمىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا يەنە خەلق ئارىسىدىكى ئۇرغۇن ئۆرپ-ئادەت پائالىيەتلىرى چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ خىل رىۋايەتلەر بىزنىڭ مەلۇم ئادەتنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە تەرەققىياتىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن ئوبرازلىق ئاساس بولالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئېپوسلارنى ئالساق، ئۇ يالغۇز بىرلا پەن بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇرغۇن پەنلەر بىلەن باغلىنىپ كېتىدۇ ئۇ بىر مىللەتنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش نۇقتىسىدىن تارىخ بىلەن باغلىنىپ كېتىدۇ (ھەتتا بەزى مىللەتلەرنىڭ ئېپوسلىرىنى شۇ مىللەتنىڭ ھەقىقىي تارىخى دېيىشىمۇ مۇمكىن). قەدىمكى چۈشەنچە، ئېتىقادلارنى ئەكس ئەتتۈرۈش نۇقتىسىدىن ئېيتقانىي دىن بىلەن باغلىنىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادە قىلىنغان جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ۋە يات مىللەتلەر بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەت تەدبىرلىرى

جەھەتتىن سىياسىي بىلەن زىچ باغلىنىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدا يەنە ئۆز ۋاقتىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرمۇنچە قائىدە-پەرمانلىرى، ھەر خىل قائىدە-تۈزۈملىرى ئاھايىتى روشەن گەۋدىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالىنى ھەرقايسى پەنلەر نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىچىدە ئەدەبىياتنى ئۆزىگە ماتېرىيال قىلىدۇ. خەلق قوشاقلىرىمۇ ھەرقايسى پەنلەر تەتقىقاتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىيالدۇر. ئۇيغۇر، زاڭزۇ، موڭغۇل، مياۋزۇ، ياۋزۇ، تۈزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توي قوشاقلىرى مۇزىكا ئارقىلىق توينىڭ پۈتكۈل جەريانىدا ئىجرا قىلىنىپ، توي مۇراسىمىغا مۇناسىۋەتلىك شەخسلەرنىڭ مۇرەككەپ ۋە چوڭقۇر پىسخىك ھېسسىياتىنى ئىپادە قىلىدۇ. دىنىي مۇراسىملارغا ماسلاشقان ھالدا كۈيلىنىدىغان قوشاقلار، ئائىلە قائىدىسى ۋە يېزا-كەنتلەرنىڭ قانۇنىنى تەشۋىق قىلىش ئېھتىياجىدىن پەيدا بولغان قوشاقلار (مەسىلەن، ياۋزۇلارنىڭ قوشاقلىرىغا ئوخشاش) دىنىشۇناسلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ماقال-تەمسىللەرنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول سانائىتى، ھاۋا رايى بىلىملىرىگە ئائىت مەزمۇنلارنى كەڭ كۆلەمدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنى فولكلور تەتقىقاتى ساھەسىگە كىرگۈزۈشنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. فولكلور ئىلمى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلغاندا ئۇنىڭغا ئادەتتىكى ئەدەبىيات سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆرپ-ئادەت پائالىيىتى سۈپىتىدىمۇ مۇئامىلە قىلىدۇ.

ئىككىنچى پاراگراف. ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كاتېگورىيىسى

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولۇپ، بۇ خىل شەكىللەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىلمىدە ئىنچىكە تەتقىق قىلىنىدۇ. فولكلور تەتقىقاتىدا بولسا، ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ ئەدەبىي ئالاھىدىلىكىگە نەزەر سېلىنغاندىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك ھالدا تەتقىق قىلىنىدۇ. يەنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاد قىلىنىش ۋە تارقىلىش ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئۇقتۇلۇق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشلىرى فولكلور نەزەرىيىسى ۋە مېتودىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىپ، مەلۇم مەددا ياكى غەزەلخانىنىڭ پائالىيىتى تەكشۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ نېمىنى سۆزلەۋاتقان ۋە نېمىنى ئېيتىۋاتقانلىقىغىلا دىققەت قىلىنىپ قالماستىن، يەنە ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ قانداق سۆزلەۋاتقانلىقى ۋە قانداق ئېيتىۋاتقانلىقى، قانداق شارائىتتا ئېيتىۋاتقانلىقى ۋە سۆزلەۋاتقانلىقى، سۆزلەش ۋە كۆيلەش پائالىيىتىنىڭ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ روھىي ھالىتى ۋە ھېسسىياتىدا قانداق ئۆزگىرىش پەيدا قىلىۋاتقانلىقى قاتارلىقلار ئومۇميۈزلۈك ئېگىلىنىدۇ. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىگە چېتىشلىق بولغان مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى تەكشۈرۈلىدۇ ۋە تەتقىق قىلىنىدۇ. خەلق ھېكايىلىرىنى بايان قىلىش ۋە قوشاقلارنى كۆيلەش پائالىيىتىنىڭ ئادەتتە ئۆزىگە خاس ئىجرا قىلىنىش ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئاغزاكى تىل ئادىتى ئېغىز بىلەن قۇلاق ئوتتۇرىسىدا تايلىنىپ يۈرىدىغان پائالىيەت بولۇپ، ئۇنى تارقاتقۇچى (خەلق سەنئەتكارلىرى) بىلەن قوبۇل قىلغۇچى (ئاڭلىغۇچى) ئۆزئارا بىرىكىپ بۇ خىل پائالىيەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭا ئەگەر قايسى بىر تەرەپ بولمىسا بۇ خىل پائالىيەتمۇ بولمايدۇ، ياكى ئۆزۈلۈپ قالىدۇ.

2) ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۆچۈن بەلگىلىك سورۇن ۋە پەيت بولۇشى كېرەك. ئائىلە ئىچى ۋە ئاممىۋى يىغىلىشلار بۇ خىل پائالىيەتلەرنى قولاي شارائىت بىلەن تەمىنلەيدۇ.

3) ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ئۆزۈن مۇددەت ئىجرا قىلىنىش جەريانىدا تەبىئىي ھالدا ھېكايە سۆزلەيدىغان مەددىاھلار ۋە قوشاقچىلار پەيدا بولغان. ئۇلار خەلق ھېكايىلىرى ۋە قوشاقلارنىڭ ساقلىغۇچىلىرى ۋە تارقاتقۇچىلىرى بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ.

4) ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيى، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمىكى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، قاتناش ئۇسۇلى، ھەر خىل ئالاقە ۋاستىلىرى، ئائىلە قۇرۇلمىسى، دىنىي ئېتىقادى، ئەخلاق نىزامىلىرى ۋە ھەر خىل مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە ماس بولغان خەلق قوشاقلىرى ۋە ھېكايىلىرى بولىدۇ. ھەر خىل ئۆرپ - ئادەت پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنى چۈشەندۈرىدىغان رىۋايەتلەر بار.

5) ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ماكانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىنتايىن ئاسانلا مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدە

لىكنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، گەنسۇ، چىڭخەي، لىياۇنىڭ قاتارلىق رايونلارنىڭ گۈل سەيلىسى، ناخشا ئېيتىش پائالىيىتى، قازاقلارنىڭ ئۆلەڭ ئېيتىش پائالىيىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ ۋە باشقا مۇراسىملاردا ئىجرا قىلىنىدىغان ناخشا ـ ئوشاقلىرى، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى شەكىل ۋە ئىجرا قىلىنىش ئالاھىدىلىكلىرى تەرەپتىن بولسۇن، باشقا مىللەتنىڭ ناخشا ـ ئوشاقلىرىغا ئوخشىمايدۇ. جۇڭزۇلارنىڭ ناخشا ئېيتىش يىغىلىشى ۋە بەيزۇلارنىڭ شىباۋشەندىكى ناخشا ئېيتىش مۇراسىملىرى ھەققىدىمۇ شۇنداق دېيىش مۇمكىن.

6) ئاغزاكى تىل ئادەتتىنىڭ ئادەتتە ئىككى خىل تارقىلىش يولى بار. بىرى، ئاتا ـ ئانىدىن تارقىلىش يولى، يەنە بىرى، جەمئىيەتتىكى داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرىدىن تارقىلىش يولى. ئاتا ـ ئانىدىن تارقىلىش يولىدا ئاتىلىق ياكى ئانىلىق سىستېما بويىچە، چوڭىدىن كىچىككە ئۆتۈپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ كېلىدۇ. خەلق سەنئەتكارلىرىدىن تارقىلىش يولىدا ئۇستىدىن شاگىرتقا ئۆتۈش شەكلى بىلەن دەۋردىن دەۋرگە تارقىلىپ كېلىدۇ. ئەلۋەتتە، ھەر ئىككى خىل تارقىلىش يولى يەككە ھالدا بولمايدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئىككىسى بىر ـ بىرىگە ئۆتۈشۈپ ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. فولكلورشۇناسلىق ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلغاندا بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى تولۇق نەزەرگە ئالىدۇ. ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجرا قىلىنىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. مەدداھلىق

مەدداھلىق ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تارقالغان ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇ تىل ئىشلەتىش جەھەتتە بايان تىلىنى قوللىنىدۇ (غەزەلخانلىق بولسا

مۇزدكلىق تىلنى قوللىنىدۇ). مەدداھلىقتا قوللىنىلغان بايانى شەكىل بىۋاستە ھالدا ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك قاتارلىق ژانىرلارنى پەيدا قىلغان.

ئەپسانە. ئەپسانە ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى ئانىمىزملىق كۆز قاراش بويىچە چۈشەندۈرىدىغان ھېكايىلىرى بولۇپ، ئۇ مەدداھلىقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى. ئەپسانىنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ئالەم، كائىنات ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، بىۋاستە كۆزىتىش ۋە مول تەسەۋۋۇرنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ئەپسانىلەر پەيدا بولغان دەۋر ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى جاھالەت دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۆز ۋاقتىدىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئاساسلىقى تەبىئەتكە بېقىنىش ئىدى، ئۇلارنىڭ بىلىش قابىلىيىتىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. ئۇلار تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي كۈرەشلەر جەريانىدا يولۇققان خىلمۇ خىل ھادىسىلەرنى چۈشەنمىگەنلىكتىن، بىر خىل قورقۇش ۋە چوقۇنۇش تۇيغۇسىدا بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىپتىدائىي دىننى پەيدا قىلغاندىن باشقا، يەنە ئاڭسىز بەدىئىي پىششىقلاش ئارقىلىق ئەپسانىلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۆزلىرىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرگەن. شۇنىڭلاشقا ئىپتىدائىي دىن بىلەن ئەپسانىلەر ئوخشاش بىر دەۋردە پەيدا بولغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئىپادىلەش شەكلى ئوخشاشمايدۇ. دىن غايىنى رېئاللىق ئارقىلىق يوق قىلىنىدىغان بولىدۇ ۋە مۇراسىم ئارقىلىق تەبىئەتكە يېلىنىدۇ. ئەپسانە بولسا رېئاللىقنى تەسەۋۋۇرغا ئايلاندۇرۇپ، ھايە ئارقىلىق تەبىئەتنى ئۆزگەرتمەكچى بولىدۇ.

ئەپسانە تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى مەزمۇن قىلىدۇ.

بىراق، ئۇ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى ئىلاھ ياكى يېرىم ئىلاھ ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ خىل ئىلاھلار پەۋقۇلئاددە ماھارەتكە ئىگە، ئۇلار ئالەم، كائىنات ۋە ئىنسانلارنى پەيدا قىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنى باشقۇرۇپ تۇرىدۇ دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى دەۋردە ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا تارقالغان ئوت، چارۋا، مېتال، يەر، سۇ ۋە ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان ئىلاھ ئاخىرامازدا، بارچە ياۋۇزلۇق ۋە يامانلىقنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان ئىلاھ ئانگرا مەنيۇ، قۇياش ۋە يورۇقلۇق ئىلاھى مېترا، شاد-خۇرامىلىق ۋە پاراۋانلىق ئىلاھى ئاناختا، بەخت-تەلەي ۋە دۆلەت ئىلاھى ھوما، سۇ ئىلاھى خۇببى، ئۇرۇش ۋە غەلىبە ئىلاھى مىرىخ قاتارلىقلار ھەقىقىدىكى ھېكايىلار بۇنىڭ جانلىق مىسالى بولالايدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەپسانىلەر ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك مەۋجۇت.

مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەپسانىلىرىدە ئاسمان-زېمىن، جانلىق ۋە جانسىز مەۋجۇداتلار، ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈشى بايان قىلىنغاندىن سىرت، يەنە شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىمۇ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش قورالى لىرىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى، نىكاھ تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ھەمدە قەدىمكى قائىدە-يوسۇن، ئادەتلەر توغرىسىدا نۇرغۇن بايانلار بولۇپ، ئۇ فولكلور تەتقىقاتىنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۆز دەۋرىدىكى كىشىلەردە ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا نىسبەتەن تولۇق ئىشەنچ بولۇپلا قالماستىن، ئۇلار ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئېتىقاد قىلىش ۋە چوقۇنۇش

پوزىتسىيىسىدىمۇ بولغان. شۇڭلاشقا ئۇ ھەممە كىشى بىلىشى شەرت بولغان ھېكايىلار سۆيمىتىدە خېلى كېيىنكى دەۋرلەرگىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن.

رىۋايەت. رىۋايەت ئەپسانىلەردىن كېيىن پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇ مەددالىلىقتا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. رىۋايەت شەكىل جەھەتتىن ئەپسانىلەرنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. ئەپسانىلەردىكى ئورغۇن قەھرىمانلار (ئىلاھ ياكى يېرىم ئىلاھلار) توغرىسىدىكى ھېكايىلار بىلەن كائىناتنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى ھېكايىلار كېيىنكى دەۋردىكى بىر قىسىم رىۋايەتلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا رىۋايەتلەردىكى ئورغۇن فانتازىيە تەركىبلىرىمۇ ئەپسانىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، رىۋايەتلەرنى قويۇق ئەپسانىۋى ئۇسكە ئىگە قىلغان. بىراق رىۋايەتلەر ئەپسانىلەرگە ئوخشىمايدۇ، ئەپسانىلەر ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ نەزەرىدە ئەمەلىيەتكە پەقەت سىغمايدىغان. قورۇق فانتازىيىدىن ئىبارەت. رىۋايەت بولسا، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا، كۆپىنچە رېئال مەۋجۇت شەيئىلەرگە يېقىن كېلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم رايوندىكى مەۋجۇت تاغ، دەريا، كۆل، دەل-دەرەخ، مەلۇم مىللەتنىڭ تارىخىدىكى رېئال شەخس، رېئال ۋەقە توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئوخشاش. شۇڭا ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئىشلار خېلىلا ئىشەنچلىك بولىدۇ.

ھەر مىللەت رىۋايەتلىرى ئىچىدە، ئۆرپ-ئادەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان رىۋايەتلەر ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل رىۋايەتلەر فولكلور تەتقىقاتىنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۆرپ-ئادەت توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر دائىم خەلق ئارىسىدىكى مەلۇم ئادەتنىڭ

كېلىش مەنبەسىنى ئاھايىتى تەسىرلىك بايان قىلىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «چالغۇ ئەسۋابلىرى ھەققىدىكى رىۋايەت» مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ قانداق ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، «مۇچەل ھەققىدىكى رىۋايەت» مۇچەل ئادىتىنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى، «بىرنى بىر دېگۈلۈك» رىۋايىتى خوتەن خەلقىنىڭ مىجەز - خاراكتېرىدىكى ئادەتنى قىزىقارلىق ھېكايىلار بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەنزۇلارنىڭ «تاۋۇز چاغنى» بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە «تاڭزۇڭزا بايرىمى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان بەيزۇ، ئاچاڭزۇ، ۋاشىزۇ ۋە يىزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا بۇ خىلدىكى رىۋايەتلەر تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇلاردا ئەنە شۇ مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيى، قۇرۇلۇشى، كىيىم-كېچەكى، يېمەك - ئىچمىكى ۋە ھەر خىل مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئۆرپ - ئادەتنى رىۋايەتلەشتۈرۈش ھەر مىللەت ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەت.

رىۋايەتلەر ھەققەتەنمۇ يەرلىك چۈشەنچە ۋە مىللىي پىسخىكىنىڭ جەۋھىرى. بىز دائىم تىلغا ئالىدىغان «يۇرتقا ۋە ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت»، «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىستېتىك قىزىقىشلىرى» دېگەنلەر رىۋايەتلەردە تولۇق ئىپادە قىلىنىدۇ. بىز ئۆرپ - ئادەتلەرنى تەكشۈرگەن ۋاقتىمىزدا بۇ خىلدىكى ئۆرپ - ئادەت بىلەن باغلىق بولغان رىۋايەتلەرنى تەكشۈرۈشنى تەكىتلىشىمىزدىكى سەۋەب، بىر تەرەپتىن، مەلۇم ئادەتنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىش ئۈچۈن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنە شۇ ئادەتلەرنى پەيدا قىلغان ۋە تارقاتقان مىللەتنىڭ پىسخىكىسى ۋە ئىستې-

تىك تەلەپلىرىنى ياخشى ئىگىلەش ئۆچۈندۇر.

چۆچەك. بۇ، ئاۋام خەلق ئىچىدە ھېكايە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ رىۋايەتلەردىنمۇ كېيىن پەيدا بولغان ئاغزاكى ئەدەبىيات شەكلى. ئۇنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە تارقىلىشى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە دېگۈدەك باغلانغان. چۆچەكلەر تەتقىقاتى خەلقئارادا تەرەققىي قىلىپ فولكلور-شۇناسلىقنىڭ مەخسۇس بىر ئىلمىگە ئايلاندى.

مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت ۋە ھەرقايسى رايونلاردا باشتىن-ئاياغ ھېكايە سۆزلەش ئەنئەنىسى ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ تەسىرى بىلەن نۇرغۇن ھېكايە چىلار پەيدا بولغان. ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ چۆچەك بايلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. فولكلورشۇناسلىق خەلق چۆچەكلىرىنى تەتقىق قىلغان ۋاقىتتا، بۇ خىل مەددىھالارنىڭ ئەنئەنىۋى پائالىيەتلىرىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئولتۇراقلاشقان يېزىلاردا ھېكايە سۆزلەش ئادىتى ناھايىتى گەۋدىلىك بولىدۇ. كىشىلەر كەچتە ئىشتىن قايتىقاندىن كېيىن مەلۇم جايغا، مەسىلەن، بىرەرسىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا، ھويلىسىغا، باراڭ ئاستىغا، تونۇر بېشىغا، خامانغا ياكى قوم بارخانلىرى ئۈستىگە يىغىلىپ ئارام ئالغاچ، ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا چۆچەك ئېيتىشىدۇ. چۆچەك ئېيتقۇچىلار يۇرتقا تونۇلغان مەددىھىلار ۋە ياشاڭقان كىشىلەر بولۇپ، ئاڭلىغۇچىلار بولسا ئاساسەن ياشلار ۋە بالىلاردىن ئىبارەت. بۇ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بېرى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئادەت بولۇپ، چۆچەكلەر مانا شۇنداق ئادەت ۋاستىسى بىلەن دەۋردىن دەۋرگە تارقىلىپ كەلگەن. چۆچەكلەردە، بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان سېھىرلىك چۆچەكلەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى

ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇن ۋە ئېتىقادلىرى ئەكس ئەتتۈ-
رۈلىدۇ. مەسىلەن، چۆچەكلەردە دائىم ئۈچرايدىغان «شەيتان قال-
پىقى»،① «سېھىرلىك ھاسا»،② «خاسىيەتلىك تاش»،③ «خىسلەتلىك
سۇ»،④ «ئېچىل سۆپرام»⑤ قاتارلىقلار دەل قەدىمكى كىشىلەر-
نىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ۋە سېھىرگەرلىك كۆز قاراشلىرى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك. چۆچەكتىكى باش قەھرىمانلىنىڭ بەزى چاغدا پەقەت
بىرنەچچە ئېغىز سۆزنى تەكرارلاپ قويۇشى بىلەن، ناھايىتى
زور كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە دېگەن ۋە باشقا ھايۋانلار پەيدا
بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. بەزىدە چۆچەكلەردىكى
سېھىرگەر مومای ئەفسۇن ئوقۇش ئارقىلىق ئەسەر قەھرىمانىغا
تۇرلۈك پالاكەتلەرنى كەلتۈرىدۇ ۋە ياكى ئۇنىڭغا ياردەم بې-
رىپ مۇشكۈلىنى ئاسانلاشتۇرىدۇ. مانا بۇلار قەدىمكى كىشىلەر-
نىڭ ئەفسۇن تىلىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى كۆر ـ
سەتپ بېرىدۇ. بەزى چۆچەكلەردە ئەر پېرسوناژ ئايال پېر-
سوناژنىڭ كىيىمىنى ئېلىۋېلىپلا ئۇنى پۈتۈنلەي كونترول قىلىپ
تۇرالايدۇ («چاپان قىز» چۆچىكىگە قارالسۇن) بۇ، ئىپتىدا-
ئىي كىشىلەرنىڭ ئادەمنىڭ تېنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسە-
لەرنى ئەنە شۇ تەننىڭ بىر قىسمى، ئۇ پۈتكۈل تەن بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىشىنىڭ قالدۇقى. يەنە نۇر-
غۇن چۆچەكلەردە ئادەم ھايۋان بىلەن توي قىلىدۇ («مای-
مۇن قىز» چۆچىكىگە قارالسۇن). بۇنداق چۆچەكلەردىكى
ھايۋانلار ئادەمگە ئايلىنىدىغان ۋاقىتتا يېنىدا تۇرغان كىشى
ئۇنىڭغا قارىماسلىقى كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا ئۇ ئادەمگە
ئايلىنالمايدۇ. بۇ قەدىمكى كىشىلەرنىڭ «بارلىق شەيئىلەردە

---

①② «كۆھەر تۇغۇدىغان توغۇ» چۆچىكىگە قارالسۇن.

③④ «يېرىل تېشىم» چۆچىكىگە قارالسۇن.

⑤ «ئۇر توقماق» چۆچىكىگە قارالسۇن.

هېسسىيات بولىدۇ»، «پەرھىز تۇتىدۇ»، «باشقا نەرسىلەرگە ئايلىنىدۇ، قايتا توغۇلىدۇ دەيدىغان كۆزقاراشلىرى ۋە تۇتىم چۈشەنچىلىرى سىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەنى چۆچەكلەردە ئايالالارنىڭ ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكى، بەزى يىگىتلەرنىڭ سۆيگىسى بىلەن توي قىلغانلىقى، بەزى يىگىتلەرنىڭ توي قىلىش ئۈچۈن قىزغا ناھايىتى كۆپ بايلىق بېرىشكە مەجبۇر بولغانلىقى، توي قىلىدىغان ۋاقىتتا قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە، نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ بەرگەنلىكى، نۇرغۇن سىناقلاردىن ئۆتكۈزۈلگەنلىكى، بەزى يىگىت ۋە دۇستلىرىنىڭ ئايالالارنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىپ خوتۇن قىلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ بەزىلىرى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ئايالالارنىڭ ھۆكۈمران ئورنىنى ئىپادە قىلىدۇ. بەزىلىرى ئۆز ۋاقتىدىكى قالايمىقان توي قىلىش، ئېلىپ-سېتىپ توي قىلىش، بۇلاپ توي قىلىش، سىناپ توي قىلىش قاتارلىق ھەر خىل نىكاھ تۈزۈملىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنداق نىكاھ تۈزۈملىرى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ھەممىگە قادىر بولغان ئايال ئەمگەك كۈچىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئايالالارنى تۆلەم قىلىپ سېتىۋېلىش ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئادىتى ۋە ئانىلىق جەمئىيەتتىن ئاتىلىق جەمئىيەتكە ئۆتۈش بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. دېمەك، چۆچەكلەر قەدىمكى زامانىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، كۆزقاراش-ئېتىقادلىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ باغلانغاچقا، فولكلور تەتقىقاتىنى كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مەسەل، لەتىپە، چاقچاق ئادەتلىرىمۇ مەددىاھلىق ئادەتلىرىنىڭ

تەركىبىي قىسمىدۇر. مەسەل كىچىككىنە بىر ئىشنى بايان قىلىش ئارقىلىق بىرەر داۋالىنى ئىپادە قىلىدىغان شەكىل بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەمەلىي قوللىنىپ كېلىنگەن. چوڭلار ياشلارغا نەسىھەت قىلىشتا، بىرەر كىشى باشقىلارغا ئۆز پىكرىنىڭ ئەھمىيىتىنى بىلدۈرۈشتە، بىرىنى بىرەر ئىشتىن توسۇشقا ياكى بىرەر ئىشنى قىلىشقا ئۈندەشتە، شۇنداقلا خەلق ئىچىدىكى ئۇرۇش - ماجىرالارنى ھەل قىلىشتا دائىم دېگۈدەك مانا شۇ مەسەل سۆزلەش ئادىتى قوللىنىلىدۇ. لەتىپە، چاقچاقلار ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە تېخىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل ئادەت شەكلى. ئىشلەپچىقىرىش مەيدانلىرى، توي، مەشرەپ پائالىيەتلىرى، ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، ئىشقىلىپ، ھەرقانداق ئاممىۋى سورۇنلاردا لەتىپە سۆزلەش خۇش چاقچاق ۋە يۇمۇرلۇق خاراكتېرگە ئىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەنىۋى پائالىيىتىدۇر.

2. نەزمى تىل ئادىتى

نەزمى تىل ئادىتى كۆپىنچە «غەزەلخانلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما «غەزەلخانلىق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ناخشا ئېيتىش (قوشاق كۆيلەش) ئادىتىگە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ خەلق ئىچىدىكى ماقال - تەمسىل، تېپىشماق قاتارلىق قاپىيىلىك تىل ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا بىز بۇ يەردە «نەزمى تىل ئادەتلىرى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىمىز.

نەزمى تىل ئادەتلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسىي قىسمىنى غەزەلخانلىق ئادىتى تەشكىل قىلىدۇ. قوشاق ئېيتىش (غەزەلخانلىق) ئادىتى ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئەمگەك رېتىمى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن. ئۆز ۋاقتىدىكى ئىنسانلار كوللېكتىپ ئەمگەك جەريانىدا كۆچنى بىر-

لىككە كەلتۈرۈپ ئەمگەكنى يېنىك، ئەپچىل ئىلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەمگەك ھەرىكەتنىڭ رەتسىمگە ماس ھالدا مەلۇم سادالارنى چىقارغان. مانا بۇ ئەڭ دەسلەپكى مۇزىكا ئىدى. كېيىنچە كىشىلەر بۇ خىل سادالارنىڭ ئىچىگە ئۆزلىرىنىڭ ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - جۈملىلەرنى قوشقان. شۇنىڭ بىلەن قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن. دېمەك، قوشاقلار ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىلا مۇزىكا بىلەن مۇستەھكەم بىر گەۋدە ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئۇ يەككە ھالدا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىشىلەرنىڭ تىل ۋە تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىر قىسىم قوشاقلار مۇستەقىل ئىجاد قىلىنىدىغان ۋە مۇزىكىسىز ئېيتىلىدىغان بولدى. ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، قوشاقلارنىڭ مۇزىكا بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتى يەنىلا باشتىن - ئاخىر ساقلىنىپ قالدى. ئۇيغۇر خەلقى قوشاقلىرىدا بۇ خىل ئەھۋال ئىنتايىن گەۋدىلىك. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەك قوشاقلىرى، ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى، تارىخىي قوشاقلىرى ۋە مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەزەل (ناخشا) قىلىپ ئېيتىلىدۇ. قوشاقلار، ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ناخشا قىلىپ ئېيتىش ئۈچۈن توقۇلغان بولىدۇ.

غەزەللىنىڭ (ناخشا ئېيتىش) ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ۋاقىتتا، بىر خىل كوللېكتىپ ھالدا ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆرپ - ئادەت پائالىيىتى بولغان. مەملىكىتىمىزدىكى ۋاشى مىللىتى ئىچىدە «ئارىرى» (阿热热) ناملىق بىر خىل قەدىمكى ناخشا - ئۇسۇل شەكلى ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىل ناخشا - ئۇسسۇل تېرىقچىلىق، يىغىم، ئۈزۈمچىلىق ۋە ھەر خىل ھېيت - بايرام پائالىيەتلىرى جەريانىدا ئىجرا قىلىنىدۇ. بۇ خىل پائالىيەت ئىلىپ بېرىلغاندا ئەچچە يۈز ئاز دېگەندە ئون نەچچە ئادەم، كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز

ئادەم يۇمىلاق دائىرە بولۇپ بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتىپ، بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناپدۇ. ئەر - ئاياللارنىڭ بوم، ئىنچىكە، يۇقىرى - تۆۋەن ئاۋازلىرى ئۆزئارا ماسلىشىپ ئاجايىپ ياڭراق ۋە شادىيانە كەيپىيات پەيدا قىلىدۇ. بەزى ۋاقىتلاردا توپ ئىچىدىن قويلارنىڭ مەرىگەن ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىدۇ. بۇ خىل ناخشىلار ئۇۋچىلىق تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

غەزەلخانلىق ئادىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپ كوللېكتىپ هالىدا ئىجرا قىلىنىدىغان پائالىيەت بولغانلىقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشرەپ پائالىيىتىدە ئېيتىلىدىغان ناخشىلاردىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەشرەپ ناخشىلىرى ئادەتتە ھەرگىزمۇ يەكىكە كىشى تەرىپىدىن ئېيتىلمايدۇ. ئۇ بىر توپ ناخشىچىنىڭ كوللېكتىپ هالدا ئۆزئارا ماسلىشىشى بىلەن ئىجرا قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە غەزەلخانلىق ئادىتى كەڭ ئومۇملاشقان، شۇڭا بۇ خەلق «ناخشا - ئۇسسۇلچى خەلق»، بۇلار ياشاۋاتقان جاي بولسا «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دەپ تەرىپلەنگەن. چۈنكى غەزەلخانلىق ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، غەزەلخانلىق ئادىتى ئەڭ دەسلەپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا غەزەلخانلىق ئادىتى تۇرمۇشنىڭ باشقا ساھەلىرىگىمۇ ئومۇميۈزلۈك سىڭىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەمگەك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «خامان ناخشىسى»، «ئورما ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «هارۇدىكەش ناخشىسى» قاتارلىقلار هازىرغىچە ئەمگەك مەيدانلىرىدا ئىجرا قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە. ناخشا - قوشاقلارنىڭ

تۇرمۇش بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە مىللىي مۇراسىملىرىدا تىپخىمۇ روشەن ۋە كەڭ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نۇرغۇن تۇرمۇش پائالىيەتلىرى ۋە ھەممە مۇراسىملىرى ناخشا - قوشاقلار يارىدىمىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئالايلۇق، مېھرىبان ئانىلار بالىلىرىنى ئۇخلىتىشتا مۇڭلۇق ئەللەي قوشقىنى ئېيتىدۇ. ھەر خىل مېھماندارچىلىق پائالىيەتلىرى ۋە ئولتۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ناخشا - قوشاق ئېيتىلىدۇ. ئىنسان تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم بولغان توي مۇراسىمىنى ئۇنىڭسىز ئۆتكۈزۈش تىپخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ھەتتا ۋاپات بولغان كىشىلەرنىڭ دەپنە مۇراسىملىرىمۇ مەرھۇمنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ مۇڭلۇق مەرسىيە قوشاقلىرى ئارقىلىق جانلىنىپ تۇرىدۇ. ھەر خىل ھېيىت - بايراملار، مەسىلەن، نوروز پائالىيەتلىرى، روزى ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىتلارنى تەبرىكلەش ۋاقىتىدىكى مۇراسىملار، دائىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ئاممۋى سەنئەت - پائالىيەتلىرى، مەسىلەن، مەشرەپ، سەيلە پائالىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ناخشا - قوشاقلارنىڭ ئورۇنلىنىش ۋە تارقىلىش سەھنىسىدۇر.

ھەر خىل دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئوخشاشلا ناخشا - قوشاقلار يارىدىمىدە بولىدۇ. ھازىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى رايونلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان يامغۇر تىلەش (زاراخەتمە) مۇراسىملىرىدا ئوقۇلىدىغان قوشاقلار، پېرىخوننىڭ پېرئوينىغاندا ئېيتىدىغان قوشاقلىرى، رامىزان قوشاقلىرى، مەۋلۇت قوشاقلىرى ۋە باراتكېچىسى ئوقۇلىدىغان قوشاقلار بۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ خىل ئۆرپ - ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پائالىيەتلىرىنى قوشاقلاردىن ئايرىۋېتىش

ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ياكى تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ناخشا - قوشاقلارسىز بۇ خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. ئۇ خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان ھالدا، سۆز سۆت قوشۇلغاندەك ئارىلىشىپ كەتكەن.

خەلق ئارىسىدىكى غەزەلخانلىق ئادىتى داڭلىق ناخشىچىلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئۇلار بىر مىسلىەتنىڭ ئەقىل- پاراسىتى ۋە تالانتىنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق غەزەلخانلىرى توي مۇراسىمى، مەشرەپ ۋە باشقا سورۇنلاردا ئىنتايىن ئىززەتلىك مېھمان قاتاردا كۆتۈلىنىدۇ. بۇ خىل غەزەلخانلار مەخسۇس شاگىرت قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا تەربىيىلەيدۇ. ئارقىسىغا سېلىپ توي - تۆكۈن، مەشرەپلەرگە ئېلىپ بارىدۇ. شاگىرتلار ئۇستاز- لىرىغا ئۆز ئاتا - ئانىسىدىنمۇ بەكرەك ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ماھارەتلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ غەزەلخانلىق پائالىيىتى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كېلىدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن فولكلور تەتقىقاتى غەزەلخانلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

نەزمى تىل ئادەتلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى ماقال - تەمسىل ۋە تېپىشماقلار بولۇپ، ئۇلار بىر خىل قىسقا ھەجمىدە كى ئەدەبىي شەكىلدۇر.

ماقال - تەمسىل خەلق تىلىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇنى ئادەتتە كىشىلەر ئۆز سۆھبەتلىرىدە ۋە نۇتۇق پائالىيەتلىرىدە قوللىنىدۇ. ئەمما ئۇ خەلقنىڭ ئاددىي تىلى ئەمەس، بەلكى چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ئىنتايىن ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭدار تىلدۇر. ماقال - تەمسىل كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرى داۋامىدىكى قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى خۇلاسىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق تەجرىبە

ساۋاقلار كىشىلەرنىڭ بىۋاستە ۋە قايتا - قايتا ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇ بىر خىل ئۆلمەس ھەقىقەت سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم يېتەكچىلىك رول ئويناپىدۇ. ئەمما ماقال - تەمسىل كىشىلەر - نىڭ تۇرمۇش بىلىملىرىنى مەنتىقىلىق ئۇسۇل بىلەن ئەمەس، بەلكى كۆنكرېت، ھېسسىي، جانلىق نەرسىلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. دېمەك، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوبرازلىق پەلسەپىسىدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماقال - تەمسىل يەنە ئاھاڭدارلىققا ئىگە. ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى رەتلىك، ئاھاڭ تاۋۇشى يېقىملىقتۇر. ماقال - تەمسىللەر يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويىماقچى بولغان پىكرىنى دەل جايىدا ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ ۋە پىكىر - نىڭ مەنتىقىي كۆچىنى ئاشۇرىدۇ.

ماقال - تەمسىللەر «كۈنلاردىن قالغان سۆز»، «ئاتىلار سۆزى» سۈپىتىدە دەۋردىن دەۋرگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ماقال - تەمسىل بىلمەيدىغان ۋە ئۇنى ئۆز نۇقتىدا قوللانمايدىغان بىرمۇ ئادەم يوق دېيىش مۇمكىن. بولۇپمۇ ياشانغانلار ئۆز نۇقتىدا ماقال - تەمسىللەردىن پايدىلىنىشقا ئىنتايىن ماھىر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزىدە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ماقال - تەمسىللەر ئورۇن ئالغان.

تېپىشماق ئېيتىشمۇ نەزمى تىل ئادەتلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئەقىل - پاراسەتنى سىنايدىغان ۋە يېتىلدۈرىدىغان بىر خىل پائالىيەتتۇر. تېپىشماق ئېيتىش بىرەر سوروۇننىڭ چەكلىمە - گە ئۇچرىمايدۇ. ئومۇمەن ئىككىدىن ئارتۇق ئادەم بار ھەر قانداق جايدا ئىشلەۋېتىپ، يولدا كېتىۋېتىپ ۋە ئارام ئېلىۋې - تىپ بەھۇزۇر ھالدا بۇ خىل پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە تېپىشماق ئېيتىش ۋە ئۇنى تېپىش

ئىنتايىن قىزىقارلىق مەنىۋى مەشغۇلات بولغاچقا ئۇنى بالىلارمۇ چوڭلارمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

3. مەدداھلىق ـ غەزەلخانلىق

مەدداھلىق ـ غەزەلخانلىق نەزمى تىل بىلەن نەسرىي تىل ئارىلاشتۇرۇلۇپ، قوللىنىلىدىغان، مەدداھلىق (ھېكايە سۆزلەش) بىلەن غەزەلخانلىق (ناخشا ئېيتىش) بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل ئەدەبىي پائالىيەت، خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلىق ئادىتى دەل مۇشۇنداق خاراكتېرگە ئىگە.

قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتى خەلق داستانلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. قىسقا ھەجىملىك قوشاقلار كىشىلەرنىڭ تېز ۋاقىت ئىچىدىكى ھېس ـ تۇيغۇسىنى ئىپادە قىلسا، خەلق داستانلىرى سيۇژېتلىق ھېكايىلارنى قوشاق قېتىپ كۆيلەش ئارقىلىق ئىپادە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۈرگەن تۈر ـ مۇش مەزمۇنىمۇ قىسقا ھەجىملىك قوشاقلارغا قارىغاندا كەڭ بولىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى يارالمىش قىسسىلەر ۋە ھەر خىل ئەپسانىۋى داستانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماي، مەلۇم مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىنىمۇ بايان قىلىپ بېرىدۇ. قەھرىمانلىق داستانلىرى (ئېپوس) لارمۇ مەملىكىتىمىزدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئىچىدە ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان. زاكۇۋلارنىڭ «گېسارۋاڭ قىسسىسى»، قىرغىزلارنىڭ «ماناس»، موڭغۇلارنىڭ «جاڭغىر» داستانلىرى مەملىكىتىمىزدىكى ئۈچ چوڭ ئېپوس بولۇپ، ئۇلار خەلقئارادىمۇ ئىنتايىن زور تەسىرگە ئىگە. قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن مەلۇم مىللەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، ئېتنوگرافىيىسى، ھەر خىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە تىلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تامۇس دەپ تونۇلىدۇ. ئۇنىڭ

فولكلور شۇناسلىقنىڭ ئەھمىيتى ئىنتايىن زور.

مەدداھلىق ـ غەزەلخانلىق ئادىتىمىز ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە كەڭ تارقالغان. مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئەسىر بىلەن ئەزمىنىڭ بىرلەشمىسىدىن تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئەسىر قىسمى ئاغزاكى بايان قىلىنىدۇ. ئەزمى قىسمى بولسا پۈتۈنلەي مۇزىكا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا داستاننى پىششىق بىلىدىغان ۋە ئۇنى ئورۇندايدىغان كىشىلەر ئۆز ئۆتىدە يەنە ئۇنىڭ مۇزىكىسىنىمۇ تەبىئىي ھالدا پىششىق بىلىشى كېرەك بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا داستاننى كىشىلەرنىڭ زوقىنى قوزغىغۇدەك ھالدا ئورۇندىيالمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «غېرىب ـ سەنەم»، «يۈسۈپ ـ ئەھمەد»، «سىيىت نوچى» قاتارلىق داستانلىرىنىڭ ھەممىسى بىر تەرەپتىن مۇزىكا ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاغزاكى بايان قىلىنىدۇ.

مەدداھلىق ـ غەزەلخانلىق پائالىيىتى ھەم ناخشا ئېيتىلىدىغان، ھەم ھېكايە سۆزلىنىدىغان بىر قەدىمكى مۇرەككەپ پائالىيەت بولغاچقا، ئۇ مەخسۇس كەسپىي داستانچىلارنى تەلەپ قىلىدۇ. داستانچىلار ئالاھىدە تەربىيە كۆرگەن، سەنئەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدىن مەلۇماتى بار ماھارەتلىك شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار خەلق داستانلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى، تارقىلىشى ۋە ئۆزگىرىش مۇددىتى ساقلىنىشىدا مۇھىم تۆھپە ياراتقان كىشىلەردۇر. بىزچە ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىرىنىڭ قابىلىيىتى ئۇچ جەھەتتە كۆرۈنىدۇ. بىرىنچىدىن، بۇنداق كىشىلەر تىل سەنئىتىگە ماھىر بولغان بولىدۇ. ئۇلار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان يۇرگەن ئەسەرلەرنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، پىششىقلاپ ئىشلەپ چىقىدۇ ۋە يېڭى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىللە خەلق تىلىنىڭ ئىخچام، جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ساددا بولغان

جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەسەرلىرىنى ناھايىتى تەسىرلىك بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇلار مۇزىكا سەنئىتىگە ماھىر بولىدۇ. داستانچىلار مۇزىكىدىن خەۋەردار كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چالالايدۇ ۋە داستانلارنىڭ تېكىستلىرىنى ناخشا قىلىپ ئېيتالايدۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن، ئەسلىدىكى داستانلارنىڭ مۇزىكا ئاھاڭلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۇنى ئىجادىي رەتلەپ چىقسا، يەنە بىر تەرەپتىن، داستان تېكىستلىرىگە ماسلاشقان يېڭىدىن - يېڭى ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، داستانچىلار دراملاردىكى سەھنە ئارتىسلىرىغا ئوخشاش نۇتۇق (دىئالوگ، مونولوگ) ۋە ھەرىكەت سەنئىتىگە ماھىر بولغان بولىدۇ. ئۇلار داستانلاردىكى پېرسونا‌ژلارنىڭ سۆزلىرىنى شۇ پېرسونا‌ژلارنىڭ جىنسى، يېشى، مەرتىۋىسى، كەسپى، مىجەز - خۇلقى قاتارلىقلارغا ماسلاشتۇرۇپ ئەينەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. شۇنداقلا پېرسونا‌ژلارنىڭ ئەسەردىكى ھادىسىلەر سەۋەبىدىن پەيدا بولغان چىرايىدىكى ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى ۋە جىددىي زىددىيەت توقۇنۇشلىرىدىكى ھەرىكەتلەرنى داستان ئېيتىلىۋاتقان مەيداندا ئاڭلىغۇچىلارغا ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا يۇقىرىقى ئۈچ تەرەپتىن يېتىشكەن داستانچىلارنى ئىسمى - جىسمىغا لايىق ھەقىقىي خەلق سەنئەتكارلىرى دېيىشكە ھەقلىقمىز. خەلق ئارىسىدا داستانچىلىق ئىددىتىنى شەكىللەندۈرگەن ۋە ئۇنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئاشۇ خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ پائالىيىتىنى تەكشۈرۈش فولكورشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەتقىقات تېمىسىدۇر.

يۇقىرىدا خەلق ئارىسىدىكى ئاغزاكى تىل ئىدىتىلىرىنىڭ شەكىللىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. فولكلورشۇناسلىق بىلەن مۇستەقىل بىر پەن سۈپىتىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

ئىلمىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. بۇلار ئاساسىدىكى پەرق تۆۋەندىكىچە:

1) فولكلور تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى خەلق ئىجىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش بولماستىن، بەلكى خەلق ئىجىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ مەلۇم ئۆرپ ـ ئادەت ھادىسىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىگىلەشتۇر. فولكلورشۇناسلىق ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ خەلق ئىجىز ئەدەبىياتىدىكى ئىپادىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىجىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئۆرپ ـ ئادەت ھادىسىلىرىنى قانداق ئىپادە قىلىدۇ؟ خەلق ئىجىز ئەدەبىياتى بىلەن ئۆرپ ـ ئادەت تۇرمۇشلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ دېگەندەك ئوخشاش.

2) فولكلورشۇناسلىق خەلق ئاراسىدىكى مەدداھلار ۋە غەزەلخانلارنىڭ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنى ئىجاد قىلىش، ئورۇندىش ۋە تارقىتىشتىكى رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ.

3) فولكلورشۇناسلىق ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ ئىنسان ـ شۇناسلىق، ئىجتىنوگرافىيە، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە دىنشۇناسلىق قاتارلىق ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مۇھىم تەتقىقات مەزمۇنى قىلىدۇ.

4) فولكلورشۇناسلىق ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلغاندا فولكلور نەزەرىيىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ ۋە فولكلورشۇناسلىق ئۇسۇلى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ، ئادەتتىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە خەلق ئىجىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسىنى پەقەت پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىدۇ.

ئۇچىنچى پاراگراف. مۇزىكا - ئۇسسۇل ئادەتلىرى

مۇزىكا - ئۇسسۇل ئادەتلىرى ئاغزاكى فولكلور ئادەتلىرىگە ئوخشاشلا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان. ئىپتىدائىي دەۋرلەردىلا ئۇسسۇل، مۇزىكا ۋە قوشاقلار بىر گەۋدە بولۇپ مەيدانغا كەلگەنىدى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ھەر قېتىم ھايۋانلارنى ئوۋلاپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندا، خۇشاللىقىدىن ناخشا - قوشاق ئېيتىپ ئىختىيارسىز سەكرىشىپ كەتكەن. شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئوۋچىلىق قورالىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ھايۋانلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇلار بىلەن ئېلىشقان ۋاقتىدىكى پائالىيەتلىرىنى قايتا دوراپ كۆرسەتكەن. مانا بۇ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئۇسسۇلدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئورۇنلىنىشى ناخشا-مۇزىكا ئارقىلىق بولاتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۇسسۇلنىڭ ناخشا - قوشاقلار بىلەن بولغان بۇنداق زىچ مۇناسىۋىتى خەلق ئارىسىدا باشتىن - ئاخىر ساقلىنىپ كەلدى. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلىدا ئالاھىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكىتى ھەر ۋاقىت مۇزىكا تەلەپ قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇسسۇلغا چۈشىدىغان (ماسلاشقان) مۇزىكىلىرى بولسا ھەر ۋاقىت تېكىست (قوشاق) تەلەپ قىلىدۇ. ھەرخىل مەشرەپ ۋە كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا ئويناليدىغان خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ ھەممىسى مۇزىكا ۋە قوشاقلار ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ناخشا - مۇزىكىسىز خەلق ئۇسسۇلىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، ئۇسسۇل، مۇزىكا ۋە قوشاقلار بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر - بىرىگە تايىنىدۇ ۋە بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

خەلق مۇزىكا - ئۇسسۇلى ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ۋە

تارقالغان ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە دىنىي مۇراسىملار بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان كوللېكتىپ خاراكتېرىدىكى پائالىيەت ئىدى. ئەمگەك ئۇسسۇللىرى بىلەن مۇراسىم ئۇسسۇللىرى بۇ ئىككى جەھەتتىكى مەزمۇننى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

1. ئەمگەك ئۇسسۇللىرى

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەمگەك ئۇسسۇلى بىرخىل تەقلىدىي سەنئەت ئىدى. ئۇسسۇل ھەرىكىتى ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ ئوخشىمىغان قىياپەتلىرىنى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەمگەك پائالىيەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرەتتى. ئاۋسترالىيەلىكلەرنىڭ چاشقان ئۇسسۇلى، ئافرىقىدىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ بېلىق ئۇسسۇلى، ئېيىق ئۇسسۇلى، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ ئىت ئۇسسۇلى، قوتاز ئۇسسۇلى؛ مەملىكىتىمىزدىكى ئېلىنچۇن مىللەتلىرىنىڭ قارا ئېيىق ئۇسسۇلى، لاخۇ مىللىتىنىڭ توخۇ ئۇسسۇلى، ئاچاڭ مىللىتىنىڭ مايمۇن ئۇسسۇلى، دولۇڭ مىللىتىنىڭ سېغىزخان ئۇسسۇلى، توز ئۇسسۇلى، ئورما ئۇسسۇلى، قوناق ئۇزۇش ئۇسسۇلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەك ئۇسسۇلى جۈملىسىگە كىرىدۇ. ئۇلار ئاساسەن دېھقانچىلىق ئەمگىكى ۋە ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرىگە ماسلىشىپ ئويىنىلىدۇ.

ئەزەلدىن «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ شۆھرەت قازانغان كەلگەن شىنجاڭدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مول ۋە رەڭگارەڭ ئۇسسۇللىرىدىنمۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەمگەك پائالىيەتلىرىنىڭ ئىپادىسىنى كۆرۈش مۇمكىن. مەسىلەن، كوللېكتىپ ناخشا ـ ئۇسسۇل پائالىيىتىنىڭ غول تۇتۇرۇكى ھېسابلانغان دولان مەشرىپىدىكى بىر يۇرۇش ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاش جەريانىنى بىر پۈتۈن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. دولان مەشرىپىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل تۆت باسقۇچتىن تەركىب تاپقان، بىرىنچى باسقۇچى

«چىكتىمە» بولۇپ، بۇ باسقۇچتا مەشرەپ ئەھلى ئەر - ئايال جۈپ - جۈپ بولۇپ، لەرزان مۇزىكا ساداسى ئىچىدە سالماق ھالدا ئاستا، نەپىس، يېنىك قەدەم بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ئەرلەر قولىنى نۆۋەت بىلەن ئوڭ - سولغا تاشلاپ، ئوڭغا يېرىم، سولغا يېرىم ئايلىنىدۇ. ئوڭغا يېرىم ئايلىنىش ۋاقتىدا، ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتتىن باشلاپ ئۈچ قەدەم تاشلىنىدۇ، 3 - قەدەمدە ئوڭ پۇت يېرىم بۇرۇلۇپ، سول پۇتىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ توغرىسىغا توختايدۇ - دە، سول پۇت دەرھال يۆتكىلىپ سولغا يېرىم بۇرۇلۇپ، ئوخشاشلا ئوڭ پۇتىنىڭ ھەربىرىتى بويىچە تەكرار داۋاملىشىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئۇسسۇلىدىكى بۇ خىل ھالەت كىشىلەرنىڭ بۇك - باراقسان ئورمانلار، چاتقاللارنى يېرىپ، ھايۋانلارنى ئىزدەۋاتقانلىقىنى ئىپادىلىگەن بولسا، ئايالىلارنىڭ ھەربىرىتىمۇ ئەرلەرنىڭ ھەربىرىگە ماس ھالدا، ئېگىز كۆتۈرۈلگەن مەشئەلنى بىرەدەم ئوڭ قولىغا، بىرەدەم سول قولىغا ئالماشتۇرۇپ، ئەرلەرنىڭ داۋاملىق ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن تۈن قاراڭغۇسىنى يورۇتۇپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئىپادە قىلىدۇ.

دولان ئۇسسۇلى «چىكتىمە» دىن ئىككىنچى باسقۇچ — «سەنەم» گە كۆچكەندە ئۇسسۇلمۇ ئۆزگىرىدۇ، ھەربىرىتىمۇ تېزلىشىدۇ. جۈپ - جۈپ ئەر - ئايالالار قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن كېلىپ ئوڭ ۋە سولغا نۆۋەت بىلەن تولۇق ئايلىنىدۇ. ئۇسسۇلنىڭ بۇ قىسمى ئىنتايىن تېز ۋە قاتتىق ماھارەت بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتىكى چەبدەسلىك بىلەن ئالدى - ئارقىغا مېڭىش، ئوڭ - سولغا ئايلىنىش، قولىنى ئالدىغا شىلتىش ھەربىرىتىلىرى كىشىلەرنىڭ ھايۋانلار بىلەن كەسكىن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئۇسسۇلنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى «سەلىقە» بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ھەممە كىشى ئاستا - ئاستا چوڭ

بىر چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ، ئۇسسۇل ئەنە شۇ چەمبىرەك شەكلىدىكى دائىرە سىزىقىنى بويلاپ داۋاملىشىدۇ. بۇ ھال كىشىلەرنىڭ ھايۋانلارنى قورشىۋالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇسسۇلنىڭ تۆتىنچى باسقۇچى «سىيرىلما» بولۇپ، بۇ باسقۇچ باشلانغاندىن كېيىن مۇزىكا رىتىمىغا ئەگىشىپ چوڭ يۇمىلاق دائىرە بىر-بىرلەپ پارچىلىنىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەممە كىشى ئۆز ئالدىغا يالغۇز ھالدا خۇشال-خۇرام پىرقىراپ چۆرگىلەيدۇ. بۇنداق چۆرگىلەش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىپ، پۈتكۈل مەيدان شادىيانە كەيپىياتقا تولىدۇ. مانا بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى مۇڭۇپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بىر مەيدان ئۇۇچىلىق جېڭىنىڭ غەلىبە تەنتەنىسىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ. دېمەك، دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئۇۇچىلىق ئەمگىكى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا دەۋردىن دەۋرگە ئۆتۈپ، تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇۇچىلىق پائالىيەتلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان ئۇسسۇللىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۈلاردىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن «ئوق يا ئۇسسۇلى»، «شىر ئۇسسۇلى»، «باتۇر ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخىي ئەسەرلەردە يېزىپ قالدۇرۇلغان.① «شىر ئۇسسۇلى» توغرىسىدا «يۈيياڭدىكى خاتىرىلەر» دېگەن كىتابنىڭ 14-جىلدى بىلەن «مۇزىكا مۇئەسسەسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ كۇچا ئۇسسۇلىغا تەئەللۇق بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 73 — 74-بەتلەرگە قارالسۇن.

كۆچادىن ئىچكىرىگە كىرگەن. «شىر ئۇسسۇلى» كۆچ خەلقىنىڭ ئىجادىيىتى ئىدى. كونا رىۋايەتلەردە سۆزلىنىشىچە، كۆچا خانى ئەجۇھەر كۆچانىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغدا ئەجدىھا بار دەپ ئاڭلاپ ئۇنىڭ ئالدىغا چىققان، ئەجدىھا شىرغا ئايلانغان ۋە كېيىن خانغا تەسلىم بولغان. نۇرغۇن تارىخىي ھۆججەتلەردە تۈرك خانلىرىنىڭ، جۈملىدىن خوتەن، كۆچا، قەشقەر خانلىرىنىڭ شىر سۈرەتلىك ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. مۇشۇلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، «شىر ئۇسسۇلى» مەقسەتلىي ماھىيەتى بويىچە خەلقنىڭ ھايۋانلار بىلەن قىلغان كۈرەشلىرى ۋە غەلىبە تەنتەنىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. تۇرپاندىن تېپىلغان تاش دەۋرىگە ئائىت رەسىملىك ساپال قورۇچاقلاردا «شىر ئۇسسۇلى» ۋە «ئات ئۇسسۇلى» نىڭ ئوبرازلىرى بېرىلگەن. بۇ ھال «شىر ئۇسسۇلى» نىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆز ۋاقتىدا خېلىلا كەڭ ئومۇملاشقان ئۇسسۇل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

«قامۇسنامە» (典通) دە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇرلاردىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرگەن «باتۇر ئۇسسۇلى» دراما خاراكتېرىنى ئالغان ئۇسسۇل بولۇپ، ئۇنىڭدا دادىسىنى يولۋاس يارىدار قىلغان يىگىتنىڭ داۋانلار ئىشىپ دادىسىنىڭ جەسىتىنى تاپقانلىقى ۋە يولۋاسنى ئولتۇرگەن باتۇرلۇقلىرى ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەك ئۇسسۇللىرى (ئوۋچىلىق ئۇسسۇللىرى) دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، ئۇنىڭدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن روشەن ئەمگەك پائالىيەتلىرى بارغانسېرى ئۇتۇقلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئويۇن خاراكتېرى ئالدى. شۇنداقتىمۇ بىر قىسىم ئويۇنلار يەنىلا ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قۇمۇل خەلقنىڭ «ئۆچكە ئۇسسۇلى»،

«توخۇ ئۇسسۇلى» قاتارلىق گىرىملىك ئۇسسۇللىرى بۇنىڭ دەللىلى بولالايدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇسسۇل-مۇزىكا بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئەڭ دەسلەپ خەلق ئامىسىنىڭ ئەڭگەك پائالىيەتلىرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ، يەنە ئەڭگەك ھەرىكەتلىرىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ كوللېكتىپ ھالدا ئىجرا قىلىنغان.

2. مۇراسىم ئۇسسۇللىرى

مۇراسىم ئۇسسۇللىرى ئوخشاشلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئەمگەك ئۇسسۇللىرى بىلەن بىرلىكتە مەيدانغا كەلگەن. ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سېھىرگەرلىك ۋە دىنىي ئېتىقاد پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ باغلانغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سېھىرگەرلىك كۆز قاراشلىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە مەشھۇر پېرىخۇنلار مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئەجدادلارغا سېغىنىش، پال ئېچىش، چۈش ئۆرۈش، كېسەل داۋالاش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنداق پېرىخۇنلار بىر تەرەپتىن دىنىي ئۇستاز ۋە سىياسىي رەھبەر بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەۋلىيالارغا سېغىنغۇچى ناخشا-ئۇسسۇل ئەترىتىنىڭ باشلامچىسى ئىدى. چىڭ دەۋرىگە ئائىت بەزى خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، «پېرىخۇنلار توپى داقا-دۇمباق، چاڭ، نەي قاتارلىق سازلارنى چېلىپ، ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلغان ھالدا رەت بويىچە بىر-بىرىگە گۈل تۇتۇشۇپ بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناسا، يەنە بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتىپ ئەرۋاھلارنىمۇ، كىشىلەرنىمۇ خۇشاللاندۇراتتى».① دېمەك ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئۇسسۇللار يالغۇز ئەمگەك بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماي، يەنە ھەرخىل دىنىي

① جۇڭ جۇڭبىننىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي بايانى» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن، 1984-يىل خەنزۇچە نەشرى.

ئېتىقاد پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ يېقىن ئالاقىدار ئىدى.

مۇراسىم ئۇسسۇللىرى ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ ھەقتە خەنزۇلارنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە كۆپلەپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇلار ئىچىدە بولۇپمۇ «سۇ-مۇز» ئويۇنى ۋە «گۆل پانۇس» ئويۇنى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

«سۇ-مۇز» ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ سۇ چاچىدىغان بىر خىل سەيلە ئۇسسۇلى بولۇپ، نورۇز بايرىمىدا ئويناتتى. چېچىلغان سۇ مۇزغا ئايلىناتتى ۋە قىزىقچىلىق پەيدا قىلاتتى. بۇنداق سەيلىدە ئويىنىلىدىغان ئۇسسۇل سۇ-مۇز ئۇسسۇلى دېيىلەتتى. سۇ-مۇز ئاتالغۇسى توغرىسىدا قەشقەرلىك مەشھۇر ئۇيغۇر بۇددا ئالىمى ئۇيلان (737 — 820) ئۆزىنىڭ «نوم سۆزلۈكلىرىنىڭ شەرھىسى» ناملىق كىتابىدا: «سۇ-مۇز غەربىي دىيار ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆزى بولۇپ، ساموز دەپ ئېيتىلاتتى. بۇ ئويۇن غەربتىكى كۆچا ئېلىدىن چىققان. ئۇنىڭ ئۆز نەغمىسى ھېلىمۇ بار. بۇ قۇنتتۇر، دامبىيەن، باتۇر ئويۇنلىرىدەك يىرتقۇچ سۈرەتلىك يا بولمىسا جىن-ئەرۋاھلار سۈرىتىدە نىقاب تاقاپ ئويناپ لىدۇ ۋە ياكى ئۆتكەن كىشىگە لاي سۇ چېچىپ ياكى قوماغا سالما، ئىلمەك تۇتۇپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ. ھەر يىلى بىرىنچى ئاينىڭ بەشىدا باشلىنىپ يەتتە كۈن داۋام قىلىدۇ. ئەل ئىچىدىكى رىۋايەتتە بۇخىل ئويۇن خەلققە ئاپەت سالىدىغان «جىن-شەيتانلارنى قوغلاش ئويۇنى دەپ قارىلىدۇ» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «سۇ-مۇز» ئۇسسۇلى شامان دىنىي قائىدىلىرى ۋە قۇرغاق زېمىنىدىكى سۇغا تەشنالىق تۇيغۇسىدىن پەيدا بولغان ئېتىقادلارنى ئىپادىلەيتتى.

«گۆل پانۇس ئۇسسۇلى» قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلى ئىدى. ئۇ ئېھتىمال قەدىمكى ئاتەشپەرەسلىك ئېتىقادىغا ئالا-

قمدار بولغان گۈلخان ئۇسسۇللىرى ۋە قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇشى مۇمكىن. خەلق ئارىسىدا يېقىنقى يىللارغىچە بېشىغا چىراغ قويۇپ ئاغزىدا گۈل چىشلەيدىغان «چىراغ ئۇسسۇلى» بولغان. تاك دەۋرىدىكى خەنزۇچە خاتىرىلەردە، چىراغ بىكىتكەن دەرەخ ئاستىدا ئويناليغان ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى توغرىسىدا كۆپلىگەن بايانلار قالدۇرۇلغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ھازىرمۇ گۈل سەيلىلىرى، ئايەم سەيلىلىرى، مەۋسۇم سەيلىلىرى، نوروز ۋە قاپاق كۆيدۈرۈش پائالىيەتلىرى، ئاتۇش بارائەتلىرى ۋە پېرىدىخون(باخشى) لارنىڭ پائالىيەتلىرىدە ناخشا-ئۇسسۇل بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى پېرىدىخۇننىڭ «پىر ئۇسسۇلى» ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئېتىقادى ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سېھىرگەرلىك كۆز قاراشلىرى بىلەن مەھكەم باغلانغان.

3. كۆڭۈل ئېچىش ئۇسسۇللىرى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇزىكا-ئۇسسۇل سەنئىتى ئەڭ دەسلەپ ئەمگەك ۋە دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا پەيدا بولغان. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى داۋامىدا ئۆز تەركىبىدىكى ئەمگەك ۋە دىنىي مەزمۇنىنى بارغانسېرى يوقىتىپ (ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، ئەمگەك ۋە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋىتىنى تەدرىجىي يىراقلاشتۇرۇپ)، ئويۇن-تاماشا ئادەتلىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇسسۇللىرى ئەۋرىشىملىك، نەپىسلىك، نازاكەتلىك ۋە يۇمۇرلۇق خاراكتېرىگە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، ھەقىقىي ئىستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «تەخسە ئۇسسۇلى»، «پىيالەئۇسسۇلى»، «چىراغ ئۇسسۇلى»(خوتەن)، «ئوتئۇسسۇلى»، «رومال ئۇسسۇلى»، «پوتا ئۇسسۇلى» (قۇمۇل)، «گۈل ئۇسسۇلى» (كۇچا)، «ئاتۇش

ئۇسسۇلى»، «گۈل لەيلە ئۇسسۇلى» قاتارلىق نۇرغۇن ئۇسسۇللىرى مۇزىكىلىق رىتىملىرى، ئۇسسۇللۇق ھەرىكەتلىرى ھەتتا كىيىم، گىرىملىرىگىچە كىشىلەرنىڭ ساپ ئىستېتىك زوقىغا ماس ھالدا مەيدانغا كەلگەن. شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى «نازىرگوم» ئۇسسۇلىدا ھەرخىل يۇمۇرلۇق، ساتىرىك ئوبرازلار كۆرسىتىلىدىغان نۇرغۇن ئۇسسۇللۇق ھەرىكەتلەر (مەسىلەن، ئات مىنىش، ئەيىنەككە قاراش، نازلىنىش، تولغىنىپ مېڭىش، مۇھەببەت ئىزھار قىلىش، قۇشتەك بىر پۇتلۇق تاقلاش قاتارلىقلار) بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ھەۋەسلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشرەپ پائالىيەتلىرى ئەڭ دەسلەپ ئوۋچىلىق ئەمگىكىگە باغلانغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن. بىراق ئۇمۇ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات داۋامىدا بارا-بارا خەلق ئاممىسىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغان. بۈگۈنكى دولان مەشرەپلىرى ئەنە شۇنداق تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن.

دولان مەشرەپلىرى يۇقىرىدا ئېيتقان تۆت باسقۇچلۇق نەغمە-ئۇسسۇلدىن تاشقىرى يەنە خەلق سەنئىتىنىڭ نۇرغۇن ئويۇن شەكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ خىل ئويۇنلار مەخسۇس مەشرەپلەرگىلا خاس بولغاچقا، ئۇلار «مەشرەپ ئويۇنلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئويۇنلاردىن خەلق ئەڭ ياقتۇرىدىغانلىرى «دەررە ئويۇنى»، «چاي تۇتۇش ئويۇنى»، «بېيىت-قوشاق ئېيتىش» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ھەرقانداق دولان مەشرەپلىرىدە بىرنەچچە قېتىملىق نەغمە-ئۇسسۇل قىلىنغاندىن كېيىن، مەشرەپ سازەندىلىرى ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھېرىپ-چارچاشلىرىغا ئارام بېرىش يۈزىسىدىن ھەم خۇشاللىق كۆلكىلەر ئىچىدە مەشرەپنىڭ قىزغىن كەيپىياتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يۇقىرىقى ئويۇنلارنىڭ بىرەرسى يىگىت بېشى تەرىپىدىن تەر-

تىپلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساسىدا باشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دولان مەشرەپلىرىدە دراما خاراكتېرىنى ئالغان ھەرخىل كۈلكىلىك ئويۇنلارمۇ ئوينىلىدۇ. مەسىلەن، ئوغرىلىقنى تەنقىد قىلىدىغان «ساندۇق ئوغرىسى» ئويۇنى، ئۇزۇن سەپەر كارۋانلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان «تۆگە ئويۇنى»، فېئودال ئەمەلدارلارنى ھەجۋىي قىلىدىغان «ئامبال ئويۇنى»، جەمئىيەتتىكى ئەخلاقسىزلىقنى پاش قىلىدىغان «بوۋا»، «شىر»، «ئىككى مۇشۇكنىڭ بەز تالىشىشى» قاتارلىق ئويۇنلارغا ئوخشاش. «جازا ئويۇنلىرى» مۇ دولان مەشرەپلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. مەشرەپ تەرتىپىنى بۇزغانلار، قالايمىقان پاراڭ قىلغانلار ۋە ئاياللارغا ئەدەبسىزلىك قىلغانلار مەشرەپ ئەھلىنى ھەم كۈلكىگە سالىدىغان ھەم قاتتىق ئىبرەتكە ئىگە قىلىدىغان ھەرخىل جازالار بىلەن جازالىنىدۇ. بۇ خىل جازا ئويۇنلىرىدىن دولان مەشرەپلىرىدە ئورتاق بىرلىككە كەلگەن «سامسا يېقىش»، «تامغا سۈرىتىنى تارتىش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «جۇۋازغا قېتىش»، «ئۆپكە قۇيۇش»، «مۇنەك تۈگۈش» قاتارلىقلار بار. دولان مەشرەپلىرىنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، دائىم ئېلىپ بېرىلىدىغانلىرى ھېيت ـ بايرام مەشرەپلىرى، توي مەشرەپلىرى، قاتار مەشرەپ، تەكلىپ مەشرىپى، ناماقۇللۇق مەشرىپى، ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرىپى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دېمەك، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن دولان مەشرەپلىرىنىڭ شەكلى خىلمۇ خىل، مەزمۇنى مول ۋە رەڭگارەڭ بولۇپ، ئۇ بىرخىل كوللېكتىپ ناخشا ـ ئۇسسۇلنى ئاساس قىلغان. ھەرخىل كومېدىيىلىك ئويۇنلارنى قوشۇمچە قىلغان ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدۇر.

دولان مەشرەپلىرىدىن باشقا، قەشقەر سەنەملىرى، غۇلجا نەغمىلىك ئولتۇرۇشلىرى، قاغىلىق، يەكەن، كۇچا، كورلا، قۇمۇل مەشرەپلىرى، قۇمۇل مايسا مەشرىپى قاتارلىقلار ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا

ئۇزاق زامانلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا - ئۇسسۇلـ
نىڭ مول بۇلىقى سۈپىتىدە ھازىرمۇ ساقلانماقتا. زامانىمىزغىچە
يېتىپ كەلگەن «12 مۇقام» مۇزىكا - ئۇسسۇللار سىستېمىسى،
مەشھۇر «غېرىب - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە»، «يۈسۈپ - ئەخمەت»،
«نۇزۇگۇم»، «مايىمخان»، «سادىر پالۋان» قاتارلىق ناخشا - مۇ -
زىكا گۇرۇپپىلىرى، «راۋابىڭنى ئالساڭچۇ»، «تاشۋاي»، «شادىيانە»،
«چارزەپ»، «بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار»، «ھەيرانەي»، «ھەي دادەي»،
«بوم پەدە»، «نىم پەدە»، «گۇندىپاي»، «گۈل مەشۇق»، «سوۋار»،
«ئويناڭ دەردى بار باللا»، «مىزام گۈل»، «يارۇ»، «ئەزىم
دادەي»، «ۋادەرىخا»، «كىيىدىم كىپىنەك توننى»، «گۈل يارەي»،
«ئەۋرىشىم»، «ئاھ ئۇرارمەن»، «دەردىڭ يامان»، «ئۆستەڭ ناخـ
شىسى»، «سېپىل ناخشىسى»، «جۇنۇن»، «زېمىن»، «شەرى
خۇمارەي»، «مايىسخان»، «دولان قىزى»، «تۆمۈر خەلىپە»، «ئالمىـ
خان» قاتارلىق مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇللار ئۇيغۇر خەلق
ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقان نادىر ئۈلگىلىرىدۇر.

ئون بەشىنچى باب
گۈزەللىك ئادەتلىرى ۋە خەلق ئويۇنلىرى

گۈزەللىك چۈشەنچىسى ھەم سەنئەتكە، ھەم پەلسەپىگە
تەئەللۇق ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ ھەم ماددىي، ھەم مەنىۋى
ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

گۈزەللىكنى پەرق ئېتىش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش، گۈزەلـ
لىكتىن زوقلىنىش ۋە گۈزەللىككە تەقلىد قىلىش ئادەمنىڭ ئىجـ
تىمائىي ئەمگىكى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدا يىراق قەدىمكى
زامانلاردا مەيدانغا كەلگەن. ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇنجى
ئەمگىكىدىن باشلاپ، رېئال گۈزەللىكنى ھېس قىلغان ھەم شۇ

ئاساستا تۇيغۇ قوزغاتقۇچى گۈزەللىك ھادىسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولۇپ كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىنسان ھېس قىلغان ئوبيېكتىپ گۈزەللىك ئاساسىدا، كىشىلەردە ئىستېتىك تەپەككۇر ۋە ئىستېتىك ئاڭ پەيدا بولغانىدىۋ. ئەنە شۇ ئىستېتىك تەپەككۇر ۋە ئىستېتىك ئاڭ ئىنساننىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشىدا ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ تارىخىي باسقۇچلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ ھازىرقى زامان ئادىمى بولۇپ يېتىلىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. چۈنكى ئادەمنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە بولىدۇ. گۈزەللىك تۇيغۇسىدىن بەھرىمەن بولۇش ۋە گۈزەللىككە ئىنتىلىش ھەممە ئىنسانلار ئۈچۈن ئورتاق ھالەت بولسىمۇ، گۈزەللىك ئىقتىدارىدا ئۆزئارا پەرقلەر بولىدۇ.

گۈزەللىك ئادەتلىرى ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك قارىشى ۋە تۇيغۇسىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر. گۈزەللىك ئادىتىمۇ خۇددى سەنئەتكە ئوخشاش ئىپتىدائىي دىن بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ تارىخىيلىققا، ئەنئەنىلىككە ۋە مىللىيلىققا ئىگە بولىدۇ. گۈزەللىك ،خاراكتېر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، فولكلورنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئەمەس. شۇڭا بىزمۇ ئىستېتىكا ئىلمى دائىرىسىدىكى گۈزەللىك ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن ماھىيىتى ئۈستىدە توختالماقچى ئەمەسمىز. پەقەت خەلق ئارىسىدىكى ماددىي، ئىجتىمائىي، دىنىي ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئادەتلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تۇرمۇشتا ۋە تەسۋىرىي تىلدا ئەنئەنىگە ئايلانغان قىسمەن ئادەتلەرنى تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلىنىمىز.

بىرىنچى پاراگراف ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ۋە شۇ ئاساستا تۇغۇلغان ھەمدە تەرەققىي

قىلغان مەنىۋى خۇسۇسىيەتلەر ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى بىلەن بىرلىشىپ بەلگىلىك دەرىجىدە ئېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاستىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ ۋاستىلەر ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، مىللىي ئاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقلىرىدا، پوئېتىك ئىجادىيىتىدە، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇ كېيىنچە خەلقنىڭ تىل سەنئىتى (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى) گە سىڭىپ كىرىپ، كىشىلەرگە بەدىئىي زوق بېرىدىغان بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان.

دەرۋەقە، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدا جارى قىلدۇرۇلغان تەسۋىرىي ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇ خىلدۇر، ئۇلار شۇ خەلقنىڭ گۈزەللىككە ئىنتىلىشى ۋە ئىزدىنىشىنىڭ نەتىجىسى. لېكىن بىزنىڭ دېمەكچى بولغىنىمىز پەقەت خەلقنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ مۇئەييەن فورما ھاسىل قىلغان بەزى ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر. ئالايلۇق:

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل: ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ، كۆڭۈل ئازادىلىكىنىڭ، بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ، ئىرادە ۋە جاسارەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، خۇدا ئادەمنى ياراتقاندا، نەغمە - ناۋا ۋە خۇش پۇراق ئارقىلىق ئۇنىڭغا جان كىرگۈزگەن ئىكەن. ئاشۇ نەغمە - ناۋا بۇلبۇلنىڭ ساداسى بولۇپ، خۇش پۇراق بولسا قىزىلگۈلنىڭ پۇرىقى ئىكەن، بۇلبۇل ياخشى روھلار بىلەن كۆكتە تۇرىدىكەن، قىزىلگۈل بىھوش كۆڭۈل

لەرنىڭ شىپالىق دورىسى سۈپىتىدە جەننەتتە تۇرىدىكەن (ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا «قىزىلگۈل دېگەن نەرسە بېھىشتىن چىققان نەرسە» دەپ كۈيلىنىدۇ). قىزىلگۈل ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە بىر قېتىم ۋىسال ئاچىدىكەن، لېكىن بۇلبۇل مەشۇقىنىڭ (قىزىلگۈلنىڭ) ۋىسالىنى كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمەيدىكەن، شۇنىڭ بىلەن قىزىلگۈل ئىشقىدا كەچكىچە ناله قىلىپ سايرايدىكەن، تاڭ سەھەرگە يېقىن ھوشسىزلىنىپ ئۇخلاپ قالىدىكەن، «بۇلبۇل ئۇيقۇسى» تاماملانغۇچە قىزىلگۈل ۋىسال ئېچىپ بولىدىكەن، ئەلمىساقتىن تارتىپ بۇلبۇلنىڭ خەندان ئۇرۇپ سايرىشى ئەنە شۇ قىزىلگۈلنىڭ ۋىسالىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىكەن. خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان مۇشۇ ئەقىدە تۈپەيلى، قىزىلگۈلنى ئۇلۇغلاش ۋە مەدھىيىلەش ئادىتى پەيدا بولغان. شۇ سەۋەبتىن خەلق داستانلىرى ۋە ھېكايىلىرىدا پراقنامە ئورنىدا سۆيگەن يارىغا گۈل دەستە ئەۋەتىش، سۆيگەن يارىغا ئېرىشىشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە چارىباغ ياساش، كىشى ئىسىملىرىغا «گۈل» نامىنى قوشۇش قاتارلىق ئادەتلەر شەكىللەنگەن.

كاككۇك بىلەن زەينەپ: خەلق ئارىسىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق-مەشۇقلارنى كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى شەكىللەنگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەلمىساقتا كاككۇك بىلەن زەينەپ بىرجۈپ ئاشىق-مەشۇقلار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كاككۇك خۇدانىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، خۇدا ئۇنى جازالاپ، مەشۇقى زەينەپتىن ئايرىپ بارسا كەلمەس يىراق بىر ئىقلىمغا قوغلىۋەتكەن ئىكەن. شۇنىڭدىن بۇيان زەينەپ ئۆزىنىڭ ئاشىقى—كاككۇكنىڭ ئىشقى-پىراقىدا ئۇنىڭ نامىنى زىكرى قىلىپ «كاككۇك» دەپ سايرايدىكەن. كاككۇكمۇ دۇنيانىڭ ئاللىقانداق خىلۋەت ئىقلىمىدا

ھەممىسى «زەينەپ» دەپ سايراپ، ئۆز مەشۇقىنى چاقىرىدىكەن. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى «كاكۇك ئاشقى زەينەپ، بىرى باغدا، بىرى تاغدا» دېگەن مىسرالار ئەنە شۇنداق چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئاق رەڭ: خەلقىنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە ئاق — ساپ ۋە قۇتلۇقنىڭ، ياخشىلىق (ئەزگۈلۈك) ۋە بەختنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. بۇمۇ ئاقتا سېغىنىش ۋە چوڭقۇرلۇقتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي شامانىزم ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى بۇرۇنلا ئاقنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى ئاساسىدا ئاق ئاتنى ئۇرۇش ئىلاھى قىلغان. ئاقنى يورۇقلۇق سىمۋول قىلىپ، چېدىرلارنى ئاق كىگىزدىن ياسايدىغان، ئۆيلەرنىڭ تام-تورۇسلىرىنى ئاقارتىدىغان، ئاق دوپپا، ئاق كىيىم كىيىدىغان ئادەتلەر ئەۋج ئالغان. تەڭرى تېغىنى ئۇلۇغلاپ «ئاق تاغ» دەپمۇ ئاتىغان. نۇتۇق ئادەتلىرىدە «ئاق كۆڭۈل»، «ئاق يول بولسۇن»، «ئاق يول تىلەيمەن» دېگەن سۆزلەر ئەڭ ياخشى تىلەكنىڭ ئىشارىسى بولغان.

يۇلتۇز، چولپان: خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە يۇلتۇز، چولپان، قۇياش، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ياخشىلىق ۋە بەخت-سائادەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاسمان جىسىملىرىغا سېغىنىش ئادىتىنىڭ سەۋەبلىرىنى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلغاچقا، بۇ يەردە قايتا توختالمايمىز.

قارلىغاچ: دوستلۇقنىڭ، مېھرىبانلىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. خەلقنىڭ ئىپتىدائىي مېفولوگىك چۈشەنچىلىرىدە قارلىغاچ ئىنسانلارنى بالا-قازادىن قوتقۇزغۇچى دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ (بۇ ھەقتە رابغۇزنىڭ «قىسسە سۇل ئەنبىيا» ناملىق

يىرىك ئەسىرىدىكى قارلىغاچ ھەققىدىكى ئەپسانىگە قارالسۇن. خەلقىمىز قارلىغاچقا بولغان ئەقىدە تۇيۇقىدىن، ئۇنى ھازىرغىچە ئۇلۇغلايدۇ، قارلىغاچقا ئاتاپ ئۆينىك تورۇسلىرىغا، پېشايۋانلارغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ، «قارلىغاچ ئۇۋا ياسىغان ئۆيگە بەخت قونىدۇ» دەپ قارايدۇ، «قارلىغاچنى ئۆلتۈرسە يامان بولىدۇ»، «قارلىغاچنى تۇتسا قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دەپ ئۇنىڭغا ھەرگىز زىيان-زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ. ئۇنى تەسۋىرلەش ۋاستە سۈپىتىدە يازغۇچىنىڭ قەلبىنى قارلىغاچنىڭ قانىتىغا ئوخشىتىدۇ.

بۇلاق: كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىپ سۈرەتلەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە. بۇلاق كۆز بىلەن شەكىل جەھەتتە مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە، ھەر ئىككىسى يۇمىلاق كېلىدۇ. بۇلاقنىڭ سۇيى بۇلدۇقلاپ ئۆرلەپ چىقىدۇ. بۇ قارىماققا مۆل-مۆل قىلىپ تىكىلىپ تۇرىدىغان كۆزنىڭ ئالمىسىغا شەكىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا ئالدىغا ئىنتىلىپ ئوقچۇپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇلدۇقلاپ تۇرغان كىچىك بۇلاقلار ئىختىيارسىز ئادەمنىڭ كۆزىنى ئەسلىتىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، كۆز بىلەن سۇ جانلىق مەۋجۇداتلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم نەرسە. شۇ سەۋەبتىن سۇنى مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادى كېلىپ چىققان. سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك قاراشلىرىدا كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىش ئەنئەنىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئادەمنىڭ يۈزىنى (بولۇپمۇ سۆيگەن يارنىڭ يۈزىنى) ئالمىغا ئوخشىتىش، چىنارنى قەھرىمانلىققا، قەتئىيلىككە، ئىرادىلىك بولۇشقا سىمۋول قىلىش (شۇڭقارنىمۇ مۇشۇ مەنىدە

قوللىنىدۇ)، لەيلىسقازاق (گۆل) نى ياسانچۇق، چىدامسىز، ئۆمرى قىسقا مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىش، ئەجدىھا، يىلان، جادۇگەر، يەتتە باشلىق يالماۋۇز قاتارلىقلارنى ۋەھشىي كۈچىنىڭ، دۇشمەنلىكىنىڭ سىمۋولى قىلىشتەك كۆپلىگەن تەسۋىرىي ۋاسىتىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىمۇ يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش بەلگىلىك بىر ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر ئەينى ۋاقىتتا يالغۇز ئەدەبىيات-سەنئەت ئۇچۇنلا خىزمەت قىلىپ قالماستىن، يەنە شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خەلقنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجلىرى ئۈچۈنمۇ ئالاقىچىلىك رول ئويناپ كەلگەن. ئەركىن مۇھەببەت تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان ئۆتمۈش زامانلا، بىر-بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن قىز-يىگىتلەر ئەنە شۇ تەسۋىرىي ۋاسىتىلەردىن ئۆز ئىرادىسىنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسى سۈپىتىدە پايدىلانغان. «ئىرسالنامە» دەپ ئاتالغان «سالام خەت» شەكلى ئەنە شۇ تەسۋىرىي ئادەتلەرنىڭ جانلىق مىسالىدۇر. گۈل ياكى بىرجۈپ يۈرەكنىڭ ئوبرازى كەشتىلەنگەن تاماكا خالتىلىرى، گۈل شېخىدا خەندان ئۇرۇپ تۇرغان بۇلبۇلنىڭ سۈرىتى كەشتىلەنگەن قول ياغلىقلار، سارغىيىپ قۇرۇپ كەتكەن يوپۇرماق ياكى سامان سېلىنغان تۇمارلار ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ يۈرەك ھېسسىياتلىرىنى تىلسىز ئىپادىلەيدىغان ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلىگەن مەزمۇنى خەلق ئارىسىدا ئاھاڭىمتى چۈشىنىمىشلىك ئىدى. بىز بۇلاردىن خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىكى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئەككەنچى پاراگراف ئايالارنىڭ پەرداز ئادەتلىرى

ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ. ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشى يالغۇز كىيىم-كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، يەنە ھۆسن تۈزەش جەھەتتىمۇ ئۆزگىچىلىكنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، سۈنئىي پەرداز بۇيۇملىرىدىن پەرقلىق بولغان بىر يۈرۈش تەبىئىي پەرداز ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇ تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن يەكۈنلەنگەن بولۇپ، دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە تۇرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوسما: ئۇيغۇر ئاياللىرى قىش-ياز دېگۈدەك تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە قېشىدىن ئوسما ئايرىمايدۇ. **ياز** كۈنلىرى ھەممە ئائىلە ھويلارام، باغلىرىدىن ئازراق يەر ئاجرىتىپ مەخسۇس ئوسما تېرىيدۇ. ئوسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سىقىپ، سۇيىنى چىقىرىپ، پىلتىكۈچ بىلەن قېشىغا قويىدۇ. قىشلىق ئوسما ئۈچۈن ياز كۈنلىرى كۆك ئوسمىنى سىقىپ سۇيىنى ئۆچكە يېغى ئارىلاشتۇرۇپ ئوسما قاتمىسى (ئادەتتە تاش ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىنىدۇ. بەزى رايونلاردا كۆپىرەك قىزلار قوشنىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا (چوڭراق ئاياللار يۈزىنىڭ خالىغان جايلىرىغا) ئوسما پىلتىكۈچى بىلەن مەك (خال) چىكىدۇ. ئوسما يالغۇز قاشنى قارايتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، يەنە تۇك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ قاشنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنىمۇ ئويناىدۇ.

سۈرمە: سۈرمە تاشقۇرغان، شۇنداقلا قەشقەر ئويتاغ قاتارلىق يەر قىسىم تاغلاردىن چىقىدىغان كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن پەرداز بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن قاپىقىغا سۈرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن. دەرۋەقە، سۈرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ھازىر مىللىي تەبابەتتىمۇ سۈرمە كۆز ياشاش غىراش، ئاغرىش، كۆز تورلىشىش، نامازشام قارىغۇسى قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

چاچ پەردازلىرى: چاچ قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۆز گۈزەللىكىنى يارىتىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئۆلچەملەردىن بىرى بولۇپ قالغان. ئاياللار چاچلىرىنىڭ تومۇلۇقى، ئۇزۇنلۇقى ۋە قارىلىقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. شۇڭا ئۇلار چاچلىرىنى ئاسراشقا ھەممىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرىپ ئۇنىڭغا مۇۋاپىق پەرداز بۇيۇملىرىنى كەشپ قىلغان. ئۇلار چاچنى قويۇق چىقىرىش ۋە قارايتىش ئۈچۈن، بادام مېغىزى ۋە شاپتۇل مېغىزىنى چالا كۆيدۈرۈپ «ياغلىقار» ياساپ چېچىغا سۈرىدۇ. ئادەتتە قاشنى قارايتىش ۋە قويۇقلىتىش ئۈچۈنمۇ ئاشۇ «ياغلىقار»نى ئىشلىتىدۇ. چېچنى تېز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ. چاچنى پارقىرىتىش، چاچ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تومۇلۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن جىگدە يېلىمى چاپلىدۇ. جىگدە يېلىمى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تەبىئىي «چاچ مېيى» دۇر.

ئۇپا - ئەڭلىك: ئۇپا - ئەڭلىك سۆزلىرى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئۇچرايدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «ئەڭلىك» (I توم، 156 - بەت) كە «خوتۇنلارنىڭ

مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتۈش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

خېنە: ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەتتا تىرناق، ئالقانلىرىنىڭ گۈزەللىكىگىمۇ ئېتىبار بىلەن قارىغان. ئۇلار يازلىقى خېنە تېرىپ، خېنە ئۆسكەندىن كېيىن سوقۇپ، زەمچە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، قولنىڭ ئالقىنى ۋە تىرنىقىغا قويۇۋالىدۇ، خېنە ئىچكەندىن كېيىن، قول، تىرناقلارنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ. خېنىنىڭ رەڭگى خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆچۈپ كەتمەيدۇ. خېنە قول ھەم تىرناقلارنى گۈزەللەشتۈرىدۇ، شۇنداقلا قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. تىرناقنى پارقىرىتىدۇ، خېنىنى داڭلاپ «خېنە گۈلىدەك يارىم، ئانارگۈلىدەك يارىم» دېگەن ناخشىلارمۇ ئېيتىلىدۇ.

يۈزىنى ئېلىش: يۈزىگە يىپ تارتىش ئارقىلىق يۈزىدىكى ئارتۇقچە تۈكلەرنى پاكىزلەيدۇ. پېشانىسىنى ئاچىدۇ، قېشىنى تېرىپ سىلىقدايدۇ. ئاياللار يۈزىدىكى تۇغۇتتىن قېپقالغان داغنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن، كاۋاش سۇمۇق (زەمچە) قا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېزىپ يۈزىگە سۈرتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۈزىدىكى تۇغۇتتىن پەيدا بولغان داغلار چۈشۈپ، پارقىراق ھالغا كېلىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا:

«اكيت ـــ داغ چۈشۈشتىن ياكى كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەببە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ» دېيىلگەن

ئۇيغۇر ئاياللىرى پۇراقلىق ئۆسۈملۈكلەرگە ئامراق بولۇپ، ئىپار، سەندەل، ئەمبەرلەرنى يېنىدىن ئايرىمايدۇ. بۇ دورىلار مەززىلىك پۇرايدۇ، ئادەم بەدىنىدىكى سېسىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ؛ پاشا قاتارلىق زىياندىش ھاشارات ۋە

قۇرتلارنىڭ چېقىۋېلىشىدىن ساقلايدۇ. شۇنداقلا نەسلىنى ياخشىلايدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى نوقۇل ھالدا گۈزەللىك ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئەمەس، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان.

ئۇچىنچى پاراگراف خاسىيەتلىك سانلار ئەقىدىسى

ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق تۈركىي ھەلقىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە ئاغزاكى ئەدەبىياتىدا «9»، «7»، «40» قاتارلىق سانلار خاسىيەتلىك سان سۈپىتىدە مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن. ئۇلارنى مۇقەددەس سان سۈپىتىدە قوللىنىش نوقۇل ئەدەبىيات ھادىسىسى ئەمەس، يەنە بىر تەرەپتىن، يەنىلا مەنىۋى مەھسۇلىمۇ ئەمەس، بەلكى بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. بۇ سانلارنىڭ خاسىيەتلىك تۈس ئېلىشى خۇددى ئىپتىدائىي تۈتەم ئېتىقادىدىغا ئوخشاش قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا (چوڭ تەبىئەت) ھەققىدىكى سادىدا تەسەۋۋۇرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى مەزگىللەردە تېخى ئىنسانلارنىڭ ئابستراكت تەپەككۇر ئىقتىدارى ھازىرلانمىغاچقا، ئادەم ۋە ئەرسىلەرنىڭ سانىنى ئايرىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ بىلىش سەۋىيىسىدە كونكرېت شەيئىلەر بىلىشكە مۇمكىن بولمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، بۇنداق خاراكتېر بەزى سانلارنى سىرلىقلاشتۇرۇش چۈشەنچىسىنى پەيدا قىلغان.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، سان بىرلىكى چۈشەنچىسى ۋە

ئۇنىڭ ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش كاتېگورىيىسىگە كىرىشى (ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنىشى) خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق تۈزۈمىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھەممە نەرسە كولىلىكتىپقا تەئەللۇق بولغان ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق كوممۇنا تۈزۈمىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سان بىرلىكىنىڭ ھېچقانداق قىممىتى بولمىغان. شۇڭا نەرسىلەرنى ھېسابلاش ئۈچۈن بىرەر سان بىرلىكىمۇ بارلىققا كەلمىگەن. چۈنكى، ھەرقانداق بىر مەۋجۇدىيەت، كەشپىيات ھامان مۇئەييەن بىر ئېھتىياج ئۈچۈن ئىختىرا قىلىنىدۇ. بۇ ھال يۇقىرىقى مۇقەددەس سانلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېتىقاد ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ سانلارنى «خاسىيەتلىك سان» دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئوينىغانىدى. مانا شۇ ئاساستا بارغانسېرى قېلىپلىشىپ، ئەقىدە ۋە ئېتىقادتا، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە، ئىپتىدائىي ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىدە، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى. ئالايلۇق، «تويغان يەرگە توققۇز تەزىم»، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۇتۇپتۇ»، «مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز»، «توققۇزى تەل» دېگەنگە ئوخشاش ماقال-تەمسىل ۋە ئىدىئوملار، تارىخىي يادنامىلەردىكى «... ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇزتاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى» («ئوغۇزنامە»، 54-بەت)، «گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ، ئارقا ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»، «توققۇز قات شاھ كىيىم كىيدى»، «مىنگەن ئېتى

توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ»، «ئوڭ يېنىدا تۇققۇز تومارى بار» («گۆر ئوغلى» داستانىدىن)، «كۆلتېگىن ئىلگىرى-كېيىن توققۇز قېتىم باشقا - باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى»، «كۆلتېگىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى»، «توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى» («كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى») دېگەن بايانلارۋە باشقىلار. ئۇنىڭدىن باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ خاسىيەتلىك سان — «9» ھەققىدە مەلۇماتلار بار. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنىڭ III تۇم، 175 - 176 - بەتلىرىدە: «خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپىيىپ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. «جۇنامە» 50 - جىلددە: «خان تەختكە يېڭى چىققاندا، ئۇ مەھرەملىرى بىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ. خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ» دېيىلىدۇ. دەرۋەقە، مۇشۇ ئېتىقاد تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە ناملىرىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر» (ئىچكى توققۇز)، «توققۇز» ئوغۇز» (تاشقى توققۇز) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ توققۇز دەرىجىلىك ھاكىمىيەت شەكلى يۈرگۈزۈپ كەلگەن. كىشى ئۆلسە قەبرىنىڭ ئورنىغا توققۇز دانە تاشنى يۆلەپ قويۇش ئادىتى بولغان. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى «9» سانىنىڭ خاسىيەتلىك سان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. «9» سانى ئۇيغۇرلاردا نېمىشقا خاسىيەتلىك سان بولۇپ قالغان؟ ئەلۋەتتە بۇنىڭ سەۋەبى خىلمۇ خىل بولۇشى مۇمكىن: تۈركىي خەلقلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار) نىڭ ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا كائىنات ئۈچكە بۆلۈنگەن: كۆك — پەرىشتىلەر ماكانى، يەر ئۈستى (پانىي دۇنيا — بەندىلەر ماكانى)، يەر ئاستى (جەھەننەم — جىن - شەيتانلار ماكانى) ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە

كۆك (ئاسمان) هەممىدىن ئۇلۇغلىناتتى. كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېيتقىنىدەك بولغاچقا، ئۇنىڭدىن يەتتە يۇلتۇز (ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە يەتتە ئىلاھ) چۈشەنچىسى كېلىپ چىقتى ۋە ئۇلار ئايرىم نام بىلەن ئاتىلىپ، يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە سۈپەتلەندى (بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرچ بايانىدا» دېگەن بابقا قارالسۇن). شۇنىڭ بىلەن بۇتۇن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان (يەتتە يۇلتۇزنىڭ ھەربىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم ۋە جەھەننەم قوشۇلغان) دېگەن ئېتىقادىي چۈشەنچە بارلىققا كەلدى. بۇنىڭغا يەنىلا ئېتىقادىي ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى ئالەمنىڭ مەنبەسى ــ رېھ ۋە روھ ناتلار (ئەرۋاھلار) دېگەن قاراش ئاساس بولغان. دېمەك، ئېتىقادىي ئالەم قارىشى «9» غا مۇجەسسەملەنگەن، بۇنىڭدىن «9»نى مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادى كېلىپ چىقىقان. شۇنىڭ ئۈچۈن خاسىيەتلىك «9» سان چۈشەنچىسى تۈركىي خەلقلەرگىلا خاس بولغان بىر خىل مىللىي ئەنئەنە قارىشىدۇر.

مۇقەددەس سان «7» چۈشەنچىسى «9» سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. تۈركىي خەلقلەردە «7» سانىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئېتىراپىتىكى باشقا دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم. چۈنكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي قۇلدارلىق تۈزۈمى باسقۇچىدىكى قەھرىمانلىق داستانلىرىدا «7» نىڭ ئورنىدا لېكىنمۇ قەدىمكى مەدەنىيەت ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان «9» سانى ئۇچرايدۇ.

سىرلىق سان «7» ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زاردۇشتىي دىنىي مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن، مانىي دىنى ئاز-

قىلىق ئۇيغۇرلار تارىخىغا سىڭگەنلىكى مەلۇم. پارسىلاردىكى مۇقەددەس سان «7» چۈشەنچىسى ئىران مىفولوگىيە سىستېمىسىدىكى يەتتە خۇدا (مېترا ــ قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى، ناخىت ــ شاد ــ ئۇراملىق ۋە پاراۋانلىق خۇداسى، ھوما ــ بەخت-تەلەي ۋە دۆلەت خۇداسى، ئاناخىتا ۋە خوببى ــ سۇ خۇداسى، مرىخ ــ ئۇرۇش ۋە غەلىبە خۇداسى، كىيۇمارىس ــ ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈك خۇداسى، يىما (جەمشىد) ــ باتۇرلۇق خۇداسى) قا بولغان ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئۇقتىدا «7» سانى ئەنە شۇ يەتتە مۇقەددەس ئىلاھنىڭ سۈپىتى ھېسابلىنىدۇ.

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ «7» سانى ئاللىقاچان مۇقەددەس سان خاراكتېرىگە ئىگە سىرلىق سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن. ھىندى مەدەنىيىتىدىكى بۇ چۈشەنچە ئۇلارنىڭ يەتتە قۇتۇپ يۇلتۇزىنى تۇتۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مىلادى I ئەسىر-لەردە غەربىي رايونغا (شىنجاڭغا) بۇددا مەدەنىيىتى ۋە دىنى كىرگەندىن كېيىن شۇ قاتاردا بۇ ئەنئەنىۋى مۇقەددەس سان چۈشەنچىسىمۇ سىڭىپ كىرگەن.

مۇقەددەس سان «40» چۈشەنچىسى بەزىدە دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ. ئۇ پەقەت تۇرمۇشىي خەلقىلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇقتۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دە: «قىرىق كۈندىن كېيىن چۆل بولدى، ماڭدى، ئويىندى» («ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل، 41 - بەت)، «ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شەھەر، قىرىق بەندىلىك ياساتتى» (شۇ كىتاب، 46 - بەت)، «قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى» (شۇ كىتاب، 48 - بەت)، «... (ئولۇغ تەڭرىگە) قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى

ئاداتتۇردى» (شۇ كىتاب، 61 - بەت)، «قىرىق كېچە - كۈندۈز نوي قىلدى» (شۇ كىتاب، 61 - بەت) دېگەنگە ئوخشاش قۇر-لار ئۇچرايدۇ. شۇنداقلا قازاقلار ئارىسىدىكى «جاساغان» ئەپسا-نەسىدىمۇ ئاسمان ئىلاھى جاساغان دەسلەپ لايدىن قىرىق ئادەم ياسىغان ۋە شۇنىڭدىن دۇنيادا ئىنسانلار پەيدا بولغان دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ. «قىرغىزلارنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەپسانىدىمۇ «قىرىق ئاچا - سىڭىل سىرلىق سۇ ئىچىپ ھامىلدار بولۇپ قالىدۇ ۋە قىرىق ئوغۇل - قىز تۇغىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا نىكاھلىنىپ ئەۋلاد قالدۇرۇپ ھازىرقى قىرغىز قەۋمىنى شەكىل-لەندۇرىدۇ» دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ.

دېمەك، بۇ ئەپسانىلەردىن قارىغاندا، «40» سانىنى خاسىيەتلىك سان سۈپىتىدە تىلغا ئېلىش ئىسلامىيەتتىن خېلىلا بۇرۇن (چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك) بولغان ئىش. «40» سانى نېمە سەۋەبتىن مۇقەددەس سان بولۇپ قالغان؟ بۇ مۇقەددەس سان «9» ۋە «7» گە مەلۇم جەھەتتىن ئوخشىمىغان ھالدا «ئەڭ كۆپ»، «چەكسىز» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سان خاراكتېرىگە ئىگە. يەنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئەڭ چوڭ سانىنىڭ چېكى دەپ قارالغان «10» سانىنىڭ شەرق، شىمال، غەرب، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپ ئۇقۇمىغا كۆپەيتىلىشى ياكى قوشۇلۇشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان. تېغىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، «40» نىڭ مۇقەددەس سان بولۇپ شەكىللىنىشى تۈركىي خەلقلەردە ئونلۇق (10) ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەڭ دەسلەپ بارمىقى بىلەن ساناق سانايتتى».① ئىنسانلارنىڭ ئابستراكت تەپەككۇرىنىڭ

① لىۋى - بولور (فرانسىيە)، «ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر»، خەنزۇچە نەشرى، 194 - بەت.

داۋاملىق تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئىككى قولنى بىر-لەشتۈرسە ئون بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تەكرارچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاشتى. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئىككى قول (5 بارماق + 5 بارماق) نىڭ بىرلىشىشىدىن قۇرۇلغان «10» دىن ئارتۇق سانىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خېلى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە «10» سانلارنىڭ ئاخىرقى چېكى، ئەڭ كۆپ مەنىگە ئىگە سان دەپ قارىلىپ كەلدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن تۈركىي خەلقلەردە «بىر ئون»، «ئىككى ئون» (يىگىرمە)، «ئۈچ ئون»، «بەش ئون» ... دەيدىغان ساناش ئادىتى بارلىققا كەلگەن.

ئىككىنچىدىن، «40» سانى تۆت تەرەپ ئۇقۇمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «ئوغۇزنامە» داستانىدا: «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن، مەن تۆت تەرەپنىڭ خاقانى بولۇشۇم كېرەك» («ئوغۇزنامە»، 46 - بەت) دېگەن قۇرلار بار. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «تۆت تەرەپ» پۈتۈن جاھان (ئالەم) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئوغۇز خاقانىنىڭ زېمىنغا بولغان چەكسىز ئىنتىلىشى ئىپادىلەپ بېرىدىغان بۇ بىر جۈملە سۆزدىن تۆت تەرەپنىڭ قەدىمىي تۈركىي خەلقلەر ئىچىدا سىرلىق ۋە ناھايىتى چوڭ مەنىلىرىنى بىلدۈرۈدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ «تۆت تەرەپ» قارىشى بىر خىل سىرلىق چۈشەنچە بولۇپ، قەدىمكى تۈركىي تىلدا شەرق «كۈنچىقىش تەرەپ»، غەرب «كۈنپېتىش تەرەپ»، شىمال «سول تەرەپ»، جەنۇب «ئوڭ تەرەپ» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلار قۇياشقا چوقۇناتتى. ئۇلارنىڭ «تەرەپ» قارىشى ھايۋانىي تەرەپكە تەئەللۇق بولمىغان سىر-لىق قۇياشنىڭ يورۇقلۇق تارقىتىشى ئاساسىدا تىكلەنگەن. شۇڭا ئۇلار ئۇچۇن شەرق، شىمال، غەرب، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ناھايىتى چوڭ، چەكسىز ئىدى.

ئۇلار تۆت تەرەپتىكى تاغ-دەريالار، تەبىئەتتىكى تۈرلۈك تۈمەن خىل شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سىرلىق، بىلگىلى بولمايدۇ» دەپ قارايتتى. بۇ خىل قاراش قول بىلەن تەرەپ (قول ئىپادىلەنگەن سان «10» بىلەن تەرەپ ــ تۆت تەرەپ) ئوتتۇرىسىدا بىر خىل مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈردى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرقى چەك ۋە «ئەك كۆپ» مەنىسىگە ئىگە دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان «10» بىلەن تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغان «4» نىڭ قوشۇلۇشى (10 + 10 + 10 + 10 = 40) ياكى كۆپەيتمىسى (10 × 4 = 40) بىلەن ماكان ۋە زاماننىڭ چەكسىزلىكىنى ۋە سان جەھەتتە «ئەك كۆپ» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرۈدىغان «40» سانى شەكىللەنگەن. بۇنداق ھېسابلاش ئادەتتى ھىندىلار ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت، يەنى ھىندى مەدەنىيىتىدە ماكان، زاماننىڭ چەكسىزلىكىنى ۋە سان جەھەتتە «ئەك كۆپ» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا ئۇلاردا پەيدا بولغان خاسىيەتلىك سان «يەتتە» نىڭ كۈادراتى بولغان «49» نى مۇقەددەس سان دەپ قوبۇل قىلغان، «قىرىق» نى ئىشلەتمىگەن.

دېمەك، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي سان چۈشەنچىسى كېيىنچە ئەرەب مەدەنىيىتىگىمۇ سىڭگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب مەدەنىيىتىدىكى «40» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېكايە-چۆچەكلەر ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كۆپلەپ تارقىلىپ، قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى «40» سان قارىشى بىلەن بىرلىشىپ، «40» نىڭ مۇقەددەس سانلىق خاراكتېرىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. ئەمەلىيەتتە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئابستراكت تەپەككۇرىدا خاسىيەتلىك «40» سان چۈشەنچىسى شەكىللىنىپ بولغان.

تۆتىنچى پاراگراف خەلق ئويۇنلىرى

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدا ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش مەمدە بەدەننى چېنىقتۇرۇپ غەيرەتلىك ۋە چىداملىق بولۇپ يېتىلىش ئۈچۈن كۆپلىگەن خەلق ئويۇنلىرى مەيدانغا كەلگەن بۇ ئەنئەنىۋى ئويۇنلار تۇرمۇشنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ئۇزاق تارىخىي باسقۇچلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە مۇقىم شەكىلگە كىرگەن.

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ياراتقان ئۆزىگە خاس مىللىيلىققا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن بىرقانچىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

1. چېلىش. بۇ، ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى. قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھېيت - ئايەم، سەيلە، توي - تۆكۈن قاتارلىق ھەر خىل مۇراسىملاردا ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارا چېلىش مۇسابىقلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، پالۋانلارنىڭ غەيرەت - شىجائىتى دەڭسىلىپ، ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقى نامايان قىلىنغان.

چېلىش — ئۇۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغان.

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا 1983 - يىلى بارچۇق (مارالبېشى) نىڭ چوڭ تىم خارابىلىقىدىن تېپىلغان بىر قىزىل ساپال ھەيكەل ساقلانماقتا. قەدىمكى زاماندىكى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېلىش ئويۇنىنى ئىسپاتلايدىغان بۇ كىچىك ھەيكەلدە ئىپادىلەنگەن ئىككى چېلىشچىنىڭ باش ۋە پۇتلىرى كۆرۈنمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن چېلىش شەكلىنى ئوبدان پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇ ھەيكەلدە ئىككى

چېلىشچى راسا گىرەلىشىپ كەتكەن، بىر چېلىشچى قارشى تەرەپنى سول يانپېشىغا ئالغان، يانچاشقا چىقىپ قالغان چېلىشچى بولسا شارائىتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، قارشى تەرەپ نىڭ سول تېقىمى بىلەن ئوڭ مۇرىسىگە گىرە سالغان... بۇ چېلىشىنىڭ ئەڭ جىددىي، ھەل قىلغۇچ مىنۇتلىرى بولۇپ ئۇ بىزگە ئۈيغۇرچە چېلىش شەكلىنى ئەسلىتىدۇ. «خەنىنامە» جاڭ چيەن تەزكىرىسى» دە شىنجاڭنىڭ چېلىش ئويۇنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «چېلىش» سۆزى «角觝» دېگەن ئىككى خەت بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇ خەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا قاراپ تەھلىل قىلغاندا، ئەينى زاماندا شىنجاڭنىڭ چېلىش ئويۇنى بېشىغا مۈڭگۈز تاقاپ، قاپاق كىيىپ، ناھايىتى قىزىقارلىق شەكىللەر بىلەن ئورۇنلىنىدىغان ئامىمىۋى ئەھمىيەتكە مۇسابىقىسى بولۇشى مۇمكىن.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1955 — 1957 - يىللىرى شىنەن (چاڭئەن) شەھىرى ئەتراپىدىكى شاڭلىڭفەن دېگەن جايدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان 140 - نومۇرلۇق ئالاھىدە بىر قەبرىنى ئاپقان. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەت بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن چىققان ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس تاختايغا ئىككى ئادەم بىلەن ئىككى ئاتنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇ ئىككى ئادەم بىر بىرىنىڭ بېلى ۋە پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ چېلىشۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇشقان. ئۇلار قاڭشارلىق، يايما چاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرىنى بېپىپ تۇرىدىغان ئىشتان كىيىشكەن، ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ چېلىشچىلارنى «ون ئادەملىرى دەپ بېكىتكەن.① دەرۋەقە، بۇ سۈرەتتە ئىپادىلەنگەن چېلىش شەكلى قۇمۇل، تۇرپان،

① «شىنجاڭ داشۇ ئىلمى ژۇرنىلى»، 1982 - يىللىق، 2 - سان، 46 - بەت.

نوقسۇن خەلقلىرىنىڭ ھازىرقى چېلىش شەكلىگە تامامەن ئوخشايدۇ.

«تۈرك قامۇسى» دىمۇ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئويۇنلىرىدىن بىرى چېلىشىشتۇر»① دەپ يېزىلغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما»② دېگەن ماقال ئۇچرايدۇ. بۇ تارىخىي پاكىتلار چېلىش ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

2. دارۋازلىق. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، ئۇزاق تارىخقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى. دارۋازلىق — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتتىكى ئەقىل-پاراسەتلىرىنى نامايان قىلىدىغان ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرلىرىگە تۇتۇشىدۇ. «كۆك تەڭرى» ئېتىقادىدا كۆك (ئاسمان) غا چوقۇنۇش ۋە كۆكنى ئۇلۇغلاش ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇندا تۇرغان. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىگە بولغان سېغىنىشىنى ۋە يۇكسەك ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەردىن مۇئەللەق تۇرىدىغان ئېگىز دارلارنى ياغلاپ ئۆزلىرىنىڭ تەڭرىگە سېغىنىش ۋە ئاسمانغا ئىنتىلىش روھىنى ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ ئېپتىدائىي قارىشىدا دار ئۈستىگە (تەختىراۋانغا) چىقىش گويا كى تەڭرى ماكانىغا چىققانلىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا قەدىمكى دەۋرلەردە دارغا چىقىدىغان

---

① «تۈرك قامۇسى»، ئىستانبول، تۈركچە، 2 - توم، 344 - بەت.

② مەھمۇت قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 توم، 419 - بەت.

دارۋاز ئالاهىده ئۇلۇغلانغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن، دارغا چىقىش تەنتەنىلىك مۇراسىم شەكلىده ئۆتكۈزۈلگەن. دارۋاز ئاسمان رەڭگىگە تەقلىد قىلىنغان كۆك كىيىم كىيىپ دارغا چىقىش ئالدىدا ۋە كۆكتە مۇئەللەق تۇرىدىغان تەختىراۋانغا چىققاندىن كېيىن كۆك تەڭرىسىدىن مەدەت تىلەپ ئۇنىڭ روھىغا دۇئا قىلغان. دارغا چىقىش مۇراسىمىدا ناغرا-دۇمباق-لارنى چېلىش، قىزىل، يېشىل ئەلەملەرنى لەپىلدىتىش، داقا-دۇمباق ساداسىغا تەڭكەش قىلغان هالدا دار ئۈستىده ئىلگىرى-لەش قاتارلىق ئادەتلەرمۇ بىزگە شامانىزم دىنىدىكى شامان (پېرىخۇن) لارنىڭ «يامان روھلارنى قوغلاش» ئادىتىدىكى پائالىيەتلەرنى ئەسلىتىدۇ. دارۋازلىق ئويۇنىنىڭ هەقىقەتەن قەدىمىيلىكىنى دەللىلەيدىغان پاكىتلار ناهايىتى كۆپ. قىزىل مىڭئۆي 77-نومۇرلۇق غاردىكى تام سۈرەتلەر ئىچىده دار-ۋازلىق كۆرۈنۈشلىرى بار. VII ، VIII ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان تۇرپان خارابىلىرىدىن تېپىلغان هەيكەللەر ئىچىده تەڭشەك خادىسىنىڭ ئۇچىدا پۈتىنى ئاسمانغا قىلىپ تۇرغان بىر جۈپ هەيكەل بار. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «يىپلادى» (III توم، 421-بەت) سۆزىگە «دارۋازلىق قىلدى. ئارغامچا ئۇستىده ماڭدى» دەپ ئىزاه بېرىلگەن.

خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ بۇ هەقتە بەزى خاتىرىلەر ئۇچ-رايدۇ. بۇ خاتىرىلەردە شەرقىي خەن دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسىگە قەدەر غەربىي دىيارلىقلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە چاڭئەنگە يېرىم دار باغلىغانلىقى ۋە شۇ ئارقىلىق دارۋازلىقنىڭ خەنزۇلار ئارىسىغا تارقالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان («ۋېي پادىشاهلىقىنىڭ قىسقىچە بايانلىرى»، «خەننامە»، «تاڭ بايانلىرى»گە قارالسۇن). سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىده ۋاڭ يەندې غەربىي دىيارغا ئەلچى بولۇپ كەلگەنده يازغان «غەربىي دىيارغا سەپەر» ناملىق كىتا-

ھىدا دارۇازىنىڭ ئارغامچا ئۇستىدىكى ماھارىتىنى تەسۋىرلەپ، «شىەنچىگىنىڭ 4 - يىلى پوسوشىڭ دۆلىتىنىڭ پادىشاھىغا بەش قىز ئورۇندايدىغان بىر ئويۇننى كۆرسىتىپ بەردى. قىزلار دار ئۇستىدە قىلىچۇازلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل ئويۇنلارنىمۇ كۆرسەتتى» دېيىلگەن.①

چىەنلوڭ خان ئۇيغۇرلارنىڭ دار ئويۇنىنى كۆرگەندىن كېيىن بازغان شېئىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «ئۇلار مېھمانلار ئالدىدا دارغا چىقىپ ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتىنى كۆرسىتىپ تاماشىبىنلارنى خۇشال قىلدى»② دېگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىلىرىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر دارۇازلىرى چەت ئەللەرگە چىقىپ دار ئۇستىسى ھەربىكىتى كۆرسەتكەن.

دارۇازلىق يەر ئۇستى ماھارىتى، دار ئۇستى ماھارىتى، مۇئەللەق چىغىرىقستا كۆرسىتىدىغان ماھارەت، سىھرى ۋە تەنھەرىكەت ماھارىتى قاتارلىق يۇقىرى تېخنىكىلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە دارۇازلىق ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

3. چاقپەلەك (سارغايدى). بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان مىللىي، ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ھەر يىلى دېھقانلار كالېندارى بويىچە باش باھار (يېڭى يىل) نى قۇتلاش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان «نوروز بايرىمى» دا ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەن.

چاقپەلەك تەخمىنەن 15 — 20 مېتر ئېگىزلىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقىنى كىيگۈزۈپ، چاقنىڭ ئۇستىگە ئىككى تال

①② «شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى»، 1985 - يىل، 133 - بەت.

باغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىپ ياسىلىدۇ. بۇ ياغاچ چاقنىڭ موما ئۇستىدە مەزمۇت تۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئويۇنچىلار ئىپسلىپ تۈرىدىغان ئىلەڭگۈچ ئارغامچىلار شۇ چاق ئۈستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن بولىدۇ. چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال ياغاچ مومىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ توغرا ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ، بىر خىل ئېزىلىك بىلەن ئوڭ يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ، چاقتا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى «ئۇچقۇچى» ئاستا-ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ. چاق قانچىلىك تېز ئايلانسا، ئۇچقۇچىلارمۇ شۇنچىلىك تېزلىكتە ئېگىزگە كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇچۇش ئەۋجىگە چىققاندا، ئۇچقۇچىلار قىزغىن شاد-خۇراملىققا چۆمىدۇ.

بۇ خىل ئويۇننىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە-تەرتىپى بولۇپ مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ.

چاقپەلەك ئويۇنىنىڭ ھازىرقى ئوينىلىش ئۇسۇلىدىن باشقا، تارىخىي بىرقەدەر ئۇزۇنراق بولغان يەنە بىر خىل ئويىنىلىش ئۇسۇلىمۇ بار.

بۇ خىل چاقپەلەكنىڭ مومىسى تەخمىنەن ئالتە مېتردىن سەككىز مېترغىچە بولۇپ، بۇ موما يەرگە تىك قىلىپ مەھكەم، مىدىرلىمايدىغان ھالەتتە كۆمۈلىدۇ، بۇ مومىنىڭ ئۈچىغا يەنىلا ھارۋا چاقى ياكى شارىكلىق چاق كىيگۈزۈلىدۇ. چاقنىڭ ئوسىنگە «+» شەكىللىك ئىككى ياسۇرۇق ياغاچ باغلانغان بولىدۇ. بۇ مۇستەھكەم تۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. چاقنىڭ چەمبىرىكىگە ئوخشاش ئارىلىق قويۇلۇپ، تۆت دانە ھالقا مۇستەھكەم بېكىتىلىپ، بۇ ھالقىلاردىن تۆت تال ھەرىكەتلىنىش ئارغامچىسى چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ ئارغامچا 80 — 100 كىلوگراملىق

كۈچىنىشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ، موما ياغاچتىن 30 — 50 سانتىمېتر قىسقا بولىدۇ. ئارغامچىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئۇچى ئۇچقۇچىنىڭ يوتىسى پاتقۇدەك ئىلمەك قىلىپ چېگىلىدۇ، ئۇچقۇچىلار تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ. بۇلار سول پۇتىنى ئارقاننىڭ ئىلمىكى ئىچىگە سېلىپ، سول قولىدا ئارغامچىنى مەھكەم تۇتىدۇ. يۇقىرىقى تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن، ھەرىكەتلىنىش كوماندىسى بېرىلىدۇ، ئارقىدىنلا ئوڭ پۇتىنى يەرگە تېپىپ، ئاستا ـ ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلىدۇ ۋە ئايلىنىش ھاسىل قىلىدۇ. چۈشۈشكە توغرا كەلگەندە، ئۇچۇش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىدۇ.

4. ۋاللەي ئويۇنى، بۇ، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر ئوينايدىغان، چەللەش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان، قول كۈچىنى ئاشۇرىدىغان، ئۆپكىنىڭ ئىشلەش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى.

بۇ ئويۇندا مەخسۇس مەيدان ۋە ئۈسكۈنە تەلەپ قىلىنمايدۇ، ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ، ئىككى كىشى قارىمۇ قارشى ئوينىسىمۇ، بىرقانچە كىشى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ئوينىسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

تۈز كەتكەن ئوچۇق مەيداننىڭ بىر چېتىگە رادىئۇسى 50 سانتىمېتر كېلىدىغان بىر چەمبەر سىزىلىدۇ. بۇ چەمبەرنىڭ مەركىزىگە ئانا ياغاچنىڭ (ئۇرغۇچ كالتەكنىڭ) ئۇچى پاتقۇدەك 20 سانتىمېتر ئەتراپىدا بىر ئۇزۇنچاق ئورەك كولىنىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئەگەر بالىچوقنى ئانا ياغاچنىڭ ئۇچىدا توختىتىپ ئۇرۇشنى شەرتلەشكەن بولسا، ئورەك كولانمىسىمۇ بولىدۇ. ئانا ياغاچ 80 سانتىمېتر، توملۇقى ئالتە فۇڭ ئەتراپىدا كېلىدىغان قاتتىق ياغاچتىن سىلىق قىلىپ

ياسلىدۇ. بۇ، بالىچۇقنى ئۇرغۇچ كالتەكتۇر.

بالىچۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 - 16 سانتىمېتر، تۇملۇقى ياشمالتاق قولدەك ياكى ئۇنىڭدىن چوڭراق كېلىدىغان يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسىلىدۇ.

بۇ ئويۇننى ئويىنغۇچىلار ئىككى تەرەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن، قارىمۇ قارشى ئىككى تەرەپتىن بىردىن ئىككى كىشى ئويۇن باشلاش هوقۇقى تالىشىدۇ. ئاخىرىدا ئويۇن باشلاش هوقۇقىغا ئىگە بولغان تەرەپنىڭ ئەزالىرى رەت - رېتى بىلەن بالىچۇق ئۇرىدۇ، قارشى تەرەپ ئەزالىرى ئۇرۇلغان بالىچۇقنى هاۋادىن يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالسا ياكى باش كېيىمى ئىچىگە چۈشۈرۈۋالسا، بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرىنىڭ ئۇرۇش هوقۇقى «كۆيگەن» هېسابلىنىپ، بالىچۇق ئۇرۇش هوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ. ئەگەر قارشى تەرەپ ئۇرۇلغان بالىچۇقنى تۇتۇۋالالمسا، ئۇ هالدا بالىچۇق چۈشكەن يەردە تۇرۇپ، بالىچۇقنى چەمبەر ئىچىدىكى ئورەكچىگە تۇغرا قويۇلغان ئانا ياغاچقا نىشانلاپ ئاتىدۇ. بالىچۇق چەمبەر ئىچىگە چۈشسە، ياكى ئورەكچىگە تۇغرا قويۇلغان ئانا ياغاچنى سوقۇپ چىقىپ كەتسە، بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ ئۇرۇش هوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ. ئەگەر بالىچۇقنى چەمبەرگە چۈشۈرەلمىسە ياكى ئانا ياغاچنى سوقالمىسا، ئۇ هالدا بالىچۇق ئۇرغۇچى ئەزا ئېتىلغان بالىچۇقنىڭ چۈشكەن يېرىدىن چېكىپ ئۆرلىتىپ ئۇلاپ ئۇچ قېتىم ئۇرىدۇ. ئۇچ قېتىم ئۇرغان بالىچۇق قەيەرگە بېرىپ چۈشسە، شۇ يەردىن يوغان چامداپ چەمبەرگىچە سانايدۇ هەمدە بالىچۇق ئۇرۇۋاتقان ئەزا يەنىلا چەمبەردە تۇرۇپ بالىچۇق ئۇرىدۇ. ئەگەر ئۇرۇلغان بالىچۇقنى قارشى تەرەپنىڭ ئەزالىرى هاۋادىن تۇتۇۋالسا، ئۇرۇۋاتقان تەرەپنىڭ ئۇرۇش هوقۇقى ۋە ئېرىشكەن

قەدەم سانىمۇ «كۆيمدۇ»ـدە، ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتمدۇ. بالىچۇق ئۇرغۇچى ئەزا بالىچۇقنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇرالمىسا، قايتا ئۇرۇشقا بولمايدۇ. شۇ ئەزا بىر ئايلانمىدىكى ئۇرۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولىدۇ. ئويۇن ئاشۇ تەرتىپ بويىچە داۋاملىشىپ، قايسى تەرەپ بەلگىلەنگەن قەدەم سانىغا (بۇلى ئالدىن كېڭىشىپ بېكىتىدۇ) يەتكۈزگەن بولسا، شۇ تەرەپ يەڭگەن ھېسابلىنىدۇ. يەڭگۈچى تەرەپنىڭ ھەر بىر ئەزاسى چەمبەردىن باشلاپ ئۇدا ئوچ قېتىم بالىچۇق ئۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇرۇلغان بالىچۇقنى توسۇۋېلىشقا ياكى توتۇۋېلىشقا بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ بالىچۇقنىڭ ئۇرۇلغان ئارىلىقى چەمبەردىن بارغانسېرى يىراقلىشىپ كېتىدۇ. يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى بۇنىڭ بەدىلىگە بالىچۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چۈشكەن نۇقتىسىدىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي «ۋاللەي...ۋاللەي...ۋاللەي...» دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرۈشىدۇ. يۈگۈرۈش جەريانىدا تىنماي ۋالغانلىقى سېزىلسە، يەڭگەن تەرەپ بالىچۇقنى تىنغان يەردىن كەينىگە ياندۇرۇپ بىر قېتىم ئۇرىدۇ. «ۋاللەي» توۋلىغۇچىسى يەنە شۇ ئاخىرقى چەكتىن باشلاپ «ۋاللەي» توۋلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ «ۋاللەي» نى تىنماي ۋارقىراپ چەمبەرگە يۈگۈرۈپ كېلەلمىسە يېڭىلگۈچى «مەجبۇرىيەت» نى ئادا قىلغان بولىدۇ ـ دە، ئويۇن قايتا باشلىنىدۇ ياكى تاماملىنىدۇ. «ۋاللەي» ئويۇنىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا، ئۇ ھەم قىزىقارلىق، ھەم ئەھمىيەتلىك ئويۇندۇر. چۈنكى بۇ ئويۇندا بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئامىللار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن.

5. كويلا توپ ئويۇنى. كويلا توپ (قاچ ـ قاچ توپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىزىقارلىق، ھەرىكەتچانلىقى كۈچلۈك، تېزلىك، چېۋەرلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ئەنئەنىۋى

ئويۇنلىرىدىن بىرىدۇر.

بۇ ئويۇنمۇ قارىمۇ قارشى مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. يۈگۈرۈشكە ئەپلىك، تەكشى يەر ياكى ئېتىزلىق كويلا توپنىڭ مەيدانى بولۇپ، ئويۇنغا قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ مەيدانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بەلگىلىنىدۇ (ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 80 مېتر، كەڭلىكى 60 مېتر ئەتراپىدا). كويلا توپنىڭ قورالى توپ (شاپتۇل، چىلان ياكى ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىغا خام يېپنى ئوراپ، ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلغاندىن كېيىن ئىزلار ئۈنى تۆت ياكى سەككىز كۆزلۈك قىلىپ، رەڭگا رەڭ يىپلار بىلەن بۆجەپ، چىرايلىق ۋە چىداملىق قىلىپ يۇمىلاق توپ شەكلىدە پۈتتۈرۈپ چىقىدۇ) ۋە ۋاسا (كالتەك ــ ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتر، توملۇقى كەتمەن سېپىدەك بولىدۇ. ۋاسىنىڭ توپ ئۇرۇش قىسمى ياپىلاق بولىدۇ. ئەگەر ۋاسا بولمىسا كالتەك بىلەن، مەيدان كىچىك بولسا قول بىلەن ئۇرۇپ ئويناشمۇ بولىدۇ) دېن ئىبارەت. ئويۇن باشلاشتا ئىككى تەرەپ كوماندا باشلىقلىرى ئالدى بىلەن توپ ئۇرۇش هوقۇقىنى تالىشىدۇ. توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئايرىلغاندىن كېيىن، توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى بەلگىلەنگەن كويلا ئىچىدە رەت بويىچە قارشى تەرەپ تاشلاپ بەرگەن توپنى ۋاسا بىلەن ئۇرىدۇ. ئەزانىڭ بىر قېتىم، كوماندا باشلىقى (رامباتچى) نىڭ ئىككى قېتىم توپ ئۇرۇش هوقۇقى بولىدۇ. ئەگەر ئۇرغان توپى تەگمەي ياكى يىراققا ماڭماي، قېچىشنى لايىق كۆرمىسە ئويلىغا كىرىپ تۇرۇپ، ئىككىنچى ئەزا ئۇرغاندىن كېيىن شۇ ئەزا بىلەن بىرگە قاچىسمۇ بولىدۇ. ياكى كېيىنكى 3 - 4 - ئەزا توپ ئۇرغاندا بىرگە قاچىسمۇ بولىدۇ. ئىشقىلىپ بىر تەرەپ ئەزالىرى توپ ئۇرۇپ بولغۇچە بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشى شەرت. قېچىپ بېرىۋېلىش رايونغا بېرىۋالـ

ھاندىن كېيىن پۇرسەت كۈتۈپ، يەنە باشقا ئەزالار توپ ئۇر-
ھاندا كويلىغا قايتا قېچىپ كەلسە، توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا
قايتا ئىگە بولىدۇ ياكى توپ ئۇرۇش ھوقۇقى يېڭىلانغان
بولىدۇ. بۇ جەريانىدا قارشى تەرەپنىڭ ئەزالىرى بەلگىلەنگەن
مەيداندا تارىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئۇرۇلغان توپنى ئېلىپ ئۆز-
ئارا پاسلىشىش، بىر - بىرىگە يەتكۈزۈپ بېرىش ئارقىلىق قولاي
شارائىت يارىتىپ، قارشى تەرەپنى ئۇرۇۋالسا ئۇتقان بولۇپ،
قېچىپ بېرىۋېلىش رايونىغا ياكى كويلىغا قاچىدۇ. قېچىش
جەريانىدا توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى ئۇلارنى كويلىغا
كىرىۋېلىشتىن بۇرۇن توپ بىلەن ئۇرۇۋالسا، توپ ئۇرۇش ھوقۇ-
قى يەنە شۇلارنىڭ بولىدۇ. ئەگەر ئۇرۇۋالالمىسا، توپ ئۇرۇش
ھوقۇقى ئالمىشىدۇ. توپ تاشلاپ بەرگۈچى تەرەپ بۇ جەريانىدا
توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرىنىڭ قېچىش رايونى
سىزىقىنىڭ سىرتىدا تۇرغانلىقىنى كۆرسە، قولىدىكى توپ بىلەن
ئۇنى ئۇرۇۋالسا توپ ئۇرۇش ھوقۇقى يەنە ئالمىشىدۇ. توپ
ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ ئەزالىرى توپنى بەلگىلەنگەن مەيدان
ئىچىدە قانچە يىراققا ئۇرسا بولۇۋېرىدۇ، لېكىن ئارقىغا ئۇرسا
بەلگىلەنگەن رايون سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە، «كۆيگەن
توپ» (سېسىق توپ) ھېسابلىنىپ، توپ ئۇرۇش ھوقۇقى
ئالمىشىدۇ. مۇسابىقە جەريانىدا، ئەگەر توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ
ئۇرۇش نۆۋىتى تۈگەپ قاچالماي قامىلىپ قالسا، ئۇ ھالدا
توپ تاشلاپ بەرگۈچى تەرەپنىڭ ئىككى ئەزاسى مەيدان
ئىچىدە توپ پاسلىشىپ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ قېچىشىغا
پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدىمۇ قاچالمىسا توپ ئۇرۇش
ھوقۇقى ئالمىشىدۇ.

دېمەك، كويلا توپ ئويۇنى مۇشۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ.

6. ئوردىكام ئويۇنى. ئوردىكام (ئوردىكۆچ) ئويۇنۇر

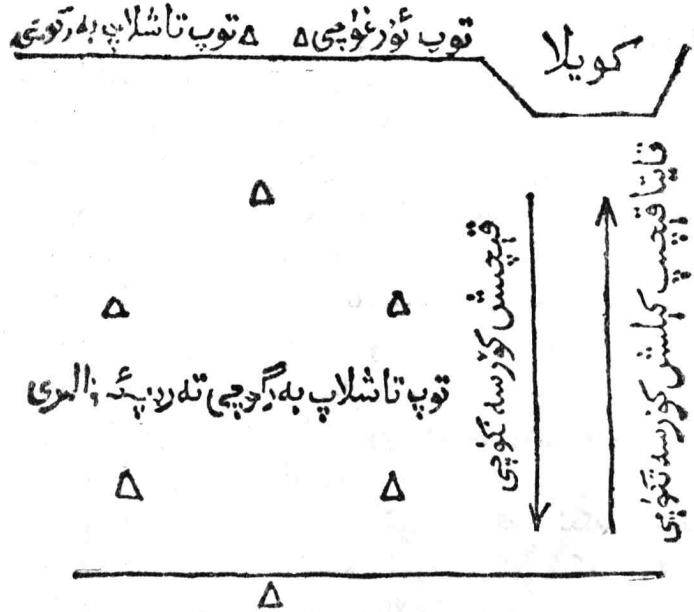

ھەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى. بۇ ئويۇن چاققانلىق، چەبدەسلىك ۋە چەنلەش قابىلىيىتىنى ئاشۇرۇش رولىغا ئىگە.

مەيدان: ئويۇن ئوينىغۇچىلار بىر يەرگە يىغىلغاندىن كېيىن ئويۇنغا چۈشكۈچىلەرنىڭ سانىغا قاراپ، تۈز يەرگە ئىككى مېتر ئەتراپىدا بىر چەمبەر سىزىلىدۇ. ئەگەر ئويۇنغا چۈشكۈچىلەرنىڭ سانى كۆپرەك بولسا، چەمبەرنىڭ رادىئۇسىنى ئۇزارتىشقا بولىدۇ. ئويۇنغا چۈشكۈچىلەرنىڭ ھەربىرى ئۇچۇن چەمبەر سىزىق ئۈستىگە بىردىن ئورەك كولىنىدۇ. لېكىن ئادەم سانىدىن بىر ئورەك كەم بولىدۇ. چەمبەر مەركىزىدە توپ ھەيدەپ كىرگۈزىدىغان بىر دانە ئوردا ئورنىكى بولىدۇ. كولانغان ئوردا ئورنىكى ئىگىسى بار ئورەكلەرگە

ئۆرمىغاندا چوڭ بولىدۇ.

سايمان: ئويۇنغا چۈشكۈچىلەرنىڭ ھەممىسى ئۈزۈنلۈكى بىر مېتر كەتراپىدا، تومۇلۇقى كەتمەن سېپىدەك بولغان بىر-مەن چوماق كالتەك تۈتىدۇ. بۇ كالتەكلەرنىڭ چوماق قىسمى كولانغان ئورەكلەرگە بىمالال پاتقۇك بولىدۇ.

توپ: كالا ئوشۇقى توپ قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ ياكى قاتتىق باغاچتىن چوڭراق ئالمىدەك قىلىپ ياسىلىدۇ.

ئادەم: ئويۇنغا چۈشكۈچىلەرنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. بىراق، ئادەم سانى بەك كۆپ بولۇپ كەتسە، ئايلانما چەمبەر سىزىق ئۇستىدە ئويۇنچىلار بەك زىچ ئورۇنلىشىپ قېلىپ، توپ ھەيدىگۈچىنىڭ ئوردا ئورىكىگە توپ كىرگۈزۈشى قىيىن بولۇپ قالىدۇ ـ دە، ئويۇن قىزىمايدۇ.

ئويۇن باشلاشتىن بۇرۇن، ئورەكلەرگە ئىگە بولۇش چېكى تاشلىنىدۇ. چەك ئارقىلىق ئورەكلەرگە ئىگە بولالمايالغان كىشى چەمبەر سىرتىدا «مالاي» بولۇپ، چوماق كالتىكى بىلەن توپنى ئوتتۇرىدىكى ئوردا ئورىكىگە ھەيدەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا باشقا ئويۇنچىلار توپنى ئوردا ئورىكىگە كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن تىرىشىدۇ. توپنى ھەيدىگۈچى ئورەككە كىرگۈزۈش ۋە باشقىلارنىڭ ئورىكىگە چومىقىنى سېلىۋېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەگەر مالاي بولغۇچى توپنى ھەيدەپ ئوردا ئورىكىگە كىرگۈزۈۋالسا ئۇ ھالدا ئورەك ئىگىلىرى بىر ئايلىنىپ ئورەك ئالمىشىدۇ. بۇ چاغدا يەنە توپ ھەيدىگۈچى ئورەك ئالىشىدۇ. ئەگەر ئۇ بىرەر ئورەككە ئورەك ئىگىسىدىن بۇرۇن چومىقىنى سېلىۋالسا، ئورەكسىز قالغان كىشى «مالاي» بولىدۇ. «مالاي» توپنى ئوردا ئورىكىگە ھەيدەيدۇ، باشقىلار توپنى ئورەككە كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن چومىقى بىلەن ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ئويۇن ئەنە شۇنداق دەۋرىي قىلىش ئارقىلىق داۋاملىشىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ ئويۇن ھەققىدە «ئاتىچ ـ ئوردىكام، كولۇپ»① دەپ يېزىلغان.

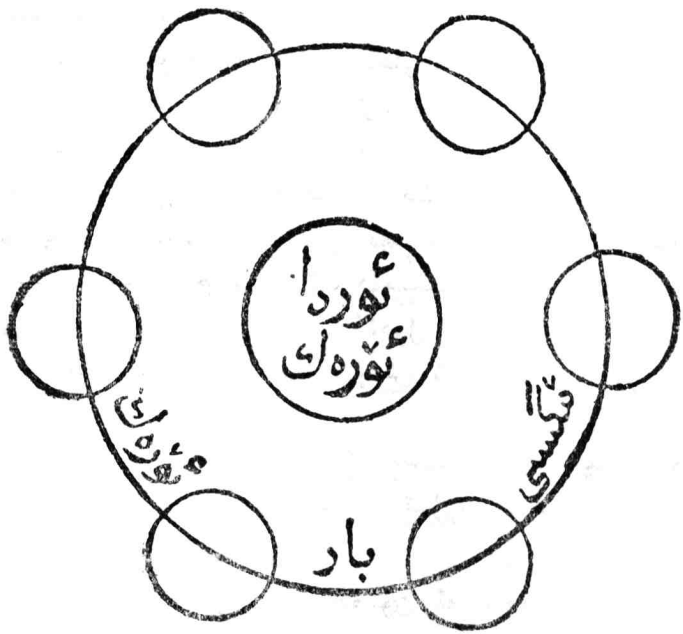

7. تەپكۈچ ئويۇنى. بۇ، ئاساسەن، بالىلار ئويۇنى بولۇپ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تەپوك (I توم 501 ـ بەت) بۇ «تەپكۈچ. دۈگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ بالىلار تېپىپ ئوينايدىغان ئويۇنچۇق» دەپ يازىدۇ.

تەپكۈچ ئادەتتە چوڭراق تۈگمە، داچەن ـ يارماق ياكى

① مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 75 ـ بەت

قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە توشقان تەۋىتى، ئۆچكە چۈپۈرى ياكى خورازنىڭ بويۇن پېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلىدۇ. تەپكۈچ ئويۇنى بىر نەچچە كىشى بىر تەرەپ بولۇپ كوللېكتىپ ياكى يەككە ئويناپلىدۇ.

تەپكۈچ پۈت ئارقىلىق ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنى بولۇپ، ئۇزمەي ئالدىچە تېپىش، ئارقىچە تېپىش، بىر پۈتنى يەرگە تەرەپ يەنە بىر پۈتنىڭ دۈمبىسى بىلەن تېپىش، ۋۆتكىلىپ بىر پۈتنىڭ دۈمبىسى بىلەن تېپىش، پۈتنىڭ ئۇچ يېنى بىلەن تېپىش، پاقالچاق ئۇسۇلىدە تېپىش، سەكرەپ چىقىپ پۈتنىڭ ئۇچ يېنى ۋە دۈمبىسى بىلەن تېپىش، ئىككى ياكى ئۈنىكىدىن ئارتۇق ئادەم ئۆدۈل تۇرۇپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېپىش قاتارلىق كۆپ خىل تېپىش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ھازىر بۇ ئويۇنمۇ ئۇيغۇر مىللىي تەنتەربىيىسى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، مۇسابىقە تۈرلىرى قاتارىدا بەلگىلىنىپ قائىدىگە كىردى.

٨. ياغاق ئويۇنى. بۇ ئويۇن ئەر ـ ئايال ياشلار ئارىسىدا ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى ئويناپلىدۇ. بۇ ئويۇنىنىڭ جەريانى مۇنداق: تام تۈۋىگە 20 ـ 30 ياغاق سىققۇدەك بىر ئورەك كولىنىدۇ. تامغا بىر پارچە تاختاي يانتۇ قويۇلىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار تاختاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن پەسكە قارىتىپ بىردىن ياغاقنى دۈمىلىتىدۇ. شۇ ياغاقنىڭ دۈمىلاپ بارغان يېرىنىڭ يېراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ، ئورەككە ياغاق تاشلاش نۆۋىتى بەلگىلىنىدۇ، شۇنداقلا ئورەك بىلەن ياغاق ئېتىلىدىغان يەرنىڭ ئارىلىقى بەلگىلىنىدۇ. ھەر ئادەم ئوخشاش سانىدىكى ياغاقنى بىرىنچى بولۇپ ئاتقۇچىغا بېرىدۇ. ياغاق ئاتقۇچى ئوچۇمىدىكى ياغاقنى «جۈپ» ياكى «تاق» دەپ تۇرۇلاپ

ئورەككە تاشلايدۇ. «جۈپ» دەپ توۋلىغان بولسا، ئورەككە چۈشكەن ياڭاق جۈپ بولسا ئۇتقان بولىدۇ، تاق بولسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ. ئۇتقۇچىدا ئارقا-ئارقىدىن ئېتىش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇ ئويۇن ياڭاق كۆپ چىقىدىغان قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

9. كىمەك ئويۇنى. 30 دانە داچەن بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە 3-4 سانتىمېتر ئارىلىق قويۇپ، توپا يۆلەپ قاتار قىلىپ تىك تىزىلىدۇ. ئاندىن ئويۇنغا قاتناشقۇچى 8—10 مېتر يىراقلىقتا تۇرۇپ يۇمىلاق شارسىمان تاش بىلەن داچەننى چەنلەپ ئۇرىدۇ. ئەگەر بىر قېتىمدا قاتار تىزىلغان داچەننى باشتىن-ئاياغ يىقىتىۋەتسە، ئۇ كىشى ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ. تولۇق يىقىتالمىسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ. مۇسابىقىلەشكۈچى ئىككى تەرەپ شۇ تەرتىپتە نۆۋەت بىلەن ئويناپىدۇ.

10. ئوغلاق تارتىش. بۇ، ئادەم بىلەن ئاتنىڭ كۈچ ئۆۋۈنتىنى سىنايدىغان، ھەربىكەتچانلىقى كۈچلۈك ئەنئەنىۋى ئات ئۇسۇلى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى.

ئوغلاق تارتىشتىن بۇرۇن ئاتاپ قويۇلغان ئوغلاق (ياكى موزاي) نىڭ بېشى كېسىلىپ، ئىچ-قارنى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. بۇ ئادەتتە ئوغلاق بولسىمۇ، لېكىن بەزى خەلقلەر (قازاق، قىرغىز-لار) بۇنى «كۆك بۆرە» دەپ ئاتايدۇ. مۇشۇنداق دەپ ئاتاشتىن قارىغاندا، بۇنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى «كۆك بۆرە» تۇتېمىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى مەلۇم. دەرۋەقە، ئوغلاق تارتىش ئويۇنى دۇنيادا ئاتنى ئەڭ بۇرۇن قولغا كۆندۈرگەن تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئېنىق.

ئوغلاق تارتىش ئويۇنىمۇ مۇسابىقە شەكلىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. ئوغلاق تەييارلانغاندىن كېيىن، كەڭتاشا مەيدانغا تاشلاپ بېرىلىدۇ. ئېتى يۈگرۈك چەۋەندازلار ئالدىن كېلىپ

ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ئۈزەڭگە ئاستىغا ياكى تېقىمىغا
بېسىپ ئېلىپ قاچىدۇ. باشقا چەۋەندازلار قوغلاپ ئوغلاقنى
تالىشىدۇ، بىر مەيدان ئوغلاق تالىشىش جېڭى باشلىنىدۇ، پۈتۈن
مەيدان جىددىيلىشىپ، كۆرگۈچىلەرنىڭ قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىـ
دۇ. ئېلىپ قاچقان ئوغلاققا باشقىلار قوغلاپ يېتىۋالسا، نەچـ
چە ئونلىغان چەۋەندازلار غۇجمەك بولۇۋېلىپ، تەرەپ ـ تەرەپـ
تىن قىستىلىپ كىرىدۇ. ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئېلىپ
قېچىش يۆنىلىشىنى توسىدۇ. كۈچلۈك ئات مىنگەن قاۋۇل
چەۋەندازلار ئوغلاقنى تارتىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مۇشۇنـ
داق قايتا ـ قايتا تالىشىش، تارتىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا
كىم ئوغلاقچىلار توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن
پەللىگە تاشلىيالىسا (كۆپىنچە يۇرت ئىچىدىكى ئابرويلۇق بىر
ئادەمنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ تاشلايدۇ)، شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان
بولىدۇ.

بۇ[illegible]ن باشقا ئوغلاق[illegible]مۇ ـ يەك تارتىشىش ئۇسۇـ
لىمۇ بولۇپ، تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانغا تاشلىنىدۇ. بۇ
چاغدا ئۆز ئورۇنلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىككى چەۋەنـ
داز ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ تارتىشىشقا باشلايدۇ. كىمنىڭ
كۈچى ئارتۇق ئېتى كۈچلۈك بولسا، شۇ كىشى ئوغلاقنى
تارتىۋالىدۇ، لېكىن ئوغلاقنى ئېلىپ قاچمايدۇ. بۇنداق
ئوغلاق تارتىشىش كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئات ئۈستىدە ئوينىلىدىغان ئويۇنلار ئىچىدە ئوغلاق تار-
تىشىشتىن باشقا يەنە «قىز قۇۋار»، «ئات بەيگىسى»، «تەڭگە
ئېلىش»، «ئات توپى»، «ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش»، «ياغلىق
ئېلىپ قېچىش» قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئويۇنلارمۇ بار.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلار قاتارىدا يەنە
«ئوقيا»، «قاياق»، «جانبازلىق»، «پوتبول»، «پاپۇز»،

«يالگۇ» (ئىلەڭگۇچ، گۇلەڭگۇچ)، «چەۋگەن»، «گەرەتكە»، «ئوردا تۆشىكى»، «ئاق سۆڭەك»، «ئاق تېرەك، كۆك تېرەك»، «تامپاس»، «ئوردا ئېتىش»، «قارا ـ قارا قۇشلارىم»، «دۇم ـ دۇم»، «ئانىكام»، «چۆچۈرەم قاينايدۇ» قاتارلىق ئونلىغان ئويۇن تۈرلىرىنى ئاتاش مۇمكىن. بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ

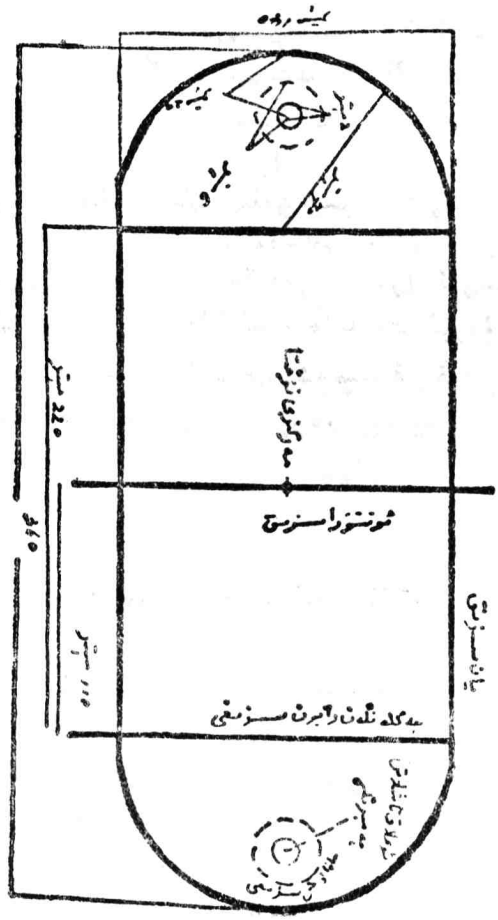

گۇلاق تارتىشىش مەيدانىنىڭ ئەرتىسى

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بۇ ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى فولكلور نۇقتىسىدا تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنداقلا ھازىرقى زامان مىللىي تەنتەربىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇشنىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

× ×

خاتىمە

«بىز تارىخقا ئىنسان بىلەن بىرگە كىرىمىز.»

«ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 14 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 487 - بەت.

قەدىمكى جەمئىيەت نەقەدەر دىلبەر! ئۇنىڭ ھاياتىدا جىممىكى ئۇلۇغلۇق، ئالىيجانابلىق، جاسارەت ئۇرغۇ بار، چۈنكى، بۇ ھايات — شەخسنىڭ غۇرۇرى، شەخسنىڭ قەدىر - قىممىتىگە دەخلىسىزلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاندۇر».

B. بىلىنسكى

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى.
2. ئەرشىت: «سەنئەۋلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى» 1985 - يىللىق، 1 - سان.
3. «ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتى» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1983 - يىللىق، 1 - سان.

4. لیۇشىچىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1980 - يىللىق 9 - سان.
5. «ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى»، شىنجاڭ خەلقنەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.
6. ۋۇبىڭىەن: «中国民俗学»، لياۋنىڭ داشۆ نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.
7. «شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى»، خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى.
8. ت. ئالماس: «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
9. تاۋلىسفەن: «民俗学根元论»، مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
10. «بۇلاق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980—1987 - يىللىق سانلىرى.
11. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1988 - يىل، 2 - سان.
12. «新疆考古三十年»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن.
13. «ماركس - ئېنگېلس تالانتلىق ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى
14. «شىنجاڭ دىنى تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 1 - توپلام، 1987 - يىل 12 - ئاي.
15. «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، ئىستامبول، 1976 - يىل.
16. ن. مىڭجان ئوغلى: «قازاقنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
17. ق. ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

18. «جاهاننەما» 1 (A.B)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987- يىل نەشرى.
19. «ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى»، شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسى، 1983- يىل 1 - سان.
20. «شىنجاڭ سىفەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 - يىل 1 - سان.
21. تاۋ سىيەن: «ئەپسانە ۋە ئىپتىدائىي دىن توغرىسىدا»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇلاھىزىلىرى» ژۇرنىلى، 1986 - يىللىق، 4 - سان.
22. ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
23. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.
24. «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
25. نىكاھ قانۇنىدىن كونسىپىك، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تۈزگەن.
26. «‹ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى› دىكى يۇنان - رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھېكايىلار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.
27. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

1981 - يىل نەشرى.
28. «شىنجاڭ بىناكارلىق سەنئىتىدىن ئۆرنەكلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.
29. ۋاڭ جىسلەي: «中亚史纳»، خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
30. «سەھنىۋلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋەقەسىتەلانى شەرھى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى.
31. «يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرى» 1، I كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.
32. سەيپىدىن ئەزىزى، «سۇتۇق بۇغراخان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
33. ئا. ئۆتكۈر: «ئىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىل نەشرى.
34. «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1983 - ، 1984 - ، 1985 - ، 1986 - ، 1987-، 1988- يىللىق سانلىرى.
35. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987 - يىللىق سانلىرى.
36. «قۇرئان كەرىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987- يىل نەشرى.
37. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ــ ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى.
38. «中国民俗辞»، خۇبىي لۇغەت نەشرىياتى، 1987- يىل نەشرى.
39. «民族词典»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
40. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.

41. مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى، I، II، III توم.
42. «مەھمۇت قەشقەرى». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985- يىل نەشرى.
43. «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى»، ئالمۇتا، 1983 - يىل.
44. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل نەشرى.
45. «تارىخىي مەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
46. ئا. مۇھەممەتئىمىن: «ئۇمۇمىي ئىستېتىكا»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
47. «شىنجاڭ ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.
48. «ئۆزبېك خەلق پوئېتىك ئىجادىيىتى»، تاشكەنت، 1979 - يىل.
49. م. راھمانوۋ «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت، 1975 - يىل.
50. ۋۇ بىڭئەن: «民俗学丛话»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.
51. «民间文学参考资料»، 1981 - يىل، 3 - توپلام.
52. «民间文学的艺术美»، ۋۇخەن داشۆ نەشرىياتى، 1986- يىل نەشرى.
53. «中国民族民间文学»، مەركەزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى، 1987 - يىل.
54. «中国神话传说词典»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى،

1985 - يىل نەشرى.
55. «中世纪〈上帝〉的文化» ، جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
56. «宗教词典»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1985 -يىل نەشرى.
57. «希腊罗马神话辞典»، سەنشى خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
58 «中国婚俗集锦»، لىجىياڭ نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
59 «神话与民族精神»، سەندۇڭ نەدەبىيات سەنئەت نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
60 «多维视野中的文化理论»، جېجياڭ خەلقنەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
61 «世界七大宗教»، چۇڭچىڭ نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

维吾尔民俗学概论

阿布都克里木·热合曼

新疆大学出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路14号）
邮政编码：830046
乌鲁木齐市印刷厂印刷
850×1168毫米 1/32 19.0625印张 插页27
1989年7月第1版 1989年7月第1次印刷
印数：1—3500册

ISBN7—5631—0069—5/G·31 (民课)定价：(平)5.60元
ISBN7—5631—0095—4/G·50 (精)6.65元

1. ئەسسىقكۆل ئەتراپىدىن تېپىلغان «ئالتۇن كىيىملىك ئادەم» دەپ ئاتالغان تۈرك شاھزادىسىنىڭ كىيىمى

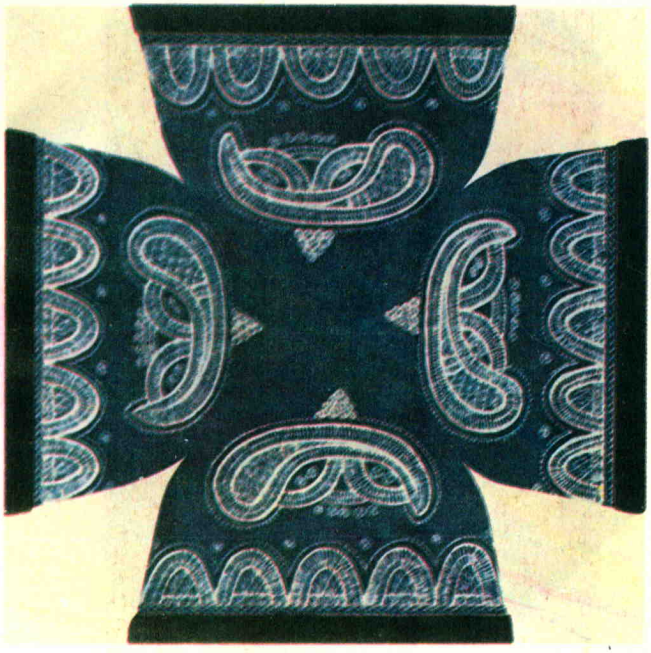

2. تۇيغۇرلارنىڭ دوپپا تۇسخلىرى

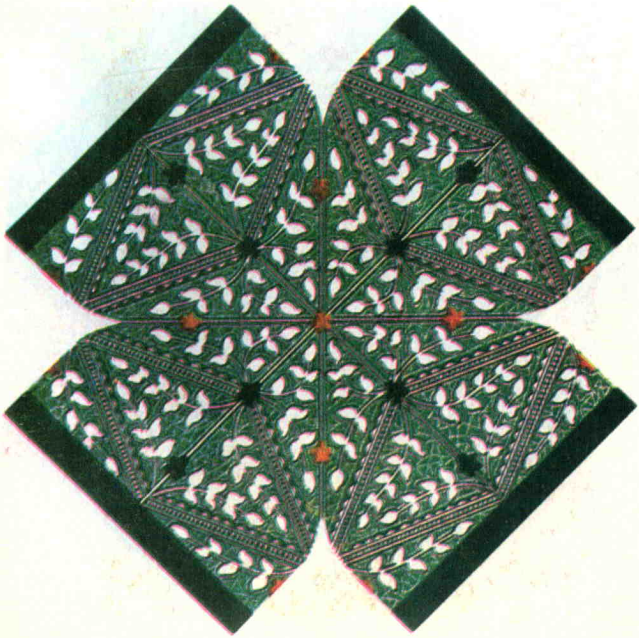

3. تۇيغۇرلارنىڭ دوپپا تۇسخلىرى

4. لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغان كىيىم (خەن سۇلالىسى)

5. تۇيغۇرلارنىڭ ناتلىرى

6. تۇيغۇرلارنىڭ ئۇۋچىلىقى

7. ھەر خىل يارىشىملىق باش كىيىملىرى

8. تۇيغۇرلارنىڭ بېلىق كاۋىپى

9. تۇيغۇرلارنىڭ تونۇر كاۋىپى

10. تۇيغۇرلارنىڭ زىخ كاۋېسى

11. مېھماندارچىلىق

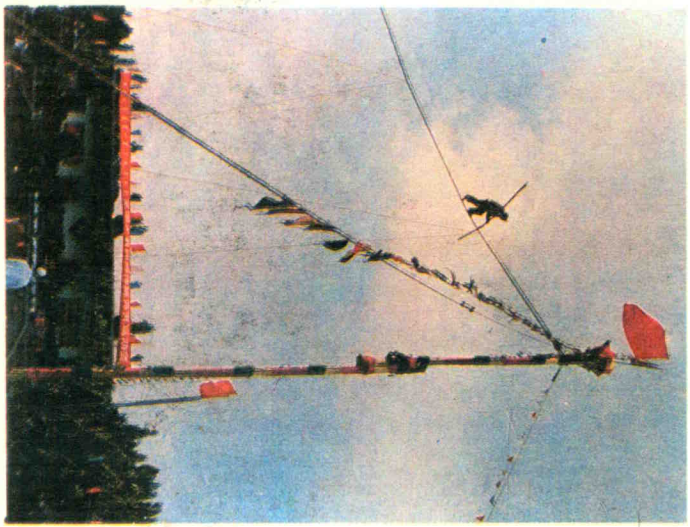

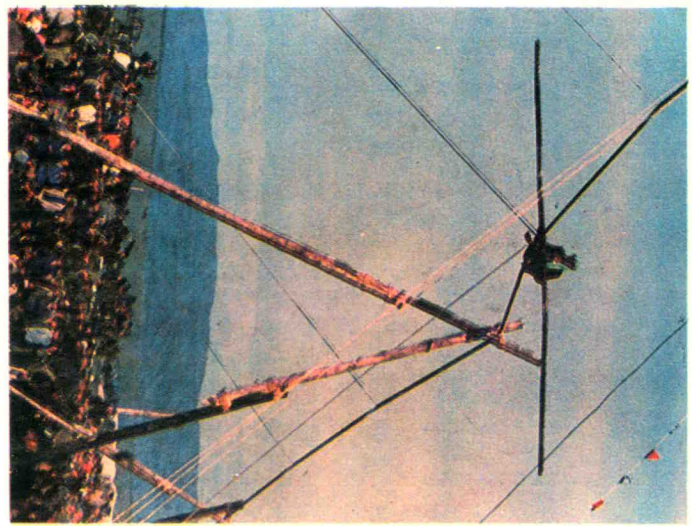

39. تۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى دارۋازچىلىقى

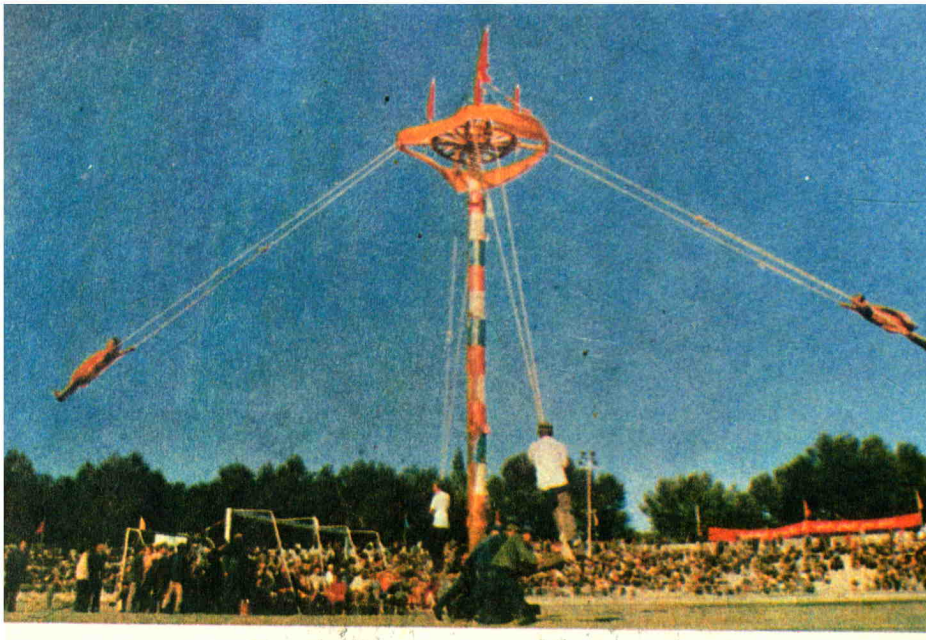

40. ئويغۇرلارنىڭ ساغاردىن ئويۇنى

41. ئويغۇرلارنىڭ ئوغلاق تارتىش ئويۇنى